ilk sanayi inkılâbı

İngilizceden Çeviren

PHYLLIS DEANE

Prof. Dr. Tevfik GÜRAN

TÜRK TARİH KURUMU

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Önsöz	VII
Başlangıç Noktası	1
Demografi İnkılâbı	17
Tarım İnkılâbı	32
Ticaret İnkılâbı	46
Taşıma İnkılâbı	63
Pamuklu Sanayii	76
Demir Sanayii	90
Yeniliğin Kaynakları	104
İşgücünün Rolü	125
Sermayenin Rolü	145
Bankaların Rolü	161
Serbest Ticaretin Kabulü	179
Devletin Rolü	193
Ekonomik Büyüme ve Ekonomik Dalgalanmalar	210
Hayat Standartları	226
Başarı	241
Bibliyografya	263
Konu İndeksi	273
Yazarlar İndeksi	281

ÖNSÖZ

Yakın zamanlarda iktisatçılar ve politikacılar, ekonomik büyüme problemleriyle; özellikle de günümüzün yoksul ülkelerinin, sanayi toplumlarının yüksek hayat standardına ulaşabilmek için izleyecekleri yol problemiyle artan ölçüde ilgilenir olmuşlardır. Tarihçiler de malzemelerini yeni bir şekilde tahlil etmek; ekonomik büyüme teorilerinin getirdiği kavramları uygulamak ve az sayıdaki başarılı sanayileşme olayının altında yatan açıklamaları araştırmak gibi çağdaş acil bir problemle karşı karşıya kalmışlardır.

Cambridge Üniversitesi İktisat Programının lisans düzeyi eğitiminde verilen derslerden doğan bu kitap, ekonomik gelişmeye duyulan ilginin bir ürünüdür. İlk sanayi inkılâbının ortaya çıktığı ve modern ekonomik büyümenin etkin şekilde başladığı 1750–1850 döneminde İngiliz ekonomisinin gelişmesinin bir değerlendirmesidir. Bu büyük değişimin kendi kendine herhangi bir planlama ya da öngörme sözkonusu olmaksızın başarılmış olması, günümüzde sanayileşme sürecine başlamak ya da sürdürmek konusunda güçlüklerle karşılaşan ülkelerin problemleriyle özel bir bağ kurulmasına yolaçmaktadır. Bu kitap, kalkınma ekonomisinin kavramlarının ve tekniklerinin tarihî gelişmenin hayatî bir bölümüne uygulanması teşebbüsüdür.

Dr. W. A. Cole ile birlikte bir süre önce Uygulamalı İktisat Bölümünde yaptığımız İngiliz ekonomik büyümesi üzerine araştırmaların bazı sonuçlarını içermesi dışında orjinal bir araştırmanın ürünü değildir. Sanayi inkılâbının klasik tarihlerine olduğu kadar kalkınma gözlüğüyle geçmişe bakan sayısız iktisat tarihçisinin ve sosyal tarihçinin çalışmalarına da büyük ölçüde dayalıdır. Bu nedenle onların fikirlerinin ve araştırmalarının bir sentezinden ibaret olup, doğrudan alıntı ve dipnotların belirttiğinden çok daha fazla olarak onlara borçludur.

Özel olarak minnettarlığımı ifade etmek istediğim dört kişi bulunmaktadır. Bunlar ekonomik gelişmenin tarihî analizine ilgi duymamı sağlayan Profesör Simon Kuznets; İngiliz tarihinin bu dönemine ait kavrayışıyla düşüncelerimi olağanüstü ölçüde renklendiren Profesör T. S. Ashton; ilk taslağı okumak ve yorumlamak zahmetine katlanan Profesör David Joslin

ve ziraî tarihin bazı problemlerinde yanlışlarımı düzelten Bayan Edith Whetham'dır. Söylemeğe gerek yoktur ki analiz, yorum ve olaylarla ilgili olarak yaptığım hatalar tamamiyle bana aittir.

Cambridge, Haziran 1965 P. M. D.

BÖLÜM 1

BAŞLANGIÇ NOKTASI

Refaha giden yolun sanayi inkılâbından geçtiği, ekonomik gelişme teorisinin hemen hemen bir atasözü hâline gelmiştir. (Savaş ve tabiî afetler bir yana bırakılırsa) her neslin kendinden önce gelen nesillerden daha yüksek bir üretim ve tüketim seviyesine ulaşmasını sağlayan sürekli -bazılarına göre kendi kendini besleyen- bir ekonomik büyüme süreci, yalnızca sanayileşmiş uluslara açıktır. Yirminci yüzyıl ortalarının gelişmiş ya da ileri olarak adlandırılan ülkelerinin insanlarının hayat standartları ile günümüzün gelişmemiş ya da geri ülkelerindeki standartlar arasındaki çarpıcı farklılık, esas olarak birincilerin sanayileşmiş, ikincilerin ise sanayileşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu, ortaya çıktığı bütün ülkelerde aynı şekli alan sanayi inkılâbı olarak adlandırılmış belirli bir süreç veya olayın varolduğu anlamına alınmamalıdır. Ancak birarada ele alındığında sanayi inkılâbı olarak nitelendirilebilecek bir gelişme türünü oluşturan ve ekonomik organizasyonun metod ve özelliklerinde görülen belirlenebilir bazı değişmelerin olduğu söylenebilir. Bu birbiriyle alakalı değişmeler şunlardır: (1) modern bilim ve tecrübî bilginin pazar için üretim sürecine geniş ve sistematik olarak uygulanması; (2) ekonomik faaliyetin aile içi veya mahallî kullanımlardan çok, ülke çapında ve uluslararası pazarlar için üretime doğru bir ihtisaslaşmaya yönelmesi; (3) nüfusun kırsal kesimden şehirlere göç etmesi; (4) tipik üretim biriminin genişlemesi, şahsî olmaktan çıkması ve böylece aile ve akrabalık ilişkilerine daha az, ortaklık ve kamu teşebbüslerine daha fazla dayalı hâle gelmesi; (5) işgücünün temel mallar üretiminden mamul mallar ve hizmetler üretimine kayması; (6) sermaye kaynaklarının insan çabası yerine veya onu tamamlayıcı olarak daha yaygın ve yoğun şekilde kullanılması; (7) toprak dışındaki üretim araçları -yani sermaye- sahipliğinin ya da bu araçlarla olan ilişkinin belirlediği yeni sosyal ve meslekî sınıfların doğması.

Bu birbiriyle alakalı değişmeler bir anda ve yeterli ölçüde ortaya çıkarlarsa sanayi inkılâbını oluştururlar. Onlar daima nüfusta ve yıllık olarak üretilen mal ve hizmetlerin hacmında artış ile birlikte ortaya çıkmaktadırlar.

İlk sanayi inkılâbı Büyük Britanya'da olmuştur. Onun en enteresan tarafı, daha sonraki sanayi inkılâplarının özelliği olan hükümet desteği olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkmış olmasıdır. Tam olarak ne zaman olduğu tartışmalı bir konudur. İngiliz sanayileşme tecrübesini inkılâp kavramı çerçevesinde ele alan ilk iktisat tarihçisi, 1880-1 yılında Oxford Üniversitesinde konu üzerinde ders veren Arnold Toynbee idi.[1] Onun başlangıç noktası 1760 tı ve Amerikan tarihçisi Profesör Nef tarafından belirttiği tarihî sınırların anlamı tartışılıncaya kadar, yarım yüzyıl boyunca, bu görüş rakipsiz olarak kabul edildi. Nef, tarihte devamlılığın esas olduğunu belirterek, büyük ölçekli sanayinin ve teknolojik değişmenin başlangıçlarının onaltıncı yüzyıla ve onyedinci yüzyılın başlarına kadar götürülebileceğini savundu. Nef'e göre "Büyük Britanya'da sanayileşmenin doğuşu onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başları ile bütünleştirilen anî bir olay olarak değil de onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar uzanan ve ondokuzuncu yüzyıl sonuna doğru sınaî devletin zaferi ile sonuçlanan uzun bir süreç olarak daha iyi değerlendirilebilir."[2]

Yakın zamanlarda ekonomik büyüme hızına dayalı istatistik bilgilere daha fazla güvenen iktisat tarihçilerinin çalışmalarından yeni yorumlar çıkmaktadır. Dış ticaret kayıtları onsekizinci yüzyılın bütününü kapsayan en iyi ve en geniş kapsamlı istatistik serileri dizisini teşkil ettiğinden, sanayi inkılâbının istatistik yorumuna büyük ölçüde dış ticaret hareketleri yön vermektedir. Paul Mantoux 1920 lerde yazdığı yazıda ithalat, ihracat ve İngiliz limanlarından işlemi yapılan yük hacmı ile ilgili eğrilerin, 1781 de gösterdiği Amerikan savaşına rastlayan düşüşten sonra onsekizinci yüzyılın sonuna doğru hemen hemen dikey olarak yükseldiğine işaret etmektedir.[3] Profesör Ashton bu görüşü geliştirmiştir:

"1782 den sonra sınaî üretimle ilgili hemen hemen bütün istatistik seriler yukarıya doğru keskin bir dönüş göstermektedir. Kömür taşımasındaki ve bakır üretimindeki büyümenin yarısından fazlası, kaliteli yünlü kumaşlardaki artışın dörtte üçünden fazlası, basma kumaşlarındaki artışın

[1] Toynbee 1883 de otuz yaşında öldü, fakat onun konuşmaları öğrencileri üzerinde büyük bir etki yaptı ve 1884 de, 1880/1 de Oxford'da yaptığı konuşmalar, kendisinin ve öğrencilerinin notlarına dayalı olarak İngiltere'de Sanayi İnkılâbı Üzerine Konferanslar adlı kitabında yayınlandı.

[2] J. U. Nef, *Economic History Review* (1934). E. M. Carus - Wilson, *Essays in Economic History* (1954), C. I, s. 105 de yeniden basılmıştır.

[3] Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 12. baskı (1961), T. S. Ashton'un önsözüyle.

beşte dördü ve pamuklu mallar ihracatının onda dokuzu yüzyılın son onsekiz yılında toplanmıştır."[4]

İngiltere'nin sınaî üretimiyle ilgili bir indeks hazırlayan Alman iktisatçısı Profesör Hoffmann, "yaklaşık olarak 1780 de yıllık büyüme oranının ilk kez % 2 den daha yükseğe çıktığı ve bu seviyede yüzyıldan daha fazla bir süre kaldığı" sonucuna varmaktadır.[5] Bugün genellikle kabul edilen görüş ilk sanayi inkılâbını, İngiliz uluslararası ticaretinin yukarıya doğru önemli bir sıçrama gösterdiği 1780 lerden başlatmaktadır. Bunu izleyerek Profesör W. Rostow daha kesin tarihî sınırlar önermiş ve 1783-1802 dönemini modern toplumların hayatında bir dönüm noktası olarak gören bir teori geliştirmiştir. Bu dönemi, İngiliz ekonomisinin 'sürekli büyümeye doğru kalkışa geçtiği', modernleşmeye dönük güçlerin kesin bir başarı kazandığı ve ekonomik büyümeye doğru otomatik ve geri dönülmez bir sürecin başladığı bir dönem olarak tanımlamıştır.[6]

Böylece bir uçta sanayi inkılâbının başlangıçlarını onaltıncı yüzyılın ortalarına, Elizabeth döneminin yeni kapitalist sınaî teşebbüslerine kadar götüren Profesör Nef; diğer uçta da temel dönüşümü onsekizinci yüzyılın sonlarına sıkıştıran Profesör Rostow bulunmaktadır. Bu tartışmalar sürüp gidecektir. Fakat tartışmanın önde gelen kişileri arasındaki temel farklılık özle değil ayrıntıyla ilgilidir. Hiç kimse onsekizinci yüzyılın ortalarında başlayan dönemin, İngiltere'de ekonomik hayatın karakteristik akışında önemli ve derin değişmelerin ortaya çıktığı bir dönem olduğunu; bu değişmelerin sanayi öncesi bir ekonomik organizasyon tarzından heryerde modern ekonomik gelişmenin gerekli bir şartı olan sınaî bir ekonomik organizasyon tarzına geçişin bir anlamda prototipi olan bir dönüşümü oluşturduğunu inkar etmemektedir. Nef gibi tarihin devamlılığını vurgulamak isteyenler, sanayileşme sürecinin başlangıcını daha önceki yüzyıllara kadar götüreceklerdir. Rostow gibi tarihin süreksizliği üzerinde ısrar edenler, oldukça kısa bir sürede ortaya çıkan değişmelerin inkılâpcı karakterini vurgulayacak ve kritik dönüm noktalarıyla istatistik serilerdeki geri dönüşsüz yükselmeleri arayacaktır. Bunlar tarihte gerçekten ne olduğu hakkında yapılan tartışmalar olmaktan çok, tarihî analiz ve yorum farklılıklarıdır. Eko-

[4] T. S. Ashton, *The Eighteenth Century* (1955), s. 125; ayrıca bknz. Asa Briggs, *The Age of Improvement* (1959), s. 18.

[5] W. Hoffmann, *British Industry 1700-1950* (1955), s. 30.

[6] W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (1960). Fakat İngiliz kalkışının 1783-1830 dönemine yerleştirildiği ve 1783-1802 safhasının 'ilk hızlanma' olarak değerlendirildiği Rostow'un daha sonraki çalışması olan *The World Economy* (1978) adlı kitabına da bakınız.

nomik değişme sürecini anlamak için her iki yaklaşımı da dikkate almak ve tarihin 'dikişsiz ağındaki' önemli değişmeleri tanımak gereklidir.

Başlangıç noktamız olarak onsekizinci yüzyılın ortalarını alırsak, sanayileşme süreci başlamış olmakla birlikte sanayi öncesi bir İngiltere ile karşılaşırız. Bunu izleyen yüzyıl içinde İngiltere'nin sosyal ve ekonomik hayatında bir inkılâp meydana geldi. Toprağın fizik görünüşü değişti. İnsanların büyük bir kesimi için tamamen farklı bir yaşama ve çalışma şekli ortaya çıktı. Bu ilk sanayi inkılâbı yalnızca tarihçiler için değil aynı zamanda modern ekonomik gelişmeyle ilgilenenler için de özel bir öneme sahiptir. Çünkü o, günümüzün müreffeh toplumlarını yaratan sürecin kendi kendiliğinden ortaya çıkan başlangıçlarını ve modern dünyanın sakinlerinin kabaca üçte ikisinin yani azgelişmiş ülke insanlarının ümitsiz bir şekilde başarmağa uğraştıkları yoksulluktan kurtuluş yolunu temsil etmektedir.

Onsekizinci yüzyıl ortalarının sanayi öncesi İngiliz ekonomisi ne tür bir ekonomiydi? Günümüzün Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki sanayi öncesi ekonomilerine ne ölçüde benziyordu? Onu kendi gelişmiş şeklinden veya ondokuzuncu yüzyıl ortalarının sanayileşmiş ülkelerinden ayıran özellikleri değerlendirebilir miyiz? Yirminci yüzyıl sanayi öncesi ekonomilerinin özellikleri ile ilgili bir liste onların aşırı yoksulluğunu, yavaş ekonomik gelişme hızlarını, hünersiz ve ihtisaslaşmamış işgüçlerini ve bölgesel farklılıklarını -yani bölgeler arasında hayat standardı ve ekonomik gelişme bakımından büyük farklılıklar- öncelikle içerecektir. Bu özellikler -yoksulluk, durgunluk, tarıma bağımlılık, ihtisaslaşmanın ve bölgesel bütünleşmenin yetersizliği- ne ölçüde onsekizinci yüzyıl İngilteresinin de özellikleriydi.

I. YOKSULLUK

İlk olarak onsekizinci yüzyıl İngilteresinin insanları ne ölçüde yoksuldu?

Millî düzeyde yoksulluğu ölçmenin bir yolu, onu millî gelir verileriyle ifade etmektir. Bir ülkenin millî geliri belirli bir yılda halkın satın aldığı ya da ürettiği malların ve hizmetlerin toplamını temsil eder. Bir topluluğun geliri ürettiği değere, satınalma gücü ise gelirine bağlı olduğundan millî geliri hesaplamanın üç yolu vardır: (1) kazandığı bütün gelirleri toplayarak; (2) ürettiği mal ve hizmetlerin tümünü değerlendirerek; (3) harcamalarını toplayarak. İlke olarak, çift saymayı kaldıracak gerekli ayarlamaları yaptıktan sonra (yani aynı yıl içinde üretilmiş diğer malların içine giren malları yalnızca bir defa hesaba katarak) millî geliri hesaplamanın bu

üç yolu da aynı sonuca götürmelidir. Millî gelir bir toplumun ekonomik faaliyetinin toplam değerini ölçmenin en kolay yoludur. Böylece hesaplanan millî geliri, ondan pay alan insan sayısına bölersek; mevcut üretgenlik seviyesinin ya da yaşama standartlarının bir indeksi olarak kabul edebileceğimiz bir ortalama elde ederiz.

Onsekizinci yüzyıl istatistiklerine dayalı böyle bir hesaplamanın çok kaba bir tahmin olacağı açıktır. Fakat eğer ilgilendiğimiz dönemlerde yaşayan tanınmış gözlemcilerin yaptığı millî gelir hesaplarına güvenecek olursak ilgili büyüklüklerin hiç olmazsa sıralarını gösterebilecek bazı işaret taşları belirleyebiliriz. İngiltere ve Galler için yapılmış ilk millî gelir tahminlerinden biri, Muhteşem İhtilâl döneminde ekonominin gücünü göstermek için onyedinci yüzyılın sonunda Gregory King tarafından tertiplenmiştir.[7] Tablo 1 de bu tahminler görülmektedir. Bu tür ikinci bir sistematik teşebbüs, bilebildiğimiz kadarıyla Joseph Massie'nin toplumun çeşitli sınıflarının kazançlarını ve sayılarını gösteren listesidir. Bu liste şeker üzerine konan bir verginin yükünün halk arasında nasıl dağıtıldığını göstermek gibi daha sınırlı bir amaçla düzenlenmişti.[8] Son olarak onsekizinci yüzyılın sonlarıyla ondokuzuncu yüzyılın başlarında Pitt'in gelir vergisi, ülkenin vergi gücünü değerlendirmek için düzenlenmiş bazı millî gelir hesaplamalarına neden olmuştur.[9]

Bu tahminleri bizim verilerimiz olarak alıp modern millî gelirin kapsamına göre gerekli ayarlamaları yaparsak İngiltere ve Galler'in millî gelirinin, onyedinci yüzyıl sonlarında nüfus başına yıllık olarak ortalama 8-9; 1750 lerde muhtemelen 12-13 ve onsekizinci yüzyıl sonunda 22 sterlin olduğu sonucuna varırız. Ancak satınalma gücünü bilmeksizin nakdî gelirin reel olarak ifade ettiği değeri anlamak güçtür. Fiyatlar ve paranın değeri değişir. Geçen iki üç yüzyıl içinde fiyatların ne ölçüde değiştiğini ölçebilseydik, onsekizinci yüzyıla ait gelirlerin bugünün para değeri ile ne ifade

[7] King'in 1688 de İngiltere ve Galler'deki sosyal grupların gelir ve harcama tablosu haklı bir şöhret kazanmış ve pekçok kitapta yeralmıştır. Tablonun çıkarıldığı orjinal metin, George E. Barnett'in yayına hazırladığı ve bir önsözle sunduğu *Two Tracts by Gregory King* (1936) adlı kitapta tam olarak yer almıştır. O, Phyllis Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959* (1962) da millî muhasebe düzeni içinde modern bir şekilde yeniden sınıflandırılmıştır.

[8] P. Mathias, 'The Social Structure in the Eighteenth Century: a Calculation by Joseph Massie', *Economic History Review*, C. X (August 1957).

[9] Phyllis Deane, 'The Implications of Early National Income Estimates for the Measurement of Long-term Economic Growth in the United Kingdom', *Economic Development and Cultural Change* (1955).

Tablo 1. İngiliz Ailelerinin Gelir ve Harcama Tablosu, 1688

Ailelerin sayısı	Sınıflar Rütbeler Unvanlar Özellikler	Aile başına üye sayısı	Kişi sayısı	Aile başına gelir		Mülklerin ya da gelirin toplamı	Kişi başına yıllık gelir		Kişi başına harcama	Kişi başına artış	Toplam yıllık artış
				£	s.	£	£	s.	£ s. p.	£ s. p.	£
160	Dünyevî Lordlar	40	6,400	2800	0	448,000	70	0	60 0 0	10 0 0	64,000
26	Dinî Lordlar	20	520	1300	0	33,800	65	0	55 0 0	10 0 0	5,200
800	Baronlar	16	12,800	880	0	704,000	55	0	51 0 0	4 0 0	51,200
600	Şövalyeler	13	7,800	650	0	390,000	50	0	46 0 0	4 0 0	31,200
3,000	Beyler	10	30,000	450	0	1,200,000	45	0	42 0 0	3 0 0	90,000
12,000	Efendiler	8	96,000	280	0	2,880,000	35	0	32 10 0	2 10 0	240,000
5,000	Memurlar	8	40,000	240	0	1,200,000	30	0	27 0 0	3 0 0	120,000
5,000	Memurlar	6	30,000	120	0	600,000	20	0	18 0 0	2 0 0	60,000
2,000	Deniz tüccarı	8	16,000	400	0	800,000	50	0	40 0 0	10 0 0	160,000
8,000	Deniz tüccarı	6	48,000	200	0	1,600,000	33	0	28 0 0	5 0 0	240,000
10,000	Hukukçular	7	70,000	140	0	1,400,000	20	0	17 0 0	3 0 0	210,000
2,000	Kilise mensupları	6	12,000	60	0	120,000	10	0	9 0 0	1 0 0	12,000
8,000	Kilise mensupları	5	40,000	45	0	360,000	9	0	8 0 0	1 0 0	40,000
40,000	Mülk sahipleri	7	280,000	84	0	3,360,000	12	0	11 0 0	1 0 0	280,000
140,000	Mülk sahipleri	5	700,000	50	0	7,000,000	10	0	9 10 0	10 0	350,000
150,000	Çiftçiler	5	750,000	44	0	6,600,000	8	15	8 10 0	5 0	187,000
16,000	Bilim adamları vs.	5	80,000	60	0	960,000	12	0	11 10 0	1 10 0	40,000
40,000	Dükkan sahipleri	4½	180,000	45	0	1,800,000	10	0	9 10 0	10 0	90,000
60,000	Sanatkar ve esnaf	4	240,000	40	0	2,400,000	10	0	9 10 0	10 0	120,000
5,000	Deniz subayları	4	20,000	80	0	400,000	20	0	18 0 0	2 0 0	40,000
4,000	Askerî görevliler	4	16,000	60	0	240,000	15	0	14 0 0	1 0 0	16,000
511,586		5½	2,675,520	67	0	34,495,800	12	18	12 0 0	18 0	2,447,100
											Azalış
50,000	Denizciler	3	150,000	20	0	1,000,000	7	0	7 10 0	10 0	75,000
364,000	İşçiler ve Hizmetçiler	3½	1,275,000	15	0	5,460,000	4	10	4 12 0	2 0	127,500
400,000	Rençberler	3¼	1,300,000	6	10	2,000,000	2	0	2 5 0	5 0	325,000
35,000	Askerler	2	70,000	14	0	490,000	7	0	7 10 0	10 0	35,000
849,000		3½	2,795,000	10	10	8,950,000	3	5	3 9 0	4 0	562,000
	Dilenciler		30,000			60,000	2	0	3 0 0	1 0 0	60,000
849,000		3½	2,825,000	10	10	9,010,000	3	3	3 7 6	4 6	622,000
	Genel Hesap										
511,586	Krallığın servetindeki artış	5½	2,675,520	67	0	34,495,800	12	18	12 0 0	18 0	2,447,100
849,000	Krallığın servetindeki azalış	3½	2,825,000	10	10	9,010,000	3	3	3 7 6	4 6	622,000
360,586	Net toplamlar	4²⁵	5,500,520	£32	0	£43,505,800	£7	18	£7 11 3	£0 6 9	£1,825,100

KAYNAK: Gregory King, *Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and Condition of England. Two Tracts by Gregory King*. ed. George E. Barnett (Baltimore, 1936) adlı kitaptan alınmıştır.

ettiğini görebilirdik. Ne yazık ki İkinci Dünya Savaşından bu yana sürüp gelen ve 1960 ların sonlarında hızlanan enflasyon, bugünün değerlerini oldukça değişken hâle getirmiştir. Meselâ 1754 ile 1954 arası dönemdeki fiyat göstergelerini izlersek; genel fiyat seviyesinin iki yüzyıl içinde kabaca altı katına çıktığını söyleyebiliriz. Oysa 1956 ile 1976 arasında yalnızca yirmi yıl içinde İngiltere'de fiyatlar üç katından daha fazla artmıştır. Günümüzün bazı yeni gelişen ülkelerinde ise fiyat yükselişleri daha da göze batıcıdır.

Sanayi inkılâbı öncesinde Ingiliz millî gelir seviyesi tahminleri ile sanayileşme yolunda ilk hamlelerini yapan günümüzün üçüncü dünya ülkelerinin millî gelir seviyelerini kabaca karşılaştırmak ilginç olacaktır. Fiyat serilerini dikkate alarak 1750 lerin başlarında kişi başına yıllık ortalama 12 sterlinin 1960 ların başlarında 90 sterline tekabül etmesi gerektiği sonucuna varabiliriz. Bu yirminci yüzyıl ortalarının yeni gelişen ülkeleriyle yapılacak bir karşılaştırmada oldukça yüksek bir millî gelir seviyesini temsil etmektedir. Nitekim 1960 ların başlarında Nijerya bu ortalamanın üçte biri kadar, Hindistan ise daha aşağı bir gelir düzeyine sahip bulunmaktaydı. Muhtemelen bazı Merkezî ve Güney Amerika ülkeleri için hesaplanacak ortalama ise onsekizinci yüzyıl ortalarının İngilteresi için hesaplanacak seviyeye daha yakın olacaktır. Mesela 1961 de Brezilya için ortalama 95 sterlin, Meksika için 105 sterlin civarındadır.[10]

Zaman ve yer itibariyle çok geniş bir kapsam gösteren karşılaştırmalara dayanan bu kaba hesaplar, çok yetersiz ve yüzeyseldir. Hayat standartları arasındaki farkları ölçmek bakımından kullanışlı da değildir. Ancak bundan makul olarak çıkarabileceğimiz bir sonuç, İngiltere'nin ilk sanayi inkılâbı arefesinde ulaştığı ekonomik gelişme düzeyinin Güney Asya ve Afrika'nın gelişen ülkelerinin hızla sanayileşmeye başladıkları zaman bulundukları ekonomik gelişme düzeyinden belirgin biçimde daha yüksek olmasıdır. Bu hesap sanayi öncesi İngiltere'nin yirminci yüzyıl ortalarının pekçok gelişmemiş ekonomisinden çok daha elverişli bir durumda olduğu görüşünü destekleyecek başka kanıtlara da dayandırılabilir. Meselâ İngiliz ekonomisi halkının temel besin ihtiyaçlarını karşılayacak miktardan daha fazlasını üretebiliyordu. 1750 de hububat ihracatı, İngiltere'nin toplam nüfusunun kabaca dörtte birinin geçimlik düzeyde ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktardaydı. Eğer Hindistan, bu çapta bir yiyecek fazlasına sahip

[10] P. Rosenstein-Rodan, 'International Aid for Underdeveloped Countries', *Review of Economics and Statistics* (1961).

olsaydı onun döviz problemleri azalacaktı. 1751 de İngiltere'de vergiye tabi tutulan alkollü içkilerin miktarının 31.8 milyon litreden fazla olması diğer bir örnektir. İngiltere'de cin tüketimi en yüksek düzeye çıktığı zaman bu rakam 36 milyon litreyi aştı. Toplam nüfus (erkek, kadın ve çocuklar dahil) için kişi başına tüketim ortalaması 6.8 litreye ulaştı. Bu oldukça yüksek bir alkollü içki tüketim düzeyidir. Bu tip istatistikler, yüksek bir maddî refah anlamına gelmezler. Ancak sosyal olarak istenmeyecek alanlara yönelmiş olsa da bir ekonomik fazlanın varlığını göstermeleri bakımından önemlidir.

Kışın ölümlerin fazlalaşması, zaman zaman tekrarlanan yiyecek için ayaklanmalar ve kalabalık şehirlerdeki sefalet ve hastalıklar, aşırı ölçüde güçlüklere maruz kalan halkın büyük bir yığınının hayat seviyelerinin göstergeleridir. Fakat halkın büyük bir çoğunluğunun yaşadığı normal bir kırsal bölgede ve olayların doğal akışı içinde yoksullar çocukluk, hastalık ve yaşlılıklarında Yoksulluk Yasası sayesinde tam bir mahrumiyet içinde kalmaktan kurtulabilmişlerdi. Hatta sanayi öncesi dönemde iş sahibi bir yoksulun, ekonomik ve sosyal inkılâbın sonrasındaki yıllardan daha yüksek bir hayat seviyesine sahip olduğu iddia edilebilir. Meselâ Bay ve Bayan Hammond, "onsekizinci yüzyılın kendisini izleyen kargaşa yüzyılına göre daha düzenli ve iyi bir dönem olduğunu" ileri sürmektedirler.[11] Sanayi inkılâbı döneminde işçilerin hayat düzeyi ile ilgili meşhur tartışmaya geldiğimiz zaman bu görüşe tekrar döneceğiz. Fakat bu noktada dikkat etmemiz gereken husus, onsekizinci yüzyıl ortalarında hayat standardı düşük ve iklim etkilerine aşırı şekilde bağlı olmasına rağmen ekonomide bir üretim fazlasının varlığıdır.

Ayrıca İngilizlerin diğer ülkelerdeki çağdaşlarından daha iyi bir durumda olduğu da belirtilmelidir. Onsekizinci yüzyılda dünyanın en zengin üç ülkesinin Hollanda, İngiltere ve Fransa olduğu çağdaş gözlemciler için apaşikar bir gerçekti. Bu 1690 larda yazan Gregory King'in de paylaştığı bir görüştü ve 1770 de Adam Smith de aynı sıralamayı yapmıştı. Muhtemelen onsekizinci yüzyıl ortalarında İngiliz ve Hollandalıların hayat seviyeleri arasında çok az fark vardı. Fakat ortalama bir İngilizin ortalama bir Fransızdan belirgin şekilde daha iyi durumda olduğu konusunda şüpheye gerek yoktur. İngiltere'de dolaşan yabancı gözlemciler Fransız işçisinden "İngiliz işçisinin daha iyi giyindiği, daha iyi beslendiği ve daha iyi yerlerde yaşadığı" gerçeğini belirtmekteydiler[12]. Fransız İhtilali arefesinde (yani

[11] J. L. ve B. Hammond, *The Village Labourer 1760-1832* (1911), s. 129.
[12] J. H. Meister, *Letters written during a residence in England* (1799), s. 9.

1780 lerde) Fransa'yı dolaşan Arthur Young, Fransa'da çalışan sınıfların "İngiltere'deki aynı sınıflara göre % 76 oranında daha az rahat olduklarını yani daha kötü beslendiklerini, daha kötü giyindiklerini" hesaplamaktaydı [13]. Komşu ülkelerin bariz refahları ile kaderleri daha da kötüleşen günümüzün yoksul milyonlarından farklı olarak onsekizinci yüzyılda yaşayan İngilizler, çoğu yabancılarla karşılaştırıldığında nisbî olarak daha iyi durumdaydılar. Muhtemelen onsekizinci yüzyılda İngiliz halkının durumunu inceleyen tarihçilerin "iş sahibi yoksul grubun normal bir üyesinin şiddetli bir hoşnutsuzluk ve ekonomik bir karamsarlık içinde bulunduğunu gösteren çok az kanıt bulabilmesinin" nedeni budur. [14]

2. DURGUNLUK

Sanayi öncesi bir ekonomiyi sanayileşmiş bir ekonomiden ayıran diğer bir özellik onun refah ve üretgenlik düzeyinin nisbî olarak değişmez olmasıdır. Bu sanayi öncesi bir ekonomide hiçbir ekonomik değişmenin, hatta ekonomik büyümenin olmadığı anlamına gelmez. Fakat böyle bir gelişme ortaya çıksa bile ya çok yavaş veya geçici ya da kolaylıkla geriye çevrilebilir niteliktedir.

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından önce insanları ekonomik büyüme beklentisine itecek bir neden olmadığını söylemek yanlış olmaz. Meselâ 1740 larda hazırlanan kitapçıkların yazarları mevcut ekonomik durumun değerlendirmesini yaparken yarım yüzyıl veya daha fazla önce Sir William Petty ve Gregory King tarafından yapılmış tahminleri kullanmaktaydılar. Ekonomik büyümeyle ilgili çok az kanıt bulduklarından 1670 veya 1690 larda yapılmış hesaplamaları 1740 ların şartlarını yansıtacak şekilde uyarlamakla yetiniyorlardı. Onların yargılarına göre nüfus, fiyatlar ve üretgenlik yukarıya doğru olduğu kadar aşağıya doğru da kolaylıkla değişebilirdi ve aynı yönde hareket etmesini beklemek için mâkul bir neden yoktu.

Onlar, varsayımlarında büyük ölçüde haklıydılar. Meselâ nüfus onsekizinci yüzyılın ilk kırk ya da elli yılında 5.8 ile 6.0 milyon arasında oynamaktaydı ve 1741 de yalnızca 5.9 milyondu. [15] Kişi başına üretimin

[13] Arthur Young, *Travels in France,* ed. Maxwell (1929), s. 315.

[14] Dorothy Marshall, *English People in the Eighteenth Century* (1956), s. 193.

[15] Bunlar Brownlee'nin tahminleridir. Diğer tahminlerle karşılaştırması ve onsekizinci yüzyıl nüfus tahminlerinin güvenilirliğinin bir değerlendirmesi için bknz. B. R. Mitchell, *Abstract of British Historical Statictics* (1926), s. 5.

büyüme hızını ölçmek için yakın zamanlarda yapılan teşebbüsler, yüzyılın ilk yarısında bir gelişme olduğunu göstermektedir. Fakat bu gelişme, hayat seviyesini ancak 150 yıllık bir süre içinde iki katına çıkaracak kadar yavaştı.[16] Sıradan bir insan hayat süresi içinde ekonomik büyümeyle ilgili çok az belirti görebiliyor; kötü hasat veya savaşın ya da bir salgının tek bir yıl içinde silip götüremeyeceği ölçüde bir gelişme ortaya çıkmıyordu. Gerçekten günümüzün pekçok sanayi öncesi toplumunda olduğu gibi sanayi öncesi İngiltere'de de[17] kişi başına gerçek gelirlerdeki uzun dönem normal büyüme hızı, yıllık olarak yüzde yarımın altında bulunuyor ve ekonominin gelişmesi kadar gerilemesi de muhtemel görünüyordu. Ayrıca onsekizinci yüzyılda yaşayan bir İngilizin hayat seviyesinin onbeşinci yüzyılın sonlarında yaşayan bir İngilizden daha düşük olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Meselâ Profesör Phelps Brown, inşaat ustalarının ücretleriyle ilgili rakamları ve bunların satın aldıkları malların fiyatlarını inceleyerek "Kara Veba (1349) ile Agincort Savaşı (1415) arasında (inşaat ustalarının ücretlerinin) mal olarak değerini yaklaşık iki katına çıkaran ve inkılâp olarak adlandırmayı hakeden bir üretgenlik artışı olduğu" sonucuna varmaktadır. Bu refah düzeyi hemen hemen bir yüzyıl sürdükten sonra yerini büyük bir gerilemeye bıraktı. Öylesine bir gerileme yaşandı ki 1630 lara doğru inşaat ustalarının reel ücreti "onbeşinci yüzyılın büyük bir bölümünde olduğunun muhtemelen beşte ikisine düştü."[18]

Sonuç olarak sanayi öncesi topluluklarda hayat seviyelerinin asla değişmeme anlamında bir statiklik değil; üretim ve üretgenlikte gelişmeye yol açan güçlerin gerilemeye götüren güçlerden daha etkin olmadığı anlamında bir durgunluk özelliği gösterdiği söylenebilir. Bu tür bir ekonomi, kişi başına gelirlerde uzun ve sürekli kaymalar gösterme eğilimi taşır. Bu kaymalarda önemli değişken, üretimdeki büyüme hızından çok nüfus artış oranıdır. Sanayi öncesi İngiltere'de nüfus arttığı zaman kişi başına üretim düşmekteydi. Herhangi bir nedenle (yeni bir üretim tekniği veya yeni bir kaynağın keşfi ya da yeni bir pazarın açılması) üretim artarsa, nüfus hemen onu izliyor ve kişi başına gelirde ortaya çıkan kazancı sonuçta yokediyordu. Refahla artıp hastalıkla azalarak nüfus, sonuçta sabit kalan ya da yavaş bir hızla artan yiyecek arzının belirlediği dar sınırlar içinde kalıyordu.

[16] Deane ve Cole, *British Economic Growth.*

[17] Phyllis Deane, 'The Long Term Trends in World Economic Growth', *Malayan Economic Review,* C. VI (1961).

[18] E. H. Phelps Brown-Sheila V. Hopkins, 'Builders' Wage-rates, Prices and Population: Some Further Evidence', *Economica* (1956), s. 306.

Sanayi öncesi bir topluluğun bu temel durgunluk karakteri onun sosyal ve kurumsal çerçevesinde de görülüyordu. Sosyal yapı ve gelir hiyerarşisi içinde işgal edilen yer, toprak üzerindeki mülkiyet hakları ile çok yakından ilgiliydi. Nüfusun yoğunluğunu büyük ölçüde toprağın verimliliği, dağılımını ise katı kurumsal düzenlemeler belirliyordu. Meselâ işgücünün hareketliliği yoksula yardım görevini mahallî ölçüler içinde tutan 1662 tarihli Yerleşme Yasası ile sınırlanmıştı. Geçimlik düzeyde yaşayan ve büyük çoğunluğu teşkil eden aileler, kendi bölgeleri içine hapsedilmişti. Çünkü ekonomik bir talihsizlikle karşılaştıklarında yoksulluk yardımına yalnızca kendi bölgelerinde hak kazanabiliyorlardı ve tarım temel geçim kaynağı olarak kaldığı sürece iklimin yolaçacağı bir felaketin sürekli tehdidi altında olmayan çokaz aile bulunmaktaydı.

3. TARIMA BAĞIMLILIK

Sanayi öncesi bir ekonomide temel ekonomik faaliyetin ziraî üretim olduğunu söylemeğe gerek yoktur. Ekonomik kalkınmayla ilgilenen bir yazarın belirttiği gibi: "Geri kalmış bir ekonomi nüfusunun % 80 i, gelişmiş bir ekonomi ise nüfusunun % 15 i tarımda çalışan bir ülke olarak tanımlanabilir. Her iki durumun da dış ticaretle bir alakası yoktur."[19] Bu ölçüye göre onsekizinci yüzyıl ortalarının İngilteresi ne kadar geri kalmıştı?

Sanayi inkılâbının yarım yüzyıldan daha fazla bir geçmişe sahip olduğu 1841 e kadar İngiltere'de güvenilir bir meslekler sayımı yapılmadığından ne kadar insanın tarımla uğraştığını kesinlikle söyleyemeyiz. Ancak Gregory King'in meşhur 'İngiltere'nin çeşitli ailelerinin gelir ve harcamalarının şeması'nı inceleyerek onyedinci yüzyılın sonundaki durum hakkında bir fikir edinebiliriz (Tablo 1). Listede 'toplumun servetini arttıran' yani en önemli ekonomik kararları alan ailelerin bulunduğu (işçilerin, ırgatların, dilencilerin, askerlerin ve denizcilerin yeralmadığı) kısma bakarsak ve geçimleri için tarıma bağımlı olmayanları (memur, subay, tüccar, dükkan sahibi, meslek sahipleri, sanatkarlar ve esnafı) çıkarırsak, temel olarak tarımla uğraşan ailelerin toplamın % 68 ini meydana getirdiğini görürüz. 1750 lere doğru bu oran, şehirleşmenin artışı, sanayinin ve dış ticaretin yaygınlaşması nedeniyle biraz düşmüş olmakla birlikte hâlâ % 60 ile 70 arasında bulunuyordu.

[19] H. Singer, 'The Concept of Economic Growth in Economic Development', *Economic Growth*, ed. Eastin Nelson (1960), s. 73.

Ekonominin hakim şekilde ziraî, nüfusun yine hakim şekilde kırsal nitelikte ve karakteristik üretim biriminin aile olduğu açıktır. Temel sanayiler -özellikle dokuma işleri- ev içi üretim şeklinde örgütlenmişti ve tarıma ek bir faaliyet niteliği taşıyordu. Yünlü ve pamuklu mallar yapmakla uğraşanların büyük bir çoğunluğu kendi evlerinde çalışıyorlardı. Meselâ pamuklu sanayiinde kadın ve çocuklar ham pamuğu topluyor, temizliyor ve eğiriyor; erkekler de dokuyordu. Çivi yapımcıları ve diğer madenî eşya işçileri, genellikle evlerine bitişik barakalarda çalışıyorlardı. Onsekizinci yüzyılın başlarında bir yazar, İngiliz yünlü dokuma sanayiinde yaklaşık 1 milyon insanın çalıştığını hesapladığı zaman mübalağa etmiyordu. Eğer boş zamanlarında dokuma işiyle ziraî gelirini arttırmağa çalışan her çiftçi erkek, zaman zaman yün eğiren her kadın ve yünleri tarama işinde ailesine yardım eden her çocuk, bu toplama dahil edilmişse; nüfusun onda birinin yünlü dokuma sanayiiyle alakalı olduğunu kabul etmek güç değildir. (Henüz sanayi öncesi bir safhada olan) İrlanda için yapılan resmî sayım, 1841 lerde bile çalışan insanların sekizde birine yakın bir oranının dokuma sanayii ile meşgul olduğunu kaydetmektedir.

Şehirler genişlemeye başlamış olmakla birlikte onsekizinci yüzyıl İngilteresinin sakinlerinin büyük bir çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşıyordu. 1695 te yine Gregory King'e göre İngiltere ve Galler nüfusunun dörtte biri, şehirlerde ve pazar kurulan kasabalarda yaşıyordu. Fakat bu pazar kurulan kasabaların pek çoğu da yalnızca büyükçe köylerdi. Yaklaşık yarım milyon insanın yaşadığı Londra dışında İngiltere'de 10,000 den fazla nüfusa sahip yalnızca üç şehir -Norwich (yaklaşık 29,000), Bristol (yaklaşık 25,000) ve Birmingham (muhtemelen 12,000)- bulunuyordu. Onsekizinci yüzyılın ortalarına doğru 5,000 ve daha fazla nüfus ihtiva eden merkezlerde yaşayanların oranı, muhtemelen % 16 yı aşmıyordu. Onların çoğunluğu hâlâ Londra'da yaşıyordu. Fakat Liverpool ve Birmingham da Norwich ve Bristol yanında 25,000 den fazla nüfus barındıran şehirler arasına katılmıştı ve Manchester bu büyüklüğe doğru süratle gelişiyordu. Her beş İngilizden yalnızca biri büyük bir şehirde yaşıyordu.

4. MESLEKÎ İHTİSASLAŞMANIN YETERSİZLİĞİ

Sanayi öncesi bir ekonomiyi sanayileşmiş bir ekonomiden ayıran genel bir özellik de ikincisinin daha ihtisaslaşmış olmasıdır. Sanayi işçisinin bir eşyayı tamamiyle yapması nadir bir durumdur. O genel olarak bir hammaddenin nihaî tüketiciye ulaşıncaya kadar geçirdiği uzun bir dizi işlemler zincirinde belirli bir görevi (bazen tek bir işlemi) yerine getirerek

üretim süreci içindeki fonksiyonunu icra eder. Buna karşılık sanayi öncesi bir ekonomide işçi, genel olarak çeşitli mesleklerde hatta farklı sanayilerde faaliyet gösterir. O 'her işin adamı'dır.

Onsekizinci yüzyıl İngilteresinde işgücünün ihtisaslaşmamış olmasıyla ilgili pekçok örnek gösterilebilir. Temel sanayiler, tarıma tamamlayıcı olarak yapılan ev sanayileriydi. Madencilik, inşaat işleri ve demircilik gibi kapitalist nitelikteki sanayilerde bile, işçilerin pek çoğu hasat ve ekim zamanlarında sınaî işlerden ziraî işlere kayıyorlardı. Ev hizmetçileri genel olarak diğer aile üyeleri gibi efendilerinin ticarî ve sınaî işlerinde de çalışıyorlardı. Ashton tarafından onsekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki mesleği tasvir edilen sanayici Peter Stubs hancılığı, bira imal ve satıcılığını ve eğe imalini birarada yürütüyordu.[20]

Ancak onsekizinci yüzyıl İngilteresi, ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmını, değişime konu olmadan hemen üreticisi ve onun ailesi tarafından tüketilen mal ve hizmetlerin üretimiyle ilgili geçimlik faaliyetlerin oluşturduğu günümüzdeki Asya ve Afrika'nın gelişmemiş bazı bölgelerine göre daha fazla ihtisaslaşmıştı. Geçimlik sektör, İngiltere'de daha onyedinci yüzyılda önemsiz hâle gelmişti. Gregory King, onyedinci yüzyılın sonunda ailelerin tablosunu hazırladığında gelirlerinin büyük bir bölümünü ticarete konu olmayan üretimden sağlayan aileleri, 'rençberler ve dilenciler' grubuna sokmuştu. Yine de bunlar, toplam nüfusun dörtte birinden daha azını teşkil ediyor ve millî gelirin yüzde 6 sından daha azını elde ediyorlardı. Bir yüzyıl kadar sonra Patrick Colquhoun, 1803 te İngiltere ve Galler'deki aileler ve gelirleriyle ilgili bir tablo hazırladığında geçimlik üreticiler öylesine önemsizleşmişti ki, 'rençberler' diye bir grup oluşturmaya gerek görmemişti.[21]

Sonuç olarak işgücünün ihtisaslaşma derecesi, bir topluluk tarafından başarılan ekonomik gelişme derecesinin ölçülerinden biridir ve İngiltere'de daha onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden oldukça karmaşık bir pazar ekonomisi doğmuştu. Tipik bir üreticinin geliri pazarda ve çoğunlukla da uluslararası pazarda değişime konu olan mal ve hizmetlerin üretimine büyük ölçüde bağlıydı. Onsekizinci yüzyıl İngilteresinde bir proletarya, yani geçimlerini mülk sahibi ya da kapitalist grup tarafından istihdam edilmekle sağlayan mülksüz işçi sınıfı doğmaya başlamıştı. 1770 lerde Adam Smith'in yazdığı zamandan önce de iş bölümünü oldukça ileri dereceye

[20] T. S. Ashton, *An Eighteenth Century Industrialist* (1939).
[21] P. Colquhoun, *Treatise on Indigence* (1806).

götürmüş fabrikalar mevcuttu.[22] Onun onsekiz ayrı işlemi gerektiren ve her bir işlemin ayrı bir işçi tarafından yapıldığı toplu iğne fabrikasıyla ilgili tasviri, işbölümünün avantajlarını gösteren klâsik bir örnektir. Fakat yine de yaygın üretici tipinin işçi olmadığı doğrudur. Modern sanayileşmiş bir ekonomide işçilerin millî gelirden aldığı pay, genellikle üçte ikisinden daha fazla -kesinlikle yarıdan daha fazla- dır. Oysa günümüzün azgelişmiş bölgelerinde (Nijerya'da olduğu gibi) bu oran yüzde 20 nin altında olabilir. Onsekizinci yüzyılın başlarında İngiltere'de, Gregory King'in tablolarına bakarak bir sonuca varırsak, millî gelirin kabaca üçte biri ücret ve maaşlara gitmekteydi. 1750 lerden önce ortaya çıkan şehirleşmenin artışı ve geçimlik sektörün gerilemesi nedeniyle, yüzyılın ortalarına gelmeden bu oranın üçte birin üzerine çıktığını rahatlıkla kabul edebiliriz.

Ancak geçimlik sektörün kaybolmasından ve proleter işgücünün büyümesinden daha önemli olan, onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde ihtisaslaşmış ekonomik müesseselerin gelişmiş olmasıydı. Kuzey Amerika, Afrika, Hindistan ve Doğu Akdenizle yapılan ticaret, sermayelerinin büyük bir bölümünü hissedarlardan sağlayan imtiyazlı şirketler tarafından organize edilmekteydi. Dış ticaretin riskleri özel sigortalar tarafından karşılanmaktaydı. İngiltere Bankası 1694 te kurulmuştu ve onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden İngiliz bankacılık sistemi, İngiliz hükümetiyle yerli ve yabancı tüccara yaygın ve karmaşık malî hizmetler sağlar hâle gelmişti. Bankacılık sisteminin ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi para ve kredi arzında etkinlik kazanabilmesi için büyük bir gelişme göstermesi gerekirdi. Fakat yine de o bir sistemdi ve o hâliyle bile günümüzün çoğu azgelişmiş ülkelerinin yerli para mekanizmalarına üstünlük arzediyordu.

5. COĞRAFÎ BÜTÜNLEŞME DERECESİNİN DÜŞÜKLÜĞÜ

Sanayi öncesi bir ekonominin kısmen tarıma bağımlılığının, kısmen de ihtisaslaşma düzeyinin düşüklüğünün bir sonucu olarak beşinci bir özelliği, bölgeler arasında bütünleşmenin yetersizliğidir. Bunun nedeni haberleşme ve ulaşım sisteminin yetersizliğiydi. Bu yüzden onsekizinci yüzyıl İngilteresi için ekonomik analizin en uygun birimi, daima millî ekonomi değildi. Çoğu ekonomik kararlar, mahallî piyasanın şartlarına göre alınıyor; bölgeler arasında ekonomik faaliyetin nitelik ve seviyeleri ve ekonomik değişmenin karakter ve yönü önemli ölçüde farklılıklar gösteriyordu. Meselâ, toprak ve iklim farklılığı, satınalma gücü ve mahallî zevk farklılık-

[22] Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Cannan baskısı (1950), ss. 6-7.

ları ile birleşerek farklı mahallî tüketim kalıplarına yolaçıyordu. Temel yiyecek buğday, yulaf, arpa ya da çavdar olabiliyordu. Nakdî ücretler, seviye ve eğilim olarak önemli ölçüde değişme gösteriyordu. Bayan Gilboy, onsekizinci yüzyıl ücretleri üzerinde yaptığı incelemede ele aldığı üç bölge (Londra, Lancashire ve Güney Batı) için genel bir eğilimin olmadığını tesbit ederek şöyle demektedir: "Yalnızca ücretlerin hareketi değil seviyeleri de farklılık göstermektedir."[23] Mal fiyatları ve üretim verileri de aynı bölgesel farklılıkları taşımaktadır. Çoğu bölgelerde demir üretimi düşerken, Shropshire ve Staffordshire'da artıyordu. Yorkshire'da yünlü üretimindeki artışa karşılık Doğu Anglian'da düşüş görülüyordu.

Ekonomik şartlardaki bu mahallî farklılıkların sonucu, belirli bir bölge ile ilgili istatistiklerin, ülkenin bütününde benzeri hareketlerin göstergesi olarak kabul edilememesi ve millî toplamların önemli değişmelerin olduğu bölgelerdeki eğilimleri yansıtmamasıdır. Millî ölçüde ekonomik değişmenin nitelik ve oranını değerlendirmeye dönük bir teşebbüs, ister tarihin önemli sürekliliğini; ister önemli süreksizliğini araştıralım, bizi anlamlı sonuçlara götürmeyecektir.

Özetle, onsekizinci yüzyıl ortalarının İngiliz ekonomisi (sınırlı bir ölçüde olmakla birlikte) sanayi öncesi bir ekonominin özelliği olarak belirlediğimiz bir dizi özelliği taşımaktadır. Bir ölçüde ekonomik fazla üretmekle birlikte yoksuldu. Tamamiyle statik olmasa da nisbî olarak durgundu. Ticaret ve sanayi -hatta bazı fabrika sanayii- önemli sektörler olmakla birlikte, temel ekonomik faaliyet olan tarıma bağımlıydı. İnsanların büyük bir çoğunluğu ekonomik felakete mahkum bir vaziyette idi ve olağanüstü şanslı ya da çalışkan olmadıkça belirgin bir şekilde daha yüksek bir hayat seviyesine ulaşma umutları çok azdı. Topluluğun ekonomik kararlarının çoğunluğu, aileye dayanan üretim birimleri tarafından alınıyordu. İşgücü başına üretim büyük ölçüde toprak, gemi ya da tüketim mallarından meydana gelen işletmenin büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Rostow'un ekonomik gelişmenin ilk safhası olarak tanımladığı anlamda 'geleneksel bir toplum' sözkonusuydu. Sanki ekonomide 'kişi başına elde edilen üretimi sınırlayan bir duvar' vardı.[24] Modern bilim ve teknolojinin düzenli ve sistematik uygulanmasıyla üretim metodlarında sürekli iyileşmenin sağlandığı sanayileşmiş bir ekonomiden farklı olarak üretim imkanları, onsekizinci yüzyıla doğru genişlemeye başlamış olsa da, dar ve nisbeten tahmin edilebilir sınırlar içinde sıkışmıştı.

[23] E. Gilboy, *Wages in Eighteenth Century England* (1934), s. 219.
[24] Rostow, *Stages of Economic Growth*, s. 4.

Sanayileşmenin, büyümenin ve yapısal değişmenin başlangıçları onsekizinci yüzyılın ortalarında açık olarak ortaya çıkmıştı. Nüfus 1740'larda sürekli olarak artmaya başlamıştı. 1740'ların başlarında yazılan kitapçıklarda nüfus, fiyatlar ve gelirler yarım yüzyıl öncesiyle aynı olarak gösteriliyordu. Sanayi inkılâbının ilk başlangıcını sembolize eden dokuma, buhar gücü ve demir alanındaki yeniliklerin ortaya çıkmasından önce 1770'lerde yazılarını yazan Adam Smith ve Arthur Young ise, o dönemde yaşayanlar tarafından farkına varılabilecek kadar büyük olan reel gelirlerdeki genişlemeyi görebiliyorlardı. Meselâ 1774 de Arthur Young şöyle yazıyordu:

"Geçen yirmi yılda İngiltere'de herşeyin nasıl değiştiğini düşünün. Bu dönemde gördüğümüz geçmişte benzeri olmayan büyük gelişmeler anayasadan, ılımlı vergilemeden ya da İhtilâlden bu yana aynı etkinlikle uygulanan diğer şartlardan kaynaklanmış değildir. Bu şartların varlığı, daha önce aynı sonuçları yaratmamıştır. Bu üstünlüğün nedeni gelişmeye dönük bütün büyük işlerin yerine getirilmesini mümkün kılan toplumun servetindeki artıştır." [25]

Aşağı yukarı aynı zamanlarda yazan Adam Smith 'İngiltere'nin servete ve gelişmeye doğru tabiî gelişme'sinden bahsederek 'toprağının ve işçisinin yıllık üretiminin restorasyon ve ihtilâl dönemlerinde olduğundan şüphe götürmeyecek şekilde çok daha yüksek olduğunu' ileri sürüyordu. [26]

Bu aşikâr ekonomik genişlemenin, ilk safhalarında, İngiltere'nin sanayi öncesi tarihinde sık sık görülen -ve sonuçta tersine dönen- yukarıya doğru tırmanmalardan daha önemli olup olmadığı tartışma konusudur. Ancak daha 1750 ye gelmeden nüfus, fiyatlar, üretim ve gelirlerde yukarıya doğru tırmanma eğiliminin başladığı şüphesizdir.

[25] Arthur Young, *Political Arithmetic* (1774), s. 49.
[26] Adam Smith, *Wealth of Nations*, Cannan baskısı, C. I, s. 327.

BÖLÜM 2

DEMOGRAFİ İNKILÂBI

İngiliz ekonomik gelişmesinin kritik dönüm noktasının kesin zamanı konusunda önemli ölçüde fikir farklılıkları varsa da iktisat tarihçileri, kendi kendini besleyen büyümenin -bazıları modern ekonomik büyüme olarak adlandıracak- onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar götürülebileceği konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bu zamana kadar ekonomik değişme (ekonomik nedene dayanmayan felaketlerle kesintiye uğramadığı zamanlar) genel olarak yavaş cereyan ediyordu. Hayat standartları, kısa dönemde şiddetli dalgalanmalar uzun dönemde ise çok yavaş yükselmeler (ya da düşmeler) gösteriyordu. Bu tarihten itibaren ise değişme sürekli, belirgin ve sistematik bir hâle geldi. Değişme geçmişe baktığımızda bize olduğu kadar o dönemde yaşayan insanlara da açık olarak görünen sanayileşme sürecinin bir parçasıydı. Millî gelir, nüfus ve kişi başına gelirler değişen oranlarda, fakat yalnızca kısa dönemli kesintilerle yükselmeye başladı. Ekonomik büyüme -kendi kendini besleyen ve müşahade edilebilen- eşyanın normal düzeninin bir parçası oldu.

Sanayi inkılâbı ile aynı zamana rastlayan ve karmaşık bir sebep sonuç ilişkisi içinde bulunan nüfus inkılâbının dinamikleri henüz tamamiyle anlaşılamamıştır. Ancak bir husus açıktır. Modern sınaî (ya da sanayileşen) ekonomiyi, ekonomik gelişme zinciri içinde daha önceki ekonomilerden ayıran özelliklerinden biri, kendi kendini besleyen uzun dönemli bir büyümenin hem nüfusta hem de üretimde ortaya çıkmasıdır.

Nüfusun büyüme hızı esas olarak doğal artış oranına yani doğum ile ölüm oranları arasındaki farka bağlıdır. Bu oranlardaki değişmenin ölçüsünü belirleyen bazı biyolojik ve fizik sınırlar vardır. Sanayi öncesi bir ekonomide yani esas olarak ziraî bir toplulukta, kaba doğum oranları (yani her 1,000 nüfusa isabet eden canlı doğum sayısı) 35 ile 50 arasında değişmektedir. Bu sınırlar içinde gerçek oran, o toplumun özelliklerine göre, mesalâ nüfusun cins ve yaş bileşimi gibi demografik faktörlere; evlenme yaşı ve aile büyüklüğü gibi sosyo-kültürel faktörlere; çocuk işgücüne olan talep ve çocuk yetiştirmenin maliyeti gibi ekonomik faktörlere ve savaş, salgın hastalık ve kıtlık gibi olaylara bağlı olarak değişecektir. Ölüm oranları da oldukça yüksek olma eğilimimdedir. Fakat normal olarak doğum

oranlarından daha düşük olup yıllık oranı, binde 30 ile 40 arasında değişmektedir. Sonuç olarak ziraî bir topluluğun nüfusu, salgın hastalık veya savaş ya da kültürel bir sarsıntı gibi bir neden dışında genel olarak 1,000 nüfus için 5 ile 10 arasında değişen bir doğal artış oranı ile karakterize edilebilir. Böylece nüfus yılda yüzde yarım ile bir arasında değişen oranda artma eğilimi gösterir. Bazı yirminci yüzyıl ülkeleri daha yüksek doğal artış oranları (yüzde 2 ile 3 arasında) gerçekleştirmektedir. Bunun nedeni sanayileşmiş ülkelerden ileri tıbbî yöntemlerin girişiyle ölüm oranlarının büyük bir düşme göstermesidir. Fakat onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılın ve daha öncesinin sanayi öncesi ekonomilerinde normal doğal artış oranının yıllık olarak yüzde 0.5 ve 1 gibi oldukça dar sınırlar içinde kaldığı kabul edilebilir.

Ne var ki, özellikle şiddetli salgın hastalıklar veya savaşlar ya da birbirini izleyen bereketsiz ürünlerin neden olduğu ölüm oranlarındaki anî yükselişler, normal doğal artış oranının sık sık önünü kesmekteydi. Ciddî bir ürün yetersizliği, bundan etkilenen bölgede normal ölüm oranını iki ya da üç katına çıkarabiliyordu. Vebanın başgösterdiği bir şehir, sakinlerinin üçte birini ya da yarısını kaybedebiliyordu. Kıtlıklar, savaşlar ve salgınlar birbirlerine destek oluyorlardı. Çünkü durgun, kendi içine kapalı ziraî topluluklarda ürün yetersizliği (kaçınılmaz olarak bazı bölgeleri diğerlerine oranla daha fazla etkilemesi sonucu) insanların, yiyecek kaynaklarının tamamen tükendiği bölgelerden, insan emeği karşılığında temin edilebildiği bölgelere doğru göçetmesine yolaçıyor ve bu yolla mahallî nitelik taşıyan bir hastalık süratle geniş bir alana yayılabiliyordu. Orduların barakalar yerine kamplarda yaşadığı, geçimi için toprağa bağımlı olduğu bir dönemde askerlerin hareketleri, salgın mikrobunun bir bölgeden diğerine yayılmasının yaygın bir sebebiydi ve askerî operasyonlardan doğan salgınların yolaçtığı ölümler genellikle sayı olarak savaştaki ölümlerden çok daha fazlaydı.

Ancak onsekizinci yüzyıla doğru bazı Batı Avrupa ülkelerinde -İngiltere bunlardan biriydi- ölüm oranındaki bu 'kasvetli zirveler' daha seyrek görülmeye başladı veya şiddeti azaldı (ya da muhtemelen her ikisi birarada oldu). Nüfusun doğal büyüme eğilimi (yavaş olmakla birlikte) kendini gösterdi. Doğum oranında da bir artış olduğunu ortaya koyan kanıtlar da bulunmaktadır. Bu artış, ölüm oranındaki zirvelerin azalmasını açıklayan nedenlerle aynı tür nedenlere bağlanabilir. Çünkü ölüm oranında yukarı doğru tırmanmaya yolaçan bir kriz, sağlıklı hamileliklerin sayısında azalmaya; ölü doğumların sayısında ise artışa yolaçacaktır. Buna karşılık bu

birbirini izleyen felaketlerin sıklığını ve şiddetini azaltacak herhangi bir şey, canlı doğumların sayısını da arttıracaktır. Kanıtların ortaya koyduğu odur ki onsekizinci yüzyılın ilk otuz yılında 6 milyon civarında oynayan İngiltere ve Galler nüfusu, muhtemelen 1740 larda artmaya başladı ve o zamandan beri de artmaktadır. Üretim için olduğu gibi nüfus için de büyüme oranında kesin değişmenin 1740 lardan başlayıp başlamadığı tartışmalı bir konudur. Fakat onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden doğum ve ölüm oranlarındaki değişmelerin, demografik bir inkılâp teşkil edecek boyutlara ulaştığı muhakkaktır.

Burada onsekizinci yüzyılda İngiliz nüfusunun artışı ile ilgili tartışmalarımıza esas olacak kanıtların niteliği ile ilgili bir noktayı belirteyim. İngiliz nüfusunun kesinlikle ne zaman ve niçin artmaya başladığı konusunda niçin bu denli kararsızız?

Esas problem nüfus istatistiklerimizin yetersizliğidir. 1801 e kadar İngiltere ve Galler için yapılmış tam bir nüfus sayımı yoktur ve 1839 a kadar da ölüm ve doğumlarla ilgili herhangi bir resmî kayıt bulunmamaktadır. Onyedinci yüzyılın sonunda doğum, ölüm ve evlenmeler üzerindeki bir vergiyle ilgili kayıtlar bulunduğu doğrudur. Fakat veriler millî ölçüde toplanmış değildir. Meselâ, Gregory King nüfus tahminlerini yaptığı zaman hâne vergisi tahsilatlarını bir başlangıç noktası olarak aldı ve her hânede ortalama kaç kişi bulunduğunu tahmin etmek için de 1695 mahallî nüfus değerlendirmelerini kullandı.[27] Özel olarak vergileme amacıyla toplanmış istatistikler sayımdan kaçma eğilimi nedeniyle sağlıklı değildir. Onsekizinci yüzyıldaki sayım girişimlerine karşı muhalefetin kısmî bir nedeni de muhtemelen 1695 te yapılan bu hesaplamanın vergi toplamanın bir aracı olarak kullanılmasıydı. Meselâ, sayım yapılması ve evlenmelerin, doğumların, ölümlerin ve yoksulluk yardımlarından yararlanan kişilerin kayıtlarının tutulması için yapılan bir yasa teklifi 1753 te yasama organına sunuldu. Yasa, Avam Kamarasında şiddetli bir muhalefetle karşılaştı. York üyesi, "insanlarımızın yıllık olarak kaydedilmesi dışardaki düşmanlarımıza bizim zayıflığımızı, yoksulların oranı ise içteki düşmanlarımıza servetimizi gösterecektir" diyerek itiraz ediyordu.[28] Buna rağmen yasa Avam Kamarasından geçtiyse de Lordlar Kamarasında reddedildi. Bu yüzden 1801 de ilk sayım yapıldığı zaman İngiltere ve Galler nüfusunun arttığı ya

[27] D. V. Glass, 'Gregory King and the Population of England and Wales at the end of the Seventeenth Century', *Eugenics Review* (1946).

[28] A. J. Taylor, 'The Taking of the Census', *British Medical Journal* (7 April 1951), s. 715.

da azaldığı konusunu gözlemciler hâlâ tartışmaktaydılar. Daha sonra nüfus, daha önce görülmemiş bir oranda ve bütün zamanların en yüksek hızıyla artmaya başladı.

1700 ile 1800 arasında İngiliz nüfusunun gösterdiği eğilimlerle ilgili olarak burada kullanacağımız rakamlar tamamiyle tahminlerden ibarettir. Bu tahminler büyük ölçüde ilk Nüfus Müdürü John Rickman tarafından kilise kayıtlarından onsekizinci yüzyıl boyunca on yıllık aralarla din adamlarına çıkarttırılan vaftiz, cenaze merasimi ve evlenme kayıtlarına dayanmaktadır. On yıllık aralarla çıkartıldığından belirli yılların anormal şartlarını yansıtmaktadırlar. Yıllık bir tahminler serisine sahip olamadığımız sürece yukarıya doğru eğilimin kesin olarak ne zaman başladığını söyleyemeyiz. Anglikan kilisesinin kayıtlarına dayalı olduğundan protestanları kapsamamaktadır. Oysa protestanların oranının zaman içinde veya bölgeler arasında değişmediği kabul edilemez. Bu durumda mahallî kayıtlarda görülen vaftizlerin, evlenmelerin ve cenaze merasimlerinin sayısında bir azalma; doğum, evlenme ve ölümlerde bir düşüşten çok protestanlığın yaygınlaşmasından ya da kayıt işlemlerine karşı bir kayıtsızlıktan kaynaklanmış olabilir. Mahallî kayıt defterleri düzenli de değildir. Onların sayfalarının tencere tutmak, paket yapmak ve ateş yakmak için kullanıldığını anlatan hikayeler vardır. Ayrıca çoğu yerleri okunmaz durumdadır. Yine de kayıtlı vaftizler, evlenmeler ve cenaze merasimleri ile gerçek doğumlar, evlenmeler ve ölümler arasındaki ilişkiye bağlı makul varsayımlar yaparak toplam nüfusu tahmin etmek için tarihçilerin kullandıkları veriler bunlardır. Meselâ, Rickman onsekizinci yüzyıl nüfus tahminlerini, yıllık ortalama vaftiz, cenaze merasimi ve evlenme sayılarına (ondokuzuncu yüzyıl sayım sonuçlarına dayanan) standart bir katsayı uygulayarak yaptı. Diğer araştırıcılar bu serilerden birini diğer ikisine tercih edebilir ve tahmin için esas alınan sayıma ve onsekizinci yüzyılın şartlarına uyarlamak için yapılacak ayarlamalara bağlı olarak çok çeşitli katsayıların kabulü de mümkündür.

Sonuç olarak onsekizinci yüzyıl İngiliz nüfusu için çeşitli serilerle karşılaşmaktayız. Onlardan bazıları diğerlerine oranla daha karmaşık ve ince varsayımlara dayanmaktadır. Fakat hiçbirisi yeterli değildir.[29] Onların çoğu, İngiliz nüfusunda yukarıya doğru eğilimin 1740 lardan başlatılabileceğini ortaya koymaktadır. Fakat ilk artışın, ölüm oranındaki tek bir yükselişin süratle giderebildiği daha önceki pekçok nüfus artışından daha yüksek olmadığı genel olarak kabul edilmiştir. Asıl farklılık, 1740 larda başlamış

[29] Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics*, s. 5.

görünen artışın geriye dönüş yapmadan 1780 lerde daha önce benzeri görülmemiş bir hıza ulaşması ve 1811-21 arasındaki on yıl içinde doruk noktasına varmış olmasıdır.

Bu yukarıya doğru tırmanışın geleneksel açıklaması 1740 larda ya da buna yakın tarihlerde özellikle çocuk yaş gruplarında belirgin bir şekilde ölüm oranının düşmesidir. Sadece bu bile hayatta kalan çocuklar büyüdüğü ve çocuk yapma çağındaki insanların sayısını arttırdığı zaman doğal artış oranını yükseltmeye yetecekti. Fakat tıbbî bilgi ve becerinin ilerlemesi nedeniyle ölüm oranının sürekli düşmesi; yükselen yaşama standartları ve 1760 ya da 1770 lerden itibaren sanayi inkılâbının ilk safhalarında işgücüne olan şiddetli ihtiyaç nedeniyle doğum oranının yükselmesi doğal artış eğilimini daha da güçlendirdi. Cenaze merasimi sayıları, 1730 larda bazen cin içme düşkünlüğüne bağlanan -özellikle Londra'da- çok yüksek bir ölüm oranı göstermektedir. Aynı sayılar 1750 lerden sonra ise belirgin şekilde daha aşağı seviyelere inmektedir. Ayrıca ölüm oranının onsekizinci yüzyılda olduğu gibi yüksek olduğu bir dönemde oldukça küçük bir düşüşün, düzenli olduğu takdirde sürekli bir nüfus değişimi sürecini başlatabileceği kesindir.

Bu açıklama önemli tartışmalara neden olmuştur. Nüfus artış sürecinin ölüm oranında azalmadan kaynaklandığı görüşü, ilk yükselişin doğum oranında olduğuyla ilgili yeterli kanıt bulunduğunu ileri sürenler tarafından eleştirilmektedir. Tıbbî şartlarda iyileşmenin, ölüm oranında önemli bir düşüşü açıklamak için yeterli olduğu iddiasına tıb tarihçileri karşı çıkmaktadır. İşçi sınıfının hayat standartlarının sanayi inkılâbının ilk safhalarında yükselmekte olduğu görüşü ise onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde fiyatlar yükselirken reel ücretlerin düştüğüne işaret eden istatistikçilerce yanlışlanmaktadır. Son olarak 1740 lardaki tırmanmanın 1730 ların olağanüstü yüksek ölüm oranlarına karşı sadece bir tepki, bir düzeltici ayarlama olabileceği belirtilmekte ve onsekizinci yüzyılın nüfus eğilimlerindeki asıl inkılâbın, ölüm ve doğum oranlarının, düzelme sağlandıktan sonra sanayi öncesi 'normal' düzeylerine dönmemeleri olduğu ileri sürülmektedir.

İlk problem 1740 lardaki artışı başlatanın ölüm oranı mı yoksa doğum oranı mı olduğudur. Profesör Habakkuk'un bulgular üzerinde yaptığı değerlendirme[30], bu bulguların iktisat tarihçileri tarafından geliştirilen geleneksel açıklamalar dışında başka açıklamalara da elverişli olduğunu

[30] H. J. Habakkuk, 'English Population in the Eighteenth Century', *Economic History Review* (1953).

göstermiştir. Meselâ daha iyi ekonomik şartlar ve daha elverişli ekonomik fırsatlar nedeniyle evlenme çağında meydana gelen bir düşmenin doğum oranını yükseltmesine dayanan bir açıklama getirilebilir. Bu dönemlerde ekonomik şartlarda bir iyileşme olduğunu gösteren pek çok kanıt bulunmaktadır. Çağdaş gözlemcilerin yazıları: (1) çalışan yoksul kesimin hayat standartlarının sanayi inkılâbı öncesinde giderek iyileştiğini ve (2) bir işgücü kıtlığının ortaya çıktığını göstermektedir. Meselâ Malthus şöyle yazıyordu: "Onyedinci yüzyılın son 40 yılıyla onsekizinci yüzyılın ilk 20 yılında ortalama hububat fiyatları ile ücretler karşılaştırıldığında, işçi bir günlük kazancıyla çeyrek kile buğdayın üçte ikisini satın alabilecek durumdaydı. 1720 den 1750 ye kadar işçi ücretleri yükselirken buğday fiyatları öylesine düştü ki işçi, bir günlük emeği ile çeyrek kile buğdayın üçte ikisi yerine tamamını satın alabilecek hâle geldi."[31]

Adam Smith aynı görüşü belirtmiştir. Dış ticaret genişliyordu. O zamanın temel İngiliz imalat sanayii olan dokuma gelişiyordu. 1730-55 dönemi daha önce ve daha sonra benzeri görülmemiş derecede birbirini izleyen şaşırtıcı iyi ürün yılları olmuştu. Aynı zamanda ölüm oranlarında azalmanın en fazla çocuk yaş gruplarını etkilediği görüşü tartışmalıdır ve bu görüşün doğruluğunu kabul etmeksizin doğum oranında daha sonra ortaya çıkan hızlanmanın ölüm oranındaki düşüşe bağlı olduğunu iddia etmek güçtür.

Özet olarak 1730 ile 1760 arasında görülen ölüm oranındaki azalmanın, bir yüksek ölüm oranı dönemine reaksiyon olarak ortaya çıktığı; 1780 den 1820 ye kadar tutulan cenaze merasimiyle ilgili istatistiklerde ölümlerin kayıt sistemindeki ciddî boşluklardan dolayı mübalağalı şekilde yüksek bir azalma görüldüğü[32] ve nüfustaki artışın uzun dönemli nedeninin doğum oranındaki sürekli artış olduğu ileri sürülmektedir. Doğum oranlarındaki artış ise 1730-55 döneminde birbirini izleyen olağandışı uzun bol hasat yıllarının doğumları kontrol eden ekonomik engelleri ortadan kaldırmasına bağlanabilir. İyi hasat, daha ucuz hububat ve ürünleri toplamak için daha fazla işgücü talebi demekti. Bu sayede evlenme yaşı düştü, aileler büyüdü. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde, sınaî istihdamda çocuklar için ekonomik fırsatların artışı ve Speenhamland düzenlemelerinde yeralan aile tahsisatları sistemi ailelerin büyümesini teşvik etti. Onsekizinci yüzyıl-

[31] T. R. Malthus, *Principles of Political Economy* (1838), s. 228.

[32] Bu, 1781-1850 döneminin kayıtları üzerinde yapılan dikkatli bir çalışmada varılan sonuçtur. Bknz. J. T. Krause, 'Changes in English Fertility and Mortality 1781-1850', *Economic History Review* (August 1958).

daki artan şehirleşme de evlenme yaşını ve dolayısıyla doğum oranlarını etkiledi. Çünkü şehir ve kasabalı kadınların evlenme yaşı kırsal bölgelerde olduğundan daha düşüktü.

Yeterli bulgular ortaya çıkarılıncaya kadar -meselâ mahallî kilise kayıtlarının doğrudan incelenmesi ile ölüm, doğurganlık ve evlenme yaşında geçmişte meydana gelen değişmelerle ilgili bilgilerimiz arttırılmalıdır- onsekizinci yüzyılın ortalarında başlayan nüfustaki yukarı doğru tırmanışın temel nedeninin doğum oranındaki artış mı yoksa ölüm oranındaki düşüş mü olduğu konusu tartışmaya açık kalmalıdır. Her iki faktörün de etkili olduğunu kimse inkar etmemektedir. Tartışılan konu, bu iki orandan hangisinin ilk önce yeni bir uzun dönem dengeye geçtiğidir.

Profesör Chambers tarafından Nottingham'a ait kayıtlar üzerinde yapılan bir çalışma Profesör Habakkuk'un ölüm oranındaki düşüşün tıbbî, sosyal ve ekonomik şartlardaki iyileşmeler nedeniyle ortaya çıkan sürekli bir azalmadan çok, yüksek ölüm oranı dönemine sert ve geçici bir tepki olduğu görüşünü destekler görünmektedir. Bu iddianın bir açıklaması, yüksek bir ölüm oranının yaşandığı bir dönemde hayatta kalan insanların dayanıklılık kazanmasında ve onların ölüm oranlarının muhtemelen çok düşük olmasında bulunabilir. Profesör Chambers Nottingham'daki ölüm oranıyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

"O, beslenme ve çevreyle ilgili faktörlerdeki iyileşmenin etkisiyle meydana gelmiş sürekli bir azalma değildir. Daha önceki dönemde istisnaî bir yüksek ölüm oranına neden olan faktörün ortadan kalkması sonucu ölüm oranı anî ve geçici olarak aşağıya doğru çekilmişti. Böylece hemen hemen salgın öncesi dönemdeki ölüm oranlarına dönülmüş oldu."

Başka bir deyimle: "Nottingham için salgının neden olduğu kırım dönemi sona ermişti."[33]

Onsekizinci yüzyıl nüfus artışının nedenleri arasında doğum oranının öncelik taşıdığı görüşüne karşı onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi doğum ve ölüm oranlarının her ikisinin de yüksek olduğu durumlarda ölüm oranındaki bir düşüşün nüfusun sürekli artışını doğum oranındaki bir yükselmeden daha iyi açıklayabileceği ileri sürülmüştür.[34] Çünkü mik-

[33] J. Chambers, 'Population Change in Nottingham, 1700-1800', L. Pressnell'in *Studies in the Industrial Revolution* (1960) adlı kitabında, sırasıyla s. 116 ve 110.

[34] T. McKeown ve R. G. Brown, 'Medical Evidence Related to English Population Changes in the 18th Century', *Population Studies* (1955).

robik bir hastalık nedeniyle ortaya çıkan yüksek bir ölüm oranı yaş grupları arasında eşit olarak dağılmaz: Çocuk ve gençleri yaşlılardan daha çabuk götürür. Hastalıkların yaygın olduğu şartlarda doğum oranı artışının yarattığı etkilerin büyük bir bölümü, ölüm oranının yüksek olduğu grupların genişlemiş olması nedeniyle ölüm oranında meydana gelecek bir artışla giderilecektir. Ekonomik fırsatların artışı ile erken evlenmeler ve daha sık çocuk yapma arasında ilişki kurulması mâkul görünmektedir; ancak ortalama evlenme yaşında önemli bir düşmenin ya da doğurganlıkta artışın ortaya çıktığını gösteren sağlam bulgular henüz çok sınırlıdır. Colyton'un kilise kayıtları üzerinde Wrigley'in yaptığı inceleme, Devonshire bölgesindeki bu küçük köyde 1770-1837 döneminin gelinlerinin, 1720-69 döneminde evlenen kadınlardan ortalama olarak daha genç ve daha doğurgan olduğunu göstermektedir.[35] Hollingsworth'un İngiliz soyluları ile ilgili çalışması da onsekizinci yüzyılda grubun doğurganlığında bir artış olduğunu; buna karşılık evlenme yaşında belirgin bir düşme olmadığını ortaya koymaktadır. Muhtemelen bu gruptaki kadınlar, nüfusun geri kalan kısmından zaten daha genç olarak evlenmekteydi.[36] Son olarak işgücüne olan talebin artışının dolaylı olarak evlenme oranını ya da yaşını değiştirmekten çok doğrudan doğruya doğum oranını arttırdığı iddiası, bir ölçüde aile planlamasının ve dolayısıyla doğum kontrolunun varlığını ima etmektedir. Bu konuda ise onsekizinci yüzyıl İngilteresi için hiçbir kanıt yoktur. Diğer yandan Batı Avrupa'daki mahallî kilise kayıtlarından derlenen geçmiş uygulamalarla ilgili artan bulgular ve günümüzün az gelişmiş ülkelerindeki demografik davranışlar üzerine yakın zamanlarda yapılmış araştırmalar, sanayi öncesi toplulukların ekonomik bunalım dönemlerinde evlenmeyi geciktirebildiklerini ve çocuk yapmayı sınırlayabildiklerini göstermektedir.

İktisatçı, sosyal bilimci ve tıp tarihçilerinin ortaya koyduğu bulgu ve analizlerden çıkarılabilecek bariz bir sonuç, 1740 lardan başlayarak ölüm oranının anî şekilde düşmüş (hemen hemen kesin olarak salgın olaylarındaki azalma nedeniyle) ve 1750 sonrası dönemde ise doğum oranının artmış (hiç olmazsa kısmen çocuk ölümlerinde daha önce ortaya çıkan azalmanın yan etkileri nedeniyle) olmasıdır. Doğum oranında 1750 öncesinde de bir artış olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Fakat bunlar vaftizlerle ilgi-

[35] E. A. Wrigley, 'Family Limitation in Pre-industrial England', *Economic History Review* (1966).

[36] T. H. Hollingsworth, 'The Demography of the British Peerage', *Population Studies* ek, (1964).

li verilere dayalı olduğundan bu artış, tamamıyla protestanlığın azalmasından kaynaklanmış da olabileceğinden kuşkuyla karşılanması gerekir.

Salgın hastalıkların niçin azaldığı ise tamamıyla anlaşılamamıştır. Vebayla ilgili nedenler kısmen 'kemirici hayvanlar arasında esrarengiz bir ekolojik inkılâb'ın; kısmen de hayat standartlarında ve sosyal organizasyonda tedricî bir iyileşmenin ortaya çıkmasında bulunabilir. Kara veba, farelerin pire ile bulaşan bir hastalığıdır. Kuzey Hindistan'dan kervan yollarıyla gelen ve hububatlarla taşınan kara gemi fareleri, Batı Avrupa'ya ve İngiliz limanlarına yayılmışlardı. Hayat standartları yükselirken ahşap duvarların yerini tuğla duvarların, çatılarda sazların yerini kiremitlerin, hasır örtülerin yerini halıların alması; sokakların fare yuvası olan çöplerden düzenli olarak temizlenmesi karşısında hastalık gerilemek zorundaydı. Büyük Londra Yangını ve onu izleyerek şehrin yeniden inşası, fare yuvalarını önemli ölçüde azaltarak bu büyük şehir merkezini korumuş olabilir. Gerçekten de 1665-6 da görülen Büyük Veba, İngiltere'deki son önemli salgındı. İnsanların yaşadıkları yerlerde yerleşmeyi seven ve etrafta gezinen pireli küçük evcil siyah farenin yerini dışarda yaşama alışkanlığına sahip ve yuvasında kalmayı seven pireleri olan gri-kahverengi tarla ve lağım farelerine bırakmasının sonuçta Avrupayı vebaya sık sık maruz kalmaktan kurtardığı ileri sürülmüştür.[37] Ancak (1728 dolaylarında deniz yoluyla İngiltere'ye ulaştığı söylenen) tarla faresinin zaferinden daha önemli olan muhtemelen Avrupa ve Hindistan arasındaki deniz ticaretinin onyedinci yüzyılın ileri dönemlerinde gösterdiği gelişme ve böylece "Doğudan Küçük Asya aracılığıyla mal getirilen kervan yollarının ve bunlarla birlikte Hindistan'dan Akdeniz'e hastalık taşıyan pireleri getiren 'kemirici hayvan boru hattı'nın" ortadan kalkmış olmasıydı.[38]

Veba sanayi öncesi dönemlerin yüksek ölüm oranını açıklayan nedenlerden yalnızca biriydi. Bulaşıcı ve mahallî hastalıkların diğer türlerinin azalmasını açıklamak için benzeri ekolojik değişmeleri gözden geçirmemiz gerekir. Meselâ sıtmanın yaygınlığını kaybetmesi -ki onun tedavisi onyedinci yüzyıl doktorlarının en önemli fonksiyonlarından biriydi- evlerde temizlik şartlarına daha fazla dikkat edilmesi, bataklıkların kurutulması ve muhtemelen iklim değişmeleri nedenleriyle taşıyıcı sivrisinek sayılarındaki azalmaya bağlanabilir. Diğer bazı araştırmalarda ölüm oranındaki 'kasvetli doruk'ların azalmasının hoşnutsuz insanların göçlerinin azalmasını sağlayan ve nüfusun büyük bir bölümünün temel yaşama şartlarını iyileştiren

[37] L. Fabian Hirst, *The Conquest of Plague* (1953).

[38] J. F. D. Shrewsbury, *History of the Bubonic Plague in the British Isles* (1970).

uzun süreli bol ürün yıllarıyla alakalı olduğu ileri sürülmüştür. Bol ürün yıllarının ziraî toplulukların hayat standartlarına ve üretgenliğine katkılarını fazla abartmak güçtür. Diğer bir iddia, bu değişmeyi insanların sağlık şartlarının ve temizliğin önemini daha iyi kavramış olmasına bağlamıştır. Bu doğru olsa bile böyle tedricî bir gelişme, yaşama sürelerinde sürekli fakat çok güç farkına varılabilecek bir iyileşme sağlayabilirdi.

Bir zamanlar hayli tutulan fakat şimdi büyük ölçüde geçerliğini yitiren bir görüşe göre ölüm oranındaki iyileşme tıb bilgilerindeki ilerlemenin bir sonucudur.[39] Onsekizinci yüzyılda tıbbî teknik ve bilgilerde, ölüm oranında büyük bir azalmaya yolaçabilecek ölçüde önemli gelişmeler olmamıştır. Aşılanma ondokuzuncu yüzyıla kadar yaygınlık kazanmadı. Çiçek hastalığının sebep olduğu ölümlerin oranı onsekizinci yüzyıl boyunca değişme göstermedi. "Ameliyatın ondokuzuncu yüzyılda anestezi ve antiseptiklerin ortaya çıkışına kadar hayat istatistiklerine etkisi çok önemsizdi."[40] Hastane ve dispanserler, hastalığın sınırlanmasından çok yayılmasına neden oluyorlardı. Onsekizinci yüzyılda hastaneye yatan insanlar çoğunlukla orada ölüyorlardı. Genel olarak ölüm nedeni de kendi hastalıkları değildi. 1870 ler gibi ileri bir tarihte Üniversite Hastanesinin baştabibi öğrencilerine "bir kadının doğumdan sonra en mütevazî bir kulübede bile her türlü konforla donatılmış ve en iyi şekilde yönetilen hastaneden daha fazla iyileşme şansına sahip olduğunu" söylemekteydi.[41] Onsekizinci yüzyılda doktorların hastalık nedenleri hakkında önemli ölçüde bilgi sahibi oldukları kesindir. Bu gelişme tıbbî tedavi metodlarının giderek daha fazla benimsenmesine yolaçtı. Bunun anne ölümlerinde önemli bir azalmaya yolaçtığı kabul edilebilir. Bu açıklamayı kanıtlamak güç olmakla birlikte gerçek olabilir. Halkın büyük bir çoğunluğunun ortaçağdakilerden daha bilgili olan doktorlara başvurma imkanına sahip olduğu ise çok kuşkuludur.

Sonuç olarak tıb tarihçileri, demografik inkılâpla sanayi inkılâbı arasındaki ilişkiyi açıklama sorumluluğunu iktisat tarihçilerine bırakmışlardır. İktisat tarihçileri, ölüm oranındaki düşüş veya canlı doğum oranındaki yükselişi ya da her ikisini birlikte tıbdaki gelişmeye bağlamaktadırlar. Tıb

[39] Tıbbî kanıtlar McKeown ve Brown'ın 'Medical Evidence' (1955) adlı yazılarında tam olarak gözden geçirilmiştir. Fakat çiçek aşısının onsekizinci yüzyılda ölüm oranları üzerinde yaptığı önemli etki için bknz. P. E. Razzell, 'Population Change in Eighteenth Century England: A Reinterpretation', *Economic History Review* (1965).

[40] McKeown ve Brown, 'Medical Evidence', s. 121.

[41] J. E. Erichsen, *On Hospitalism and the Causes of Death after Operations* (1874), s. 43.

tarihçileri ise bu açıklamayı haklı çıkarabilecek bir tıbbî gelişmenin varlığını gösterecek kanıtlar bulamamışlar; hayat standardındaki gelişmelerin, insanların mikrobik hastalıklara karşı dayanıklılıklarını arttırdığı ve bundan dolayı da salgın olaylarının azaldığı sonucuna varmışlardır.

Hayat standardının yükselip yükselmediği ve ne ölçüde yükseldiği de tartışma konusudur. Bölüm 15 de İngiliz sanayi inkılâbının ilk safhalarında hayat standardındaki değişmeyle ilgili kanıtları daha ayrıntılı şekilde gözden geçireceğim. Yalnız şimdilik probleme daha uzun dönemli bakmanın gereğini belirtelim. Çünkü hayat standardıyla nüfus artışı arasında ilişki kurarken hangi dönemi ya da alt dönemi ele aldığımız önem taşımaktadır.

İşçilerin hayat standardının onsekizinci yüzyıl ortalarında yani 1730 larla 1760 lar arasında oldukça yüksek olduğunu gösteren çağdaş kanıtlara daha önce değinmiştim. Bol ürün yılları et ve tahıl fiyatlarını düşürdü. Bu, yiyeceğin ucuzlaması ve sanayi öncesi ekonominin özelliklerinden olan tarım ürünleri işleyen pekçok sanayi dalı için maliyetlerin düşmesi demekti. 1750 lerde İngiltere tahıl ihraç eden bir ülkeydi. Madenî sanayiler dışında kalan sınaî hammaddelerin pekçoğu, ülke içinde üretilen tarım ürünleriydi. Bu birincil mallar ucuzsa işgücü birimi başına verim de oldukça yüksek olacaktı. 1730 ile 1760 arasında nüfusun büyük bir çoğunluğu için hayat standartlarının oldukça yüksek olduğunu -yani geçmiş dönemlere göre daha yüksek olduğunu- gösteren kanıtlar oldukça inandırıcıdır.

Fakat daha sonrası için kanıtların güvenilirliği azalmaktadır. Uzun yıllar süren bol ürün yılları sona ermişti. Onsekizinci yüzyılın son otuz kırk yılında anormal ölçüde sık kötü ürün yılları yaşandı. Yedi Yıl Savaşları, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Savaşları dış ticareti sekteye uğrattı; sınaî ve ticarî sıkıntıya ve işsizliğe yolaçtı. Artan nüfus, yiyecek arzına baskı yapmağa ve fiyatlar yükselmeğe başladı. Yüzyılın sonunda belirgin bir fiyat yükselişi, tamamiyle savaş nedeniyle, hızlı bir enflasyona dönüştü. Profesör Phelps Brown tarafından hazırlanan tipik bir tüketici malları sepetinin fiyat indeksi, 1730 ile 1760 arasında fiyatların değişmediğini; 1760-1792 arasında (Fransız savaşları arefesinde) yaklaşık yüzde 40 arttığını ve savaşın yolaçtığı enflasyonun doruk noktasına vardığı 1793 ile 1813 arasında fiyatların iki katına çıktığını göstermektedir.[42]

[42] E. H. Phelps Brown ve Sheila V. Hopkins, 'Seven Centuries of the Prices of Consumables Compared with Builders' Wage Rates', *Economica* (1956). Benzer sonuçlara götüren diğer bir fiyat indeksi için bknz. E. B. Schumpeter, 'English Prices and Public Finance 1660-1822', *Review of Economic Statistics* (1938).

Bazı nakdî ücretler -meselâ dokuma sanayiinin iplik yapma kısmında teknolojik ilerleme nedeniyle kıt hâle gelmiş olan dokumacı ücretleri- yiyecek fiyatlarından daha hızlı yükseldi. Fakat büyük bir kesimde nakdî ücretlerdeki artış, fiyatlardaki artışın gerisinde kaldı; yoksulluk büyük bir problem hâline geldi; yiyecek için ayaklanmalar yaygınlaştı. Bütün bunlar dikkate alındığında 1780-1815 döneminde nüfusun çoğunluğu için hayat standartlarının yükseldiği görüşüne katılmak güçtür. Ayrıca sanayileşme, şehirleşmeye yolaçtığı ölçüde pekçok insanın durumu daha da kötüleşmiş ve ölüm oranı yükselmiş olabilir. Çünkü şehirlerde ölüm oranı kırsal bölgelerden genel olarak daha yüksekti. Londra'da onsekizinci yüzyılın büyük bir kısmında vaftizlerden çok daha fazla cenaze merasimi vardı.

Diğer yandan onsekizinci yüzyılın sonlarında sık sık tekrarlanan kötü hasat yılları, artık mahallî ve ülke çapında ölüm oranlarında şiddetli yükselmelere yolaçmaktan uzaktı. Muhtemelen bunun en önemli nedeni, ekonomik ve sosyal organizasyon standartlarının yüzyıl içinde oldukça gelişme göstermiş olmasıydı. Haberleşme alanında (daha iyi yollar, nehir taşıma sistemleri ve kanallar) bankacılıkta (sıkıntılı zamanlarda daha rahat kredi imkanları akışının sağlanması) ve ticarette (geri kalmış bölgelerin ticarî ve ekonomik fırsatlara kavuşması) gelişmeler olmuştu. İklim değişmelerinden tahıllara göre daha az etkilenen (ya da aynı kötü havadan etkilenmeyen) patates gibi köklü bitkilerin yaygınlaşması, bazı bölgeleri açlık ve kıtlığa karşı korudu. Aynı zamanda yoksulluğa karşı yoksulluk yasasının etkin olarak uygulanması ve açlık karşısında yeterli yardımlar yapılması şeklinde kendini gösteren daha insanî ve sorumlu bir tutum ortaya çıkmıştı. James Anderson'un felaketli 1782 Aberdeenshire hasadının hikayesi, mahallî toprak sahipleri tarafından ürünü korumak ve yardımlarla yiyecek ithalatını finanse etmek için uyumlu ve istekli çabalar gösterildiğini; ve böylece hasat başarısızlığının genel izleyicileri olan kıtlık, göç ve 'siyasî çalkantılar'dan kaçınılabildiğini anlatır.[43] Bu şartlar altında ürün yetersizliği ve ticarî depresyon, en fazla etkilenen bölgeler ve sosyal sınıflarda bile hasat başarısızlığının pekçok insanı açlık veya yarı-açlığa ya da hastalığa ittiği daha önceki dönemlerde olduğundan daha az tehlikeliydi.

O halde özetle demografik inkılâpla sınaî inkılâp arasındaki ilişki ve onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan İngiliz ekonomik gelişme eğilimindeki bu iki önemli patlama -nüfusun uzun dönemdeki gelişme eğilimindeki

[43] James Anderson'un hikayesi için bknz. M. Flinn (ed.), *Scottish Population History* (1977), ss. 12-3.

patlama ile üretimin uzun dönemli gelişme eğilimindeki patlama- konularında neler söyleyebiliriz? Onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında İngiliz nüfus ve üretim büyümesinin seyrini kısaca anlatabiliriz.

Yaklaşık 1700 ile 1741 arasında İngiltere ve Galler'in nüfusunun 5.8 ile 6 milyon arasında hemen hemen sabit kaldığı görülmektedir. 1741 den 1751 e kadar on yıl içinde yaklaşık yüzde 3,5 oranında arttı. 1751 ile 1761 arasında artış oranı hızlanarak muhtemelen on yıl için yüzde 7 oldu ve bu oran daha sonraki on yılda da sürdü. Daha sonra 1780 lerde yüzde 10 a ve 1790 larda 11 e yükseldi. 1810 ile 20 arasında ise en yüksek noktasına ulaşarak yüzde 16 oldu.

Ölüm ve doğum oranlarının seyrini kesin olarak belirtemeyiz. Çünkü cenazeler ve vaftizlerle ilgili rakamlar onsekizinci yüzyılın büyük bir kısmı için yıllık olarak elimizde yoktur. Ancak en yüksek seviyelerine ölüm oranının, onsekizinci yüzyılın ilk yarısında; doğum oranının ise, 1780-1820 dönemi içinde çıktığı konusunda genel bir görüş birliğine varılmıştır. Bu en yüksek noktaların hangi yıllara rastladığı yine kuşkuludur. Çünkü cenaze merasimlerinde ve vaftizlerde yıldan yıla görülen değişmeler, doğum ve ölümlerdeki yıllık değişmeleri tam olarak yansıtmamaktadır. Nüfus İdaresinin ondokuzuncu yüzyıl müdürlerinden biri olan Farr tarafından yapılan ve 1871 in Genel Nüfus Raporunda yer alan tahminler İngiliz doğum oranlarının, muhtemelen 1780 lerde en yüksek noktası olan her 1,000 nüfus için 37.7 ye ulaştığını göstermektedir. Bunu 20-40 yaşlarındaki kadınların bir oranı olarak ifade ettiğimizde yüzde 25.9 luk bir oran buluruz. Bu oran, 1820 lerle 1830 lara kadar 25 ile 26 arasında kalmış ve 1851 de çok hızlı bir düşme göstererek 21.6 ya inmiştir.[44] Doğum ve ölüm oranlarının sonuçta birbirini dengeleyeceğini ve böylece doğal artış oranının patlama ölçüsünde yüksek olarak kalamıyacağını kabul edersek; yüksek bir ölüm oranının yüksek bir doğum oranı ile biyolojik olarak giderilme ve düşük bir ölüm oranının ise doğum oranında da düşmeye yolaçma eğiliminde olacağını söyleyebiliriz. Fakat tabii ki ayarlama -genel olarak adlandırıldığı şekliyle 'demografik geçiş'- nadiren anî olarak ortaya çıkar. Doğum oranı, 1750 öncesi yüksek ölüm oranına 1750 sonrasında

[44] E. H. Carus-Wilson, *Essays in Economic History,* C. I (1954) de yeniden basılan T. H. Marshall'ın 'Population and the Industrial Revolution'daki tahminlerine de bakınız. Profesör Marshall'a göre 20-40 yaş kadın oranının en yüksek olduğu dönem 1791 yerine 1811 dedir. Fakat 1780-1820 döneminin oldukça yüksek doğum oranı eğilimi ve daha sonraki düşüş Farr'ın tahminlerinde olduğu kadar onun tahminlerinde de açıktır.

yükselerek; öte yandan 1780-1820 arasında ölüm oranındaki düşmeye ise 1820 sonrasında düşerek cevap vermiştir.

Üretimdeki büyümenin seyrini değerlendirmek için yapılan çabalar, nüfus artışının başladığı 1740 larda toplam üretimde de eşit ölçüde belirgin bir tırmanışın olduğunu göstermektedir. Yirmi yıl boyunca toplam reel üretimin büyüme hızının yıllık olarak ortalama yüzde 1 civarında (bundan önceki 30 yıl içinde yüzde yarımın da altında idi) olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonraki 20 yıl içinde bu hız yavaşlamış görünmekle birlikte yüzyılın birinci yarısındaki oranının yine de iki katıydı. 1780 lerde artış hızı yeniden yükseldi. Yüzyılın sonuna doğru muhtemelen yıllık olarak yüzde 1.8 e ulaşmıştı.[45] Yalnız bunların toplam millî gelirin büyüme hızıyla ilgili tahminler olduğuna dikkat edilmelidir. 1740 lardaki tırmanmayla ilgili olarak kişi başına üretimde artışın kanıtları, büyük ölçüde çağdaş gözlemcilerin millî gelir tahmini niteliği taşımayan raporlarından çıkarılmaktadır. Fakat bir gerilemeyi gösterecek hiçbir kanıtın olmamasına karşın, artışın lehindeki göstergeler oldukça kuvvetlidir. 1780 lerden başlatabileceğimiz ikinci nüfus tırmanması sırasında çağdaş raporlar ve ücret verileri, nüfusun büyük bir bölümünün öncesine oranla daha kötü olmasa bile daha iyi durumda da olmadığını göstermesine rağmen; millî gelir rakamları, kişi başına gelirlerin artma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemi Rostow, 'kalkış' dönemi olarak nitelemiştir. Onun büyük bir değişme ve yenilik dönemi olduğu kesindir. Ücretlilerin hayat standartları belirgin şekilde yükselmemiş olsa bile, kârlar büyük ölçüde arttı; ekonomik organizasyonda, yapıda ve üretgenlikte önemli değişmeler ortaya çıktı.

Bu iki eğilim -bir yanda nüfus, bir yanda üretim- arasında her zaman hangi şekli aldığı bilinmeyen karmaşık ve çok yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Her iki faktörün de kısmen bağımsız olarak kabul edilebilecek faktörler tarafından belirlendiği doğrudur. Meselâ nüfusla ilgili olarak uzun dönem ölüm oranının düşmesini ya da uzun dönem doğum oranının yükselmesini esas olarak ekonomik olmayan faktörler desteklemiştir. Üretimle ilgili olarak yabancı pazarların gelişmesi ve teknolojik ufkun genişlemesi gibi faktörler önem taşımaktadır. Ancak bu iki eğilim arasındaki karşılıklı etkileşme de özel bir öneme sahiptir. 1740 larda başlayan üretim artışı olmaksızın nüfustaki büyümeyi, düşen hayat standartları nedeniyle

[45] Deane ve Cole, *British Economic Growth* (1962), ss. 79-82. Fakat bu büyüme tahminlerinin tenkidli bir değerlendirmesi için bknz. N. F. R. Crafts, 'English Economic Growth in the Eighteenth Century', *Economic History Review* (1970).

ölüm oranında meydana gelen yükselmenin sınırlayacağını kabul etmek akla uygun olacaktır. Öte yandan onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında hızlanan nüfus artışı olmasaydı, işgücü yetersizliği nedeniyle İngiliz sanayi inkılâbı gecikebilirdi. Nüfus artışının yolaçtığı talep ve fiyat yükselmeleri olmasaydı İngiliz üreticilerinin genişleme ve yenilik yapma gayretleri azalabilir; bundan dolayı da sanayi inkılâbını harekete getiren dinamizm bir ölçüde kaybolabilirdi. Yine sanayi inkılâbının yarattığı genişleyen iş imkanları, insanları geçmişte olduğundan daha erken yaşlarda evlenmeye ve aileler meydana getirmeye teşvik etmiş; onların ortalama hayat ümitlerini arttırmış olabilirdi.

Konuyu fazla basitleştirmemek gerekir. Profesör Habakkuk'un işaret ettiği gibi "Hâkim plan üzerinde duranlar için ondokuzuncu yüzyıl öncesi İngiliz tarihinin fiyatlar, gelir bölüşümü, yatırımlar, reel ücretler ve göçlerle ilgili uzun dönem hareketlerine nüfusun artışından doğan değişmelerin yön verdiği şeklinde fazla basitleştirilmiş bir görüş için pekçok dayanak bulunabilir."[46] Fakat işgücündeki artışla birlikte düşünülmesi gereken diğer pekçok faktör sözkonusudur. Yeni teknoloji, işgücü toprak ve sermaye kaynaklarına sahip olan bir ülkeye uygulanabilirdi. Gerçekten, İngiltere'de daha yoğun şekilde işlenebilecek bol miktarda boş ya da ortak yararlanılan topraklar bulunuyordu. Onsekizinci yüzyılın dış ticaretinden kazanılmış bir sermaye fonu vardı. Sanayiciler, hünersiz işgücünün bol olarak arzına güvenebilirlerdi. Çiftçiler, hem şehir hem de kır nüfusu artarken büyük ölçekli emek-yoğun tarım metodlarını benimsiyebilirdi. Çünkü geniş pazarlar ve bol işgücü onlara bunu sağlayabilirdi. Fakat diğer kaynaklarda -toprak ve sermayede- bir bolluk olmadığı takdirde nüfus artışı süratle üretim duvarıyla karşı karşıya gelebilirdi. İşte bu ilave bolluk, ekonomik değişme ve büyüme için olumlu bir teşvik unsuru olmuştur.

[46] H. J. Habakkuk, 'The Economic History of Modern Britain', *Journal of Economic History* (December 1958).

BÖLÜM 3

TARIM İNKILÂBI

Günümüzün gelişmemiş ülkelerinde ekonomik büyümeyle ilgilenen herkes, sürekli bir ekonomik büyümeye giden yolun sanayi inkılâbından geçtiğini kabul etmektedir. Anlaşma sağlanamayan konu, sanayileşme stratejisi ve bu süreçte tarımın oynayacağı roldür. Bu konuda bir uçta tarımda yapılacak şeyin onu mümkün olduğu kadar daraltarak işgücü ve kaynakların modern sanayi için serbest hâle gelmesini sağlamak olduğuna inananlar; diğer uçta ise ziraî tekniklerde ve üretim metodlarında bir inkılâbın, imalat ve ulaştırma sanayilerinin modernleşmesinin temel bir şartı olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Meselâ, Profesör Rostow, ekonomik büyümenin safhaları ile ilgili teorisini geliştirirken 'ziraî verimlilikte inkılâpçı nitelikte değişmelerin başarılı bir kalkış için esas şart' olduğunu ileri sürmüştür.[47] Bu görüşe göre sanayileşmenin ortaya çıkmasına izin verecek olan yiyecek fazlası, hammaddeler, pazarlar ve sermaye için sanayi öncesi bir ekonomi tarıma bağımlıdır. Bu tartışmada sanayi inkılâbını ilk yaşayan ülkenin tarihî deneyi özel bir ilgiye değer bulunmaktadır.[48]

İngiliz sanayi inkılâbının tarım inkılâbı ile özdeşleştirildiği herkes tarafından bilinir. Bu özdeşleştirmenin niteliği neydi? Ziraat inkılâbı sanayi inkılâbından önce mi gelmişti, ona yardımcı mı olmuştu, yoksa ondan mı doğmuştu?

İngiliz tarım inkılâbının dört belirgin özelliği bulunmaktadır. Herşeyden önce çiftçilik, ortak yararlanılan topraklarda otlatma, yakıt için odun kesme, avlanma haklarına sahip köylüler tarafından kesik şeritler halinde işlenen ortaçağ açık tarlaları yerine büyük ölçekli bütünleşmiş işletmelerde yapılır hâle gelmiştir. İkinci olarak bitkisel üretim işlenmeyen topraklara, meralara ve korulara doğru genişlemiş, yoğun hayvan besiciliği benimsenmiştir. Üçüncü olarak (büyük ölçüde) kendi kendine yeterli çiftçilerden meydana gelen köy topluluğunun yerini, temel hayat standartları bakımından hava şartlarından çok millî ve uluslararası pazar şartlarına bağımlı

[47] Rostow, *Stages of Economic Growth,* s. 8.

[48] Tarım inkılâbının başarılı bir değerlendirmesi için bknz. J. D. Chambers ve G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880* (1966).

hâle gelen tarım işçileri topluluğu almıştır. Dördüncü olarak ziraî verimlilikte yani tarımda tam-gün çalışan işgücü birimi başına üretilen ürünün hacmında büyük bir artış olmuştur.

Bu özellikler çok uzun bir zaman içinde tedricen ortaya çıkmış ve farklı bölgelerde farklı zamanlarda gelişmiştir. Bu değişmelerle sanayi inkılâbı arasında bağ kurmak için geçişin ortaya çıktığı kritik dönemi; ziraî uygulamada, organizasyonda ve davranışlarda önemli değişikliklerin zamanını belirlemek gereklidir. O halde bu önemli değişmeleri belirleyebilir ve zamanını, İngiltere'de tarım inkılâbının ortaya çıktığı dönemi bilmemize imkan verecek ölçüde kesin olarak tayin edebilir miyiz? Tarım inkılâbının sanayi inkılâbının özünü oluşturan ve 1780-1850 döneminde yaşandığı kabul edilen gelişmelerden önce, aynı anda ya da daha sonra ortaya çıkıp çıkmadığını söyleyebilir miyiz? Bunlar bölgesel farklılıklar nedeniyle millî düzeyde cevaplandırılması güç sorulardır. Ancak İngiliz tarım inkılâbının ne zaman ortaya çıktığı sorusuna, şu üç birbiriyle alakalı gelişmeyi gözden geçirerek biraz aydınlık getirmek mümkündür: (1) Yeni üretim tekniklerinin kabulü, (2) çevirme (enclosure), (3) müteşebbis davranışlarında değişmeler.

I. YENİ ÜRETİM TEKNİKLERİ

İngiltere'nin yumuşak topraklarındaki tarım inkılâbını karakterize eden yeni üretim tekniklerinin temel özellikleri, sürekli ekim, yeni ürün rotasyon sistemleri ve ürünlerle hayvanlar arasında daha iyi bir uyumdur. Jethro Tull'un buğday ve köklü bitkilerin düzgün çizgiler halinde ve bu çizgilerin arasındaki sıraların atla çekilen bir çapa ile işlenmesine imkan verecek kadar birbirinden uzak olarak ekilmesi metodu, yeni sürekli ekim tekniklerinin temeliydi. Tohum ekme makinası 1700 de yapıldı ve 1730 ların başında oldukça yaygın hâle geldi. İki at ve bir insan aracılığıyla toprağın hızlı ve etkin bir şekilde çevrilmesini sağlayan Rotherham'ın üçgen sabanının (1730 da patenti alınmıştı) dört veya altı ya da sekiz öküz tarafından çekilen ve bir öküz sürücü ile bir sabancı tarafından izlenen geleneksel, yavaş dörtgen sabanın yerini alması bu gelişmeyi daha da kolaylaştırdı. Deneme niteliğindeki ilk harman makinaları 1780 lerde yapıldı. Sanayi inkılâbı döneminde ziraî verimliliğin yükselmesinde makinalaşmadan daha önemli olan 1790-1870 döneminde elle kullanılan araçların şekil olarak gelişmesi ve tahılların daha erken biçilmeye başlanmasıdır. Dr. Collins bu değişmeleri, onaltıncı yüzyıldan beri hemen hemen hiç değişme-

yen elle hasat tekniklerinde bir inkılâp olarak nitelendirmiştir.[49] Bunlar İngiltere'de çiftçilik işlerinde el emeğinin azalmasına doğru ilk önemli adımlardı.

Sık nadas dönemlerini içeren eski rotasyon şekillerinin (bazı bölgelerde her üç yılda bir kez kadar sık) terkedilerek baklagil rotasyonunun ve tarla-çayır ziraatinin benimsenmesi, etkin olarak ürün alınan toprakların alanının genişlemesini ve hayvanlar için daha bol kış yemi elde edilmesini sağladı. Tohum ekilerek yetiştirilen çayırlar, her yıl kendi kendine yetişen; şalgam ve patates ise, yabancı otları temizleyen ürünlerdi. Bu ikisi arasında toprak, verimliliğini yitirme korkusu olmaksızın sürekli ekilebildi ve kış boyunca hayvanların sağlıklı şekilde beslenmesi sağlandı. Artık toprağın verimliliğini kazanması için boş bırakmak gerekli değildi ve cinsi geliştirme amacıyla hayvan varlığına yatırım yapmak kazançlıydı. Ayrıca meralarda aşırı otlatma önlenmişti. Hayvancılık yeni rotasyon tekniklerine hem destek oldu; hem de bu tekniklerden destek gördü. Bir yandan ot ve köklerden yeterince yararlanılmasını sağlayan hayvanlar, öte yandan da gübreleriyle toprağın verimliliğine katkıda bulundu. Son olarak yeni teknikler, çiftçilerin ürünlerini çeşitlendirmelerini ve bundan dolayı sürekli mevsim dışı özellikler gösteren İngiliz ikliminin yolaçtığı riskleri azaltmalarını sağladı. Yeni karma çıftçiliği uygulayanlar, aşırı yağışlı bir yazın ya da şiddetli soğuk bir kışın getirdiği zararları yüksek bir et ve süt verimi ya da iyi bir hasat mevsimi ile giderme şansına sahip oldular.

Bu yeniliklerin, uygulandıkları bölgelerde birim toprak ya da işgücünden elde edilen toplam ziraî üretimi büyük ölçüde arttırdıkları kesindir. Asıl problem, bu yeniliklerin millî üretime ne zaman etkin bir katkı yaptıklarını belirlemektir. Yeni ürünler, yeni rotasyon şekilleri, yeni makinalar ve yeni hayvan besicilik usûlleri ne zaman yaygın bir hâl almıştı?

İktisat tarihçileri, diğer pekçok problemde olduğu gibi bu konu üzerinde de geçmişte bugün olduğundan daha kesin fikirler ortaya koymuşlardır. Yenilikçi çiftçilerin efsanevî servetler kazandıkları söylenmiştir. Meselâ şalgama ve onun en meşhur savunucusu olan 'Şalgam Townshend'e büyük bir önem verilmiştir ve hâlâ da verilmektedir. Profesör Ragnar Nurkse şöyle yazmaktadır:

[49] E. J. T. Collins, 'Hartvest Technology and Labour Supply in Britain, 1790-1870, *Economic History Review* (December 1969).

"Herkes bilmektedir ki göz alıcı sanayi inkılâbı kendisinden önce gelen tarım inkılâbı olmaksızın mümkün olmayacaktı. Tarım inkılâbı neydi? O esas olarak şalgamın kabulüne dayanmaktadır. Önemsiz gibi görünen şalgam, fazla sermaye gerektirmeyen fakat ziraî verimlilikte büyük bir yükselmeye yolaçan bir ürün rotasyonu değişimini mümkün kıldı. Sonuç olarak çok daha az bir insan gücüyle daha fazla yiyecek yetiştirilebildi. İnsan gücü sermaye teşkili için serbest kaldı."[50]

Gerçekte ne şalgam (emek-yoğun bir ürün) ekiminin işgücünde bir tasarruf sağladığı; ve ne de köklü bitkilerin ve yoncanın ondokuzuncu yüzyılın başlarından önce tarla ürünü olarak yaygın bir şekilde yetiştirildikleri konusunda herhangi bir kanıt yoktur. Meşhur tarım mucitlerinin kendi çiftliklerinin üretimlerini arttırmada ya da ilk izleyicilerini cesaretlendirmede başardıkları gelişmelerin büyüklüğü kuşku ile karşılanmıştır.[51] Yeni tekniklerin pekçoğu İngiliz tarımından silinmesi, onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki çevirme hareketleri ile mümkün olan açık tarlalarda etkin şekilde uygulanamadı. Ayrıca yeni metodların mahallî toprak şartlarına göre ayarlanması da gerekliydi. Demir çağının sonları ile Roma-İngiliz zamanlarından beri saban dizaynında en büyük gelişme olarak nitelenen Rotherham sabanının çoğu bölgelerde geleneksel tiplerden daha iyi işleyebilmesi 1820 leri buldu.[52] Gerçek şudur ki ülkenin ekili alanlarının muhtemelen yüzde 80 ini ya da daha fazlasını işleyen kiracı çiftçilerin deneme yapmak için ne bir teşvik edici nedenleri ne de sermayeleri vardı. En zengin ve en etkin büyük toprak sahipleri, siyasî ve sosyal nedenlerle, kronik bir işsizlikle ezilen kırsal bölgelere emekten tasarruf sağlayıcı makinaları getirmeye pek istekli değildiler. Emeğe aşırı bir talep hasat zamanlarında doğuyordu. Bunun dışındaki zamanlarda emekten tasarruf sağlayarak kazanılacak çok az şey vardı. Ayrıca onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ziraî gelişme arzusuna ve basılı haberleşme araçlarının bolluğuna rağmen; çiftçilerin büyük bir çoğunluğunun, komşu bir çiftlikte uygulanmış şekliyle görmediği sürece yeni teknolojiyle tanışıp tanışmadıkları kuşkuludur. Gerçekten yeni metodların yıllık yayılma hızının bir milden daha fazla olmadığı tahmin edilmektedir.[53]

[50] R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries* (1953), s. 52.

[51] R. A. C. Parker, 'Coke of Norfolk and Agrarian Revolution', *Economic History Review* (December 1955). Ayrıca bknz. Lord Ernle, *English Farming Past and Present* (1961) de G. E. Fussell'in giriş yazısı.

[52] F. G. Payne, 'The British Plough: Some Stages in its Development', *Agricultural History Review* (1957).

[53] C. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall ve Trevor Williams, *History of Technology*, C. IV (1946), s. 40.

Tarımın herhangi diğer bir sanayiden daha fazla olarak nitelik ve tarihî uygulama bakımından bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği unutulmamalıdır. Bir bölgede etkinlik gösteren tekniklerin diğer bölgelerin farklı şartlarına kolaylıkla uyabildiğini söyleyemeyiz. Müteşebbis yenilikçi kişilerin ortaya koyduğu örneklerin kendi bölgelerinde bile yaygın şekilde izlendiği şüphelidir. Arthur Young gibi çağdaş gözlemciler, yenilikçi çiftçileri birbirinin izleyicileri olarak anlatmıştır. Fakat onların davranışlarının ne ölçüde tipik olduğunu bilemeyiz. Çağdaşlarının kaydetmeye değer bulacak kadar ilginç gördüklerine bakarak çoğunlukla tipik olmayan bir durum olduğuna inanmak için yeterli neden bulunmaktadır. Bunlar problemle ilgili kuşkuların bazı nedenleridir. Onsekizinci yüzyılın yeni tekniklerinin pekçoğu yalnızca yumuşak kumlu topraklara uygundu. Bu nedenle bu teknikler, ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarında su künklerinin kullanılması ve tulumba makinalarına buhar gücünün uygulanması ile balçıklı topraklar ve bataklıklar kurutulabildikten sonra yoğun ve sert topraklı bölgelerde de benimsenebildi. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca yeni ziraî tekniklerin ziraî verimlilik üzerindeki etkisi konusunda genel bir sonuca ulaşmadan önce bölgesel düzeyde yeni araştırmalara gerek vardır.

2. ÇEVİRME (ENCLOSURE)

Çevirme hareketlerinin izlediği yolu bir ölçüde parlamento kayıtlarından değerlendireceğiz. Ancak bu verilerle ilgili iki özelliğe dikkat etmemiz gerekir. İlk olarak özel çevirmeler, Tudor zamanından ve daha öncelerinden beri sürmekteydi. Onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar parlamentodan çıkan yasalara dayanan çevirme hareketleri toprak işletmelerini bütünleştirmenin yaygın şekli değildi. İkinci olarak çevirme, ziraî gelişmenin bir şartı olmakla birlikte yeterli değildir; açık tarla sisteminin teknolojik değişmeye getirdiği sınırları kaldırmış olsa bile pazar için üretim yapmanın getirdiği yeni tekniklerin kabulünü ve daha yüksek bir verimliliğin sağlanmasını garanti etmez. Çevirme Yasası ile bir pay alan küçük çiftçilerin bazısı, istemeyerek girdikleri hukukî harcamalar ve çitleme masrafları yüzünden işletmelerini geliştirmek ya da makina ve hayvan satın almak için yatırım yapmak imkanından yoksun kaldılar. Büyük çiftçilerin bazıları, yeni elde ettikleri boş ve ortak yararlanılan toprakları ailelerini geçindirmek için kullanan rençberlerden daha az etkin olarak işlediler. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kırsal kesimde yoksulların gıda maddeleri tüketimi standartlarının kötüleştiğini ve ekmekle peynire dayalı bir beslenme

rejimine dönüştüğünü gösteren kanıtlar vardır. Bunun nedeni 'çevirme sistemiyle, çayırların ve sıcak yemek pişirmekte kullandıkları yakıtı topladıkları korulukların ellerinden alınmış olmasıydı'.[54] Aynı zamanda onların avlanarak ya da balık tutarak kilerlerine katkıda bulunma imkanları da azaldı. Çünkü çitlenen toprakların sahipleri avlanma yasağı koydular ve av sahalarını tuzak ve nöbetçilerle korudular. Et, kırsal kesimdeki yoksulların sofrasından hemen hemen tamamiyle kayboldu.

Bu özellikleri akılda tutarak çevirme hareketlerinin ne zaman büyük bir hız kazandığını söyleyebilir miyiz? Bu konuda kesin bir sonuca ulaşmak zordur. 1700 de ülkenin ekili topraklarının aşağı yukarı yarısının hâlâ açık tarla sistemi içinde işlendiği tahmin edilmektedir. "1820 lere doğru Parlamento Yasası ile çitlenebilecek yüzde 3 den daha fazla açık tarlası kalan yalnızca yarım düzine İngiliz bölgesi kalmıştı. Bunlarda da 1830 lardan önce çevirme hareketi büyük ölçüde tamamlanmıştı."[55] Yüzyıllardan beri süregelen özel çevirme hareketi (yani mülkiyet sahiplerinin ve kiracıların haklarını satın almak için yapılan özel görüşmelerle başarılan çevirmeler) bu dönem boyunca da devam etmişti. Fakat çok sayıda hak sahibinin bulunduğu köylerde işletmelerini bütünleştirmek isteyen toprak sahiplerinin çok sayıda kişiyle anlaşmaları gerekiyordu. Bu işi özel görüşmelerle başarma ümidi, onsekizinci yüzyılda iki nedenden dolayı giderek azalıyordu: ilk olarak onlar yüzyıllar süren özel müzakere ve baskılara rağmen çözümlenememiş davalardı; ikinci olarak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki yüksek hububat fiyatları nedeniyle sahibi için açık tarlanın küçük bir çizgisi bile elde tutmaya değer hâle gelmişti.

Gerek toprak sahiplerinin işletmelerini bütünleştirme arzusunu; gerekse köylünün işletmesinden vazgeçmeye razı olmasını belirleyen temel faktör, tahıl fiyatlarıydı. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında genel olarak tahıl fiyatları düşüktü ve bu şartlar altında çevirme talebi oldukça zayıftı. Parlamento kararına dayanan çevirmelerin hızı 1700-60 dönemi boyunca yavaş ve istikrarlıydı. "Parlamentoda önemli bir faaliyetin görüldüğü yıllar yalnızca 1729-30 ile 1742-3 dönemleriydi. Bu iki dönem kötü bir ürün yılını izleyen ve yiyecek fiyatlarının nisbeten yüksek olduğu yıllardı."[56] Özel çevirmenin, açık tarla sistemiyle verimliliği yiten tarlalar piyasaya arz edildikçe oldukça istikrarlı olarak devam ettiği kabul edilebilir. Çoğu kez

[54] J. Drummond ve A. Wilbraham, *The Englishman's Food* (1957), s. 206

[55] J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, C. I (1939), s. 19.

[56] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 40.

çitlenen açık tarlalar geçimlik bir düzeyde bile ürün elde edilemeyecek kadar verimsizleşerek çayır olmaya terkedilmiş topraklardı.

Ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında nüfus arttı; şehirler büyüdü; hububat fiyatları yükseldi ve durum değişti. Bundan sonra özel çevirmelerin 1760 öncesi dönemden daha yavaş ilerlediği düşünülebilir. Çünkü yiyecek fiyatları yüksek olduğu zaman mülkünü terketmeye karşı koyma arzusu daha güçlüydü. Çitleyiciler karşı tarafı kabule zorlamanın yollarını bulmak zorundaydılar. Bu yüzden Parlamento kararına dayanan çevirmeler büyük ölçüde hızlandı. Açık tarla sistemi içinde işlenen ekili topraklar ve tarlaların (onlara bağlı olarak faydalanılan ortak mülkiyet altındaki topraklarla birlikte) çevrilmesiyle ilgili yasalarla, ortak yararlanılan çayır ve boş alanların çevrilmesiyle ilgili yasalar arasında ayırım yapmak yararlı olacaktır. Birincisi büyük ölçekli tarım, makinalaşma, hayvan besiciliği, toprak kurutma ve bilimsel deney yapma gibi tekniklerin benimsenmesine imkan sağladı. İkincisi ise ekim alanı sınırlarını hububat fiyatları düşükken değersiz olan topraklara doğru genişletmekten başka bir etki yapmadı. "1760 tan önce özellikle açık tarla sistemiyle ilgili yasalar (yani ekili tarlalar ve çayırlarla ilgili yasalar) 130 u aşmıyordu. 1760 ile 1815 arasında bu sayı 1800 e kadar yükseldi."[57] Onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden İngiliz tarım uzmanları ekili alanların üretimini arttırmanın ve böylece artan talebi karşılayabilmenin tek yolunun açık tarlaları kaldırmak ve ortak mülkiyet altındaki toprakları kârlı ticarî kullanıma açmak olduğuna inanmışlardı. Bu yüzden 1801 de yasal çevirme prosedürü, ilk genel çevirme yasasıyla yeni bir şekle sokuldu; ortak mülkiyet altındaki toprakların çevrilmesiyle ilgili yasal mekanizma kolaylaştırıldı; maliyeti düşürüldü. Bunun sonucu daha önce çevrilmeye değer bulunmayan küçük alanlarla ilgili harcamaların patlama ölçüsünde artışı oldu.

Açık tarlaların çevrilmesinin ne ölçüde tarım tekniklerindeki inkılâpçı değişmelere destek olduğunu kesin olarak söylemek imkansızdır. Ashton şöyle yazmaktadır: "Hemen hemen ziraî teknikteki bütün gelişmelerin daha önce çevrilmiş ya da çevrilme sürecinde olan topraklar üzerinde yapıldığı görülmektedir."[58] Çevirmenin İngiltere'de üretken toprakların alanını genişlettiği -bu genişlemenin tamamı, Waterloo'yu izleyen ziraî durgunlukta korunamamış olmakla birlikte- kesindir. Yiyecek için baskının doruk noktasında olduğu zaman, özellikle Napolyon savaşlarının kıtlık dönemle-

[57] Lord Ernle *English Farming Past and Present*, s. 163.
[58] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 34.

rinde, meralar ve ortak yararlanılan topraklar sürüldü; normal barış zamanı fiyatlarında üretim yapılmayan marjinal topraklar buğday ekimine açıldı. Hububat fiyatlarının genel olarak düşük olduğu 1727 ile 1760 arasında Parlamento Yasaları ile ortak yararlanılan mera ve korulardan çevrilen alan 33,000 hektardan daha azdı. 1761 ile 1792 arasında bu alan 212,000 hektar civarındaydı. Fransız ve Napolyon savaşları sırasında 450,000 hektara yaklaştı. 1816-1845 döneminde ise tekrar 90,000 hektarın altına düştü.[59] Bir ülkenin toprak kaynaklarına bu önemli katkı, onun hızla gelişen bir nüfusu (daha düşük bir beslenme rejimiyle de olsa) ve büyüyen sanayi merkezlerini besleme ve anormal ölçüde kötü hasat yıllarını ve büyük bir savaşı atlatma gücünü açıklamanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Yeni tarım tekniklerinin, daha önce nisbeten üretken olmayan yumuşak kumlu topraklardan yüksek verim elde edilmesini sağlayarak marjinal toprakları değerli buğday yetiştiricisi bölgeler haline getirdiği de unutulmamalıdır. Onlar para olarak yenilikçi çiftçi için o topraklarda cılız hayvanlarını otlatan köylü için olduğundan daha değerliydi.

Çevirmelerin ucuz bir işgücü deposu yarattığı ve bu olmadan da sanayi inkılâbının mümkün olamayacağını söylemek âdet olmuştur. Çitlemelerin küçük çiftçiyi baskı altına alarak kırsal bölgelerden kovduğu; ırgatları yoksullaştırdığı ve köylerin boşalmasına yolaçtığı ileri sürülmüştür. Parlamento yasalarına dayanan çevirmelerin doruk noktasına ulaştığı dönemde (yani onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı ve ondokuzuncu yüzyılın başları) belirli bölgeler ve topluluklar için elde edilebilen verilerle bu hipotezleri test etme girişimleri, doğrulukları konusunda önemli şüpheler uyandırmıştır.

Meselâ nüfusla ilgili bulgular kırsal bölgelerin nüfusunun sayı olarak sanayi merkezleri kadar hızlı olarak arttığını göstermiştir. Ortak yararlanılan tarlaların çitlenmesinin gerektirdiği işler, işgücü ihtiyacını azaltmak yerine arttırmıştır. Toprağın geçimlik ürünler ekiminden sürekli çayıra dönüştürüldüğü ve bundan dolayı işgücü ihtiyacının azaldığı durumlar olmuştur. Fakat nüfus arttıkça ve hububat fiyatları yükseldikçe bu ihtimal azalmıştır. Ortak yararlanılan toprakların ve boş alanların ekili hâle gelmesi de işgücü ihtiyacını arttırmıştır. Çitlemenin imkan verdiği yeni tarım teknikleri de -nadasın terkedilmesi, köklü bitkilerin ve sunî çayırların yetiştirilmesi, büyük süt sığırı sürülerinin ve damızlık hayvanların besiciliğine başlanması- aynı sonucu yaratmıştır. Parlamento dışı çevirmeler, bazı işlet-

[59] G. Slater, *The English Peasantry and the Enclosure of the Common Fields* (1907), s. 267.

melerin büyümesi ve bütünleşmesi sonucunu yaratmış olmalıydı. 1780 sonrası dönemler için yapılan bölgesel araştırmalar, Parlamento Yasalarına dayanan çevirmelerin ise toprağı fiilen işleyenlerin her kademesinde bir artışa yolaçtığını göstermektedir.[60] Çevirme Yasalarıyla pekçok ortak yararlanma hakkına sahip rençber, bu haklarına karşılık aldıkları tazminatlarla ilk kez küçük toprak parçaları satın alma imkanını buldular. Savaş zamanında sunî olarak yükselen fiyatlar, bu marjinal topraklardan onların mâkul bir geçim elde etmelerini mümkün kıldı.

Sonuç olarak yükselen hububat fiyatlarının uyardığı çevirme, toprak üzerinde bir hak satın alabilen herkese yararlı oldu ve pekçok küçük işletmeyi kârlı hâle getirdi. Küçük üreticilerin radikal şekilde azalması fiyatların düştüğü, yoksulluk vergisinin yükseldiği ve yalnızca büyük toprak sahiplerinin ayakta kalabildiği Waterloo savaşı sonrasında ortaya çıktı. Kuşkusuz işletme büyüklüklerinde artış şeklinde çevirme hareketlerine bağlanan uzun dönem bir eğilimin varlığı kesindir. Ancak bu onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki büyük çevirme döneminin doğrudan bir sonucu değildir. Ayrıca İngiltere'nin hâlâ orta ve küçük tarım işletmeleri yaygın bir ülke olduğu ve tarımla uğraşanların sayılarının çevirme döneminde de artmaya devam ettiği unutulmamalıdır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonradır ki bu sayılar mutlak bir düşme göstermeye başlamıştır. Özetle İngiltere'de sanayi inkılâbının ilk safhalarına rastlayan büyük parlamento çevirmelerinin etkilerini fazla abartmamak gerekir.

3. MÜTEŞEBBİS DAVRANIŞLARINDA DEĞİŞMELER

Gerek onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni tekniklerden ve gerekse parlamento kararlarına dayanan çevirmelerin doruk noktasına ulaştığı dönemlerde tarım işletmelerinin büyüklük ve organizasyonlarında görülen değişmelerden daha önemli olan, ziraî faaliyetlere karşı çiftçilerin davranışlarındaki değişmelerdi. Bunun sebep ve sonuçları karmaşık bir ilişki içindedir. Uzun bir dönem süren nüfus artışı, şehirleşme ve sınaî genişleme giderek tarım ürünlerinin pazarını genişletti; yeniliğe ve işletmelerin bütünleştirilmesine elverişli bir ortam meydana getirdi. Fırsatların bu sürekli genişlemesine tarımın verdiği cevap nüfusun, şehirlerin ve sanayinin daha fazla gelişmesini sınırlayan engelleri kaldırmak oldu. Bu da ta-

[60] J. D. Chambers, 'Enclosure and the Small Landowner', *Economic History Review*, C. X. s. 123.

rım için yeni fırsatların ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Ancak bu gelişme ve değişme sürecinde kritik faktör insandı. Çünkü tarım alanında karar vericiler ekim ve organizasyon metodlarını değiştirmeyi istiyorlardı.

İngiltere'de tarım inkılâbı ile sanayileşme süreci arasındaki ilişkiyi düşünürken, her ikisinin de Sanayi İnkılâbı olarak adlandırılan daha büyük bir ekonomik dönüşüm sürecinin bir parçası olduğunu akılda tutmak yararlı olacaktır. Esas olarak tarımda ortaya çıkan değişmeler imalat ve ticarette ortaya çıkanlarla aynı türdeydi. Bu değişmeler de üç önemli özelliği taşıyorlardı: (1) ekonomik ufukların gerek zaman gerekse hacım olarak genişlemesi -böylece tarımcılar genel olarak ev ve bölge içi tüketimden çok millî ve uluslararası pazarlar için üretim yapmakla ilgilenmeye başladılar ve onların bazısı hemen gelecek ürün mevsiminde değil de çok daha ileri bir tarihte bütün verimlerini sağlayacak olan toprak kurutma ve hayvan besiciliği gibi planları gerçekleştirmeye çalıştılar-; (2) yalnızca hasat ve ekim zamanlarında ücretli çalışan kendi kendine yeterli köylünün yerini profesyonel çiftçi ve topraksız tarım işçilerinin alması şeklinde ortaya çıkan ekonomik ihtisaslaşma artışı; (3) daha önce gelenekler, topluluğun ortaklaşa kararları ve tecrübeye dayanılarak yürütülen faaliyetlere artık bilimin ve tecrübî metodların uygulanması.

Bu çeşit gelişmeler kelimenin geniş anlamında sanayi inkılâbının özündendir. Tarımda bu gelişmeler yavaş fakat birikimli olur. Onların hiçbiri ne anî olarak ortaya çıkar; ne de etkileri belirli bir zaman sınırına bağlanabilir. Ancak onların tümü, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısını ayıran ve Waterloo ile sona eren Fransız savaşlarında doruk noktasına ulaşan yüksek hububat fiyatlarından kaynaklanmıştı.

Sonuçta toplumun tüm kesimlerini saran tarıma karşı yeni tutum, sosyal tabakalaşmanın üst kesimlerinde daha belirgin olmaya başladı. "Çiftçi George unvanını benimseyen George III, Arthur Young'a topraklarındaki herhangi bir insandan daha çok borçlu olduğunu düşündü; Annals'in tarımla ilgili olan son cildini seyahat çantasında taşıdı; Windsor'da bir örnek çiftlik kurdu; kendisine ait bir merinos koyun sürüsü besletti ve hayvan besiciliğiyle ilgili denemeler yaptırttı."[61] Aristokratlar, din adamları, hatta politikacı toprak sahipleri ve John Wilkinson gibi sanayici toprak sahipleri, ziraî gelişmeye büyük bir ilgi duymaktaydılar. Tarımda teknolojik gelişme herkesi ilgilendiren bir konuydu ve onsekizinci yüzyıl bu alan-

[61] Lord Ernle, *British Farming Past and Present*, s. 207.

da oldukça verimliydi. Bilgi ve fikir alışverişi amacıyla çok sayıda çiftçi derneği kuruldu. Ziraat Meclisi yeni İncili yaymak için 1793 te kuruldu. Büyük çiftliklerde çalışan artan sayıda kahya, kiracılara tavsiyelerinde yeni çiftçilik metodlarının aktif olarak propagandasını yaptı ve bazı yenilikçi toprak sahipleri, kira sözleşmelerine ve çiftçilik anlaşmalarına kahyaların tavsiyelerine uyma yükümlülüğü getirerek kiracılarını yenilikleri izlemeğe itti.[62]

Değişme küçük toprak sahipleri, kiracı çiftçiler ve köylüler tarafından daha az istekle izlendi. Değişme onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında belirgin olmakla birlikte genel bir hâl alması ondokuzuncu yüzyılın ortalarını buldu. Çevirme kurumsal çerçeveyi giderek değiştirdikçe yeni teşebbüs ruhu en küçük tarım üreticisine kadar işledi. Bölgesel araştırmalar bu dönüşümün bölgeden bölgeye değişen derecesini ortaya koymaktadır. İngiltere'nin iç bölgelerindeki kırsal değişme süreci üzerinde çalışan Dr. Hoskins, çevirme hareketlerinin inkılâpçı etkilerini anlatmıştır: "Kendi kendini besleyen köylü, para harcayıcısı hâline gelmiştir... Köylü tutumluluğunun yerini ticarî tutumluluk almıştır. Artık her iş saatinin bir para değeri vardı. İşsizlik bir felaket halini almıştı. Çünkü artık ücretlinin başvurabileceği bir toprak parçası yoktu."[63] Dr. Thirsk'in Lincolnshire üzerine çalışması da aynı değişme gözlemini yansıtmaktadır. Meselâ bataklık köylerinde ördek beslemek, balık ve vahşi kuşlar yakalamakta ihtisaslaşan çocuk ve torunlar, yeni tarımda hayatlarını verimli hububat tarlalarında çift sürücü ve işçi olarak kazanmaktaydılar. Lincolnshire'ın bütün köylerinde:

"Çitleme ve onun mümkün kıldığı gelişmeler ilk kez normal çiftçinin isteklerini kamçıladı ve aniden doğan yeni fırsatlar daha önce görülmemiş şekilde insan enerjisini harekete geçirdi. Değişmenin psikolojik etkisi, ilk itici gücü iki üç katına çıkardı. Sonuçta insanlar para harcamada ve çiftliklerinde çalışmada ekonomik sınırları aşmayı ister hâle geldiler."[64]

Öyleyse tarım inkılâbının İngiltere'de sanayileşme sürecine katkısı hakkında ne söyleyebiliriz? İlk sanayi inkılâbında tarımın rolü ne olmuştur? Tanım icabı elbette sanayi öncesi bir ekonomide oynadığı rol önemlidir: ziraî gelirlerde genel bir yükselme nüfusun büyük bir kesiminin gelir-

[62] G. E. Mingay, 'The Eighteenth-Century Land Steward', E. J. Jones ve G. E. Mingay (ed.), *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution* (1967).

[63] W. G. Hoskins, *The Midland Peasant* (1957), s. 269.

[64] J. Thirsk, *English Peasant Farming* (1957), s. 296.

lerini yükseltecek; tarımdaki teknolojik değişme, üreticilerin çoğunluğunu etkileyecek; ziraî fiyatlardaki bir düşme, tarım dışı sektörlerin hammadde ve ücretlilerin yiyecek maliyetlerini düşürecektir.

Bu nedenle 1715 civarında başlayıp 1750 lere kadar süren bir dizi bol ürün yılının, İngiliz sanayiinin (ki onun büyük bir bölümü hammadde için tarıma bağımlıydı) maliyetlerini azalttığını; kırda ve şehirde yaşayan yoksul kesimin geçimlik ihtiyaçlarından vazgeçerek mamul mallara harcadıkları gelir fazlalarını arttırdığını düşünmek mâkul olacaktır. Cin düşkünlüğü çağı, bu sürecin bir sonucudur. Dokuma sanayilerinin sürekli gelişmesi bunun diğer ve daha sağlıklı bir yansımasıdır. 1740 lara kadar götürülebilen İngiliz nüfus ve sanayiinin genişlemesinin başlangıçları ziraî hazırlık tarafından önemli ölçüde şartlandırıldı; hatta muhtemelen başlatıldı. Toprak sahiplerinin ve büyük ölçekli tarım yapan çiftçilerin onsekizinci yüzyılın başlarında bol ürün yılları nedeniyle gelirleri düşmüş olmakla birlikte; rençberler ve tarım işçileri (ki bunlar çoğunluğu oluşturuyordu) kesinlikle kazançlı çıktılar. Tüketiciler ve tarım dışındaki üreticiler de aynı şekilde kazançlı çıkanlardandı.

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında sanayi ve tarım arasındaki karşılıklı etkileşim farklı bir şekil aldı. Şehirleşme ve sınaî gelişmenin etkisiyle yükselen hububat fiyatları, ekili alanların genişlemesini; maliyet düşürücü teknik gelişmeleri ve bütün seviyelerde çiftçiliğin profesyonelleşmesini teşvik etti. Toprak sahipleri ve kiracıların elde ettiği yüksek gelirler, ziraî gelişme için hem itici bir güç oldu; hem de finansmanına imkan hazırladı. Tarım, gerçekte yeni sanayilerin emek-yoğun tekniklerinin gerekli kıldığı işgücünün arzını sağlamış olmasa bile artan nüfusu beslemiş; bu fazla nüfus ise sınaî işgücünün kaynağını oluşturmuştu. Nitekim 1751 ile 1821 arasında İngiltere ve Galler'in nüfusu iki katından daha fazla artmıştı. Buna rağmen hububat ithalatı, ziraî felaket yılları dışında önemsiz miktarlardaydı. Eğer tarım başarılı olmasaydı; ilk sanayi inkılâbının, çok sınırlı doğal kaynakları olan küçük bir ülkede ortaya çıkabilmesi güç olacaktı. Çünkü ham pamuk, demir ve yün ithalinde kullanılan dövizler yiyecek ithaline gidecekti. İngiliz sanayi inkılâbı tamamen yumuşak iklimli bölgeler dışından ithal edilmesi gereken bir hammaddeye dayanan öncü bir sanayinin -pamuklu- yardımı ile geri çevrilemez bir hız kazanmıştır. Günümüzün geri kalmış ülkelerinin pekçoğunun sürekli bir sanayileşme yolunda karşılaştıkları en büyük engel, artan nüfusu beslemeye yeterli bir hızla ülke içi ziraî üretimi genişletmede gösterdikleri yetersizliktir.

İngiliz tarımı aksi takdirde yabancı pazarlara akacak olan satınalma gücünü ülke içinde tutmayı başarmıştır. Tarımda artan gelirler, İngiliz sanayi ürünleri için satınalma gücünü arttırmış; büyük ölçekli üretimi haklı kılan ve fabrikaları kazançlı hâle getiren sağlam bir iç piyasa yaratmıştı. Bir sanayinin dış talebe dayalı olarak kurulması daima güç ve risklidir. Bu Yedi Yıl Savaşlarını, Amerikan Bağımsızlık Savaşını, Fransız İhtilali ve Waterloo ile sonuçlanan Avrupa buhranını içeren yarım yüzyılın karışık uluslararası şartları içinde daha da zordu. Buna rağmen bu dönemde İngiliz sanayileşme süreci daha önce görülmemiş bir hız kazanmıştı. Esas talep için yabancı pazarlara bağımlı olsaydı, İngiliz sanayicilerinin ve onlarla birlikte sanayi ve ticaretteki destekçilerinin sermayelerini güven içinde maceraya atmaları güç olacaktı. Genişleyen bir iç pazarın varlığı, belirsizlik unsurunu hesaplanabilir oranlara indirdi ve yenilik için en güçlü itici faktör oldu.

Son olarak tarım, başarılı bir sanayileşme için gerekli sermayenin büyük bir kısmını sağladı. İlk sanayi inkılâbını finanse eden kaynakları açık olarak ortaya koymak imkansızdır. Fakat başta gelen İngiliz sektörünün -tarım- önemli bir katkısı olduğu kesindir. Meselâ, ilk demir fabrikalarının pekçoğu toprak sahipleri tarafından yapılmıştı. Çiftçiler, yol nehir ve kanal vasıtasıyla mahallî ulaşımın geliştirilmesiyle ilgili planların önde gelen destekçileriydi. Yeni sanayicilerin pekçoğu kırsal kesimden gelmişti; sermayelerini topraklarının sağladığı imkanlarla ya da çiftçi dostları ve komşularından borç alarak elde etmişlerdi. Elbette iki yönlü bir hareket sözkonusuydu. Çünkü sanayide inkılâp ile tarımda inkılâp aynı sürecin parçalarıydı. Başarılı sanayicilerin kazançlarının bir bölümünü toprak mülkiyetine yatırarak sınaî maceralarının finansmanı konusunda kendilerine yardımcı olacak sosyal prestij ve kredi güvenilirliğini kazanmaya çalışmaları doğaldı. Aynı şekilde toprakla ilgili servetlerini de fabrikalarını işlettikleri ileriye dönük yenilikçi ruh ile yönetmeleri normaldi. Meselâ meşhur demir ustası John Wilkinson, sanayi ve demircilikten elde ettiği kazançların bir kısmını ziraî gelişmeyi finanse etmek için kullandı; büyük ölçekli toprak açma ve ormanlaştırma faaliyetlerine girişti; tarım makinalarının kullanımına öncülük etti; 1798 de buhar gücüyle işleyen bir harman makinası yaptı.[65]

Ayrıca tarım, devletin yükünün büyük kısmını taşıdı. Toprak vergisi onsekizinci yüzyıl boyunca hükümet gelirlerinin geleneksel kaynağıydı.

[65] W. G. Chaloner, 'The Agricultural Activities of John Wilkinson, Ironmaster', *Agricultural History Review*, C. V (1957).

Topyekun savaşın zorlamalarıyla Pitt, bir gelir vergisi koymak zorunda kaldığı zaman bile bu faturanın büyük kısmını yüklenen tarım sektörü oldu. Bunun nedeni, kısmen tarım sektörünün genişliği; kısmen de istikrarlı bir tarım topluluğundan bir şehirli grubundan daha kolay değerlendirilip vergi toplanabilmesiydi. 1803/4 ile 1814/5 arasında D cetveline göre (ticaret ve sanayi sektörünü kapsıyordu) vergilendirilen gayri-safî gelirler at nalı giden enflasyona rağmen yüzde 10 dan daha az artmıştı. Oysa A ve B cetvellerindeki (tarım ve toprak gelirlerini kapsıyordu) artış yüzde 60 a yaklaşıyordu. Eğer ticaret ve sanayi sektörü, Fransız savaşlarının tırmanma şeklinde yükselen maliyetlerinden 'âdil bir pay' yüklenseydi; muhtemelen sanayi inkılâbı, daha ilk safhalarında ciddî bir engelle karşılaşacaktı.

Kısaca İngiltere'de tarım inkılâbının ilk sanayi inkılâbının etkinliğine dört şekilde katkıda bulunduğu söylenebilir: (1) artan nüfusu ve özellikle de sanayi merkezlerinin nüfusunu besleyerek, (2) İngiliz sanayinin ürünlerine olan satınalma gücünü arttırarak; (3) sanayileşmeyi finanse etmek ve büyük bir savaş döneminde bunu sürdürmek için gerekli sermayenin önemli bir kısmını sağlayarak ve (4) sanayide istihdam edilebilecek bir emek fazlasını serbest bırakarak. Ancak tarım inkılâbını oluşturan teknoloji, ziraî organizasyon ve müteşebbis davranışları alanındaki değişmeler sanayi inkılâbının genel olarak atfedildiği 1750-1850 arasındaki bir yüzyıllık sürenin kabaca iki katı kadar bir dönem içinde ortaya çıktı. Çiftçilik uygulamasında önemli gelişmelerin 1650-1750 arasında yaygınlaştığı; mekanik teknikler, sunî gübreler ve sermaye-yoğun kurutma ve sulama projeleri yoluyla tarımın modernleşmesinin 1850 lere kadar önemli bir hız kazanmadığı bilinmektedir. Tarımdaki gelişmeler, 1740 larda nüfus ve sınaî üretimin ilk sıçramasını teşvik eden, onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında İngiliz ekonomik büyümesinin hızlanmasını sağlayan çevre şartları arasında kuşkusuz önemli bir yer tutuyordu. Ziraî fazla -ister işgücü şeklinde, ister yatırılabilir fonlar şeklinde olsun- onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca sanayileşme sürecinin güç kazanmasına yardımcı oldu. Tarımda çalışanların sayısının azalması ve tarımın İngiliz ekonomik büyümesine katkısının önemini yitirmesi ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar sözkonusu değildi.

BÖLÜM 4

TİCARET İNKILÂBI

Bir ekonominin, sanayi öncesi bir durumdan sınaî bir duruma geçebilmesinin yollarından biri -muhtemelen en yaygın olanı- uluslararası ticaretin sağladığı fırsatları değerlendirmesidir. Ülke içinde fazlası olan malları, kıt olan mallar karşılığında dışarı satarak ülke içi pazara arzedilen mal ve hizmetleri genişletmek; iç üretimin değerini arttırmak ve böylece millî hayat standardını hem nicelik hem de nitelik olarak geliştirmek mümkündür. Ülke içi üreticilerin potansiyel pazarını genişleten dış ticaret onları ihtisaslaşmaya, özel hünerlerini ve ekonomik organizasyonlarını geliştirmeye ve büyük ölçekli üretimin sağladığı ekonomiden yararlanmaya teşvik eder. Ekonomik ufuklardaki bu genişleme, daha geniş çaplı ekonomik faaliyete doğru itici bir güç sağlar; maddî gelişmeyi engelleyen ekonomik atâletin kırılmasına yardımcı olur.

Herhangi bir ülke için uluslararası ticarete dayalı ekonomik büyümenin sınırlarını, onunla ticaret yapanları satın almaya ikna edebildiği malların çeşitliliği ile kendi insanlarının yabancıların satması gereken mallara talebinin yoğunluğu belirler. Her ülkenin -bazı durumlarda her bölgenin- temel ihtiyaçlarının tamamını olmasa bile büyük çoğunluğunu kendisinin ürettiği onsekizinci yüzyılın sanayi öncesi ekonomiler dünyasında, uluslararası ticaret büyük ölçüde lüks mallar ve coğrafî bir tesadüf sonucu bir bölgeye özgü olan mallarla -meselâ şarap, tütün, şeker ve yüksek kaliteli dokuma mamulleri ya da meyva, balık ve madenler- sınırlıydı. Aynı coğrafî bölgelerde bulunan ülkeler için ticaret imkanları herhangi bir mal için (özellikle lüks mallar) pazarın talebinin süratle doyma noktasına gelmesi ile olduğu kadar ticaret yapacak tarafların üretim yapılarının benzerliği ile de sınırlanıyordu. Pekçok sanayi öncesi ülke belirli bir ihraç malına aşırı şekilde bağımlı olduğundan -bir ürün veya hünere olağanüstü sahip bulunabilir- bu malın dış talebi, yeni ticaret ortakları bulunmadıkça ve yeni pazarlar açılmadıkça kolaylıkla arttırılamaz. Sanayi öncesi Avrupa için ekonomik büyümeyi başarmanın yolu ticaret ilişkilerini geliştirmek ve diğer kıtalarda yeni pazarlar açmaktı. Bunun bir sonucu olarak onbeş, onaltı ve onyedinci yüzyılların ekonomik tarihi, Avrupanın ticarî ufkunu genişletme çabaları ile doludur. Fakat bu zor bir işti. Azgelişmiş bir dünya, şimdi olduğu gibi satınalma gücü bakımından yoksuldur. Bu nedenle de

Avrupanın özellikle de zorlu deniz ve arazî şartlarında yapılan uzun ve tehlikeli yolculukların yüklediği yüksek fiyatlarla satmak zorunda olduğu mallara karşı çoğunlukla -bugünün üçüncü dünyasından da daha fazla- kayıtsızdı.

Dünyanın en hızlı gelişen bölgesi olan Batı Avrupa'nın ekonomik ufkunu genişletme teşebbüsünde, İngiltere stratejik olarak elverişli bir konumdaydı. İngiltere ayrıca başarılı olmak için çok güçlü bir itici güce sahipti. Çünkü onun doğal kaynaklar donanımı nisbeten sınırlıydı ve kendine özgü hiçbir niteliği yoktu. Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinden daha verimli değildi. Kereste ve maden kaynakları sınırlıydı ve tükenebilirdi. Kuzeydeki balık sahalarından yararlanma imkanları Hollandalı ve Fransızlardan daha fazla değildi. Bu yüzden dış rekabete şimdi olduğu gibi çok duyarlıydı. Sahip olduğu oldukça bol ve kaliteli yünü işleyerek kaliteli yünlü kumaşları komşularından daha ucuz satmasına imkan veren teknik hünerler ve ticarî metodlar geliştirerek, giderek güçlenen imalata dayalı bir ihracat kurmayı başarmıştı. Sanayi öncesi ticarî tarihinin büyük bir kısmı boyunca İngiltere, tek ihraç malına dayalı bir ekonomi olmaya doğru ilerledi: "Angevin krallarının zamanından Cromwell Diktatörlüğüne kadar yün ve yünlü kumaş, hemen hemen İngiliz ihracatının tamamını oluşturdu."[66] Onsekizinci yüzyılın ortalarında bile yünlü dokumalar hâlâ İngiliz ülke içi üretiminden yapılan ihracat değerinin yarısından oldukça fazlasını meydana getiriyordu.

Fakat artık Atlantik ticareti açılmıştı ve Batı Hint Adaları'ndaki İngiliz plantasyonları İngiliz tüccarının Avrupa'da satabileceği malların sayısını büyük ölçüde arttırmıştı. Uzak Doğunun baharat ve çayı yanında Batı Hint Adaları'nın ürünleri de -şeker, tütün, pamuk, çivit ve boyama maddeleri- Avrupa'da temin edilemeyen değerli mallardı ve süratle günlük ihtiyaç maddeleri hâline gelmekteydi. 1750 lerde sona eren yarım yüzyıl içinde İngiliz reeksport hacmı yüzde 90 arttı; daha sonraki yarım yüzyılda ise iki kat daha hızlı genişledi.

Tropik malların büyük önemi Kıta Avrupa'sında İngiliz satınalma gücünü arttırmasından doğuyordu. İngiltere yalnızca yüksek tabakanın şarap ve konyak talebini karşılamak için değil; üretime dönük amaçlarla da Avrupa'dan ithalata gerek duyuyordu. Gemi ve binalar için kereste, zift ve

[66] Ralph Davis, 'English Foreign Trade 1660-1700', *Economic History Review* (December 1954), s. 150.

kendir; madenî eşya işi için yüksek dereceli demir; dokuma için ham ve işlenmiş ipek ithal etmesi gerekiyordu. Onun geleneksel çizgiler dahilinde kalarak sınaî gelişmesi, yünlü mallar talebinin esnek olmaması ve geleneksel pazarlarda doyma noktasına varmış bulunması yüzünden sınırlanmıştı. Gelire karşı talebi esnek tropik ürünler ve yumuşak iklimli bölgelerde gelişen pazarlar olmasaydı; Avrupa ile olan İngiliz ticaretinin genişlemesi güç olacaktı.

Tropik ürünlerin karşılığının ödenmesi gerekiyordu ve onları yünlü mamullerle satın almak da kolay değildi. Yünlü mallar için tropik bölgelerdeki talep, iklim şartları nedeniyle doğal olarak sınırlıydı ve çoğu pazarlarda özel bir üstünlüğü olan bir başka İngiliz malı yoktu. İngiliz mamullerine olan talep, Afrika'da gelir düzeyinin düşüklüğü; Çin'de yerli mamullerin çoğunlukla en azından onlar kadar iyi ve daima onlardan daha ucuz oluşu nedeniyle daha da daralmaktaydı. Sonuçta uluslararası piyasanın arz ve talebini dengelemenin sayısız problemleri, merkezini Londra'nın teşkil ettiği dünya ölçüsünde karmaşık bir ticarî işlemler şebekesinin geliştirilmesiyle çözümlendi. Bu şebeke içinde köleci toplum esası üzerine dayalı olarak İngiliz plantasyon eliti tarafından yönetilen Batı Hint adaları, en değerli ve vazgeçilmez bağlantı noktasıydı. İngiltere'den silahlar, hırdavat ve alkollü içkiler, Hindistan'dan basma kumaşlar, Batı Afrika'ya gemiyle gönderildi ve köle, fildişi ve altınla değiştirildi. Köleler Batı Hint Adaları'nda şeker, boya maddeleri, maun, bakkam ağacı, tütün ve ham pamuk karşılığında satıldı. Altın ve fildişi, Doğu'ya ve Yakın Doğu'ya çay, ipek, basma, kahve ve baharat karşılığında gönderildi. Tropik ürünler Avrupa'da Baltık kerestesi, zift, kendir ve katran (hepsi de gemi inşasında gerekliydi) ile İsveç ve Rus demiri karşılığında satıldı. Yüzyılın son çeyreğinde ürünün kıt olmadığı yıllarda bile gerek duyulan, fakat ürünün kıt olduğu yıllarda hayatî bir önem kazanan hububatın ithali bu mallar karşılığında yapıldı.

Bütün bu işlemlerden İngiliz tüccar ve gemicileri gümrük görevlileri tarafından reeksport için ithal edilen malların değerinin genel olarak yüzde 15 i olarak hesaplanan bir kazanç sağladılar. Sonuçta İngiliz üreticileri ve tüketicileri dünyanın her tarafından gerekli hammaddeleri ve arzulanan lüks malları elde ettiler. İngilizlerin ülke içinde sahip oldukları dört kaynak dış ticaretlerini genişletme imkanını verdi: denizci ve gemici insan sermayesi; riske girme yeteneğine ve gerekli fonlara sahip tüccar sınıfının sağladığı ticarî avantajlar; büyük malî hüner ve tecrübeye sahip bir kredi merkezi olmanın sağladığı organizasyon üstünlüğü ve ticarî sınıfların ka-

zanç hırslarına tam bir hoşgörüyle bakan bir hükümette ifadesini bulan anayasal miras. Bu üstünlükler onlara deneme yapma ve en vaadkâr ticarî çizgileri izleme serbestliğini sağladı. Ticarî sahada onsekizinci yüzyılın başlarında ortaya çıkan yenilikler buradan kaynaklanıyordu.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, onyedinci yüzyılda zor ve tehlikeli olan dış ticaret işinin güçlenmesini sağlayan ticarî monopoller, kişisel olarak faaliyet gösteren tüccarı ortaya çıkarmağa başlamıştı. Yüzyılın ortasına isabet eden yıllarda İngiliz dış ticaretine hakim olan şirket sistemi önemli ölçüde gevşedi. Sistemin başarılı olması, onun çözülmesini kaçınılmaz kıldı. Kişisel imkanlarıyla bir seyahati finanse edebilecek kadar servete sahip kapitalist sayısı, bir yüzyıl öncesinde olduğundan daha fazlaydı. Dış ticaretin riskleri hâlâ büyük olmakla birlikte; diplomatik temsilciliklerin çoğalması, Krallık Deniz Gücünün etkinlik kazanması ve deniz sigortasının gelişmesi ile azalmıştı. Bu gelişmeler sürekli genişleyen bir ticaret alanında İmtiyazlı Şirketlere duyulan gereği azalttı. Büyük anonim şirketlerden Doğu Hindistan ve Hudson Körfezi Şirketleri varlığını sürdürdü: Çünkü onların yürüttüğü ticaret, hâlâ sürekli ve ortak malî kaynaklara sahip bir şirketin sağlayabileceği korunma ve desteğe gerek gösteriyordu. Afrika Şirketi de sona erdi ve 1750 de Afrikayla ticaret yapan bütün tüccarı kapsayan yasal bir şirket olarak yeniden resmen kurulduğu zaman tekel hakkı sona ermişti. 1753 te Doğu Akdeniz Şirketiyle ilgili sınırlamaları kaldıran ve 'onu da yeni usûle uyduran' bir yasa tasarısı kabul edildi.[67]

Onsekizinci yüzyılın ortasında İngiliz ticaretinin büyük kısmı Avrupa ileydi ve İngiliz limanlarından yapılan tüm ihracatın dörtte üçünü meydana getiriyordu. Bu doğal bir gelişmeydi. Avrupa İngiliz tüccarı için nisbeten daha kolay ulaşılabilir bir durumdaydı. Avrupa'nın sakinleri, İngilizlerle aynı zevkleri paylaşıyorlar; İngilizlerden daha düşük olmakla birlikte pekçok Avrupa dışı ülkenin insanlarından da belirgin şekilde daha yüksek gelir elde ediyorlardı. Avrupa'nın şehirleri, dünyanın en zengin pazarları arasındaydı. Fakat 1772/3 te, İngiliz yerli malları (yani İngiliz adalarında üretilen mallar) ihracatının yalnızca yarısı Avrupa'ya yapılmıştı ve bu oran giderek düşüyordu. Yüzyılın sonuna doğru bu oran üçte bir civarındaydı. İngiliz iç üretiminden yapılan ihracatı genişletmek için Avrupa dışında pazarlar araştırma, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında bir zorunluk haline gelmekteydi. Diğer yandan yumuşak iklimlerde üretilemeyen mallara olan Avrupa talebi süratle artıyordu. Yüzyılın son on yılında Fransa, ihtilâl sa-

[67] Charles Wilson, *The New Cambridge Modern History*, C. VII (1957), s. 48.

vaşları ile uğraşmak zorunda kaldığı zaman kesin bir nitelik kazanan İngiltere'nin deniz gücü üstünlüğü, ona bu genişleyen talebi Batı Hint Adaları'ndaki plantasyonları ile Hindistan ve daha ötesindeki ticarî üslerinden karşılama imkanını verdi. 1790 lara gelmeden İngiliz reeksport ticaretinin yüzde 80 ila 90 ı Avrupa'ya yapılıyor; Batı Hint Adaları ve Uzak Doğu İngiliz ithalatının yaklaşık yarısını sağlıyordu. Ticaretin coğrafî yapısında ortaya çıkan bu değişmeler Tablo 2 de görülmektedir.

Tablo 2. Onsekizinci Yüzyılda İngiliz Ticaretinin Coğrafî Dağılımı

	İngiltere ve Galler için toplamın oranı olarak			Büyük Britanya için toplamın oranı olarak
	1700/1	1750/1	1772/3	1797/8
Toplam ithalat				
Avrupa'dan	66	55	45	43
Kuzey Amerika'dan	6	11	12	7
Batı Hint Adaları'ndan	14	19	25	25
Doğu Hint Adaları ve Afrika'dan	14	15	18	25
Reeksport				
Avrupa'ya	85	79	82	88
Kuzey Amerika'ya	5	11	9	3
Batı Hint Adaları'na	6	4	3	4
Doğu Hint Adaları ve Afrika'ya	4	5	6	4
İç üretimden ihracat				
Avrupa'va	85	77	49	30
Kuzey Amerika'ya	6	11	25	32
Batı Hint Adaları'na	5	5	12	25
Doğu Hint Adaları ve Afrika'ya	4	7	14	13

Kaynak : Gümrük idaresi muhasebe kayıtlarından düzenlenmiştir. P.R.O. Gümrükler 3 ve 17. Daha ayrıntılı bir analiz için bknz. Deane ve Cole, *British Economic Growth*, Tablo 22.

Ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İngiliz ticaret ağındaki değişmelerin en önemli ve ilginç özelliklerinden biri yumuşak boylamlardaki -Kuzey Amerika- yeni bir pazarın öneminin artışıdır. Kuzey Amerikan kolonilerinin yüzyılın ilk yarısında nüfusları fazla değildi. 1750 lerde bile 1 milyondan daha az beyaz vardı. Fakat Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşu ile sonuçlandığı zaman yeni ülkede 3 milyon civarında insan yaşıyordu ve bunlardan 2,250,000 den fazlası beyaz ve oldukça zengindi. Adam Smith'in ilk kez 1776 da yayınlanan Milletlerin Zenginliği adlı kitabında belirttiği gibi, "İşçi ücretleri Kuzey Amerika'da İngiltere'nin herhangi bir bölgesinden çok daha yüksekti."[68] Onun büyüyen ve gelişen bir ekonomi olduğundan emindi. Çünkü devamında şöyle yazmıştır: "Kuzey Amerika, İngiltere kadar zengin olmamakla birlikte çok daha başarılıdır ve zenginlik yolunda daha büyük bir hızla ilerlemektedir." Ticaret rakamları Adam Smith'in yorumunu tamamen doğrulamaktadır. 1750/1 de Kuzey Amerika'nın payı İngiliz yerli üretiminden yapılan ihracatın yüzde 11 ini oluştururken, Avrupa'nın payı yüzde 77 idi. Oysa 1797/8 de onun payı, 1750 deki hacmının iki katına çıkan bir ticaretin yüzde 32 sine yükselirken; Avrupa'nın payı yüzde 30 a düştü.

Kuzey Amerikalıların İngiliz mamullerini tercih etmelerinin nedeni, onların büyük bir bölümünün İngiliz göçmeni olmalarındandı. Koloni halkı bağımsızlığını kazanıp Denizcilik Kanunlarının sınırlamalarından kurtuldukları zaman bile, İngilizlerden satın almayı tercih ettiler. Meselâ, 1787-90 da mamul mal ithalatlarının yüzde 87 sini Britanya'dan alıyorlardı.[69] Ticaret iki taraflı olarak değil de çok taraflı olarak dengeleniyordu. Birleşik Devletler ihracatının yaklaşık üçte biri Britanya'ya gidiyor ve büyük ölçüde Birleşik Devletlerin, İrlanda ve Kıta Avrupasına yaptığı ihracatla elde ettiği kredilerin İngiliz tüccarına devri ile ödeme yapılıyordu.

Onsekizinci yüzyıl boyunca gelişen geniş, karmaşık ve çok taraflı dünya ticaret ağının merkezi Londra idi. Geniş muhafazalı demirleme yerleri, büyük iskele ve depoları, zengin şehir bankaları, denizcilik sigortası uzmanları ve dünya çapındaki ticarî ilişkileriyle Londra, bu rol için eşi bulunmaz bir şehirdi. Servet ve ticarî uzmanlığı kozmopolit bir tarzda kendisinde toplamıştı. Profesör Ashton'a göre, "III. George'un elini öpen 810 tüccardan en azından 250 si yabancı kaynaklı olmalıydı. Bu dönemdeki İngiltere'nin özelliklerinden biri, kapılarını dünyanın her tarafından

[68] Adam Smith, *Wealth of Nations,* Cannan baskısı, s. 71.
[69] Ashton, *The Eighteenth Century,* s. 159.

gelen sermaye ve teşebbüse açmış olmasıydı."[70] Londra para piyasası dünyanın en zengin ülkesinin millî kredi sisteminin merkeziydi. Büyük hacımlara varan liman ticareti sayesinde tüm dünyanın kredi merkezi haline gelmiş ve Fransız savaşları ile durumları kötüleşen Amsterdam ve Paris'in yerini almıştı. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında mâkul oranlarla kredi bulmak ve sermayesini çok kârlı bir işe yatırmak isteyenler için dünyanın en önde gelen yeriydi. Şartların bu nadir rastlanan kompozisyonu yüzyıldan daha fazla bir süre için onu dünyanın malî merkezi hâline getirdi.

Bu gelişmeler millî olduğu kadar uluslararası açıdan da önemliydi. Onlar yalnız İngiliz sanayi inkılâbını kolaylaştırmakla kalmadı; aynı zamanda onun etkisinin Avrupa içinde ve ötesinde bir dizi geri kalmış bölgeye yayılmasına da yardımcı oldu. Ülkenin tasarruf yapan bölgelerinden temin edilebilen fonları, yatırım yapan bölgelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kurumlara kanalize etme araçlarının varlığı, millî ekonomik gelişme için temel bir şarttır. Yeni dünyanın gelişmemiş bölgelerinin, uluslararası ticaret ilişkilerinin etkin ortakları olmaları ve ellerindeki toprak ve işgücü kaynaklarını işletmeleri için eski dünyada biriken sermayeden yararlanabilmeleri de gerekliydi. Meselâ, "yeni dünyadaki İngilizce konuşulan kolonilerin hızlı genişlemesini yalnızca onsekizinci yüzyıl Londra'sındaki kolaylıkla yer değiştirebilir kaynaklara sahip olan Büyük Britanya tüccarının finanse edebileceği"[71] söylenmiştir. Şüphesiz İngiliz koloni imparatorluğu da Avrupa'nın sınırları ötesine teknik gelişmenin imkanlarını süratle yaymanın önemli bir aracıydı.

Kârlı liman ticaretinin yani yabancı malları toplama ve onları yabancı müşterilere dağıtma işinin genişlemesi, Londra'yı dünyanın malî merkezi haline getirdi; İngiliz tüccarının, gemicilerinin ve denizcilerinin gelirlerine doğrudan doğruya büyük katkıda bulundu ve tüccara İngiliz sanayiinin hammaddelerini satın aldığı ve İngiliz sanayiinin ürünlerini sattığı geniş bir pazarlar şebekesinden yararlanma imkanını sağladı. 1750 ile 1790 lar arasında resmî (sabit) değerlerle ölçülen İngiliz reeksport ticaretinin değeri yaklaşık 3.5 milyon sterlinden 9.5 milyon sterline yükseldi. 1800 de İngiliz tüccarı (İngiltere'nin iki büyük ticarî rakibi olan Hollanda ve Fransa'yı zayıflatan) Fransız savaşları sayesinde resmî değerlerle reeksport ticaretinin değerini 18.5 milyon sterline yükseltti.

[70] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 140.

[71] G. D. Ramsay, *English Overseas Trade During the Centuries of Emergence* (1957), s. 237.

Reeksport ticaretinin İngiliz ekonomik büyümesine katkısının önemi esas olarak ekonomik organizasyon ve fırsatlar üzerinde gösterdiği dolaylı etkilerde yatmaktadır. O yalnızca sınırlı bir tüccar ve denizciler grubunun doğrudan bir gelir kaynağıydı. Açıktır ki iç üretimden yapılmış ihracat ve reeksport dışı ithalat yani İngiliz sanayiinin ürünü olan ya da tamamiyle İngiliz gelirleriyle ödenmiş mal ve hizmetlerle ilgili bir ticaret şeklinde olduğu zaman, uluslararası ticaretin İngiliz gelirlerine ve sanayiine doğrudan etkisi daha barizdi. Reeksport mallarının nihaî değerinin önemli bir kısmı, muhtemelen yarısı ile dörtte üçü arasında değişen bir kısmı, kaynak ülkedeki asıl üreticilerin eline geçiyordu. İngiliz sakinler yalnızca ticaret sektörü tarafından yürütülen dağıtım ve işleme hizmetlerinin değeri ölçüsünde doğrudan yararlanıyordu. Diğer yandan meselâ bir metre İngiliz gömleklik kumaşının ihracatı, yünü üreten çiftçiye, sanayi kapitalistine, hammaddeyi toplayan ve dağıtan aracıya, onu eğiren ve dokuyan kimselere, tüccara, sigortacıya, malı yabancı pazara taşıyan gemici ve denizciye gelir sağlıyordu. Başka bir şekilde ifade edersek, iç üretimden yapılan ihracatın millî gelire katkısını ölçerken tüm değerini dikkate alırız; oysa reeksport için aynı şeyi yaparken önce malın yabancı üreticilerin gelirlerini oluşturan kaynak ülkedeki esas değerini düşmemiz gerekir.

Sonuç olarak onsekizinci yüzyılın sonlarında yünlü mamullerin ihracatının genişlemesi, yün için daha iyi bir pazar; ip eğiren ve dokuyanlar için daha düzenli istihdam ve ülke içinde yatırılan sermayeye daha yüksek bir kazanç demekti. Aynı şekilde diğer İngiliz mamullerinin artan ihracatı, yeni sınaî yatırım ve yenilikleri teşvik etti ve ülke içi satınalma gücünü arttırdı. Ülke içi üretimden yapılan ihracatla ilgili istatistikler millî ekonomik büyüme hızının değerlendirilmesinde her zaman önemlidir. Onsekizinci yüzyıl İngilteresi içinse çok daha önemlidir. Çünkü dış ticaret istatistikleri toplamı ifade eden tek güvenilir kayıtlardır. Bu dönem için millî gelirle ilgili yıllık istatistiklerimiz bulunmamaktadır ve bir bütün olarak ekonomik gelişmeyi değerlendirmenin bir başka yolu da yoktur. Bu nedenle İngiliz ekonomik büyümesiyle ilgili genel teorilerin -meselâ Profesör Rostow'un 1783-1802 döneminde İngiliz ekonomisinin sürekli büyümeye doğru 'kalkış'a geçtiğini ileri süren tezinin- temel dayanağını büyük ölçüde ticaret istatistikleri oluşturmaktadır.[72] Bu değerlendirmelerin bir tartışmasına girmeden istatistiklerin kendileri, güvenilirlikleri ve anlamları hakkında birkaç şey söyleyelim.

[72] Bu tez üzerine daha sonraki bir değenlendirmesinde 1802 den 1815 e kadar bir yavaşlama safhası bulunmaktadır. Bknz. W. W. Rostow, *The World Economy*, (1978) s. 383.

İngiliz ticaretinin düzenli, merkezî olarak derlenmiş kayıtları 1696 tarihinden başlamaktadır. İskoçya için (bundan dolayı bir bütün olarak Büyük Britanya için) 1755 den başlamaktadır. Bu verilerin temel kaynağı 1697-1780 dönemi için Genel Müfettişin el yazması İthalat ve İhracat Kayıtları; 1772 den itibaren de basılı olan Büyük Britanya'nın Deniz Ticareti ve Gelirlerinin Durumu Üzerine Raporlardır. Yakın zamanlara kadar bu rakamları kullanmak isteyenler ya el yazması kaynaklara veya parlamento raporlarına başvurmak ya da bu kaynakların çağdaşları tarafından yapılmış ve kopya hataları ve açıklanamamış farklılıklarla dolu olan çok sayıdaki transkripsiyonlarından birine güvenmek zorundaydılar. Ancak şimdi ticaret rakamları büyük ölçüde kolaylıkla yararlanılabilir hâle getirilmiştir. Şimdilik onsekizinci yüzyıl dış ticaret istatistiklerinin en ayrıntılı kaynağı, Profesör Ashton tarafından editörlüğü yapılan, Bayan Schumpeter'in derlemesidir.[73] Bu kaynak Profesör Ashton'un ticaret istatistikleriyle ilgili takdim yazısıyla bir kat daha değerlenmiştir. Gerçi ciltten bazı garip çıkarmalar yapılmıştır -hububat ihracatı ve ham pamuk ithalatı ile ilgili seriler bulunmamaktadır-, fakat onsekizinci yüzyıl için dış ticaretli ilgili diğer bütün rakamlar bulunmaktadır.

Ancak onların modern ticaret istatistikleriyle tamamen aynı nitelikte olmadığı unutulmamalıdır. Özellikle değerlerle ilgili rakamlar ithalat için gerçekten ödenen ya da ihracat için gerçekten alınan miktarları yansıtmamaktadır. Onsekizinci yüzyıl gümrük memurları malların gerçek miktarlarını ithalatçı veya ihracatçılar tarafından kendilerine bildirildiği gibi aynen kayda geçiyorlar ve onları çoğunluğu onyedinci yüzyılın sonunda resmî olarak belirlenmiş sabit fiyatlarla değerlendiriyorlardı. Bu meşhur 'resmî değerler', onsekizinci yüzyılın sonuna kadar ihracat, ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar da ithalat istatistiklerine uygulanmıştır. Gerçekte Genel Müfettişin katipleri tarafından kullanılan fiyatlar, büyük bir çoğunluğu onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar standartlaştırılmış olmakla birlikte; İngiliz dış ticaretinin resmî değerlendirme dönemi boyunca tamamiyle sabit kalmış değildir. Ayrıca yeni mallar sözkonusu olduğu zaman carî fiyatlarla listeye giriyordu. Ancak Bayan Schumpeter, ithalat ve ihracat miktarlarını yüzyıl boyunca sabit resmî değerlerle yeniden değerlendirerek bir karışıklık kaynağını -resmî değerlendirmelerdeki değişmeleri- ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak onun toplamları, Genel Müfettişin toplamlarından biraz farklı çıkmakta; fakat gerçek bir sabit fiyat serisi teşkil etmektedir.

[73] E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics 1697-1808*, T. S. Ashton'un önsözüyle (1960).

İlke olarak, elbette, ithalat ve ihracatı carî fiyatlar yerine sabit fiyatlarla değerlendirmenin bazı amaçlar bakımından yararları açıktır. Ancak böyle seriler gerçek uluslararası ödemelerin dengesini değerlendirmeye elverişli değildir. Çünkü ülke sakinlerinin yabancılardan gerçekten ne aldıklarını ve onlara ne ödediklerini göstermez. Onsekizinci yüzyılın büyük bölümü için ödemeler dengesinin ne zaman lehde ne zaman aleyhde olduğunu bilmemize imkan verecek araçlardan yoksun bulunmaktayız. Sabit fiyatlı serilerin sağladığı şey, para değerindeki değişmelerin etkisini bertaraf etmesi ve böylece ticaretin miktarında meydana gelen 'gerçek' değişmeleri daha yakından göstermesidir. Günümüzde ticaret carî değerlerle kaydedildiği zaman prodüktivite ve büyüme problemleri ile ilgilenen araştırmacının ilk görevlerinden biri, miktar indeksi hazırlayarak istatistiklerden 'para örtüsünü' kaldırmaktır. Bunun esası bütün miktarları herhangi bir belirli yılın sabit fiyatlarıyla değerlendirmekten ibarettir. Böylece ele alınan dönemde sanki nisbî fiyatlarda ya da paranın değerinde hiçbir değişme olmamış gibi ticaretin hacmındaki değişmenin değerlendirilmesi mümkün olur. Bundan dolayı uluslararası ticarete konu olan malların çağdaşlarının gözlerindeki carî değerlerinden ziyade miktarlarıyla ilgilendiğimiz sürece; İngiliz dış ticaretinin kaba bir miktar indeksini yaptıkları için onsekizinci yüzyıl katiplerine ve sabit fiyatlar kullanarak ölçünün gerçekten standart bir ölçü olmasını sağlayan Bayan Schumpeter'e teşekkür borçluyuz. Eğer fiyatlar standart olmasaydı; serileri ticaret hacmındaki değişmelerin bir ölçüsü olarak kullanma teşebbüsü, işlem sırasında uzunluğu ve birimleri değişen bir cetvel ile uzunluk ölçmek gibi anlamsız bir iş olacaktı.[74]

Ne var ki Bayan Schumpeter'in hesapları bile onsekizinci yüzyılda ticaret hacmında meydana gelen değişmenin tamamiyle tatminkar bir ölçüsünü vermemektedir. Miktarları sabit fiyatlarla değerlendirerek belirli bir zaman diliminde paranın değerindeki değişmelerin etkilerini yoketmeğe uğraşan bir kimse, fiyat seviyesindeki değişmelerin nisbî fiyatlardaki değişmelerden daha önemli olduğu ve fiyat yapısının dönemin sonu ile başlangıcı arasında tamamiyle aynı kaldığı varsayımından hareket etmektedir. Aksi takdirde hangi fiyatlar dizisinin kullanılacağını kararlaştırmak güç olacaktır. Özetle ele alınan dönemde farklı malların nisbî değerlerinde önemli bir değişme olmuşsa, sabit fiyatlar olarak dönem sonu yılın fiyatlarını kabul eden bir kimse ile dönem başı veya ortası yılın fiyatlarını

[74] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 153.

esas alan bir kimse ticaretin hacmındaki artışı çok farklı olarak hesaplayacaktır. Cetvelimiz sağdan sola ölçmekle soldan sağa ölçmek arasında farklı sonuçlar verecektir. Eğer dönem oldukça kısa ise zevklerde ve tekniklerde meydana gelen değişmelerin etkileri sınırlı olacak ve az sayıda malda görülecektir. Bu durumda fiyatların yapısı, sonucu çok az etkileyecek ölçüde değişecektir. Çünkü fiyat yapısı toplamdaki değişmenin oldukça yavaş olduğu bir dizi şartlardan -meselâ üretimin maliyetleri ve toplumun değer ve zevk standartları- etkilenir. Oysa fiyat seviyesi, dolaşımdaki paranın miktarı ve dolaşım hızına bağlı olarak dalgalanır ve bu nedenle de çok daha değişkendir. Fakat eğer kapsanan dönem üretim şartlarında ve tüketicilerin zevklerinde önemli kaymalara imkan verecek kadar uzun ise, fiyatların yapısının önemli ölçüde değişmesi beklenebilir ve farklı hareket noktaları, belirli bir yıl içinde önemli ölçüde farklı ticaret miktarlarına ulaştırır.

Bu problemleri gözönüne alarak iktisat tarihçileri onsekizinci yüzyıl ticaret istatistiklerini ihtiyatla kullanmışlardır. Çünkü bütün bir yüzyıl içinde maliyetlerde, zevklerde ve ekonomik organizasyon metodlarında önemli değişmeler olabilir. Ancak yakın zamanlarda yapılan araştırmalar yapılan hatanın sınırlarının, bir zamanlar sanıldığı gibi çok büyük olmadığını ortaya koymuştur. Hesaplamayı tamamiyle ters yönde yaparak yani 1796/8 döneminin fiyatlarını miktarla ilgili verilere uygulayarak ve bu sonuçların gösterdiği değişme oranları ile büyük ölçüde onyedinci yüzyıl sonlarının fiyatlarına dayalı olan resmî değer toplamlarından çıkan değişme oranlarını karşılaştırarak; ticaret hacmındaki büyümeyi tesbitte resmî değer istatistiklerinin yeterliliğini kontrol etme teşebbüsünde bulunulmuştur. Belirli bazı tropik malların -kahve ve çay tek olmamakla birlikte başlıca örneklerdir- fiyatlarındaki büyük düşmeler ve tüketimlerindeki büyük yükselmeler nedeniyle önemli sapma gösteren reeksport ticareti dışında iki hesap arasındaki farkın fazla olmaması şaşırtıcıdır. Daha belirginleştirirsek iç üretimden yapılan ihracat için, resmi değerler 1702/3 ile 1797/8 arasında yüzde 398 lik bir değer artışı gösterirken:, 1796/8 i esas alan değerlendirmeler yüzde 421 lik bir artış sonucunu vermektedir. İthalatta (reeksport için yapılan ithalat da dahil) resmî değerler yüzde 423 civarında; 1796/8 değerleri ise yüzde 328 lik bir artış sonucunu vermektedir. [75]

[75] Deane ve Cole, *British Economic Growth:* Tablo 13, s. 44 bu hesaplamaların ayrıntılarını vermektedir.

Bu karşılaştırmadan çıkarabileceğimiz sonuç, resmî değerlerin iç üretimden yapılan ihracat değerindeki büyümenin törpülenmiş; ithalattaki özellikle de bazı tropik ürünler ithalatındaki büyümenin ise abartılmış bir göstergesi olduğudur. Ancak iç üretimden yapılan ihracatın onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında 2 ile 2.5 kez arasında arttığını; ülke içine yapılan ithalatın muhtemelen kabaca aynı oranda genişlediğini ve resmî değerlerle dört katına çıkmış olan reeksport ticaretinin 1796/8 fiyatlarıyla değerlendirildiği zaman muhtemelen üç katına çıktığını kabul edebiliriz. İç üretimden yapılan ihracatın onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında nüfustan daha hızlı büyüdüğü kesindir. 1796/8 fiyatlarıyla değerlendirilen İngiliz iç üretiminden yapılan ihracat değeri 1752/3 te kişi başına 2 sterlin iken 1797/8 de yine nüfus başına 2 sterlin 15 şiline yükseldi. Bu miktar ortalama gelirlere, özellikle de ihracata dönük üretim yapan sektörlerde, önemli bir katkıyı temsil etmektedir.

İç üretimden yapılan ihracatın hacmındaki bu değişmeden daha önemli bir değişme bileşiminde birincil ürünlerden mamul mallara ve eski el sanayii ürünlerinden yeni kapitalist fabrika sisteminin ürünlerine geçiş şeklinde ortaya çıkmıştır. 1750 de hububat, İngiliz ihracatının beşte birini meydana getirirken; İngiltere 1800 de hububat ithal eden bir ülkeydi. 1750 de rafine şeker, İngiliz ihracatının yüzde 1 inden daha azını meydana getirirken; 1800 de yüzde 4.5 e yükselmişti. 1750 de yünlüler ihracat içinde yüzde 46 yer tutarken; 1800 de payları yüzde 28.5 e düşmüştü. Oysa, pamuk mamulleri ve ipliği önemsiz bir orandan yüzde 24 e çıkmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılının sonuna gelmeden yeni bir sanayi olan pamuklu, İngiliz ihracatına kattığı değer bakımından eski yünlü sanayiini geride bırakmıştı.

Pamuklu sanayii ise diğer herhangi bir sanayiden daha fazla uluslararası ticarete bağımlıydı. Kitle üretimi yapılan herhangi bir mal, onsekizinci yüzyılın son çeyreğindeki 7-10 milyon nüfuslu İngiltere'den çok daha geniş bir pazara gerek gösterir. Ancak pamuklu, bilinen dünyanın her tarafında hemen satılabilen bir maldı. Yeni fabrika malı, en düşük gelirli grupların satın alabileceği kadar ucuz; yoksullar kadar zenginlerin de talep edebileceği kadar kaliteliydi. Yumuşak iklimlerde olduğu kadar tropik bölgelerde de satılabilirdi. İngiltere'nin bir yüzyıl boyunca Hint pamuklu basmaları arz ettiği bölgelerde hazır bir pazar vardı. Burada satıcılık, talep yaratma ve insanları yeni zevkleri kabule ikna etme gibi problemler sözkonusu değildi. Yapılması gereken tek şey daha önce İngiliz tüccarı tarafından açılmış olan pazarlara bu arzulanan malı taşımak ve satın alacak parası olan herkese satmaktan ibaretti.

Pamuklu İngiliz tüccarı tarafından daha önce hazırlanmış olan uluslararası ticaret şebekesine yalnızca pazar için değil hammadde temini için de bağımlıydı. Tarihte ilk kez büyük bir temel sanayi, ülke içinde üretilmeyen bir doğal kaynağa bağımlı olarak kuruluyordu. Bu, ekonomik büyümenin uluslararası ticaret üzerine kurulmasının ve teknik gelişmenin yararlarının karşılıklı bir değişim süreci içinde ülkeden ülkeye nakledilebilmesinin klâsik bir örneğidir. İngilizler ham pamuk satın almakla mamul malı satın almak isteyen insanlara gelir sağlamış oluyorlardı. Böylece daha ileri teknik, yalnızca mamul malı üreten firmalar için değil aynı zamanda hammaddenin kaynağı olan bölgelerde de teşvik edilmiş oluyordu. Meselâ Eli Whitney'in pamuk çırçırlama makinası ve Amerika'nın güney eyaletlerinde yeni pamuk alanlarının açılması, hammaddenin maliyetinin düşmesini ve mamul malın daha da ucuzlamasını ve sonuçta talebin daha da genişlemesini sağladı. Çünkü pamuklu sanayiinin ürünü, sanayi inkılâbında önde gelen bir rol oynamaya elverişli önemli bir ekonomik niteliğe sahipti. Talebi esnek yani fiyatı düştüğü zaman ya da alıcıların geliri yükseldiğinde talebi bu değişmelerden daha yüksek oranda artan bir maldı. A.B.D.de yüksek verimli yeni pamuk alanlarının tarıma açılması ve pamuk çırçırlama makinasının icadı, İngiltere'de fabrika sistemi ve tekstil alanındaki buluşlar ile sağlanan maliyet ve fiyat düşüşleri, dünya ölçüsünde talepte çok büyük bir oranda artışa yolaçtı. Pamuklu imalatı modern anlamda ilk 'büyüme sanayii' oldu. Çünkü o, zaman ve mekan olarak yayılan bir dizi yenilik ve genişlemeyi uyardı ve geniş boyutlu gelir yaratıcı etkiler gösterdi. İngiliz pamuklu sanayiinde yenilik patlaması olmasaydı, yeni A.B.D.nin ekonomik bağımsızlığını tam olarak kazanması bir nesil daha gecikebilirdi. "Birleşik Devletler'in bâkir topraklarının produktivitesi olmasaydı, ilk sanayi inkılâbı uzunca bir süre gecikebilirdi."[76] Yeniliklerin en büyük kazançları genel olarak ilk uygulayanlara gider. Atlantiğin her iki yanında yeniliklerin sunduğu fırsatları keşfetmede İngiltere'nin öncülük etmesini mümkün kılan, onsekizinci yüzyıl İngiliz tüccarı tarafından kurulan dünya ticaret ağıydı.

Resmî ticaret istatistikleri onsekizinci yüzyılın farklı dönemlerinde İngiliz ticaretinin büyüme oranlarının tam bir ölçüsünü vermeseler bile yıllık olarak elimizde olduklarından dolayı bu büyümenin uzun dönemdeki seyrini net bir şekilde göstermektedirler. Yıllar itibariyle alındığında bu seyir oldukça dalgalı görünmektedir. Yelkenli gemilerin zamanında sık

[76] K. Berrill, 'International Trade and the Rate of Economic Growth', *Economic History Review* (1960).

görülen fırtınalar ve dünyanın farklı bölgelerindeki savaşlar, yıllar arasında ticaretin değerinde şiddetli dalgalanmalara yolaçmaktaydı. Bu yıldan yıla görülen dalgalanmaların anî etkileri, sözkonusu rakamların hareketli ortalamaları alınarak giderilebilir. Fakat yine de oldukça dalgalı olarak seyretmektedir. Eğer onsekizinci yüzyıl için yıllık millî gelir istatistikleri elimizde olsaydı; muhtemelen onlar da hemen hemen aynı ölçüde dalgalı görünecekti. Çünkü iklim değişmeleri çoğu tarım ekonomilerinde gelir akımının tayininde çok önemli bir rol oynar.

İngiliz dış ticaretinin gelişmesini gösteren Grafik 1, resmî değerlerle ölçülen toplam iç üretim ihracatıyla ülke içinde kalmak üzere yapılmış toplam ithalatın üç yıllık hareketli ortalamalarını yansıtmaktadır. Bu grafik İngiliz ekonomisini doğrudan en fazla etkileyen ticaretin hacmını göstermektedir. Çünkü hem ülkeye giriş hem de çıkış noktasında reeksport ticaretinin değerini kapsamamaktadır.[77] Grafiğin gösterdiği şeklin en ilginç özelliği 1740 larla 1780 ler arasında eğride iki belirgin kesikliğin varlığıdır. Bu daha önce üretim ve nüfus rakamlarında gördüğümüz kesikliklerin yansımasıdır. Ticaret istatistiklerinin üretim göstergelerine benzer kesiklikler göstermesi şaşırtıcı değildir. Çünkü üretim göstergeleri, uluslararası ticarete konu olan mallara büyük ölçüde bağlı olan tahminlerdir. Fakat esas olarak yıllık kayıtlara dayalı olan ticaret grafiği, yalnızca belirli yıllar

Grafik 1. Dış ticaretin büyümesi (net ithalat ve yerli üretimden yapılan ihracat: üçer yıllık hareketli ortalamalar).

[77] Grafik iki bölüm halindedir: biri İngiltere ve Galler'in dış ticaret rakamlarına dayalı olan ve 1770 lerde sona eren, diğeri 1770 lerden başlayan ve Büyük Britanya'ya ait rakamlara dayalı olan.

için temin edilebilen üretim ve nüfus istatistiklerinden daha kesin olarak yapıyı yansıtmaktadır. Kısaca, uluslararası ticaretin hacmı onsekizinci yüzyılın ilk kırk yılında dalgalı fakat yavaşça yükselen bir seyir izler; 1740 larda aniden yukarı tırmanır; daha sonra savaşlarla kesilen ve Amerikan Bağımsızlık Savaşına bağlanan felaketli bir düşüşle sona eren dalgalı fakat yavaş bir yükselme gösterir; ve nihayet 1780 lerde takrar yukarı doğru fırlar ve 1790 ların ve 1800 başlarının büyük bir bölümünde yukarı tırmanışına devam eder. 1780 lerden başlayan ikinci tırmanışın önemi büyüktür. Çünkü yalnızca o sürekli bir nitelik taşıyordu. Fakat eğer bu tırmanışın kısmen Amerikan savaşının ekonomiyi sunî olarak ittiği düşük seviyeden bir çıkış olduğu gerçeğini dikkate alırsak 1780 lerdeki kesikliğin 1740 lardakinden biraz daha anî olduğunu görürüz.

Özetle ve sonuç olarak dış ticaretin altı şekilde ilk sanayi inkılâbının hızlanmasına yardım ettiği söylenebilir:

(1) Herşeyden önce o İngiliz sanayiinin ürünlerine talep yaratmıştır. Çoğu sanayi öncesi ekonominin karşılaştığı problemlerden biri iç satınalma gücü düzeyinin sınaî ihtisaslaşmaya imkan vermeyecek kadar düşük olmasıdır. Adam Smith'in 1770 lerde gördüğü gibi, ihtisaslaşma pazarın büyüklüğüne bağlıdır; ihtisaslaşma olmaksızın ölçek ekonomisinden yararlanmak ve bir ürünün nüfusun büyük bir kesimi tarafından elde edilebilecek ölçüde fiyatlarını ve maliyetlerini düşürebilmek mümkün değildir. Bu kapalı bir ekonominin karşı karşıya olduğu kısır döngüdür. Eğer o, üretimi arttırmak isterse önce bu ürüne talep sağlayan ülke pazarındaki gelirleri yükseltmelidir. O, bu işi kendi imkanlarıyla başarmak zorundadır. Geniş, fazla nüfuslu bir ülke, bu tür kendi kendine yaratılan bir gelişme için gerekli doğal kaynaklara ve potansiyel pazara sahip olabilir. Az nüfuslu küçük bir ülkenin ise kendi sınırları içinde sağlayabileceğinden daha geniş bir pazardan ve daha zengin kaynaklardan yararlanmaksızın üretiminin büyüme oranını önemli ölçüde hızlandırma şansı çok azdır. İngiltere dünya pazarından yararlanarak bu kısır döngüyü kırmıştır.

(2) Uluslararası ticaret, İngiliz sanayi ürünlerinin sayısını arttıran ve ucuzlatan hammaddeleri elde etme imkanını sağlamıştır. Ham pamuk olmaksızın İngiltere nisbeten esnek olmayan bir talebe sahip bir sanayiye (yünlü) bağımlılıktan nisbeten esnek talepli ve teknolojik olarak benzer nitelikte bir sanayiye (pamuklu) kayamazdı. İsveç çubuk demirini ithal etmeselerdi, Sheffield'li bıçakçılar İngiliz çubuk demiri bu iş için yeterli kaliteye ulaşıncaya kadar kaliteli çelik ticaretini kuramazlardı.

(3) Uluslararası ticaret yoksul ve azgelişmiş ülkelere İngiliz mallarını satınalma gücünü sağladı. Ticaret iki yönlü bir süreçtir. İngiliz ithalatçıları yabancılardan mal satın alarak onlara İngiliz sanayiinin ürünlerini satın alabilecekleri kredi ve dövizi verdiler. Meselâ İngiltere Amerikan pamuğu satın alarak eski koloni sakinlerine İngiliz ihraç mallarına olan taleplerini yükselten satın alma gücünü sağladı.

(4) Uluslararası ticaret, sınaî genişlemeyi ve ziraî gelişmeyi finanse etmeyi kolaylaştıran ekonomik bir fazla yarattı. Ticaretin kazançları tarıma, madenciliğe ve imalata aktı. Bu olmaksızın müteşebbislerin yeni fikirleri, rotasyon sistemlerini ve makinaları üretken teşebbüslere dönüştürmeleri güç olurdu. Yeni üretken metodlardan veya istekli alıcılardan haberdar olmak yeterli değildir. Mamul malları işlemek ve dağıtmak için gerekli tesis, cihaz, mal stokları ve gemileri finanse etmek için sermayeye sahip olmak da gereklidir. Bir yüzyıl ve daha fazlası bir süre dış pazarlardaki başarılı ticaret, İngiliz tüccarına ticarette ya da ticarî malların imalatında yeni kazanç fırsatları doğduğunda yatırılmaya hazır önemli miktarda birikmiş kazançlar fonu sağladı.

(5) Uluslararası ticaret dış ticaretin olduğu kadar ülke içi ticaretin de gelişmesinde etkili olan kurumsal yapı ve iş ahlakının doğmasına yardımcı oldu. Şehirdeki karmaşık ticarî kurumlar ağı, çok sayıdaki mahallî aracılarıyla birlikte sermaye fonlarının biriktikleri bölgelerden talep edildikleri bölgelere akmasını sağladı. Dış ticaretin gereklerinden doğan düzenli pazarlama, sigorta, kalite kontrol ve ürünün standartlaştırılması sistemleri ülke içinde verimliliğin yükselmesine önemli ölçüde katkıda bulundu. Herhangi bir alanda sürekli ekonomik gelişmenin temel şartları olan sağlam iş ahlakı ölçüleri, ticarî atılımcılık ve riske girmeye hazır maceracı bir tutum, uluslararası ticaret alanında nisbeten daha süratle gelişti. Çünkü onlar olmaksızın dış ticaret mümkün olmazdı. Ekonomik refahın arttırılmasında hükümet politikasının rolü konusunda daha karmaşık bir tutum -en belirgin şekilde serbest ticaret hareketinde yansıyordu- İngiliz ekonomik gelişmesini destekleyen ana faktörlerden bir diğeriydi.

(6) Son olarak, onsekizinci yüzyılda uluslararası ticaretin genişlemesinin büyük şehirlerin ve sanayi merkezlerinin gelişmesinin ana nedeni olduğu işaret edilmeye değer bir konudur. Sanayi inkılâbının esası, ekonomik dengenin ziraî bir temelden sınaî/ticarî bir temele kaymasıdır. Sürecin başlangıçları genel olarak büyük şehirlerin gelişmesinden ve ekonomik faaliyetlerde ihtisaslaşma için bunların arzettiği imkanlardan kaynaklan-

maktadır. İngiliz sanayi inkılâbının ilk safhalarının önemli bir özelliği olan taşıma alanındaki büyük ölçekli yatırımları doğrudan teşvik eden faktör, Londra, Liverpool, Manchester, Birmingham ve Glasgow gibi gerçekten büyük şehirlerin gelişmesiydi. Bütün bu şehirler, büyümelerinin önemli bir kısmını dış ticarete borçluydular ve Liverpool ile Glasgow'un çarpıcı büyümesi hemen hemen tamamiyle dış ticaretin bir sonucuydu.

Genellikle onyedinci yüzyılın sonları ile onsekizinci yüzyılın ilk yarısına bağlanan ticaret inkılâbının etkisi, İngiliz sanayi öncesi ekonomisine özel bir tür olgunluk getirmesiydi.[78] Deniz aşırı bölgelerde ticaret yapan tüccar, işlem ölçeğinin büyük ve yaygın; hem riskin hem de ödülün potansiyel olarak yüksek olduğu gayri-şahsî bir uluslararası ekonomide güven içinde iş yapmayı öğrendi. Bu işlemlerin belirsizliğini azaltmak için onlar, Londra şehrinde hızlı sanayileşme döneminde ülke içi ve uluslararası pazarların genişlemesi için stratejik bir temel sağlayan bir haberleşme sistemi, kurumsal yapı ve iş ahlakı yaratmışlardı. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına gelmeden İngiltere ekonomisi ticarî ve malî bakımdan yirminci yüzyıl ortası gelişen ekonomilerinin pek azının sınaî büyümelerini başlattıkları zaman ulaşabildikleri olgunluktaydı. O, sermaye fazlasının biriktikleri bölge ve faaliyetlerden gerek duyulan faaliyet ve bölgelere yöneltilmesini sağlayabilen etkin bir ülke içi kurumlar ağına; büyük ölçekli iş yapmanın doğurduğu riskleri hesaplama ve ona karşı tedbir alma yanında yeni pazarlar açma ve nihaî malların kalitesini garanti etme yeteneğine sahip bir müteşebbisler kitlesine sahipti. İngiltere'nin dünya çapında uluslararası ticaret ve ticarî bilgi ağının merkezi olması, sınırlı bir kaynak temeli olan küçük bir sanayi öncesi ekonominin dünyanın iş merkezi hâline gelebilmesini sağlayan sürecin temel bir unsuruydu.

[78] Charles Kindleberger, 'Commercial Expansion and the Industrial Revolution', *Journal of European Economic History* (Winter 1975).

BÖLÜM 5

TAŞIMA İNKILÂBI

Sanayileşmiş bir ekonomiyi, sanayi öncesi bir ekonomiden ayıran en önemli farklılıklardan biri de daha zengin bir sermaye stokuna sahip bulunmasıdır. Diğer bir deyimle, sınaî işgücünün her üyesi üretim sürecinde ona yardımcı oldukça fazla miktarda fizik sermaye ile donatılmıştır. Bu, sanayi inkılâbını gerçekleştirmiş bir ekonomiyi karakterize eden yüksek üretkenlik düzeyinin nedenlerinden biridir. Özel müteşebbisler, yenilik yapar ve genişlerken ek sermaye malı satın aldıkları ölçüde ortalama bir müteşebbisin tekrar işe yatırdığı kârların oranı yükselerek daha zengin bir millî stok birikimi sağlanır.

Ancak bazı sermaye türleri vardır ki böyle otomatik bir şekilde birikmezler. Çünkü onlar mevcut ya da yakın bir sürede beklenen kazancın çok üstünde bir sermaye harcamasını gerektirirler. Bu, günümüzde gelişmemiş ülkelerin bazılarının ekonomik büyümesinin temel engellerinden biri olarak bilinmektedir. Azgelişmiş bir ekonominin kişi başına gelirinde önemli bir büyüme sağlayabilecek oranda mal ve hizmet üretimlerini genişletebilmesinden önce temin etmesi gereken 'sosyal sabit sermaye' hakkında yakın zamanlarda çok şeyler yazılmıştır. Bu 'sosyal sabit sermaye'yi daha açık terimlerle tanımlarsak; onun büyük bir bölümü temel taşıma tesislerine -limanlar, yollar, köprüler, kanallar ve günümüzde demiryolları- yatırılmış sermayeyi kapsar görünmektedir. Bu tür sermaye olmaksızın bir ekoniminin en zengin doğal kaynakları bile yararlanılamaz ve gelişmemiş olarak kalabilir.

Bu tür yatırımların özellikleri şunlardır: (1) Şahsî müteşebbisin normal olarak sahip olabileceği beklenilenden çok daha fazla sermaye harcamasını gerektirirler; (2) Tamamlanması ve yeterli bir kazanç getirmesi uzun zaman alır; (3) Yatırımın gayri-safî kazancından müteşebbislerden çok, dolaylı yoldan bir bütün olarak toplum yararlanır. Bu nedenlerle sosyal sabit sermaye, genel olarak kişilerden çok hükümetler ve uluslararası malî kuruluşlar tarafından sağlanır ve gerekli olan büyük sermayenin harekete geçirilmesi, en kolay olarak vergileme ya da dış borçlanma ile başarılır. Ancak İngiliz tecrübesinde ilginç olan husus, İngiliz sanayi inkılâbının temellerinden olan ulaşım sistemine yatırılan sermaye ve girişimciliğin,

hemen hemen tamamiyle yerli özel teşebbüs tarafından sağlanmış olmasıdır.

Yolların daima kamu kesimi tarafından yapıldığı doğrudur. Çünkü yollar, askerî güvenlikle yakından alakalıdır. Roma yolları, hemen hemen tamamiyle askerler tarafından ve kamu harcamasıyla yapıldı. Malikâneler döneminde bütün toprak sahipleri, topraklarına komşu olan anayollardan sorumluydular. Fakat yalnızca kanun ve düzenin tehlikede olduğu yerlerde ortaçağ devleti, yolları onarmayanları sorumluluklarını yerine getirmeye zorluyor ve onlara yükümlülükler getiriyordu. Stratejik önemi olan birkaç yol dışında yol yapımı ve onarımı tamamiyle mahallî bir konu idi ve senyörler, yalnız kendi malikânelerini geliştirmek için kiracılarını yol yapmağa zorluyorlardı. Şehirlerde ve bazı köprülerde onarım maliyetini karşılamak için yolu kullananlardan geçiş ücreti alınıyordu. Ancak onaltıncı yüzyılda örfî hukukta (common law) yeralan düzenlemeler daha da sıkılaştırıldı; mahallî yöneticiler atandı ve bölge sakinlerine yılın belirli sayıda gününde anayolların onarımında çalışma yükümlülüğü getirildi. Bu mecburî çalışma sistemi 1835 te kaldırılıncaya kadar İngiliz yollarının normal onarım şekli olarak kaldı. Çok etkin bir sistem değildi. Fakat sanayinin ev içinde örgütlendiği ve ağır ürünlerin taşınmasının sınırlı olduğu sürece, at sırtında yapılan ticaret için yeterliydi. Ancak on sekizinci yüzyılda İngiliz yolları, Avrupa'nın en kötü yolları olarak tanınmıştı. Bir yandan zamanın gezgincilerinin hikayeleri; diğer yandan arabaların yük ağırlıkları, at sayıları ve teker genişlikleri gibi konularda çıkan hukukî düzenlemelerin bolluğu, trafiğin yolların taşıma kapasitesinin çok üzerinde olduğunun açık göstergeleridir. Özel teşebbüse yararlananlardan geçiş ücreti alma hakları karşılığında yolları onarma görevini veren Turnike Yasaları, ekonomik şekilde yolların korunmasında mecburî çalışma sisteminin yetersiz kaldığını göstermektedir. 1750 de Londra'ya giden anayollar ve bazı trafiği yoğun bölgelerarası yollar, turnikeli hâle gelmişti ve kara taşımacılığının maliyetleri, 1750 lerde onsekizinci yüzyılın başlarından daha düşüktü.[79] 1751-72 döneminde daha önceki kırk yıldan ve daha sonraki altmışbeş yıldakinden çok daha fazla turnike kurularak Turnike Şirketlerinin sayısı 389 a yükseldi.[80] Turnike Yasalarında diğer keskin fakat daha az sürekli bir tırmanma 1790 larda oldu. 1830 ların ortalarında -demiryolu çağının başlangıcında- Turnike Şirketleri tarafından yönetilen 20,000 milin üzerinde ana yol bu-

[79] William Albert, *The Turnpike Road System in England 1663-1840* (1972), s. 186.
[80] *Ibid.*, s. 49.

lunuyordu. Bunlardan 0,5 milyon sterlinin üzerinde yıllık toplam geçiş ücreti elde ediyorlardı.[81]

Turnikeli yolların tümü iyi yollar değildi. Zamanın gezgincileri onların tehlikeleri hakkında korkunç hikayeler anlatmışlardır. Fakat şirketlerin, ağır yüklerin sürekli taşınmasına elverişli yollar temini konusunda mecburî çalışma sisteminden genel olarak daha etkin olduğu görülmektedir. Çoğu köylerde bu günler çalışmadan çok eğlenceyle geçiyordu. Trafiği yoğun ülke çapındaki bir yol -Büyük Kuzey Yolu gibi- üzerinde bulunan pekçok köy bütün uzantıları onarılmış olarak koruyamıyordu. Pekçok turnike işleticisi de sorumsuz, kötü niyetli ve tembeldi. Fakat onların kazançlarının geçilebilir nitelikte yollara bağlı olması, mahallî yöneticileri harekete geçiren nedenlerden daha güçlü bir teşvik unsuruydu. Onların başarılı ve usta yol mühendislerinden ve yeni tekniklerden yararlanmaları ihtimali, mahallî yöneticilere oranla daha yüksekti. Ayrıca turnikelerde geçiş kapılarının olması, yolların yüzeyini bozan ağır yük arabaları ve dar tekerlerle ilgili yasaların uygulanmasını kolaylaştırıyordu.

Yeni yol yapımı teknikleri, uzunca bir süre yoğun trafiğe dayanabilecek ve normal bir İngiltere kışında geçilebilecek nitelikte yollar yapılmasını mümkün kıldı. Gerçekte bu teknikler sanıldığı kadar yeni değildi. John Metcalf'ın sistemi, Romalıların kullandığının esas olarak aynısıydı. O, ilk olarak taş bloklarla sağlam bir temel oluşturuyor; sonra onların üzerini ezilerek sertleştirilmiş ve suyu süzmesi için hafifçe meyil verilmiş birkaç kat çakıl taşı ile örtüyordu. Diğer metodlar da yalnızca bunun değişik biçimleriydi. Meselâ Telford, taşlardan 7.5 cm.lik iki sıra döşeyerek başlıyor; kırık taşlarla 17.5 cm.lik bir sıra daha döşüyor ve sonra da 2.5 cm. çakıl döküyordu. Macadam, daha ucuz fakat daha az dayanıklı bir yüzey meydana getirdi. Önce büyük taş bloklar yerine birkaç sıra kırık taş döşüyordu; sonra düzgün sert bir yüzey teşkil edecek biçimde küçük kırıntı taşlardan birkaç sıra ile örtüyordu. Yeni yollar dayanıklı ve yağışlı havalarda geçilebilir nitelikteydi. 1860 larda zemini sertleştirmek için buharlı silindirlerin bulunuşu dışında, ondokuzuncu yüzyılın sonunda motorlu araçların ortaya çıkışına kadar yol yapım tekniklerinde çok az gelişme görüldü.

Ancak ondokuzuncu yüzyıla kadar Metcalf, Macadam ve Telford'un temsil ettiği yeni yol mühendisleri kuşağı tarafından geliştirilen ilmî yol yapım metodları genel olarak uygulanmadı. 1815 lerde bile bu prensiplere

[81] *Ibid.*, s. 189.

göre döşenmiş 1,000 milden daha fazla ana yol bulunup bulunmadığı şüphelidir. Ancak iyi yollar az olmakla birlikte genel olarak alındığında yolların korunma standartları 1750-1830 döneminde belirgin şekilde yükselmekteydi ve bazı önemli ana yollarda sağlanan gelişmeler seyahatin hız, düzenlilik ve rahatlığını önemli ölçüde etkilemekteydi. Bu dönem posta arabalarının dönemiydi. 1754 te Londra'dan York'a dört günde gidilirken; 1785 te Londra'dan Newcastle'a yalnızca üç günde ulaşılıyordu. 1740 larda iki gün süren Londra'dan Birmingham'a seyahat, 1780 lerde 19 saatte başarılabiliyordu. 1754 te posta arabası Londra'dan Bristol'a iki günde varmaktayken; 1784 te bazı posta arabaları bu yolu 16 saatte alabiliyordu. Seyahatler daha hızlı ve daha rahat hâle geldikçe trafik yoğunlaşıyordu. 1756 da Londra'dan Brighton'a günde yalnızca bir posta arabası varken; 1811 de bu sayı 28 e çıkmıştı. 1820 de zamanın bir dergisi tarafından hesaplandığına göre 'bir insan Londra'dan posta arabası ile ayrılmak için yirmi dört saat içinde 1500 fırsata sahip bulunuyordu.'[82]

Mallar yolculardan daha yavaş hareket ediyordu. Belirli bazı ana yollarda işleyen 'hızlı' arabalar, iyi bakılan Londra-Birmingham yolunda saatte beş mil yol alabiliyordu. Ancak kara yolundan taşınan çoğu mallar, posta arabalarında daha yavaş bir hızla taşınıyorlardı. Eğer bölge dağlıksa hız daha da düşüyordu. Posta arabaları, Manchester ile Leeds arasındaki 45 mili 24 saatte alırken; Sheffield ile Manchester arasındaki aynı mesafeyi 40 saatte geçebiliyordu. 1829 larda bile Newcastle ile Carlisle arasındaki arabaların normal hızı günde 19-20 mildi.

Yollarda bazı gelişmeler, sanayi inkılâbının ülke içinde mal trafiğini büyük ölçüde arttıracak kadar hız kazanmasından önce 1750 lerde başlar. Bu büyüyen şehirlerin hızla artan yiyecek ve yakıt taleplerini giderek daha geniş bir ziraî alandan sağlamak zorunda kalmalarının bir sonucuydu. Ülke çapında yolların geliştirilmesi için itici bir güç Londraydı. Yeni ve en iyi korunan yolların çoğunluğu Londra'ya gidiyordu. Bununla birlikte diğer şehirlerin etkisi de -meselâ Liverpool, Birmingham ve Manchester- yüzyıl sona ererken onları besleyen yolların kalitelerinde görülmeye başladı. Büyüyen şehirler, 30-50 mil veya yaklaşık mesafeler arasında yiyeceklerin ve yakıtın düzenli ve süratli taşınmasını ve ana şehirler arasında yolcuların ve postanın rahat, güvenli ve hızlı naklini gerektiriyorlardı. En fazla gelişen işte bu tür mahallî ya da hafif trafikti. Gelişmenin derecesini şu

[82] *1820 Scots Megazine*'den nakleden L. Gardiner, *Stage-Coach to John o' Groats* (1961), s. 6.

değerlendirmelerde bulabiliriz: 1808 Anayollar Komitesi toplantısında bir papaz, 30 yıl önce beş atın yaptığı işi artık üç atın yapabildiğini belirtiyordu; Jackman 'ana ticaret yolları üzerinde uzun yolların terminalleri arasında yapılacak bir seyahatte harcanacak zamanın 1830 da, 1750 dekinin yalnızca üçte biri ile beşte biri arasında değiştiğini' tahmin ediyordu.[83]

Eğer İngiltere yoğun mal trafiğini taşımak için yollarına güvenmek zorunda kalsaydı, sanayi inkılâbının tam etkisini göstermesi demiryolu zamanına kadar gecikebilirdi. Ancak taşıma alanında o rakiplerine oranla bir üstünlüğe sahipti. Hacımlı ağır malların en ucuz taşınma yolu su yoluydu; dar ve denizlerle çevrili olması -İngiliz adalarının hiçbir kısmı denizden 70 milden daha uzak değildir- ve doğal olarak olmasa bile az bir çabayla ulaşıma elverişli hâle getirilebilecek uzun nehirlerinin bulunması İngiltere'ye bu konuda büyük bir avantaj sağlıyordu. Deniz kıyısı yolu, onsekizinci yüzyılda İngiliz adalarının başlıca anayoluydu ve liman tesisleri dışında çok az bakıma gerek gösteriyordu. Adam Smith muhtemelen biraz da abartarak şöyle yazıyordu: "Suda işleyen bir taşıyıcı yardımı ile altı ya da sekiz kişinin Londra ile Edinburgh arasında getirip götürebileceği miktarda malı, aynı sürede 100 kişi tarafından idare edilen ve 400 atla çekilen geniş tekerlekli 50 araba taşıyabilir."[84] Londra gerçekten deniz yollarının gücü üzerine kurulmuştu ve bu geniş şehrin büyümesi -onyedinci yüzyılın sonunda yarım milyondan fazla ve onsekizinci yüzyılın sonunda bir milyondan fazla nüfusa sahipti- İngiltere'nin geçimlik bölgesel bir ekonomiden bütünleşmiş bir değişim ekonomisine geçişinde önemli bir faktördü. Ortalama olarak 200 tonun az üzerinde taşıma kapasitesine sahip bir gemi filosu İskoç limanları ile Newcastle, Hull, Yarmouth ve Londra arasında doğu kıyısı boyunca kömür, taş, kil ve hububat taşıyordu. Bu malların onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinin çamurlu yollarında taşınması bir servete malolurdu. Clapham'a göre mevcut kıyı ticaretinin büyük bir bölümü Londralıların barınması, ısınması ve beslenmesi için yapılıyordu.[85]

Ancak denizin tehlikeleri ve gecikme problemi vardı. Gemicilik Tyne ve Thames'da fırtınalı mevsimler dışındaki haftalarda yapılabiliyordu. Savaş çıktığı zaman gemiler ve denizciler, hemen deniz gücüne katılmaya

[83] W. T. Jackman, *The Development of Transportation in Modern England*, C. I (1916), s. 339.

[84] Adam Smith, *Wealth of Nations*, Cannan baskısı, C. I, s. 20.

[85] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 4.

mecbur kalıyorlar ve İngiliz deniz yolları, yabancı korsan gemilerinin tehdidine uğruyordu. Kıyı gemiciliği üzerine ağır vergiler konmuştu ve Londra liman işçilerinin hırsızlıkları büyük zararlara yolaçıyordu. Bütün bunlara rağmen kıyı gemiciliği onsekizinci yüzyılda hacımlı ağır malların başta gelen taşıma aracıydı ve bu olmaksızın da büyük ölçekli ağır sanayi ve büyük şehirler var olamazdı.

Onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın başlarında kıyı gemiciliğinde önemli gelişmeler olmadı. Dönemin en tipik ve göze batan yenilikleri, iç sularda yapılan taşıma sistemindeki değişmelerde bulunabilir. Sanayi inkılâbı güvenilir, yüksek kapasiteli ve ucuz maliyetli bir taşıma sistemine gerek gösteriyordu. İşte kanalların sağladığı da buydu. Ayrıca onların insan tarafından inşa edilmiş olmaları; pratik mühendislik problemlerine bilimin uygulanmasını temsil etmeleri; bir kitle pazarını (üreticilerin pazarı da olsa) beslemeleri ve uzun bir zaman ufkunu dikkate alan büyük sermaye harcamalarını içermeleri sanayi inkılâbının özünde de bulunan özelliklerdi.

Kanal çağı iki büyük inşa patlaması gösterdi. İlki 1760 larda ve 1770 lerin başlarında Worshley demir madeni ile Manchester arasındaki Bridgewater Dükünün kanalının gösterdiği başarıyla uyarılmıştı ve Amerikan savaşının yolaçtığı ticarî daralmayla duraklamıştı. İkincisi savaşın tamamen sona ermesinden sonra 1780 lerde başladı ve 1790 larda millî bir saplantı hâlini aldı. Daha önceki yüzelli yıl boyunca, yine kapitalist bir tarzda mahallî toprak sahibi ve işadamı grupları tarafından finanse edilen ve nehirleri ulaşıma elverişli hâle getirmek için yapılan düzenli çalışmalar vardı.

"Onsekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'de ulaşıma elverişli 2,000 mil kadar su yolu bulunuyordu. Tahminen bunun üçte biri 1760 ile 1800 arasında inşa edilmiş kanallardı. Diğer bir üçte biri doğal olarak ulaşıma elverişli nehirlerdi. Kalan üçte bir ise özellikle 1600 ile 1760 arasında mühendislerin çalışmalarıyla meydana getirilmişti." [86]

Birkaç yüz mil kanalın İngiltere'nin karmaşık ve geniş ekonomisinin temel sınaî ulaşım imkanlarına önemli bir katkı yapmış olması şaşırtıcı görünebilir. Fakat kanallar boş alanlara açılmıyordu. Çoğunlukla kısa bir kanal, ulaşıma elverişli nehirler ağında gerekli olan son stratejik bağlantıyı sağlıyor ve böylece bir önceki yüzyılda nehirlerin geliştirilmesi için yapılmış yatırımları verimli hâle getiriyordu.

[86] Singer, Holmyard ve Williams, *History of Technology*, C. III, s. 456 da Skempton.

Kanalların ilk gelişmelerinin ardında yatan itici güç, bu dönemde yolların standartlarının giderek yükselmesini sağlayan gücün aynıydı. Bu güç şehirlerin gelişmesiydi. Daha sonra büyük ölçekli sanayinin ihtiyaçları ve gelişme seyri, kanal çağını büyük bir hamleye götürdü. Fakat başlangıçta etkin güç, ev içinde yapılan ve sanayi öncesi bir ekonomide bile gerekli olan bir dizi küçük sanayinin -fırıncılar, demirciler, dericiler, şeker rafinerileri, biracılar- tümünde yakıt olarak kullanılan kömür için doymak bilmeyen talepleriyle şehirlerdi. Kömür bir yana bırakılırsa onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde odundan başka bir yakıt yoktu ve o da nüfus ve sanayi merkezlerinin çoğunda tükenmiş bir kaynak durumundaydı. "Onsekizinci yüzyılın yakıt kıtlığı, eğer problemi çözecek bir araç bulunmasaydı pekçok bölgede yalnızca sanayinin değil nüfusun da büyümesini durduracaktı."[87] İşte bu araç kanallardı. 1758 ile 1802 arasında geçen Gemicilik Yasalarının yarıdan çoğu, kömür taşımak amacıyla bir kanal ya da nehir-geliştirme şirketinin kurulması için çıkarılmıştı. Bu, İngiltere'de sanayi inkılâbının şekillenmesinden önce kırılması gereken önemli darboğazlardan biriydi. O önemliydi: çünkü o hem sebep hem de sonuç olarak sanayileşmeyle yakından alakalı olan şehirleşmenin ana engelini ortadan kaldırdı; ayrıca ilk sanayi inkılâbı kömür ve demir temeli üzerinde gelişmişti ve kanallar, bu hacımlı hammaddelerin ve onlardan imal edilen nihaî malların süratle ve ucuz olarak ülke çapında taşınabilmesi için gerekliydi.

Bu ülkede tamamiyle insan eliyle yapılmış iç su yollarının ilki, Londra'dan sonra İngiltere'nin en önemli limanı olan Liverpool'un kömür ihtiyacının gerekli kıldığı Sankey deresiydi. Fakat Worshley'den Manchester'e ulaşan Bridgewater Dükü'nün Kanalı, kanal çağının ilk büyük başarısı olarak kabul edilmiştir. James Brindley tarafından yapılan bu kanal, Dük'ün Worshley'deki madeninden geleceğin sanayi şehri Manchester'a kömür taşımak için düşünülmüştü. O kısa sürede kazanılmış sosyal ve ticarî bir başarıyı temsil ediyordu. Onun Worshley'deki tüneli ve Barton'daki su bendi, insan tarafından gerçekleştirilen gelişmeye yürekten inanan insanların hayal gücünü harekete geçiren mühendislik başarılarıydı. Onun Manchester'daki kömür fiyatlarını yarıya indirmesi, zeki işadamlarını ve zengin toprak sahiplerini etkiledi ve onları, aynı tür pahalı sermaye birikimi planlarını finanse etmek için tasarruflarını riske atmaya, topraklarını ipotek etmeye ve yakınlarından borç almaya teşvik etti. Sekiz yıl sonra Birmingham'lı işadamları, Birmingham kanalının ilk bölümünü açа-

[87] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 78,

rak benzer bir başarı kazandılar ve yüzyılın sonunda Hereford-Ledbury kanalı, kömür fiyatını Ledbury'de 24 şilinden 13 şilin 6 peniye indirdi.[88]

Bu büyük çaplı başarı taklidi özendirdi. Ancak yine de kazanç getirmeye başlaması uzun süre isteyen ve tabiatıyla kısa sürede kârlı olması beklenmeyen pahalı sermaye tesislerinin inşasını finanse etmek için İngiltere'de bu denli fazla özel sermayenin biraraya gelmiş olması şaşırtıcıdır. Bridgewater Dükü'nün kanalının tamamlanması yaklaşık çeyrek milyon sterline -Lancashire'lı ortalama bir işçinin yılda 20 sterlinden daha az kazandığı bir zamanda çok büyük bir paraydı- maloldu. Onun Runcorn'a kadar uzatılması beş yıl sürdü ve gemilerin Liverpool'a kadar gidebilmesi için Mersey'le birleştirilmesi ayrıca dokuz yıl aldı. Leeds ile Liverpool arasındaki kanalın tamamlanması 46 yıl sürdü ve diğer pekçokları da 10 yıl ya da daha uzun sürede bitirilebildi. 1790 a kadar kanal inşasına 2 ile 3 milyon sterlin arasında para harcandı. Kanal saplantısının sürdüğü dokuz yılda (1788-96) Parlamento, kanallara ve iç gemi ulaşımıyla ilgili alana yaklaşık 10 milyon sterlin harcanmasına yetki verdi. Böyle büyük bir arzuyla başlayan çalışma ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etti. Demir çağının başlangıcı olan 1830 larda İngiliz iç gemiciliğinin geliştirilmesi ve inşası için yaklaşık 20 milyon sterlin yatırılmıştı. 1858 de en yüksek miktarlarına ulaştığı zaman Büyük Britanya'nın iç su yolları hemen hemen 4,250 mil uzunluğuna ulaşmıştı.

Bütün bu sermaye nereden geldi? Büyük bölümü kanalın hizmet ettiği bölgeden sağlandı. "İnşa edilmesi yıllar sürebilecek bir kanal için gerekli parayı sağlayanlar bu kanaldan açık avantajlar elde eden insanlardı."[89] Bazen bir bölgedeki toprak sahibi ya da bir sanayici girişimde bulunuyor; topraklarını ve mallarını borç almak için karşılık olarak gösteriyordu. Bridgewater Dükü gibi kömür madeni sahiplerinin ve çanak çömlek imalatçısı Josiah Wedgwood gibi ağır bir hammadde kullanan sanayicilerin bu işten kazanacakları çok şey vardı. Nadiren bir bölgedeki tüccar kısa bir kanalı açmak için gerekli fonların büyük bir bölümünü sağlayabiliyordu. Çoğu zaman yeni tesisler mahallî işadamlarının, toprak sahiplerinin öncülüğünü ettiği ve hissedarlar, bankerler, şehir belediyeleri ve hatta bazen üniversiteler tarafından da desteklenen ortak teşebbüslerin bir ürünü olarak ortaya çıkıyordu. Kanal saplantısı döneminde kanal şirketlerine yönelen sermayenin coğrafî temeli, mahallî seviyenin ötesine yayılmaya

[88] Clapham, *op. cit.* C. I, s. 78.
[89] Charles Hadfield, *British Canals* (1959), s. 34.

başladı ve oldukça küçük sermayeli ve taşıma imkanlarının gelişmesinden doğrudan bir menfaatı olmayan pekçok kişi kanal hisselerinin parlak ödüllerine kapıldılar.

Bu maceralı girişimlerin bazısının oldukça kazançlı olduğu kesindir. "Ortalama kâr payı yüzde 8 in altında olmakla birlikte bazen çok yüksek kâr payları da ödendi -meselâ Oxford kanalı 30 yıldan daha fazla bir süre yüzde 30 verdi-."[90] Esas olarak her biri 140 sterlin olan eski Birmingham Kanalı'nın hisseleri kanal saplantısının en yüksek noktasına ulaştığı 1792 de 900 sterline satılıyordu. 1825 e doğru yine bu kanalın esas olarak 17 sterlin 10 şilin değerinde olan sekiz hissesi 355 sterline satılmıştı. 1825 te en başarılı olan on kanal, yapılan bir hesaba göre ortalama yüzde 27,6 ödüyordu.[91] Ancak bütün kanal şirketleri yatırımcıların ümitlerini tatmin ediyor değildi. Bazı projeler beklenmedik inşa güçlükleri, bazısı savaş sonu buhranı, bazısı da yöneticilerinin yetersizliği yüzünden gerçekleştirilemediler. Meselâ Jackman'ın tahminine göre, "kanalların yarısının ve yapılan sermaye harcamasının muhtemelen yarısından oldukça fazlasının elde ettiği kazançlar, kanalların başarmaları istenen işin etkin birer aracı olarak korunmalarına yetersizdi."[92]

Ancak nihaî değerlendirmede kanalların İngiliz ekonomik büyümesine katkılarını, hissedarlarına sağladıkları kazançlarla ölçmek doğru değildir. Önemli olan kömürün tüketiciye daha mâkul fiyatlarla ulaşması; demir dökümhanelerinin ve çanak çömlek işyerlerinin maliyetlerini düşürebilmesi; fabrika işçisinin kışın ailesini ısıttıktan sonra İngiliz sanayiinin ürünlerini satın almak için de biraz parasının kalması ve Güney İngiltere'nin ekmek ve peynir yiyen işçilerinin ara sıra yemek pişirebilmeleriydi. Bu açıdan bakıldığında Kanal Çağı, ilk sanayi inkılâbına çok büyük bir katkıda bulunmuş ve demiryolu çağının değerli bir öncüsü olmuştur.

"Ülke boyunca inşaat, kaldırım ve yol için taş; tuğla, kiremit ve kereste; inşaatçılar, çiftçiler ve ocaklar için kireç taşı; hayvanlar ve sığırlar; hububat, ot ve saman; Londra ahırlarından ve dağ gibi yığılan Londra çöplüklerinden gübre; köprü yapımında ve diğer inşaatlarda kullanılan ağır kalıplar -bütün bunlar ve diğer ağır mallar yarım yüzyıl önce mümkün olmayan yollardan yine mümkün olmayan uzaklıklara su yollarından taşındı."[93]

[90] Asa Briggs, *The Age of Improvement* (1959), s. 30.
[91] Quarterly Review, XXXII, nakleden Clapham, *Economic History*, C. I, s. 82.
[92] Jackman, *Development of Transportation*, C. I, s. 426.
[93] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 79.

Özet olarak kanallar önemli miktarlarda sermaye harcamaları karşılığında insan ve hayvan gücünden büyük tasarruflar sağlanmasını mümkün kılmıştı. Tek bir at, kanal kıyısındaki bir şerit boyunca hareket ederek 50 tonluk yükü çekebilir; ulaşıma elverişli bir nehrin kıyılarından çekebileceği ortalama yük 30 tondur; demir raylar üzerinde 8 ton ve asfalt bir yol üzerinde 2 ton yük çekebilir. Onsekizinci yüzyıl başlarının tipik mal taşıyıcı aracı olan at sırtında ise taşınabilecek ortalama yük yalnızca bir tonun sekizde biridir. Elde edilen sonucu bir kalkınma uzmanı 'üretim fonksiyonlarında köklü bir değişim' olarak tanımlayacaktır. Çünkü o, temel üretim faktörlerinin -emek, sermaye ve doğal kaynaklar- taşıma işine katkılarını önemli ölçüde değiştirmiş ve teslim tarihleri belirsiz olduğu için mal stoklarına bağlanan sermaye türünde ve hammaddelerde önemli tasarruflara imkan vermiştir.

Ayrıca kanallar yeni bir yatırımcı sınıfın, kanal hissedarlarının doğmasını sağlamıştı. İşe doğrudan katılmayan bu yatırımcılar, 1830 ve 1840 larda demiryolu sermayesi için büyük bir talep ortaya çıktığı zaman kolaylıkla demiryolu hissedarı hâline geldiler. Bu önemli bir yeni gelişmeydi. Sınaî gelişmenin ilk safhalarında bulunan çoğu ekonomilerin bir ekonomik fazlaları vardır. Problem bu fazlayı, kısa sürede kazanç getirme garantisi olmayan ve yatırımcının kendisinden çok bir bütün olarak toplum açısından daha değerli olan büyük ölçekli yatırımlara yöneltmektir. Gelirlerin eşitsiz dağıldığı yerlerde bile bu maceralara girişmek için gerekli sermayeye sahip ve uzak görüşlü pekçok müteşebbisin bulunması nadir bir durumdur. Bridgewater Dükü, onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde bir istisna idi. Bundan dolayı çok sayıda insanın ortak bir macera için sermayelerini biraraya getirmelerine imkan veren anonim şirket sisteminin gelişmesi, özel teşebbüsün büyük maliyetli sermaye projelerine yaygın şekilde girişmelerini mümkün kılan önemli bir adımdı. Parlamento Yasası ile kurulan anonim şirket, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında elbette yeni bir kurum değildi. Fakat kanal çağı, küçük tasarruf sahiplerini bu tür yatırıma alıştırdı.

Kanal şebekesinin içerdiği sosyal sabit sermayenin özel teşebbüs aracılığıyla meydana getirilmesinin bir sonucu, etkinlikten uzak olmasıydı. Genişlik, derinlik ve taşıma ücretlerinin farklılığı, şebekenin olabileceğinden daha az bütünleşmesi sonucunu doğurdu. Bazı taşıyıcıların tekelci oranlarda ücret alma imkanları, sosyal kazancı azalttı ve trafiğin gelişmesini sınırladı. Yatırılan sermayenin büyük bir bölümünün sıfır kazanç sağlaması ve saplantı döneminin olağanüstü yüksek hisse fiyatları sermaye israfına yolaçtı. Bu israfın büyük bir kısmından kanal şebekesinin etkin bir şekilde

merkezden planlanması ile kaçınılabilirdi. Ancak iş yerine getirilmişti ve demiryolu çağının ikinci kez taşıma alanında inkılâp yaratmasından önce İngiltere pekçoğu bugün de ekonomik olarak kullanılabilen 2,000 milden fazla yoğun trafik yolu şeklinde sağlam ve değerli bir sermaye varlığı ile donatılmıştı.

Onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın başlarında sosyal sabit sermayeye özel teşebbüs eliyle yapılmış büyük harcamanın en göze çarpanı olmakla birlikte tek örneği kanallar değildi. Kanal çağı gelişme halindeyken bile İngiliz liman ve rıhtım kapasitesinin önemli ölçüde genişletilmesi başarılmıştı. Bu gelişme onsekizinci yüzyılın son çeyreğindeki dış ticaret canlanması ile etkin olarak başlamıştı. Onsekizinci yüzyılın ilk üç çeyreğinin tamamında İngiltere'de inşa edilen rıhtım ve sığınma yeri 600 bin $m.^2$ den daha azdı. Fakat yüzyılın son çeyreğinde bu alan iki katıydı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk otuz yılında genişletilen toplam rıhtım alanı 19 milyon $m.^2$ idi. Bu, 1799 daki alanın on katından daha fazlaydı.

Onsekizinci yüzyıl boyunca ticareti iki katına çıkan Londra'da, Fransız savaşlarının bu geliştirmeyi acil hâle getirmesine ve Londra rıhtım inşa faaliyetlerinin ilk kez canlanmasına kadar rıhtımların genişletilmesi konusunda hiçbirşey yapılmadı. 1799 ile 1815 arasında Londra rıhtımları için Parlamento'nun yetki verdiği sermaye, 5.5 milyon sterlini aştı. 1820 lerden önce batıda Liverpool ve Bristol ile doğuda Hull ve Grimsby rıhtım inşasına yaklaşık 2 milyon sterlin harcamıştı. Bu yalnızca bir başlangıçtı. "Geliştirme çalışmaları yakın zamanlarda gerçekleştirilmiş ya da 1820 lerin ortalarında ele alınmamış bir liman ya da kıyı parçası bulmak güçtü."[94] Ayrıca bu, özel teşebbüsün tek başına kalmadığı bir sermaye teşkili dönemiydi; idare de (merkezî ve mahallî) çok büyük olmasa da doğrudan rol oynadı. Rıhtım ve limanlara yapılan kamu harcamaları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci ve üçüncü on yılında on yıl başına ortalama 1 milyon sterlinin üzerindeydi.

Sermaye teşkilinin yeni şekilleri (meselâ kanallar, asfaltlanmış yollar, daha geniş ve daha iyi rıhtım ve limanlar) sanayi öncesi bir ekonominin genel olarak yoksul olduğu bir faktör yani sermaye bakımından pahalıydı. Onlar çoğu zaman sermayenin yatırılmasından sonra beş ile on yıl arasında değişen bir dönem için ticarî bir kazanç getirmeyen projelere büyük çapta başlangıç harcamasını gerektiriyorlardı. 1750 ile 1830 arası dönemde taşıma alanında ortaya çıkan yenilikler, elde edilen üretim birimi başına oldukça yüksek sermaye girdisini gerektiren sermaye-yoğun nitelikteydi.

[94] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 6.

Ancak bu yalnızca bir noktaya kadar doğrudur. İlk olarak sanayi öncesi bir ekonomide sermaye kıtlığından sözedildiği zaman genel olarak kastedilen şeyin üretken sermayenin kıtlığı olduğu unutulmamalıdır. Zamanın dünyasının geri kalan bir kısmının ve Asya ile Afrika'daki günümüzün çoğu azgelişmiş ülkelerinin ölçüleriyle bakıldığında; onsekizinci yüzyılda İngiltere oldukça müreffeh bir ülkeydi ve geniş anlamda bir sermaye kıtlığı kesinlikle sözkonusu değildi. Hükümet tahvillerine, toprağa, av sahalarına ve kır evlerine yatırılmış büyük miktarda sermaye vardı ve bunlar para ya da mal ve hizmet olarak kanalların ve turnike şirketlerinin getirdikleri ile karşılaştırıldığında çok düşük bir kazanç sağlıyorlardı. Kanallar, malî imkanları, meselâ hükümet tahvillerinden ve kır evleri inşasından çektiği ölçüde mevcut sermaye kaynaklarının daha üretken kullanımını sağlıyor ve sermaye tasarruf edici bir etki yaratıyordu.

İkinci olarak ve daha önemlisi başarılı kanallar ve iyi yönetilen turnikeler, sermaye kaynaklarında pekçok şekilde tasarruf sağladı. Sanayi öncesi bir ekonominin sermayesinin önemli bir kısmı mal stoklarına bağlanmak zorundadır. Malların ülkenin her tarafına düzenli ve süratli bir şekilde akmasını sağlayarak kanallar, herhangi bir anda yoldaki malların hacmını azaltmayı ve bozulma ve soygun ya da küçük hırsızlıklar yoluyla uğranılan kayıplardan kısmen kurtulmayı mümkün kıldı. Çünkü yollarda daha uzun süre kalma, el değmeden ve iyi durumda hedefe varma ihtimalini de azaltıyordu. Yeni yollar ve kanallar, aynı zamanda ağır hammaddelerin maliyetlerinde çok büyük düşmeler sağladı. Bütün bu faktörler, ticarî ve sınaî toplulukların stoklarından tasarruf yapmalarını mümkün kıldı. Hayatî ihtiyaçlarla ilgili bir siparişi yerine getirme ve teslimatı sağlama konusunda haftalar yerine birkaç günü yeterli bulan tüccar, deposunda daha az stok tutabilirdi. Denizle gelecek kömüre bağımlı olan fabrika sahipleri, gemilere denize açılma imkanı vermeyen kış fırtınalarında işin devamını sağlamak için tesislerinde önemli miktarda kömür depo etmek zorundaydılar. Fakat kanallar vasıtasıyla taşınan düzenli bir arza kavuşunca bu acil stokların büyük bir kısmından kurtulabildiler. Kanalların işlediği sanayi bölgelerinde kömürün daha ucuz olması, stok için gerekli sermaye miktarını daha da azalttı. Bazı mallar için -özellikle yiyecekler- etkili depolama maliyetleri yüksekti ve güvenli ve kesin düzenli teslimat sayesinde daha az stok yapılması, bozulmanın yolaçtığı maliyetlerde önemli bir tasarrufun sağlanması demekti.

Aynı zamanda insanların posta arabalarında ve yollarda daha düzenli ve hızlı hareket etmesiyle de sermaye tasarrufu sağlandı. Londralı banker-

ler diğer şehirlere düzenli olarak aracılarını gönderebiliyorlardı. Ticarî haberler -meselâ belirli bir malın bolluğu ya da kıtlığıyla ya da ürünün durumuyla ilgili- bir bölgeden diğerine süratle gönderilebiliyordu. Kredi ve sigorta imkanları kişisel temas yoluyla daha kolaylıkla sağlanabiliyordu. Para, süratle ve oldukça güvenli olarak darlığı çekilen bölgeye gönderilebiliyordu. Etkin bir pazar, ister mal ya da sermaye; ister insan ve fikirlerle ilgili olsun, büyük ölçüde eşyanın olduğu kadar haberlerin de süratle ve serbestçe akışını gerektirir. Bu haber akışkanlığı fiyatları düşürür; müteşebbis kararlarının daha doğru olarak alınmasını sağlar ve maliyet düşürücü yeniliklerin süratle yayılmasını kolaylaştırır. Şahsî temas kolaylığının ticarî ilişkileri kolaylaştırmaktaki yararını anlamak güçtür, fakat bu ülkede daha bütünleşmiş ve kendine güvenen bir iş topluluğunun yaratılmasında önemli bir faktör olduğu muhakkaktır.

Sonuç olarak 1760-1830 arasında ortaya çıkan taşıma alanındaki gelişmelerin millî ekonomi üzerindeki nihaî sonuçları itibariyle sermaye-yoğun olup olmadıkları konusu şüphelidir. Hükümet ya da kişiler tarafından carî tüketim amaçlarıyla harcanacak sermaye teşkili kaynaklarını cezbederek millî tasarruf seviyesini yükseltmiş olabilirler. Onlar bunu gerçekleştirmiş olsalar da, bulgular bu nedenle tasarruf oranında önemli bir yükselme olduğunu göstermemektedir. Onların kesin olarak gerçekleştirdikleri şey, mevcut sermaye kaynaklarının daha ekonomik ve üretken kullanımına imkan vermeleridir. Kanal saplantısının doruk noktasına ulaştığı geçici bir süre dışında, onların sermaye arzı konusunda diğer sanayilerle rekabet hâlinde olduklarını gösteren bir kanıt da yoktur. Aksine pekçok şekilde onlar -meselâ tüccar ve sanayicilerin stoklarında tasarruf sağlayarak; atları ziraî kullanımlar için serbest bırakarak; müteşebbisin zamanından tasarruf sağlayarak ve kredi müzakerelerini kolaylaştırarak- sermayeyi diğer kullanımlar için serbest bıraktılar.

Taşıma inkılâbı 1830 da sona ermedi. Çünkü değişerek sanayi inkılâbını meydana getiren sektörler içinde taşıma, yenilik için en tükenmez kapasitesi olandı: demiryolları, buharlı gemiler, tramvaylar, motorlu araçlar ve uçaklar... Bu liste istenildiği kadar uzatılabilir ve her birinin ekonomik sonuçları karmaşık ve çok yaygındır. Ancak şimdilik şunu özellikle vurgulamak önemlidir: Diğer sanayilerde değişmeler etkileri bakımından önemli boyutlara ulaşmadan önce taşıma inkılâbı etkin olarak başlamıştı ve bir bütün olarak ekonominin üretkenliğini etkilemekteydi. Bu, ilk sanayi inkılâbının diğer değişen sektörlerini karakterize eden maliyet düşürücü yeniliklerin kolaylaştırılmasında kesin olarak en önemli faktördü.

BÖLÜM 6

PAMUKLU SANAYİİ

İlk sanayi inkılâbını, geleneksel ekonomik faaliyetler sisteminde her biri açıklanması güç ve kısmen bağımsız bir nedenler dizisinden kaynaklanan ve kümülatif sonuçlar meydana getirmek için birbirlerini etkileyen tek değil de bir dizi inkılâpların bütünü olarak görmek daha uygundur. Daha önceki dört bölümde ele alınan birbiriyle alakalı dört inkılâbın, sanayi inkılâbının meydana gelmesine ve şartlanmasına yardımcı olmak konusunda ayrı ayrı bir payları olduğu düşünülebilir. Onların sanayi inkılâbının bütünleyici bir parçası olmak yerine, zaman olarak önde geldiklerini varsayma tuzağına düşmeksizin; demografik inkılâbın, ziraî inkılâbın, ticarî inkılâbın ve taşıma inkılâbının başarılı bir sanayileşmenin ve onunla birlikte gelen sürekli ekonomik büyümenin en önemli ön şartları olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi ilk sanayi inkılâbının özünde yattığı genellikle kabul edilen sürecin yani modern imalat sanayiinin gelişmesini ve bunun ima ettiği hususları -büyük ölçekli üretim birimleri, işgücünden tasarruf edici makinalar ve emeğin yeni organizasyonu gibi- ele almak zamanı gelmiştir. İngiltere'yi 'dünyanın iş merkezi' haline getiren teknoloji ve ekonomik organizasyon alanındaki ilk inkılâpçı değişmeleri diğerlerinden daha fazla olarak ilk elde yaşayan iki sanayi bulunmaktaydı. Bunlar pamuklu ve demirdi. Temel itici gücün pamuklu sanayii olduğu genel bir kabul görmüştür. Profesör Rostow'un 'ilk kalkışta sürükleyici sektör'[95] olarak tanımladığı; Schumpeter'in 'İngiliz sanayi tarihi (1787-1842) hemen hemen tek bir sanayinin tarihine indirgenebilir'[96] derken kasdettiği sanayi, pamuklu sanayii idi. İngiliz sanayi inkılâbında pamuklu sanayiinin büyük önemi konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. Asıl ilginç olan soru şudur: Niçin diğer bir sanayi değil de pamuklu sanayii öncülük etmiş ve nasıl olup da tek bir sanayi, bir ülkenin ekonomisinin yeniden şekillenmesinde böyle önemli bir rol oynayabilmiştir?

Dokuma mamulleri yüzyıllardan beri İngiliz millî üretiminin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Fakat sanayi inkılâbı arefesinde İngilte-

[95] Rostow, *Stages of Economic Growth*, s. 53.
[96] J. A. Schumpeter, *Business Cycles*, C. I (1939), s. 271.

re'nin özellikle üstünlük kazandığı alan, yünlü dokuma imalatıydı. Bunun nedenleri vardı. Koyun, İngiliz çayırlarında yetişiyor ve yüksek kaliteli bir yün sağlıyordu. Mamul mal özellikle soğuk boylamlarda çok tutuluyordu ve İngiliz imalatçısı, istisnaî ölçüde kaliteli yünlü kumaşlar üretmesini mümkün kılan bir yetenek kazanmıştı.

Bunun aksine pamuklu sanayii geri ve önemsizdi. Korunma altına alınmadığı takdirde Hint basmaları ve kumaşları ile kalite ve fiyat olarak rekabet edebilecek durumda değildi. Onun nihaî ürünü, çözgüleri keten ve atkıları pamuktan bir bileşimdi. Onun genişlemesi talep yönünden bu adî pamuklular için talebin sınırlı olması; arz yönünden de eski el tezgahlarına bağımlı dokumacının oldukça düşük olan verimliliği ile sınırlandırılmıştı. Yün gibi o da bütün aile üyelerinin yer aldığı ev içi bir sanayi idi. Çocuklar, ham pamuğun temizlenmesi ve taranması gibi hazırlık çalışmaları için gerekli emeğin büyük bir bölümünü sağlıyorlar ve dokuma işine de yardım ediyorlar; kadınlar, ipliği eğiriyorlar; erkekler, kumaşı dokuyorlardı. Pekçok hane bu işi, tarıma ek bir meslek olarak yürütüyor ve işgücü talebinin düşük olduğu mevsimlerde geçici bir istihdam olarak görüyordu. Manchester dışında çoğu dokumacılar aynı zamanda çiftçiydi. Ham pamuk çoğunlukla Doğu Akdeniz bölgesinden, Amerika'nın güney eyaletlerinden ve Batı Hint Adaları'ndan geliyordu. Kilosu en iyi İngiliz yününden bile daha değerliydi. Nihaî mal kaba, dikmesi ve yıkaması güç bir kumaştı. Pamuklu dokuma üretiminin toplam gayri safî değeri oldukça önemsizdi: Zamanında yapılan bir tahmin 1760 ların başlarında yıllık satışlarının değerinin yalnızca 600,000 sterlin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tarihte ihracatının yıllık değeri resmî fiyatlarla 200,000 sterlinin biraz üzerindeydi. Oysa yünlü kumaşlar için bu değer 5,5 milyon sterlin civarındaydı.

İlk başlıca dokuma yenilikleri dizisi pamuktan çok yüne uygulandı. Fakat her iki alanda da yavaş bir gelişme oldu. Bu yenilikler (1) Kay'in ilk kez 1730 larda ortaya çıkan, 1750 ve 1760 larda pamuk dokumacıları tarafından geniş ölçüde kabul edilmeye başlanan uçan mekiği ile (2) Paul'ün 1748 de patenti alınan ve 1760 civarında Lancashire'da uygulanmaya başlanan tarama makinasıydı. Bu iki yenilik pamuklu dokumanın iplik yapma dalında zaten mevcut olan darboğazı daha da belirginleştirdi. Geleneksel metodlarla üç ya da dört iplik yapıcı, bir dokumacıya yeterli malzeme sağlayabiliyordu. Uçan mekik, dokuma işlemini daha da hızlandırdığı zaman iplik yetersizliği daha da şiddetli bir hâl aldı. Kadınların tarlalarda daha az yorucu bir çalışmayla eşit ücret kazanabildikleri hasat zamanında tazgahlara iplik bulmak pratik olarak imkansızlaştı.

Aynı zamanda talep yönünden de baskı vardı. 1750 lerde pamuk mamulleri için (büyük ölçüde Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'dan sağlanan arzı devam ettirmekte karşılaştığı güçlükler nedeniyle) dış pazarda belirgin bir genişleme vardı ve bu genişleme, kıta pazarları geliştikçe altmış larda da devam etti. Aynı sürede İngiliz nüfusu ve ülke içi gelirleri yükseliyordu ve bu nedenle ülke içi talebin de aynı ölçüde yükseldiği kabul edilebilir. Bu yüzden iplik yapıcılarının verimliliğini ve ipliğin kalitesini arttıracak yenilikleri teşvik etmek için 1760 ların başlarında ödüllerin ortaya konması şaşırtıcı değildir.

Muhtemelen 1764 civarında icad edilen ve 1770 de patenti alınan Hargreaves'in iplik yapma makinası (spinning-jenny) ilk iplik yapma makinası değildi -mucit Paul 1740 larda fabrikasında makinada pamuktan iplik yapmıştı ve bu alanda daha önce yapılmış başka teşebbüsler de vardı-; fakat çok eski bir buluş olan ve elle ya da ayakla çevrilen bir tekerlekten meydana gelen iplik yapma makinası alanında tam bir başarı kazanan ilk gelişmeydi. Onun ilk şeklinde sekiz iğ vardı; 1770 de patentte yeralan niteliklerde onaltı iğ olduğu belirtiliyordu; 1784 te bu sayı seksene yükselmişti ve yüzyılın sonunda büyük iplik yapma makinaları 100 ile 120 iğlik bir güce ulaşmıştı. Bu nedenle icadın kısa süredeki etkisi, tek bir işlemle bükülebilecek iplik miktarını büyük ölçüde arttırmak oldu. İşgücünden tam kıt olduğu bir noktada tasarruf yapmayı mümkün kıldı. Makina hemen başarılı oldu. O mükemmel değildi, fakat ürettiği iplik, dokumaya elverişliydi; küçük olanları satın alınabilecek ve eve yerleştirilebilecek kadar ucuzdu ve mekanizması yine küçük boyutlarında çocuklar tarafından çalıştırabilecek kadar basitti. Çok büyük fabrika tipi makinalar, genel olarak birkaç çocuğun yardımıyla bir yetişkin insan tarafından çalıştırılıyordu. O süratle kabul edildi ve gelişti. Ailelerin kullandığı eski iplik yapma araçları kısa sürede eski ev eşyalarının bulunduğu odaya kaldırıldı ve yerlerini yeni makinalar aldı. Bu dönemi yaşayan bir imalatçının deyişiyle: "1770 yılından 1788 e kadar iplik yapımında tam bir değişme oldu. Yün tamamiyle, keten ise hemen hemen kayboldu: pamuk, pamuk ve yine pamuk istihdamın hemen hemen tek malzemesi olmuştu."[97]

Fakat pamuklu alanındaki inkılâbın temelinde yatan en önemli yenilik, 1769 da Arkwright tarafından patenti alınan su gücüyle işleyen makinaydı. Çünkü böylece ilk kez atkıda olduğu kadar çözgüde de kullanılabilecek dayanıklıkta pamuk ipliği üretildi ve yeni bir ürün -keten karışımı

[97] W. Radcliffe, *The Origin of Power Loom Weaving* (1828), s. 62.

olmayan İngiliz pamuklu kumaşı- yaratılmış oldu. Hargreaves'in makinasından farklı olarak su gücüyle işleyen bu makina, daha başlangıcında bir fabrika makinasıydı: atla çalışmak üzere düşünülmüştü, fakat ilk olarak su, daha sonra da buhar gücüyle işletildi. Bu ev sanayiinden kopuşun ilk başlangıcıydı. Birkaç yıl sonra Crompton'un iplik yapma makinası (1779 da patenti alındı) Hargreaves'in makinasının ve su gücüyle işleyen makinanın prensiplerini birleştirdi ve daha düzgün ve kaliteli iplik yapmayı başardı. Bu ilk kez İngiliz üreticisinin, Hint üreticisini kumaş kalitesi bakımından geçmesini mümkün kıldı ve daha sonraki gelişmelerle nihaî mal daha kaliteli ve dayanıklı hâle geldi. 1785 de Arkwright'ın patenti iptal edildi ve su gücüyle işleyen iplik yapma makinası herkes tarafından temin edilebildi. Aynı yıl Boulton ve Watt'ın buhar motoru, bir iplik fabrikasında ilk kez kullanıldı. Böylece birkaç yıl içinde sanayinin üretimini kısıtlayan engeller ortadan kaldırılmış oldu. Yeni bir üretim sistemi, büyük ölçekli fabrika sistemi mümkün hâle geldi. İngiliz sanayii için kitle pazarına elverişli tamamiyle yeni bir ürünler dizisinin gelişmesine yol açılmış oldu.

Su gücüyle işleyen makinanın ve Hargreaves'in iplik yapma makinasının etkileri ham pamuk ithalatı istatistiklerinde daha 1770 lerde kendini gösterdi. Fakat Amerikan Savaşının sonunda 1780 ve 1790 larda artış çok daha hızlı oldu. 1780 ile 1800 arasında ham pamuk ithalatı yaklaşık sekiz katına çıktı. Yapılan iplikler daha kaliteli ve dayanıklı hâle geldiğinden ham pamuk ithalatları, miktar ve gerçek değerdeki artışları belirtmekte yetersizdi. Makinalar karmaşıklaştı ve gelişti. 1812 de "bir iplik işçisi belirli bir sürede Hargreaves'in makinasının icadından önce üretebildiğinin 200 katı kadar üretebiliyordu". Bu gelişmeler sanayinin tüm karekterini değiştirdi. İplik yapımı fabrikalarda toplanmağa başladı. Dokumacılar kesintisiz bir iplik arzına güvenebilirlerdi ve daha önce gelirlerinin önemli bir bölümünü elde ettikleri ziraî faaliyetlerinden vazgeçerek tüm zamanlarını imalata ayırabilirlerdi. Onların sayıları süratle arttı ve şehirlerde yığılmaya başladılar. Diğer teknik süreçlerdeki ilerlemeler, pamuklu sanayiinin büyüme hızının artmasına yardımcı oldu ve onu ev içinde yapılan bir sanayi olmaktan giderek çıkardı. Beyazlatma ve boyama alanında gelişmeler oldu; tarama, ayıklama ve çekme makinaları ortaya çıktı; buhar gücü su gücünün olmadığı yerlerde de fabrika kurulmasını mümkün kıldı; yüzyılın son çeyreğinde Birleşik Devletler'de Whitney'in pamuk ayırma makinasının ortaya çıkışı hammaddenin fiyatını büyük ölçüde düşüren önemli bir diğer faktör oldu.

Sanayinin dokuma kısmının pamuklu imalatının modernleşmesini geriden izlemiş olması şaşırtıcıdır. Pamuklu dokuyucuları arasında onsekizinci yüzyılın sonlarından önce bile huzursuzluk vardı. Onların pazarları hiçbir zaman sınırsız değildi ve kolaylıkla doyma noktasına geliyordu. Enerji ile işleyen tezgahların kabulü çok yavaş oldu. Cartwright 1787 de eksik bir makina icad etti ve Doncaster'da kurduğu fabrika, mucidin iflas etmesiyle iki yıl sonra kapandı. 1791 de deneme teşebbüsüne girişen bir Manchester firması, işçilerinin karşı koymasıyla karşılaştı ve sonuçta yakıldı. Bunu izleyen yıllarda çok sayıda geliştirilmiş makina denendi. Ancak enerjiyle işleyen tezgahlar, Napolyon savaşlarının sonuna kadar deneme niteliğinde kaldı. Nihayet 1820, 1830 ve 1840 larda enerjiyle işleyen tezgahlar ortaya çıkmaya başladığı zaman, ücretlerindeki büyük düşmelere rağmen bağımsızlıklarını korumaya gayret eden el tezgahı dokuyucularının yerini alması çok büyük sosyal huzursuzluklar pahasına başarıldı.

Çeyrek yüzyıldan biraz daha fazla bir süre içinde pamuklu imalatı önemsiz bir sanayi olmaktan çıkıp (Adam Smith'in 1776 da yayınlanan Milletlerin Zenginliği adlı kitabı ondan yalnızca bir kere sözeder) en önemli sanayilerden biri hâline geldi. 1802 de Büyük Britanya millî gelirinin muhtemelen yüzde 4 ile 5 i arasında bir kısmını meydana getiriyordu. 1812 de onun payının yüzde 7 ile 8 arasında olduğu tahmin edildiğinde millî önemlilik açısından yünlü sanayiini geride bırakmış durumdaydı. Bu safhada pamuk ipliği yapan fabrikalarda çalışan 100,000 civarında işçi ve pamuklu mallar işi yapan muhtemelen çeyrek milyon dokumacı ve yardımcısı vardı. 1815 te pamuklu dokuma ihracatı İngiliz yerli mallar üretiminden yapılan ihracatın değerinin yüzde 40 ını; yünlü mallar ise yüzde 18 ini meydana getiriyordu. 1830 da İngiltere'de üretilmiş mallardan yapılan ihracatın değer olarak yarısından fazlası pamuklu dokumalardan ibaretti. Reel olarak ifade edildiğinde (yani üretilen kumaşın uzunluğu itibariyle) pamuklu sanayiinin büyümesi daha belirgindi. Çünkü kalite yükselirken fiyatlar imalat sanayinin tarihinde örneği bulunmayan bir hızla düşmüştü. Yenilikler, özellikle sanayinin iplik yapma dalında olduğu için en belirgin fiyat düşmesi iplik safhasındaydı. Ayrıca özellikle Amerika'nın güney eyaletlerinde pamuk ayırma makinasının ortaya çıkışı nedeniyle hammadde maliyetlerinde meydana gelen düşüş, iplik maliyetlerini de azalttığı zaman; fiyatdaki düşüş daha da belirgin oldu. Bir pound (450 gr.) pamuk ipliğinin fiyatı 1786 ve 1787 de 38 şilin iken 1800 de 10 şilinin altına ve 1807 de 6 şilin 9 peniye düştü. Talebin elastik olduğu görüldü ve fiyatlar düştükçe satılan miktarlar oran olarak daha fazla arttı. Öyle de

olsa eğer İngiliz tüccarının daha önceki yüzyıllarda kurduğu uluslararası ilişkileri değerlendirmesi ve sürekli olarak yeni yabancı pazarlar bulması mümkün olmasaydı; fabrika sisteminin müthiş kapasitesi, pazarı kolaylıkla doyma noktasına getirecekti. 1780 lerde ihracat hacmı (yani sabit resmî fiyatlarla değerlendirilen ihracat) Hargreaves'in iplik yapma makinasının henüz ortaya çıkmadığı 1760 lardaki hacmının üç dört katı arasında bir oranda seyrediyordu; Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında 1780 de olduğunun on katıydı; ve Napolyon savaşlarının sonunda tekrar üç katına çıktı. Bütün bunlar sanayi hayatında tamamiyle yeni şeylerdi. O zamanın insanlarının gözünden kaçmadı ve makinalaşmanın kârlılığı hakkında çarpıcı bir ders vermiş oldu.

Pamuklu sanayiindeki bu göz alıcı değişme için çeşitli açıklamalar ileri sürülmüştür. Değişmenin başlangıcında sanayinin nisbî önemsizliğinin onun lehine bir rol oynadığı belirtilmiştir. Meselâ yünlü sanayiindeki ekonomik değişme, mevcut güçlü menfaatlerin yolaçtığı muhalefetle ya da atâletle engellenmişti. Diğer bir örnek olarak ipek sanayii, kamu gelirlerinin kolay bir kaynağı olarak görülmüş ve ithalat vergileri ile kösteklenmiştir. Aynı şekilde keten sanayii, hammaddesinin esnek olmayan arzı nedeniyle geri kalmıştı.

Pamuklu sanayii, yeni olmakla birlikte teknolojik olarak diğer dokuma sanayilerinden çok farklı değildi. Pekçok İngiliz ailesi, dokuma imalatı işlerinden birini yaparak gelirlerini arttırıyorlardı. Diğer dokuma alanlarında uzun zamandır geçerli olan hünerler, teknikler, kurumlar ve yan sanayiler yeni sanayiye de hizmet etti. Yeni fabrika sistemi eski ev sanayiinin hemen yerini almadı; bir süre için onu tamamladı; ona destek sağladı. Evlerinde iplik makinalarını ve tezgahları işleten onbinlerce insan sanayiye, fabrika esası üzerine kurulması için yüzlerce zengin kapitalist gerektiren binaları ve makinaları temin etti. Teknolojik fırsatlar ve pazar talebi karşısında hemen genişlemeyi mümkün kılan herşeyden çok bu durumdu. Yeni sanayinin maliyetleri ve riskleri geniş bir alana dağıtıldı ve bu nedenle de daha kolaylıkla yüklenildi. Onsekizinci yüzyıl pamuklu sanayii üzerine otorite olan bir kişi şöyle yazmaktadır: "İngiltere'de herkesi yakından ilgilendirdiği için yeni makinaların süratle yayıldığı sonucuna varmaktan insan kendini alamıyor."[98]

[98] A. P. Wadsworth ve J. L. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600-1780* (1931), s. 506. da Julia de L. Mann.

Olaya diğer bir bakış şekli pamuklu sanayiinin başarısının İngiliz ekonomisinin karşılama imkanına sahip olduğu üretim faktörlerini talep etmesine bağlı olduğunu söylemektir. Meselâ sermaye-yoğun olmaktan çok emek-yoğundu. Onun gerek gösterdiği hünerlerin -meselâ dokuma hünerleri- arzı oldukça bol durumdaydı: onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde bir işsiz dokumacılar ordusu vardı. O aynı zamanda kadın ve çocuk işgücünden yararlandı; süratle artan nüfusa sahip bir sanayi öncesi ekonomide kadın işçilerin ve yoksul çocukların işe yaradığı bir sanayi, bol işgücü arzına sahip bir sanayidir. Onun gerek gösterdiği sermaye beklenen kazanca oranla pek fazla değildi -modern büyüme teorisi tabiriyle o, sermaye-hâsıla oranı oldukça düşük bir sanayi idi- ve sermayeyi sağlama ve koruma yükü çok sayıda kişiye dağıtılabilirdi ve nitekim öyle de olmuştur. Onun bir kısmı zaten mevcuttu. Haftada bir günden daha fazla işlemeyen tezgahlar, iplik yapma makinaları çalışmaya başladığı zaman az çok sürekli iş görmelerine imkan verecek ölçüde malzeme bulabildiler.

Ayrıca nihaî ürün zevklerin değişmesi yoluyla kendisine talep yaratmak zorunda olan yeni bir mal değildi. Hint basma ve kumaşları, Hint mallarını safdışı etmek için başarısız teşebbüslerin yapıldığı İngiltereyi de içine alan İngiliz tüccarının faaliyette bulunduğu pazarda uzun süredir aktif bir talebe sahipti. İngiliz imalatçısı tarafından üretilen kaliteli mallar -zamanla kalite daha da düzeliyordu- hazır bir pazara sahipti. Onun fiyatı, en yoksul kesimin bile ulaşabileceği kadar düştükçe ve kalitesi keten ve ipek gibi diğer dokumalarla rekabet edebilecek kadar yükseldikçe, pazar çok büyük oranlarda genişledi. Bu ona pek az diğer sanayinin başarabildiği bir hız kazandırdı. Profesör Rostow'un pamuklu sanayiinin İngiliz sanayi inkılâbında önde gelen bir sektör olduğu iddiası, onun millî ekonomiye oldukça büyük etkisinden ve böyle bir etkinin ilgili sektörlerde meydana getirebileceği talî yansımalardan kaynaklanmaktadır. "Bu ölçekte bir sınaî teşebbüs, şehir alanlarının gelişmesi; kömür, demir ve makina talebi; işletme sermayesi talebi ve son olarak ucuz taşıma talebi üzerinde talî etkiler meydana getirdi. Bütün bunlar ise diğer yönlerdeki sınaî gelişmeyi şiddetle uyardı."[99]

Yeni tekniklerin arzettiği fırsatlara bu denli süratli cevap verebilen onsekizinci yüzyıl pamuklu sanayiinin diğer bir özelliği, oldukça bölgesel bir nitelik taşımasıydı. Onun niçin Lancashire'da yoğun bir şekilde toplandığı açık değildir. Ancak bu sonucun doğmasına yardımcı olan çeşitli nedenler

[99] Rostow, *Stages of Economic Growth*, s. 54.

ileri sürülebilir. Bir alanda toplanmaya doğru eğilim, yüzyılın ilk yarısına kadar götürülebilir. Bunun geleneksel açıklaması coğrafî şartların bir Lancashire evini pamuklu sanayiine çok elverişli kıldığıdır: meselâ onun nemli iklimi ve kireçsiz suyunun iplik yapma ve temizleme işlemlerine yardımcı olduğu söylenebilir. İşgücünün nisbeten bol ve bu nedenle ucuz olması önem taşıyabilir; vaftiz, doğum ve evlenmelerle ilgili veriler, nüfusun büyüme eğrisinde yukarı doğru hareketin bir bütün olarak İngiltere'den önce Kuzey-batıda ortaya çıktığını göstermektedir. Hiç şüphe yok ki Batı Afrika'ya pamuklular, Batı Hint Adaları'na ve Amerika'nın güney eyaletlerine köleler ve İngiltere'ye ham pamuk şeklindeki üçgen bir ticaret alanının içinde yer alan Liverpool limanının genişlemesi, Lancashire'da pamuk imalatını teşvik etmiştir. Aynı zamanda bu bölgenin keten üreticisi ve keten ipliği imal edicisi olması, pamuklu dokumanın keten çözgüler gerektirdiği bir zamanda pamuklu sanayiinin bu civarda toplanmasının diğer bir nedeniydi.

Bu nedenlerden hiçbiri tek başına onsekizinci yüzyıl pamuklu sanayiinin artan ölçüde bir merkezde yığılmasını sağlamaya yeterli değildir. Fakat bir arada ele alındığında açıklayıcı olabilirler. Yüzyılın ileri dönemlerinde su gücüyle işleyen makinalar, enerji kaynaklarına gerek gösterdiği zaman; Lancashire'ın hızlı akan nehirleri ve daha sonra da kömür yatakları bu eğilimlerin daha da güçlenmesine yolaçmıştır. Fakat her ne nedenle olursa olsun, sanayinin merkezileşmesi, ölçek ekonomisinden doğan tasarrufların artmasına ve yeniliklerin gelişmesinin hızlanmasına yardımcı olmuştur. Onsekizinci yüzyıl İngiltere'si gibi çok az bütünleşmiş bir ülkede, bir yeniliğin ülkenin bir ucundan diğerine yayılması çoğu zaman yıllar almaktaydı. Bir bölge içinde başarılı bir örneğin iknâ gücü çabuk görüldü ve iplik yapma makinaları süratle evden eve yayıldı.

Son olarak pamuklu sanayiindeki genişlemenin süreklilik niteliğini ve onun millî ekonomi üzerinde yaptığı etkinin gücünü açıklamağa çalışırken, İngiltere'nin yeni makinalarıyla ve daha ucuz ve kaliteli pamuklu dokumalarıyla bu alanda öncü olduğu ve bu nedenle yenilikten doğan kazançları ele geçirebildiği de unutulmamalıdır. Rakipleri onun yolunu izleyip benzer mallar üretmeden önce fiyatlar indirildi ve büyük kazançlar sağlandı. İlk öncü olma kitle pazarı için üretim yapan ve artan kazanç şartları altında işleyen bir sanayi için özellikle önemlidir. Çünkü bu, gerekli kapasiteyi destek sanayileri ve ticarî ilişkileri ilk kuran ülkenin uzunca bir süre ortalama kârlardan daha yükseğini elde edebilmesi demekti. Bunun nedeni, onun ölçek ekonomisinden daha büyük tasarruflar sağlaması ve mallarını daha katı fiyatlarla arzetme imkanına sahip olmasıydı.

Geriye doğru bakıldığında pamuklu sanayinin gelişmesi bize çarpıcı biçimde hızlı görünür; zamanın insanları da aynı kanıdaydı. 1760 ların başlarında millî gelire yarım milyon sterlinden daha az katkıda bulunan ve değeri toplam olarak çeyrek milyondan daha fazla olmayan miktarda mal ihraç eden bir sanayi, onsekizinci yüzyılın sonunda millî gelire 5 milyon sterlinden daha fazla ve ihracatın resmî değerine aynı miktarda katkıda bulunuyordu. Hammadde ithalatının artış hızı şaşırtıcıydı: 1780 lerin başında yıllık 10 milyon sterlinin altında iken Waterloo döneminde bunun on katına ve 1840 ların başlarında elli katına çıktı.

Yine de bazı bakımlardan sanayinin değişmesi oldukça tedricî olarak ortaya çıkmıştı ve savaşlar ve bunalımlara rağmen üretimdeki genişlemeyi sürekli kılan kısmen bu durumdu. Başlangıçtaki genişleme, diğer kullanımlardan çekmek yerine mevcut olup da düşük kapasitede yararlanılan kaynakları harekete geçirmekle sağlandı. Hargreaves'in iplik yapma makinası iplik yapma dalında işgücünün verimliliğini yükseltti ve dokumacıların tezgahlarında sürekli çalışmalarını sağladı. Su gücüyle işleyen makina ve Crompton'un iplik yapma makinası, yalnızca işgücü tasarruf eden buluşlar olarak kalmayıp insanî ustalıkların da yerini aldılar. Nisbeten daha hünersiz işgücü ile daha dayanıklı ve kaliteli iplik üretimine imkan verdiler. Onlar ekonomik organizasyonda yeni bir dönemin başlangıcıydılar: çünkü fabrikanın disiplinli atmosferi içinde çalışan yumuşak başlı bir işgücü gerektiriyorlardı.

Ancak pamukluyu İngiliz imalat sanayiinin başına geçiren üretimdeki büyük artışın yalnızca bir kısmı fabrikalarda yapıldı. Onun büyük bir kısmı fabrika dışında çalışan işçiler -kapitalist fabrika sahibinin ham pamuk dağıttığı ev içinde çalışan iplik işçileri ve yine onun dağıttığı iplikle çalışan el tezgahı dokuyucuları- tarafından üretildi. Ticaretin daraldığı zamanlarda üretim büyük ölçüde fabrikalarda yoğunlaştı. Bunalımın bütün yükünü çeken evde çalışan iplik işçileri ve dokumacılardı. Ticaretin canlı olduğu zamanlarda ücret düzeylerini yükseltmeksizin yeni iplik işçileri ve dokumacılar bulmak genel olarak mümkündü. Çünkü istihdam için alternatif fırsatlar çok kıttı. Böylece kapitalist işveren canlanmanın bütün kazancını eline geçiriyor; buna karşılık bunalımın kötü etkilerinden kurtulmayı başarıyordu. Masraflarını karşılamak için minimum bir harcama yaparak istediğinde yararlanabileceği tükenmez bir işgücü fazlası ve makina kapasitesi rezervine sahip bulunuyordu.

Eve dayalı pamuklu sanayiinin direnmesi tamamiyle şaşırtıcı değildir. Bir yandan fabrikada istihdam edilmeye karşı bağımsız hâne reisinin do-

ğal ve ısrarlı inadı vardı. El tezgahı dokuyucuları bağımsızlıklarını pahalıya ödediler, fakat 1830 lara kadar ayakta kaldılar. Diğer yandan canlanma dönemlerinin talebini, fabrika dışında çalışan işçilerle karşılayabildiği sürece bunalım zamanlarında kazancını azaltıcı bir sonuç yaratacak olan sermayenin binaya ve makinalara yatırılmasına karşı kapitalist işveren isteksizdi. Bu iki faktör motorlu tezgahların genel kabulünü, kolaylıkla temin edilebilir hâle gelmelerinden sonra bile otuz kırk yıl geciktirdi. "John Kennedy gibi büyük bir fabrika sahibi, motorlu tezgahların işgücünden sağlayacağı tasarrufun enerji ve makina masrafları ve motorlu tezgahları sürekli olarak çalıştırma zorunluğundan doğan sakıncalarla giderilmiş olup olmayacağı konusunda 1815 de hâlâ kuşkuluydu."[100] 1840 ların başlarına kadar motorlu tezgah dokuyucularının sayısı el tezgahı dokuyucularının sayısını aşamadı ve el tezgahı dokuyucularının tamamiyle kaybolması 1850 leri buldu.

1850 ye doğru tamamlandığı söylenebilecek olan pamuklu sanayiinin makinalaşması dönemi boyunca kapitalist imalatçı çok güçlü bir durumdaydı. O teknik değişmeye uyumun ana yükünü işe yaramaz duruma gelmiş el tezgahlarına sahip evde çalışan üreticilere kaydırabilmişti. Kadın, çocuk ve genç insanlardan meydana gelen geniş organize olmamış bir işgücü kitlesinin çalışma zamanını kolaylıkla azaltıp arttırabiliyordu; çünkü 1850 lere kadar maksimum çalışma süresi ile ilgili yasa etkinlik kazanmamıştı. 1835 te pamuklu dokuma fabrikalarındaki işçilerin dörtte birinden daha azı yaşı onsekizden yukarı erkeklerdi; yüzde 48 i kadınlar ve kızlar ve yüzde 13 ü de ondört yaşının altında çocuklardı. Sanayi inkılâbının diğer sanayilerde de hız kazandığı ve kadın ve çocuklara hafif sanayilerde iş imkanları yarattığı zamana kadar, bu ustalık istemeyen yarı bağımlı işgücü için çok fazla bir rekabet söz konusu değildi. Aynı zamanda pamuklu imalatçısı, kitle pazarına sahip bir malı teknik değişmenin diğer dokuma sanayilerine ve diğer ülkelere yayılması için gerekli süre geçinceye kadar rekabetten uzak bir fiyatla üretiyordu.

1780-1850 döneminde pamuklu sanayiinin sürekli gelişmesinin ve onun sanayi inkılâbındaki öncü rolünün, kapitalist imalatçının içinde bulunduğu imtiyazlı duruma çok şey borçlu olduğu kesindir. Çünkü İngiliz sanayi inkılâbı kendi kendine ortaya çıkmış bir sanayi inkılâbı idi; onu izleyen bazılarının olduğu gibi zorlama bir sanayileşme değildi. Onun gelişmesi, özel teşebbüsün ekonomik fırsatlardan serbestçe yararlanabilmesine bağlıydı.

[100] Wadsworth ve Mann, *The Cotton Trade*, s. 405.

Sanayi inkılâbını uyarmakta, dokuma alanındaki yeniliklerin rolü ve bundan dolayı pamuklu sanayiinin öncü rolü üzerinde fazlaca durulmuştur. Ancak onun önemini belirtirken aşırıya kaçmamak gerekir. Çünkü pamuklu sanayiinin bu dönemde öncülük etmesinin, mucitlerin ustalıklarından çok müteşebbislerin gayretlerine çok şey borçlu olduğu ileri sürülebilir.

Teknolojik değişme yoluyla ekonomik büyüme sürecini gözden geçirirken Schumpeter'in yaptığı gibi buluşla yenilik arasında bir ayırım yapmak yararlı olacaktır. Çünkü ekonomik sonuçları itibariyle inkılâpçı bir nitelik taşıyan ikincisidir. Buluş orijinal bir keşif olarak üretim metodlarında değişikliği mümkün kılan teorik ya da pratik bilgi alanındaki önemli bir gelişmedir. Yenilik ise bu yeni bilginin uygulanması ya da ekonomik faaliyette yeni bir makinanın kullanılmasıdır. Buluş ekonomik hayat bakımından tamamiyle dıştan gelen bir faktör olabilir ve çoğunlukla da öyledir: kendi başına ekonomik olarak etkin bir sonuç meydana getirmez ve zorunlu olarak yeniliği teşvik etmez. Yeni bir makina ya da yeni bir teknik, uygulamaya konmadan yıllarca önce buluşu yapan tarafından bilinmekte ve üretici tarafından kullanılmaya hazır durumda olabilir.

Öte yandan yenilik teknik gelişmenin özü ve esasıdır. Üretim imkanlarını genişleten, üretim faktörlerinin yeni bileşimlerini gerekli kılan ve yeni maliyet yapıları ortaya çıkaran budur. Bütün yenilikler yakın ya da uzak bir geçmişte teorik veya pratik bilgi alanında elde edilmiş bir buluşun ürünü değildir. Diğer yandan bir buluş -meselâ buharlı motor- çeşitli yeniliklere yolaçabilir. Gerçekten Schumpeter'in yenilik teorisinin esası, yeniliklerin sürekli bir akış halinde değil de özellikle verimli bir buluştan kaynaklanan grup dizileri olarak ortaya çıkma ve bundan dolayı da büyümenin sürekli değil de dalgalı olarak meydana gelme eğiliminde olduğudur. 'Gruplaşmış yenilikler' teorisini benimseyelim ya da benimsemeyelim, ekonomik değişmenin seyrini izlerken üzerinde yoğunlaşmak istediğimiz, onu mümkün kılan ilk buluşlar ve yeni bilgiler değil de onu gerçekleştiren işadamlarının tepkisi yani müteşebbislerin 'teknolojik dinamizmi' olarak adlandırılan şeydir.

Özel teşebbüs ekonomisinde yeniliğin ödülü kârdır. Bir yeniliği uygulamaya koyan ilk müteşebbis malı eski fiyatla satar, fakat daha düşük bir maliyetle üretir ve farkın tümünü kâr olarak alır. O rakiplerinden daha zengin olur. Onun örneği ya da daha doğrusu kazancının fazlalığı, taklidi özendirir ve taklitçilerin sayısı artarken iki faktör, fiyatla maliyet arasındaki farkı kapatıcı yönde etkide bulunur:(1) mevcut pazarları ele geçirmek için

üreticiler arasındaki rekabet ki bu fiyatı düşürücü etki yapar; (2) esnek bir arza sahip olmayan mevcut üretim faktörleri için rekabet. Eğer fark çok süratle kapanırsa hem müteşebbisleri metodlarını değiştirmeye itici gücün etkisinin, hem de yeni tür sermaye araçlarını finanse edecekleri kârların azalması nedenleriyle yeniliğin hızı yavaşlar.

Bu dönemde pamuklu sanayii ile ilgili ilginç bir husus da fiyatlar büyük düşmeler göstermesine rağmen -meselâ 1815 ile 1845 arasında pamuklu kumaş ihracatında fiyatlar yaklaşık dörtte üç düştü- kârların aynen korunmuş olmasıdır. Bunun kısmî bir nedeni, üreticilerin muhtemelen ellerinden geldiği kadar hızlı olmasa da yenilik yapmağa devam etmeleriydi. Dokuma dalında buhar gücüne dönüşün yavaşlığına daha önce değinmiştim. "1824 de Lancashire fabrikalarında hâlâ elle çalıştırılan tahtadan yapılmış çok sayıda çıkrık bulunuyordu." [101] Ancak ilgili sanayilerdeki bir dizi yenilik, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde maliyetlerin düşürülmesine yardımcı oldu: pamuk ayıklama makinalarındaki gelişmeler ham pamuk fiyatlarını düşürdü; dokuma makinaları alanında ihtisaslaşma daha iyi ve ucuz makinalar üretimini mümkün kıldı; beyazlatma, boyama ve baskı alanındaki makinalaşma, bu işlemlerin maliyetlerini düşürdü; gaz lambasının ortaya çıkışı, çift vardiya sistemiyle tesis ve makinaların gece ve gündüz çalışmasını sağlayarak sabit masrafların öneminin azalmasını sağladı; yol ve kanal ulaşımındaki gelişmeler, dağıtım masraflarını düşürdü.

Fakat pamuklu sanayiinin kârlarını ve bundan dolayı yatırım oranını koruyabilmesinin muhtemelen en önemli nedeni, hemen hemen tükenmez nitelikte ve düşük fiyatlı bir emek arzından yararlanmasıydı. Kadınlar, kızlar ve çocuklar geçimlik ücretlerle pamuklu fabrikalarında günde 12 ile 16 saat süreyle çalıştırılabildiği ve daha az gelir için daha uzun süre çalışmaya hazır ev içinde çalışan el tezgahı dokuyucularının meydana getirdiği bir 'rezerv ordusu' bulunduğu sürece; pamuklu sanayii, ürünleri için garanti edilen talebe yetecek kadar işgücünü istihdam imkanını buldu ve buna rağmen ücretler düşük kaldı. 1820 ile 1845 arasında sanayinin toplam üretimi kabaca dört katına çıktı, fakat işçilerin ücretleri çok az yükselme gösterdi.

1780-1850 döneminde pamuklu sanayiinin etkin olarak sürekli büyümesinin en önemli nedenlerinden biri kesinlikle bu gerçekte yatmaktadır. Yaratılan gelirlerin artan bir oranı müteşebbislere aktı. Onlar da ka-

[101] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 86.

zançlarının önemli bir oranını daha çok tesis ve makinaya yatırmaya hazırdılar. Bu kazançların yüksek oranda yeniden yatırılmasının iki anlamı vardı: (1) sanayi, üretim kapasitesini genişletmeye ve ölçek ekonomisini arttırmaya devam etti (birim ürün başına sabit maliyetlerin asgariye indirilmesine yetecek kadar büyük ölçekte üretim yapmanın sağladığı iç tasarruflarla pazarlama, beyazlatma, boyama ve diğer ihtisaslaşmış destek sanayilerin gelişmesinden doğan dış tasarruflar bunu mümkün kıldı); (2) teknikteki köklü değişmeler mevcut buluşların elverdiği kadar süratli olmasa da sanayinin teknik donanımını geliştirmeye devam etti. Teknik değişme göze çarpıcı olmadığı bir alanda bile yüksek bir yatırım oranı olduğu sürece sürekli olma eğilimindedir; çünkü yeni makinalar kendinden öncekilerden önemli ölçüde farklı olmasa da daha iyi olma yönünde gelişir ve böylece yeni makinaların ortaya çıkmasına yolaçan yüksek bir yatırım oranı, bu küçük gelişmelerin sürekli akışını sağlar.

Emek arzı 1840 ların sonlarında ve daha sonrasındaki gibi az esnek olduğu zaman, sanayinin büyüme hızı yavaşladı. Emek arzının kısılmasının nedenleri çeşitlidir. Herşeyden önce teknolojik işsizliğin bazı türleri -el tezgahı dokuyucuları bunun klâsik örneğidir- ekonomik bunalım ve açlık yüzünden ortadan kalkmıştı. İkinci olarak sosyal bilinç, çocuk ve kadın emeğinin acımasızca sömürülmesine karşı çıkmaya başlamıştı. Daha kısa çalışma süreleri öngören yasalar uygulamaya konmaktaydı. Üçüncü olarak özellikle demiryolu, ticareti ve sanayiyi bir bütün olarak gelişmeye teşvik ettiğinde ve diğer dokuma sanayileri ciddî şekilde makinalaşmaya başladığında işgücü için diğer sanayiler bir rakip olarak ortaya çıkmışlardı. Bütün bu faktörler sanayinin genişleme hızını yavaşlattı, fakat sanayi alanındaki istihdamdan doğan gelirlerin artışını hızlandırdı. Meselâ, 1845 ile 1870 arasında pamuklu sanayiinin üretimi kabaca iki katına çıktı. Bu daha önceki 25 yıldaki hızının yaklaşık yarısıydı. Fakat yarattığı gelirlerde işçilerin payı toplamdan biraz daha hızlı arttı. Artık bu tarihte pamuklu, sanayi inkılâbının öncü sektörü olma ve millî ekonomik büyümenin yolunu çizme gücünü yitirmişti.

Özetle, niçin ve nasıl pamuklu sanayiinin bir nesilden biraz daha fazla bir sürede önemsiz bir imalat dalı olmaktan çıkarak başta gelen bir imalat kesimi durumuna yükseldiğini; emekten tasarruf sağlayan enerjiyle çalışan makinaları yaygın şekilde benimseyen ve uluslararası bir pazar için üretim yapmayı başaran ilk İngiliz sanayii olduğunu anlamak zor değildir. Onun çarpıcı başarısının zamanın insanlarının hayallerini ateşlediği ve diğer sanayilerde teknik değişmenin teşvikinde önemli bir faktör olabilecek

bir örnek meydana getirdiği kesindir. Gösteriş etkisi diğer dokuma sanayilerinde de etkili oldu. Meselâ yeni iplik yapma teknikleri yünlü ve keten kumaş fabrikalarına kolaylıkla uyarlanabildi. Enerjiyle çalışan tezgah, prensip olarak yünlü ve keten dokuma alanında uygulanabilir nitelikteydi. Temel işlemlerdeki teknolojik değişmeler -tarama, iplik yapma ve dokuma- nihaî mallarda üretimi ve yeniliği teşvik etti. Çok katlı pamuk ipliği fabrikaları, demir konstrüksiyonlu yeni bina tekniğinin uygulandığı ilk fabrikalardı.[102] Yine gaz lambasıyla bunun izin verdiği vardiya usûlü çalışma düzenini getiren de buydu. Mal ve yolcuları düzenli olarak taşıyan ilk modern demiryolu servisinin Liverpool ile Manchester arasında konması bir rastlantı değildir.

Ancak sınaî değişme ve büyüme sürecini teşvik ve destekleyici olarak pamuklu sanayiinin stratejik rolünü abartmış olmamız mümkündür. Ana hammadde tamamiyle ithal ediliyordu ve bu yöndeki önemli bağlantılar, İngiliz sanayilerinden çok İngiltere dışındaki sektörlerleydi. Pamuklu imalatının önemli bir kömür tüketicisi haline gelmesi uzun zaman aldı. Sanayi oldukça mahallî bir nitelikteydi; bu nedenle yeni taşıma araçları ve tesisler için yaygın bir talep yaratmadı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine kadar dokuma makinaları sanayii önemli ölçüde gelişmemişti. Kısaca, sanayinin diğer önemli üretim sektörleri ile bağları oldukça sınırlıydı ve ekonominin diğer kesimlerine yansımaları büyük ölçüde dolaylı olarak ortaya çıkıyordu. Bu dolaylı etkilerin, sanayinin genel gelişmesini uyarma ve harekete geçirmede ne ölçüde önemli olduğu bir ölçme meselesi olmaktan çok bir kanaat meselesidir. Açık olan şudur ki pamuklu sanayiinin değişmesi sanayi inkılâbının önemli bir parçasıydı. Ancak tabloyu tamamlamak için 1780-1850 döneminde bağımsız olarak dönüşüme uğrayan diğer sektörlerde ortaya çıkan değişmeleri gözden geçirmemiz gerekir.

[102] T. Bannister, 'The First Iron-framed Buildings', *Architectural Review* (1950).

BÖLÜM 7

DEMİR SANAYİİ

Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde teknolojisi önemli ölçüde değişen bir diğer İngiliz sanayi kolu, demir sanayii idi. Pamukluda olduğu gibi, uzun bir zamandır mevcut olan bir ihtiyaç, daha önce üretilenden teknolojik değişmenin sonucu olarak tamamiyle yeni bir mal olarak kabul edilebilecek kadar fiyat ve kalite bakımından farklı bir malla karşılandı. Demir sanayiinin üretim sisteminde sanayi inkılâbıyla ilgili olarak ortaya çıkan değişmeler, diğer bazı açılardan pamuklu sanayiindeki değişmelerden daha az radikaldi. Dokuma sanayii, teknolojik açıdan olduğu kadar kurumsal olarak da değişti: ev içinde elle yapılan bir imalat tipi giderek kapitalist bir fabrika sistemine dönüştü. Oysa demir sanayii, zaten kapitalist olarak organize olmuştu. Onun onaltıncı yüzyılda gösterdiği gelişmeler Profesör Nef'in sanayi inkılâbının başlangıcının 1540-1640 döneminde olduğu iddiasını desteklemek için ileri sürdüğü teknolojik ve kurumsal değişmenin en göze çarpıcı örneklerinden biriydi.[103] Profesör Ashton, Sanayi İnkılâbında demir sanayiinin rolü ile ilgili gözlemlerinde bunu ısrarla belirtir.

"Tam bir bilgiye sahip olduğumuz en erken zamanlardan bu yana bu ülkede demir yapma, kapitalist çizgilerde yönetilmiştir: bu alanda işçiler hammadde ve piyasa için bir işverene bağımlıydılar ve bir işyerinde biraraya gelmişlerdi; ücret geliri elde ediyorlardı ve görevlerini modern zamanların herhangi bir büyük sanayiinden farklı olmayan koşullar altında yerine getiriyorlardı. İşlemlerin ölçeği büyük çapta artmıştı; küçük bir fidan kocaman bir ağaç olmuş, kökleşmiş ve etrafa yayılmıştı; teknik büyük ölçüde değişmişti. Fakat yapıda ve organizasyonda önemli bir değişme sözkonusu değildi." [104]

Demir ve çelik alanındaki değişmenin pamuklu sanayiinden ayrılan diğer bir özelliği yerli hammaddelerin önemini arttırmasıdır. Onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan yenilikler, İngiliz sanayilerinin odun kömüründen (azalan bir kaynak) kömüre (bol olarak bulunuyordu) ve ithal demirden

[103] Carus-Wilson, *Essays in Economic History* C. I de J. G. Nef. Özellikle bknz. s. 95.
[104] T. S. Ashton, *Iron and Steel in the Industrial Revolution* (1924), s. 1.

yerli demire geçmesini mümkün kılmıştı. Pamuklu sanayii, büyük çaptaki tasarruflarını geniş ölçüde işgücünden tasarruf ederek başarmışken; demir sanayii bunu hammaddelerde tasarruf sağlayarak yani kıymetli ve kıt olan maddeler yerine bol ve ucuzlarını kullanarak başardı. Yapılan bir tahmine göre büyük bir onsekizinci yüzyıl demir izabe fırınının sürekli olarak işleyebilmesi 3,100 hektar ormanlık alana gerek gösteriyordu.[105] Oysa nüfusun ve şehirleşmenin artışı, ekili arazi ihtiyacının büyümesi, evde ve sanayide kullanılmak üzere yakacak odun talebinin artışı, onsekizinci yüzyılın ortalarında sınırlı olan İngiliz ormanları üzerinde büyük baskı yaratmıştı. Abraham Darby daha 1709 larda demiri kok kömürü ile eritmeyi başarmıştı. Bir anlamda bu, odun kömürüne dayanan demir sanayiinin sonunun başlangıcıydı. Fakat yakın zamanlarda bazı demir ustalarının ocak kayıtları üzerine yapılan çalışmalar ancak 1750 lerde yükselen odun kömürü fiyatları ile düşen kömür fiyatlarının (kullanımında sürekli yükselen etkinlikten doğan) üstünlük dengesini kok kömürüyle eritme lehine değiştirdiğini göstermektedir.[106] İzabe fırınlarında daha sonra ortaya çıkan yenilikler demir sanayiinin temel yakacağı olan odundan kömüre geçişi tamamladı.

Odundan kömüre geçiş tamamlandıktan sonra demir ustalarının üretimlerini genişletmeleri, yakacak kaynaklarından çok enerji arzından dolayı sınırlanmaya başlamıştı. Kömür odun kömürüne göre yavaş yanan bir yakıttı ve yeterli hava tazyikini sağlamak için daha fazla enerjiye gerek gösteriyordu. Su gücünden yararlanılabilirdi, fakat bu güç, mevsimlik değişmelerden etkileniyordu ve belirli bir bölgedeki arzı da sınırlıydı. 1775 dolaylarında Boulton ve Watt'ın buhar makinası ortaya çıktığı zaman demirciler, teknolojinin oduna ve suya bağımlı olduğunda kuruluş yerinin ve tesis büyüklüğünün getirdiği sınırlamalardan kurtularak kömür ve yüksek kaliteli demir kaynaklarının bulunduğu bölgelere taşındılar ve modern sanayinin ölçek ekonomisinden istifade etmeye başladılar. Demir alanındaki sanayi inkılâbının üçüncü önemli özelliği onun nihaî başarısının demir yapımındaki yeniliklere olduğu kadar demir sanayiinin dışındaki buluşlara da bağımlı olmasıdır.

Son olarak İngiliz sanayi inkılâbında demir sanayiinin pamukludan çok daha farklı bir rol oynadığını düşünmemiz için dördüncü bir neden

[105] G. Hammersley, 'The Charcoal Iron Industry and its Fuel', *Economic History Review (1973), s. 606.*

[106] Charles K. Hyde, *Technological Change in the British Iron Industry, 1700-1870* (1977).

daha bulunmaktadır. Bu da demirin esas olarak doğrudan çok dolaylı talebi olan bir yatırım malı olması ve kısmen bu nedenle esnek olmayan bir talebe sahip bulunmasıdır. Bir yatırım malı sanayiinin genişlemesi, genel ekonomik şartlara ve onun ürünlerini tüketen sanayilerin gelişmesine bağlıdır. Demir sanayii fiyatı düştüğü zaman pazarını genişletmeyi ve diğer ürünlerin yerini alarak yeni talepler yaratmayı başardı: demir inşa işlerinde (meselâ köprü ve binalarda) onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde geniş ölçüde kullanılmaya başlamıştı. 1784 de bir Londra un fabrikasının inşaatı, dökme demirden yapılmıştı. Fakat ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru demiryolları, lokomotifler, gemiler, makinalar, havagazı ve hıfzıssıha sistemlerinin inşası için demir talebi, kullanım alanını büyük ölçüde genişlettiği zamana kadar sanayinin genişlemesi taleple ilgili faktörler tarafından sınırlandı. Bu yüzden onun üretim fonksiyonundaki değişmeler yeterli ölçüde köklü olmasına ve fiyatının büyük düşmeler göstermesine rağmen; talep, satılan miktarda aynı ölçüde bir artışa izin verecek kadar esnek değildi. Demir sanayiinin gelişebilmesinden ve pamuklu sanayiine benzer bir hız kazanabilmesinden önce sanayileşmenin belirli bir düzeye gelmesi gerekliydi.

Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde demir sanayiinin bu özellikleri -kapitalist büyük ölçekli organizasyon niteliği, ülke içinde üretilen hammaddelere yeni talebi, buhar makinasına bağımlılığı ve esnek olmayan talebi- onun İngiliz sanayi inkılâbında pamuklu sanayiinden çok daha farklı bir rol oynamasına yolaçtı. Bu bakımdan daha az ya da çok mu önemli olduğu tartışma konusudur. İngiliz kalkış modelinde önde gelen sektör olma rolünü pamuklu dokumaya veren Profesör Rostow, demirin daha az önemli olduğunu düşünmekteydi. Fakat bu görüş büyük ölçüde onun 'gelişmenin safhaları' tahlilinin öngördüğü katı düşünce çerçevesinin bir sonucu olarak görünmektedir. Eğer Rostow'un yaptığı gibi sanayi inkılâbı, üretim metodlarında önemli değişmelerin kesin sonuçlar meydana getirdiği yirmi otuz yıllık belirli bir dönemin şartları içinde düşünülürse; İngiliz sanayi inkılabının 1783 ü izleyen döneme atfedilmesi ve bu dönemde İngiliz ekonomisi içinde (demir sanayiinin değil de) pamuklu sanayiinin oldukça önemli bir orana ulaşmış olması, kaçınılmaz olarak pamuklunun önde gelen sektör olduğu sonucuna götürecektir. Öte yandan Sanayi İnkılâbının etkin şekilde gelişmesinin daha serbest olarak belirlenmiş bir dönem içinde -kabaca 1770-1850 döneminde- ortaya çıktığını kabul edersek ve bir sanayinin süreç içindeki önemini ekonominin diğer sektörleri üzerindeki etkilerinin ağırlığı ve yaygınlığı ile değerlendirirsek demir sana-

yiinin anahtar rolünü oynamış olma iddiası daha geçerlidir.[107] Onun ekonominin diğer alanları ile ileriye ve geriye doğru bağlantılarına -bir yandan kömür ve demir ile geniş taşıma ve sermaye tesislerine olan talebe, öte yandan da inşaat ve taşıma sanayilerinde olduğu kadar çok sayıda mamul malın maliyetlerinde meydana gelen düşüşe- bakarak demir sanayiinin, İngiliz sanayileşme sürecinde pamuklu sanayiinden daha güçlü ve kesin bir rol oynadığını görebiliriz.

İngiliz sanayi inkılâbının hızlanmasında en önemli rolün verilebileceği tek bir sanayi belirleme teşebbüsünde ısrar edilmesi ne gerekli ve ne de yararlıdır. İlk sanayi inkılâbının Schumpeter'in belirttiği anlamda bir yenilikler kümesinin sonucu olduğu görüşü daha az çarpıcı olmakla birlikte daha inandırıcıdır. Sözkonusu icatların bir kısmı daha önceki döneme aittir. Fakat *asıl* önemli olan icatların yaygınlık kazanmasıyla ortaya çıkan yeniliklerdir. Bu yenilikler kümesi başlıca üç nedenle tayin edicidir: (1) aşağı yukarı aynı zaman döneminde ortaya çıktılar; (2) İngiltere'nin deniz gücü üstünlüğü ve ticarî ilişkileri sayesinde artan Avrupa ve Kuzey Amerika gelirlerinden yararlanmasını mümkün kıldığı bir zamanda meydana geldiler; ve (3) bazı açılardan birbirlerini zorunlu hâle getirdiler. Bu yenilikler kümesinin biraraya gelmesi çok önemliydi: çünkü bu, sanayileşme sürecini çok daha kârlı bir hâle getirdi ve İngiliz ekonomisine önderliği devam ettiği sürece rakipleri üzerinde üstünlük kurarak bu kârlılığın devamını sağlama imkanını verdi.

Sanayi inkılâbının bu tür yorumunu akılda tutarak demir sanayiinin ilk sanayi inkılâbında oynadığı rolü değerlendirmeğe çalışalım. İlk olarak kendimize sanayiyi değiştiren teknolojik değişmelerin niteliğinin ne olduğunu ve ne zaman ortaya çıktığını soralım. Ayrıca bir bütün olarak millî ekonomi üzerinde ne tür bir etki yapmışlardı? Önce onsekizinci yüzyıl demir sanayiinde teknolojik değişme süreci üzerinde duralım. O sanayi öncesi dönemde ne tür bir sanayi idi?

Bulgular onsekizinci yüzyılın ilk yarısında İngiliz demir sanayiinin dağınık, göçebe ve kaynak sınırlamalarına sıkı sıkıya bağlı bir durumda olduğunu göstermektedir. İngiliz odun kömürü sanayiinin en yüksek üretim düzeyine, pig demir üretiminin yıllık olarak 26,000 tona çıktığı 1625 ile 1635 yılları arasında ulaştığı tahmin edilmektedir. 1720 lere doğru pig demir üretimi yıllık 20,000 ile 25,000 ton arasındaydı ve bunun büyük bir

[107] İngiliz büyüme safhalarının daha önceki yazılarına göre daha esnek bir dönemlemesi için bknz. W. W. Rostow, *The World Economy*, s. 383.

bölümü dökme demir eşyaların üretimine gidiyordu. Bu ülkede üretilen işlenmiş demir ve çeliğin önemli bir kısmı büyük ölçüde İsveç'ten ithal edilen çubuk demirden yapılıyordu.

Sanayideki durgunluğun nedeni, şiddetli hammadde problemleriyle karşılaşılmasıydı. Bir yandan onun yerli demir cevheri kaynakları çok düşük dereceliydi. Bu cevherden sert, sağlam ve ninaî bir ürün elde etmeyi güçleştiren karışımlar çok fazlaydı. Öte yandan onun ana yakıtı olan odun kömürü, hemen hemen taşınamaz nitelikte nazik bir kaynaktı. Sanayiye dağınık ve göçebe bir özellik kazandıran durum buydu. Onsekizinci yüzyılın başlarında verimli bir demir işletmesinin ilk şartı onun geniş bir ormanlık alanda bulunmasıydı. Şimdi ise demir ve çelik sanayii yoğun bir sanayi ve nüfus merkezinin ortasındadır. Odun kömürüyle yakılan körüklü ocaklar, genel olarak uzak alanlarda diğer sanayilerden ve ocaklardan ayrı olarak kuruluyordu. Ocaklar odun kömürü ihtiyacının karşılanabileceği geniş ormanlık alanların bulunduğu ülkenin her bölgesine yayılmıştı.

Demir sanayii, sanayi öncesi zamanlarda bile ekonomide hayatî bir önem taşıyordu. Bu nedenle onun genişlemesini engelleyen nedenlerin ortadan kaldırılması için her türlü çaba harcanmaktaydı. Toprak sahipliği ile demir yapımcılığı arasında yakın bir bağ bulunuyordu ve demir ustaları yeni metodları denemek için gerekli malî kaynaklara ve teşviklere sahip olan oldukça zengin insanlardı. Demir yapımında kömür kullanmak için ilk patent 1589 da alındı ve benzer patentler onaltıncı yüzyılın sonlarında ve onyedinci yüzyılda alınmaya devam etti. Ancak onların hiçbirisi Abraham Darby'nin Coalbrookdale'de kok kömürü ile demiri eritmeyi başardığı 1709 a kadar ticarî olarak elverişli bir ürün elde edemedi. Bundan sonra 1750 lere kadar kok kömürü ile çalışan tek körüklü izabe ocağı Darby ailesi tarafından işletildi. Bu uzun teknolojik gecikmeyi açıklamak için çeşitli nedenler ileri sürülmüştür. Bunların arasında en inanılır olanı kokla elde edilenle odun kömürüyle elde edilen pig demir arasındaki kalite farkıydı. Kokla elde edilen pig demiri işe yarar bir çubuk demire çevirmenin maliyeti oldukça yüksekti.[108] Darby'ler kok kullanmayı kârlı bulmaktaydı. Çünkü üretimlerinin büyük bir bölümü işlenmiş demir eşyalardan çok dökme demir üretimine gidiyordu. Aynı zamanda onlar kokla elde edilen pig demirin daha elverişli olduğu ince cidarlı döküm tekniğini geliştirmiş-

[108] Kalite farklarının niteliğinin tartışması için bknz. Charles K. Hyde, *op. cit.*, ss. 26-8.

lerdi. Bu Darby'nin 1707 de patente bağladığı bir teknikti ve "patentin sona ermesinden sonra da uzun zaman iyi korunmuş bir sınaî teknik olarak kaldı".[109] Bu sırada Benjamin Huntsman, kömürden yararlanarak şiddetli hararetde oldukça saf dökme çelik elde etmeyi mümkün kılan bir tekniği 1740 larda geliştirerek çelik yapımında benzer bir başarı sağladı.

Ancak bu yeniliklerin hiçbiri işlenmiş demir ya da çelik elde etmek için gerekli çubukları üreten demir sanayii kolunun problemlerini çözmeye yeterli olmadı. Benjamin Huntsman çelik yapmak için İsveç demirini kullanmak zorundaydı. Çünkü İngiliz pig demiri çok kolay kırılır nitelikteydi. İşlenmeye elverişli demir, hâlâ odun kömürü ateşine gerek gösteriyordu. Kömür ocağı, dökme demiri pekçok eşyada işlenmiş demirin yerine kullanılabilir hâle getirerek problemi bir dereceye kadar çözdü. Kok ocaklarında elde edilen yeni dökme demir ürünleri çeşitli ev araçlarında kullanılabiliyordu: kapılar, silah muhafazaları, toplar, ucuz çiviler, kirişler, borular ve köprüler bu demirden yapılabiliyordu. Dökme demir işlenmiş demirden daha ucuz olduğu için bu eşyalar daha ucuzdu ve işlenmiş demirden yapılanların yerini almaktaydı. Fakat saban demirleri, nallar, her çeşit araçlar, kilitler ve sürgüler ile üzengiler için kok kömürüyle elde edilen demir kaliteli bir mal elde etmeye elverişli değildi. Bu tür kaliteli mallarla kesici aletler ve tüm çelik eşyalar için İngiliz cevherleri odun kömürü ocaklarında işlenmiş olsalar bile tatminkar sonuçlar vermekten uzaktı.

Onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde odun kömürü kaynakları arama çabaları devam etti ve İskoçya'nın ormanlık alanlarına kadar ulaşıldı. Bir ocak Inveraray'da 1775 gibi ileri bir tarihte kuruldu. Açıktır ki demir gibi ağır bir ürünün elde edildiği bir sanayi eğer tüketim merkezlerinden çok uzak yerlerde işyerini kurmak zorunda kalırsa, ekonomik olma konusunda çok az şey başarabilirdi. Ulaşıma elverişli su yollarının olmadığı yerlerde onsekizinci yüzyılda taşıma masrafları katlanılamaz ağırlıktaydı. "Yirmi millik bir karayolu taşımasının maliyetinin hemen hemen Baltık'tan taşıma maliyetine eşit olduğu hesaplanmıştır."[110] Bu yüzden İngiltere'de odun kömürüne bağlı demir yapımı, onsekizinci yüzyılda yüksek maliyetli bir sanayi kolu idi. İsveç demiri yalnızca daha kaliteli değildi, aynı zamanda İngiliz pazarına ulaşıncaya kadar karşılaştığı 3 sterlinlik ihracat resmi ile 2 sterlinlik ithalat resmine rağmen pekçok bölgede daha ucuzdu.

[109] *Ibid.*, s. 41.

[110] H. Roepke, 'Movements of the British Iron and Steel Industry 1720-1851', *Illinois Studies in the Social Sciences*, C. 36, s. 38.

Demir sanayii tarihinde dönüm noktası, Watt'ın buhar makinasının izabe ocağına yüksek tazyikli hava ve işleme için mekanik güç sağlamayı mümkün kıldığı 1775 tarihiydi. Buhar makinasının demir sanayii bakımından büyük önemi açıktır. Su pompaları dışında diğer amaçlarla kullanılan ilk buhar makinası, demir ustası John Wilkinson'un fabrikasında kuruldu. Ancak demir eritme ocaklarında odun kömüründen kok kömürüne geçiş 1760 larda epeyce yolalmıştı. 1760 da açılan Carron izabe ocağı kok kömürüyle işliyor; gücünü buhar makinasından alan bir körükleme sisteminden yararlanıyordu. O zamana kadar standart körükleme metodu su dolapları ile işleyen körüklerdi. 1760 da İngiltere'de kok kömürüyle işleyen yalnızca 14 ocak vardı. Fakat bu sayı 1760 larda ve 1770 lerin başlarında iki katına çıkmıştı. Bu sırada odun kömürüyle işleyen demir sanayii alanına yatırım yapılmaz olmuştu. 1775 ten sonra odun kömürüyle işleyen bir tek ocak inşa edilmedi. 1790 lara doğru kullanımda olanların sayısı 25 e düşmüştü. Oysa kok kömürüyle işleyen ocakların sayısı aynı tarihlerde 86 ya yükselmişti. Onsekizinci yüzyılın sonlarında buhar gücüyle işleyen körüklerin gelişmesiyle demir sanayii göçebelikten kurtuldu ve demir ve kömürün bol olduğu ve su yolu ile taşıma kolaylığına sahip bölgelerde büyük ölçekli birimler halinde toplanmaya başladı. 1806 da ülkenin pig demir üretiminin yüzde 87 si kömür yataklarının bulunduğu bölgelerde yapılıyordu. 1760 ve 1770 lerde 1 ton pig demir üretmek için 10 ton kadar kömüre gerek duyulduğu düşünülürse kömür yatağı alanlarına yönelmenin sebebi anlaşılabilir.

Pig demirin çubuk demir haline dönüştürüldüğü arıtma işleminde kömür kullanmanın başlıca sakıncası, kömürün, çubuk demiri kolay kırılır ve nihaî ürünü güvenilmez yapan yabancı maddeler çıkarmasıydı. Kok kömürü kullanılması hâlinde bu problem daha da büyüyordu. Bu teknik problemler onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde İngiliz demir işleme tesislerinin üretimini sınırladı. Bu yabancı maddeleri yoketmek için düşünülmüş ticarî olarak verimli ilk teknik, 1761 de Wood kardeşler tarafından patenti alınan kaynatma sistemiydi ve -bir deneme ve yeniden formüle etme döneminden sonra- 1770 lerin sonlarından itibaren geniş ölçüde uygulanmaya başladı.[111] Ancak bu erken başarı, 1790 ların ortalarından itibaren yerini alan ve Cort'un 1783 ve 1784 de patente bağladığı yumuşatma ve yuvarlaklaştırma yöntemi ile geride bırakıldı.

Cort'un metodu onu büyük bir yenilik haline getiren üç önemli özelliğe sahip bulunuyordu: (1) tamamiyle kömür yakıtı kullanıyor ve böylece

[111] Hyde, *op. cit.*, s. 194.

İngiliz çubuk demirini, oldukça pahalı bir ürün haline getiren odun kömürüne bağımlılıktan kurtarıyordu; (2) yerli pig demiri, İsveç malları kadar kaliteli çubuk demire dönüştürmeyi başarıyordu; (3) daha önce birbirinden alakasız olan bir dizi muameleyi -yumuşatma, dövme ve yuvarlaklaştırma- tek bir işlem hâline getiriyordu. Bu tür karmaşık bir keşfin başarılı olarak uygulanması otomatik değildi. O yenilik uğruna sermayesini riske koymayı göze alan sermayedarlara, üretim sürecini planlayacak ve işin uygulamasını etkin hâle getirici ufak değişiklikler ve iyileştirmeler yapabilecek tecrübeli idareci ve ustalara, aletleri imal edecek ve planları uygulamaya koyacak hünerli işçilere gerek gösteriyordu. Bu tür üretim faktörleri onsekizinci yüzyıl İngilteresinde, bütün sanayi öncesi ekonomilerde olduğu gibi kıttı. Başlangıçta ilerleme bu faktörlerin temin edilebildiği bölgelerde mümkün oldu. Cort'un patentini almasından sonra demir yapımında ilk genişlemenin büyük kısmı, Richard Crawshay'in yöntemi uygulamaya koymakta acele ettiği Güney Galler'de oldu. 1791 gibi ileri bir tarihte bile Carron Şirketi, Cort'un metodunu deneme safhasındaydı. Şirketin kayıtlarındaki bir mektuptan aktarıldığına göre bu metodla elde edilen demir fena değildi, fakat işlemler sırasında büyük bir kayba yolaçıyordu.[112] Ayrıca o zamana kadar güvenilmez bir mal olan İngiliz demirinin yabancı demirler kadar kaliteli olduğunu yerli ve yabancı tüketicilerin anlaması zaman aldı.

Ne var ki Arkwright'ın su gücüyle çalışan tezgahı gibi, Cort'un buluşu da gerçekte çoğu başarılı onsekizinci yüzyıl icatlarından daha çabuk benimsendi. Bunun kısmî bir nedeni mucitin patent haklarını vaktinden önce kaybedecek kadar şanssız olmasıydı. Cort, en büyük malî destekçilerinden birinin iflas ederek intihar etmesi üzerine yoksullaştı ve 1789 da sona eren patentini koruyamaz hâle geldi. Bu tarihten itibaren demir ustaları onun yöntemini herhangi bir maliyete katlanmaksızın kullanarak istedikleri denemeleri yapabildiler; istedikleri gelişmeleri gerçekleştirebildiler. 1790 larda ve onsekizinci yüzyılın ilk on yılında sanayi bütün yönlerde genişledi. İngiliz pig demirini dökme olduğu kadar işlenmiş demir eşyada da kullanma imkanı, pig demir talebini çok büyük ölçüde arttırdı. 1788 ile 1805 arasında İngiliz pig demir üretimi hemen hemen dört katına çıktı; 1760 lara rastlayan ve ocaklarda kömürün daha yaygın olarak kullanımı sonucu meydana gelen ilk genişleme dalgasında zaten iki katına çıkmış bulunuyordu. 1812 ye doğru İsveç çubuk demiri çelik imalatçıları için it-

[112] R. H. Campbell, *Carron Company* (1961), s. 60.

hal edilmekle birlikte, İngiltere ithal ettiğinden daha fazla çubuk demir ihraç etmekteydi.

1760 da muhtemelen 30,000 ton olan İngiliz pig demir üretimi, ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında yıllık olarak çeyrek milyon tonun üzerindeydi. Yılda 60,000 ton ihraç ediliyordu. Bir bütün olarak ele alındığında -yani demir madenlerinden nihaî ürüne kadar- demir sanayii, ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında İngiliz millî gelirinin yüzde 6 sını yaratıyordu. Bu rakam 1760 larda muhtemelen yüzde 1 ya da 2 civarındaydı. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğindeki genişleme yalnızca ocaklarda, tokmaklarda ve fabrikalarda buhar gücünün kullanılmasından değil; aynı zamanda madenlerde buharlı pompalama makinaları sayesinde daha ucuz ve iyi kömür sağlanmasından kaynaklanıyordu.

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında demir sanayiinde yeniliklerin temel sonucu hammadde maliyetlerinde büyük tasarruflar sağlanmasıydı. Bazı basit yenilikler zaman ve emekten tasarruf sağlayan diğer yenilikleri teşvik etti. 1782 de John Wilkinson tarafından geliştirilen buharlı tokmak, dakikada 150 vuruş yapabiliyordu. Buhar gücüyle çalışan Cort'un hadde fabrikası, standart dövme usulüyle 1 ton çubuk demirin yapılabildiği sürede 15 ton demir işleyebiliyordu. Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında İngiliz işlenmeye elverişli çubuk demirinin tonu tahminen 20 ile 28 sterlin arasında değişen fiyatlarla satılmaktaydı. Oysa rakip İsveç ürününün fiyatı ton başına 35 ile 40 sterlin arasındaydı. Pig ve çubuk demirin daha ucuz olarak arzedilmesi diğer işlemlerde de yenilikleri teşvik etti. 1780 ve 1790 larda çeşitli ara işlemler için yeni makinalar geliştirildi: metalin çizilmesi, kesilmesi ve işlenmesi için makinalar; topların delinmesi için matkaplar; metale biçim veren torna tezgahları; vida ve çivi yapma makinaları gibi.

Bu yenilikler kümesinin sonucu, sanayinin yapı ve niteliğinin tamamiyle değişmesiydi. 1788 ile 1805 arasında ocak başına ortalama randıman, 750 tondan 1491 tona yükseldi. Bu yirmi yıldan daha az bir süre içinde yüzde 99 luk bir artış demekti.[113] 1839 da bu rakam 3566 tona çıktı. Demir işleticileri daima oldukça zengin insanlar olmuşlardır. Bir ocağın inşası gibi oldukça fazla sermaye harcamasına gerek gösteren bir sanayi için öyle olmak zorundaydılar. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde demir üreticileri daha önceki zamanlarla kıyaslanamaz bir ölçekte iş görüyorlardı. John Wilkinson'un sınaî imparatorluğu kömür madenlerinden, kalay ve demir ocaklarından, demir imalathanelerinden, satış mağa-

[113] Hyde, *op. cit.*, s. 113.

zaları ve depolarından ve iskelelerden meydana geliyor; Galler'e, İngiltere'nin iç bölgelerine, Londra'ya ve Fransa'ya uzanıyordu. Hatta o kendine ait para bile bastırmıştı. Ayrıca Cort'un yöntemi ile sanayinin işleme bölümünde kömüre geçme mümkün hâle gelince demir sanayiinin bütünleşmesinin önündeki engeller de kalkmış oldu. Merkezîleşmeyi kolaylaştıran ve sınaî bir dev haline gelmeyi mümkün kılan gelişme buydu. "Staffordshire'da, Yorkshire'da ve -daha da önemlisi- Güney Galler'de kömürün ve demir cevherinin çıkarılmasından çubukların kesilmesine ve nihaî malların üretimine kadar tüm işlemler aynı mahalde, aynı firma tarafından ve büyük bir çoğunlukla da aynı kuruluş içinde gerçekleştiriliyordu."[114] Bu, çok büyük boyutlara varan işletme tasarrufları sağladı ve kaliteli, ucuz, güvenilir ve standart demir üretilmesini mümkün kılarak İngiliz ekonomisine yeni bir sanayinin -mekanik mühendisliği- hammaddesini hazırladı.

Bessemer'in yeni çelik yapma yöntemini teşhir ettiği ve Cowper'in sıcak hava fırınını mükemmelleştirdiği 1860 lara kadar; sanayideki teknolojik değişmenin karakterini, onsekizinci yüzyılın son otuz kırk yılında demir sanayii aracılığıyla yayılmaya başlayan yenilikler belirledi. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sanayiyi etkileyen tek büyük keşif, Nielsen'in 1828 deki buluşuydu. Körükte kullanılan havanın ısıtılması kömür tüketiminin azalmasını ve üretimin büyük ölçüde artmasını sağladı. On yıldan daha kısa bir sürede sıcak hava tazyikinin kullanılması yaygınlık kazandı. Bu yenilik beraberinde bazı avantajlar getirdi: yakıt kullanımında büyük tasarruf sağladı; daha geniş ocakların kullanımını mümkün hâle getirdi; sıcak hava tazyikinin kullanılmasına kadar eritilemeyen İskoç demir filizinin ekonomik değer kazanmasını sağladı ve İskoçya ve Güney Galler'in iyi kok kömürüne sahip bulunmayan bölgelerinin de ham kömür kullanmasını mümkün kıldı. Sıcak hava tazyikinin uygulanması ile birlikte İskoçya, İngiltere'de ve muhtemelen dünyada pig demiri en ucuz maliyetle üreten bölge durumuna geldi.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sıcak hava tazyiki dışında önemli yeni bir gelişme olmamakla birlikte demir sanayiindeki teknik ilerleme durma noktasına gelmiş de değildi. Birbiriyle alakalı üç eğilim vardı: (1) üretim biriminin hacmında sürekli büyüme olmaktaydı; (2) tüketilen kömürün miktarında sürekli tasarruf sağlanmaktaydı: 1840 da pig demir yapımında kullanılan kok kömürün ağırlığı gerekli demir cevherinin ağırlı-

[114] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 117.

ğından daha fazla değildi. Oysa 1 ton pig demir elde etmek için 1788 de 7, 1810 da 5 ve 1840 da ise 3,5 ton kömür gerekiyordu; (3) tesis ve makina dizaynında sürekli gelişmeler oluyordu: 1830 larda izabe fırınlarının dizaynında yapılan değişmelerle ocakların yüksekliği arttırılmış, yakıttan tasarruf sağlanmış ve metal üretimi hızlandırılmıştı. Tavlama işlemindeki gelişmelerle uzun bir çubuk elde etmek için gerekli pig demir miktarı yüzyılın başında 1525-1775 kg.dan 1840 larda 1320-1370 kg.a indirildi. Aynı zamanda buhar gücüyle çalışan tokmakta ve hadde fabrikasında emekten ve zamandan tasarruf sağlayıcı gelişmeler olmuştu.

Gerçekten, yirmi otuz yıldan daha kısa bir süre içinde üretimin dört katına çıkarıldığı 1780 lerden sonra, demir sanayii çok yavaş bir gelişme gösterdi. 1790 ve 1800 lerdeki genişleme savaş gemilerinin ve askerî gereklerin demir ürünleri için yarattığı anormal talepten kaynaklanmaktaydı. Bu gelişme, ayrıca kanalların yarattığı taşıma imkanları ile de desteklenmişti. Savaş sona erdiği zaman belirgin bir durgunluk ortaya çıktı ve askerî talebin yerini diğer amaçlarla ortaya çıkan talebin almasına kadar büyümeye yeniden kavuşamadı. Bu yeni dönemde demir binaların, köprülerin, makinaların, kanal gemilerinin, gaz ve su borularının, aydınlatma direklerinin, demiryollarının ve sütunların inşasında artan miktarlarda kullanılmaya başlandı. "Londra -Blackfriars Köprüsü ile Leicester Meydanı yanına- demir kaldırım yapma deneyine girişti." [115]

Ancak 1830 larda başlayan demiryolu çağına kadar demir sanayii 1780 ile 1800 ler arasındaki dönemde ulaştığı büyüme oranına kavuşamadı. Üretim, Napolyon savaşlarından sonraki dönemde daha önce olduğundan çok daha yavaş gelişmekle birlikte yine de diğer ülkelerdekinden çok daha hızlı arttı. Dünya pig demir üretimi içinde İngiltere'nin payı 1800 de yüzde 19 iken; 1820 de yüzde 40 a ve 1840 da yüzde 52 ye yükseldi. Bunları dikkate alarak demir sanayiindeki gelişmenin İngiliz ekonomisinin bütünü üzerindeki etkisi konusunda ne diyebiliriz? Meselâ, talep yönündeki bağlantıları -Profesör Rostow'un terminolojisindeki ekonominin diğer kesimleriyle olan 'geriye doğru bağlantıları'- gözden geçirelim.

Herşeyden önce demir sanayii İngiliz demir cevheri kaynakları için talep yaratmıştı. Önemli bir nokta da o zamana kadar pratik bakımdan bir değer taşımayan düşük kaliteli maden kaynaklarının değer kazanmış olmasıydı. İlk sanayi inkılâbı için bölge olarak İngiltere'nin özel üstünlüklerinden biri, demir ve kömür kaynaklarının aynı bölgede; çoğu

[115] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 149.

zaman da aynı madende birarada bulunmasıydı. Bu zamanda kullanılan cevher, hemen hemen tamamiyle kömür tabakalarındaki yataklardan elde ediliyordu. Gerçekten 1850 de demir cevherinin yüzde 95 inin kömür tabakalarındaki cevherler olduğu tahmin edilmiştir.[116] (1760 civarında başlayarak) sanayide kok kömürüyle eritmenin hızla gelişmesinden itibaren yüzyıldan fazla bir süre demir sanayii oldukça düşük kaliteli olmasına rağmen hemen hemen tamamiyle ülke içi demir cevherlerinden yararlandı. 1870 ve 1880 lere kadar demir cevheri ithalatı önem kazanmadı.

Demir cevherine ek olarak demir sanayii çok büyük miktarlarda İngiliz kireç taşı ve İngiliz kömürü kullandı. Demir sanayii, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kömüre karşı artan talebin en önemli tek nedeniydi ve kömüre ve demir cevherine olan talebiyle taşıma imkanlarına da talep yarattı. Daha önce gördüğümüz gibi, kanallar esas olarak kömür taşımak için inşa ediliyordu ve bunun önemli bir bölümü -ondokuzuncu yüzyılın başlarında muhtemelen yaklaşık beşte biri ve 1840 da yaklaşık dörtte biri- demir ocaklarının ve imalathanelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekliydi.

Son olarak eğer modern bir sanayi büyük ölçekli, ağır sermaye ile donatılmış ve makinalaşmış fabrika sanayii ise, demir sanayiinin bunun prototipi olduğu ve modern bir sanayiye uygun düşen üretim faktörlerini talep ettiği söylenebilir. Suyun kömür ve demir madenlerinden dışarı pompalanması ve cevherlerin ezilmesi; ocakların, dökümhane tokmaklarının ve hadde fabrikalarının işlemesi; nihaî mamulün şekillendirilmesi gibi çok çeşitli amaçlarla buhar gücüne (ilk başlarda su gücünü kullanmış olmakla birlikte) gerek gösterdi. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında demir sanayii için fabrika hasılatları ile ilgili bilgi yoktur. Fakat 1871 de ocaklar, demir fabrikaları ve dökümhaneler Büyük Britanya'nın fabrikalarında ve işyerlerinde elde edilen buhar gücünün yaklaşık yüzde 25 ini ve kullanılan işgücünün yaklaşık yüzde 40 ını massediyordu. Yüzyılın ilk yarısında bu oranlar çok daha küçük olmalıdır. O aynı zamanda yarı kalifiye yetişkin erkek fabrika işgücüne ve büyük sermaye gerektiren özel makinalara ihtiyaç yarattı ve böylece modernleşmiş bir ekonominin bu temel unsurlarının millî rezervinin kurulmasına yardımcı oldu.

Hesabın diğer tarafı bakımından -ileriye doğru bağlantılar- demir sanayii, sanayileşmiş bir ekonomi için mutlak bir ihtiyaç olan ucuz ve sağlam bir sınaî malın arzını sağladı ve böyle ucuz ve bol bir malın varlığı, İngiltere'nin rakiplerinin önünde sanayi inkılâbını başarmasının önemli se-

[116] Roepke, 'Movements of the British Iron and Steel Industry', s. 27.

beplerinden biriydi. Kaliteli ve ucuz demir, saban demirinden torna tezgahına kadar çok çeşitli araç ve aletler için; çapalardan silahlara ve top arabalarına kadar her çeşit askerî amaçlar için; madenî eşyalar ve telgraf telleri için; inşaat işlerinde ve hepsinden önemlisi de sanayi makinaları için gerekliydi. Onsekizinci yüzyılın sonunda geliştirilen yeni döküm ve işleme metodu, ondokuzuncu yüzyıl boyunca tüm İngiliz sanayiine hizmet sunan ve dünyaya makina arzeden mühendislik sanayiinin temelini oluşturuyordu. O, yalnızca işgücünden tasarruf sağlayan ve o zamana kadar sözkonusu bile edilemeyecek ölçüde büyük ölçekli üretimi değil; aynı zamanda modern sanayinin temeli olan standartlaştırılmış mallar ve ölçüm aletlerinin imalini mümkün kılan yenilikleri teşvik etti. Kendi makinalarını geliştirerek maden sanayii, pekçok diğer sanayi kolunda da teknik ilerlemelerin kabulüne yardımcı oldu. Makinalar ve makina yapan makinalar, ilerlemenin kesinlik kazanmasını sağladı ve bu sürekli ve kendi kendini hazırlayan teknik değişme sürekli ekonomik büyümenin temel sebebiydi.

Modern ekonomik büyümede demir sanayiini önemli bir faktör haline getiren özelliği, tamamiyle olmasa da büyük ölçüde üreticilerin sanayii olmasıydı. Demirin fiyatındaki bir düşme çok sayıda diğer sanayinin maliyetlerinde düşme anlamına gelmekte ve aynı zamanda demir fiyatlarının yüksekliği nedeniyle o zamana kadar kullanılan daha az dayanıklı malların yerine demirin ikamesini mümkün kılmaktaydı. Pahalı işlenmiş demir ya da ithal malları yerine ucuz dökme mamullerinin ikamesi bunun bir örneğiydi. Fakat daha önemlisi ahşabın yerini demirin almasıydı. Böylece meselâ dokuma makinalarının yalnızca az sayıdaki tekerlek yapımcıları yerine yarı kalifiye işçiler tarafından imal edilmesini değil; aynı zamanda eski elle yapılanından çok daha düzgün, gece ve gündüz vardiyalı ağır çalışma şartlarına dayanabilen ve çok daha kolaylıkla onarılabilen bir hâle gelmesini mümkün kıldı. Demir borular, gaz ve su nakli için ağaç ve çömlek borulardan daha etkin ve dayanıklıydı. Demir kirişler, kamu binalarının sağlamlığına çok şey katmıştı. Zamanla demir, pekçok başka sınaî kullanım için -meselâ gemi yapımı, binek arabası yapımı, bira ve rakı fıçıları ve diğerleri- en elverişli madde olarak görülmeye başlandı. Bu hayatî sanayi maddesini sınırsız miktarlarda ve oldukça düşük fiyatlarla arzedebilen ülke, yüksek bir büyüme potansiyeline sahip bir ülkeydi.

Fakat en sonunda demir sanayiine en büyük talebi yaratan ve gelişmesiyle demir sanayiinin büyüme kapasitesini ölçen sektör demiryollarıydı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde demir ray inşası önemsiz değildi, fakat küçük ölçekli mahallî demiryollarıyla sınırlıydı. Onların çoğu bir

madene ya da demir fabrikasına bitişikti ve atların ya da sabit makinaların çekim gücüne bağımlıydı. Özel bir mülkün sınırları ötesine gidenler ve bir maden ya da bir demir fabrikasına bitişik olmayanlar Parlamento Yasalarına gerek gösteriyordu. Bu sayede onların uzunluklarının gelişmesiyle ilgili kayıtlara sahip bulunmaktayız. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca yaklaşık 200 mil bu tür kamu demiryolu halka açıldı. 1820 lerden sonraki on yıl içinde yaklaşık 100 mil daha açıldı ve buharlı demiryolu çağı başladı. Demiryolu inşa faaliyeti, 6,500 mile yakın demiryolunun inşa halinde olduğu 1847 de zirve noktasına ulaştı. 1850 lerde demiryolu inşaatı canlılığı sona ermişti ve İngiliz demiryolu şebekesinin ana iskeleti tamamlanmıştı. Onun inşa edilme hızı olağanüstüydü. Açıktır ki eğer büyük bir genişleme kapasitesine sahip bir demir sanayii mevcut olmasaydı, böyle çok kısa bir sürede bu başarı elde edilemezdi. Şebekenin tamamlanma hızı, onun yüksek kârlılık oranının nedenlerinden biriydi. 1850 lerin sonlarında demiryollarının işletme kazançları, demiryollarına yatırılan sermaye ile aynı ölçülerde artmaya başladı. Krizlere, kötü yönetim ve yanlış planlamaya rağmen demiryolu hamlesinin hikayesi, etkileyici bir başarının hikayesidir.

Elbette bu hikayenin sonu değildi. İngiliz demiryolu şebekesi tamamlandığı zaman genişlemiş olan demir sanayii, yabancı demiryolları için de demiryolu demiri sağladı. Henüz 1850 lerde ihracat, sanayinin gayri safî üretiminin yüzde 39 una yükseldi -ki bu oran yüzyılın ilk yarısında ortalama olarak yalnızca yüzde 25 civarındaydı-. Bu tarihten itibaren sanayinin üretiminin dörtte üçü ya da daha fazlası iç talebi karşılamaya ve sonuç olarak İngiliz sanayiini desteklemeye ayrıldı.

Kısaca demir sanayii İngiliz sanayileşmesinde hem geniş kapsamlı hem de teşvik edici bir rol oynadı. Kömür dışında herhangi bir diğer maddeden daha fazla modern sanayinin temel araçlarının bağımlı olduğu bir malı ucuz ve bol olarak sağladı. Ondokuzuncu yüzyıl sanayileşmesi gerçekten onsekizinci yüzyılın sonunda dokuma alanındaki yeniliklerle başlamıştı. Fakat sürekli sanayileşme, kömürün ve demirin elde edilmesine bağlıydı ve onsekizinci yüzyılın son otuz yılında da etkisini gösteren demir sanayiindeki teknolojik gelişme ve buhar makinası olmaksızın mümkün olamazdı. Bugün bile ekonomik durgunluktan kurtulmanın imkanlarını arayan gelişmemiş ülkeler, çelik sanayiinin kuruluşunu ilk adım olarak görmektedirler. Onlar bugünkü problemlerinin bu değerlendirmesinde her zaman tutarlı olmayabilirler, fakat ondokuzuncu yüzyıl İngiliz tecrübesinden niçin bu dersi aldıklarını anlamak güç değildir.

BÖLÜM 8

YENİLİĞİN KAYNAKLARI

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca hız kazanan ve şimdi batı dünyasının olağan karşıladığı reel gelirlerin kendi kendini besler şekilde yukarı doğru itilmesini başlatan sanayileşme süreci, ekonominin yapısında ve organizasyonunda radikal değişmeleri içeriyordu. Bu değişmelerin bir kısmının başlangıçları daha önceki yüzyıllara kadar götürülebilir. Bazısı ise hâlâ gelişme yolundadır. Ancak genellikle kabul edilmiştir ki kritik dönüşüm oldukça hızlı cereyan etmişti -kesinlikle 1750 ile 1850 arasındaki yüzyıl içinde, muhtemelen ise çok daha kısa bir süre içinde-. Onu çok kısa bir zamana sınırlama ve önemli değişmenin meydana geldiği oldukça kısa bir zaman süresi belirleme eğilimi çok güçlüdür. Tarihin kesikli oluşu, sürekliliğinden daha dramatiktir ve olaylara belirli bir zaman tercihi vermek istenmesi doğaldır. Böylece sanayi inkılâbının kronolojisi, verimli bir tartışma kaynağı olmuştur. Onun başlangıçlarını organize olmuş imalat sanayiinin başlangıçlarına kadar götürmeyi sevenler olduğu gibi, İngiltere gibi tamamiyle sanayileşmiş bir ülke için bile henüz bitmemiş olduğunda ısrar edenler de bulunmaktadır. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde önemli kesintiler olduğunu gösteren açık kanıtlar bulanlar olduğu gibi; Clapham ve Schumpeter gibi, 'eğer sanayi inkılâbını belirli bir tarihî döneme atfetmek istenirse onun, onsekizinci yüzyılın sonundan çok ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine yerleştirilmesinin çok daha savunulabilir' [117] olduğuna inanmış olanlar da bulunmaktadır.

Bu tür bir yorum problemine verilecek cevap verilere yöneltilen soruya bağlıdır. Bu çerçeve içinde 'kritik' değişmelerle kastedilenin ne olduğu özellikle önem taşımaktadır. Hangi anlamda kritik bulunmaktadır? Önemli değişmeyi meydana getiren, organize sanayinin ilk başlangıçları ise Nef'in yaptığı gibi Tudor zamanına ve daha öncelere gitmeli ve sanayi inkılâbını belirli bir döneme atfetme umudundan vazgeçmelidir. Onun zamanı, teknik değişmenin, makinanın insan emeği; madenî enerji kaynaklarının biyolojik olanlar ve fabrika organizasyonunun ev sanayii yerine ikamesini sağlayarak tamamiyle modern bir nitelik kazandığı zaman ise dik-

[117] Schumpeter, *Business Cycles,* C. I, s. 254 bu görüşü Clapham, Tugan-Baronowsky ve Spiethof'a atfeder.

kate değer olan onsekizinci yüzyılın son otuz yılında ortaya çıkan yenilikler kümesidir. Onun zamanı, imalat sanayiinin millî ekonominin yapısını şekillendirecek; ekonomik büyüme hızını ayarlayacak ve genel olarak insanların yaşama şekillerini ve hayat düzeylerini tayin edecek kadar genişlik kazandığı zaman ise, muhtemelen ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğindeki demiryolu çağının başlangıçları üzerinde yoğunlaşmamız gerekecektir.

Profesör Rostow, İngiliz sanayi inkılâbının teşhisi ve zamanının tayini problemini ekonomik büyümenin safhaları teorisinin temeli yaparak özel bir önem vermiş ve sanayi inkılâbını, büyümenin normal bir durum haline geldiği bir toplumun tarihinde dönüm noktası olan 'kalkış'ın prototipi olarak görmüştür.[118] Bu elbette sanayi inkılâbının kronolojisi ile ilgili eski tartışmada kendisinden önce gelenlerin başardıklarından çok daha ileri bir durumdu. Onların asıl amacı temel sürecin sebepleri, niteliği ve sonuçlarını tahlil etme teşebbüslerinde kullanmak üzere İngiliz sanayileşmesinin bir kronolojisini çıkarmaktı. Profesör Rostow'un yapmağa çalıştığı ise günümüzün sanayi öncesi ekonomilerinin problemleriyle ilgilenenlere stratejik politika teklifleri sunabilecek bir şekilde İngiliz ekonomik tarihini yorumlamaktı. Bu onu, sanayi inkılâbını bir süreçten çok bir vakaya benzeyen bir şey olarak görmeğe sevketti. Bu yüzden ekonomik kalkınmaya eski usûl bakışa dönüş yaptığını iddia etmesine rağmen; onunki iktisat tarihine oldukça güncel bir bakış tarzıydı. Eğer o haklıysa ve başarılı bir şekilde sanayileşmiş ülkelerin tarihinde yalnızca sanayileşme sürecinin değil aynı zamanda ortalama verimlilikte ve yaşama düzeylerinde büyümenin de sürekliliğini sağlayacak kesinlikte bir dönüşümün ortaya çıktığı yirmi otuz yıllık bir süre belirlemek mümkünse; o zaman günümüzün politika belirleyicileri için değişimin mekanizmasını anlamak elbette büyük önem taşımaktadır. Prensip olarak geçmiş kalkışlarda kendiliğinden ortaya çıkmış olan değişmelerin günümüzün gelişmemiş ülkelerinde uygun bir hükümet faaliyeti ile teşvik edilebileceği kabul edilebilir.

Profesör Rostow tarafından formülleştirilen 'kalkış'ın ışığında belirli ülkelerin tarihî kayıtlarının gözden geçirilmesi sanayi inkılâbı gerçeğinin ima ettiği önemli kesintiler üzerine iktisatçıların ve iktisat tarihçilerinin dikkatlerini yoğunlaştırmalarının çok verimli olacağını gestermiştir.[119] Ancak 'kalkış' kavramının bilinen gerçeklerle ilgisini kurmak ve kronoloji-

[118] Rostow, *Stages of Economic Growth*, 2. baskı, s. 36.

[119] W. W. Rostow (ed.), *The Economics of Take-off into Sustained Growth* (1963), da bu konu üzerine bir Uluslararası Ekonomi Derneği Konferansını aktarmaktadır.

sini tayin etmek için yapılmış sistematik bir teşebbüse dayanmayan aşırı bir basitleştirme olduğu açıktır. Meselâ İngiliz örneğinde 1783-1802 döneminin, sanayileşme sürecinin bir anlamda geri döndürülemez bir güç kazandığı bir dönem olarak seçilmesi kabul edilebilir olmakla birlikte, ayrıntılı bir tahlille bunun haklılığı ortaya konmuş değildir.[120] Bu dönem pamuklu ve demir sanayilerinde bazı önemli gelişmeleri ve kanal hamlesini içermektedir. Yine bu dönemde çitleme hareketlerinin ve nüfus büyümesinin hızı artmıştır. Hepsinden de önemlisi İngiliz limanlarına gelen ve bu limanlardan giden dış ticaret miktarında keskin bir tırmanma görülmüştür. Ancak bu gelişmelerin her biri, 1783-1802 döneminin benzerleri bulunabilecek bir tarihî sürekliliğin parçasını oluşturmaktadır. Meselâ, nüfus artışı ve çitlemeler daha önce hızlanmaya başlamış ve doruk noktalarına da daha sonraki tarihlerde ulaşmışlardır. Kanal hamlesi, kanal inşasında daha az güçlü olmakla birlikte kesinlikle benzeri görülmemiş bir faaliyet canlanmasını izlemişti ve bir kuşak sonra daha gözalıcı ve önemli olan demiryolu hamlesine yerini bırakmıştı. Pamuklu ve demir sanayileri daha önceki yıllarda tekniklerini değiştirmeğe başlamışlardı ve 1802 de hâlâ toplam ekonomik faaliyetin millî ekonomiyi ağırlıklarıyla etkileyemeyecek kadar küçük bir bölümünü meydana getiriyorlardı. Bu dönemi ayıran en önemli değişme dış ticaretteydi. Büyük ölçüde dış ticaret serilerine dayanan bütün millî üretim tahminleri, bu dönemde millî büyüme oranında bir hızlanma olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak dış ticaret, savaşın etkilerine fazlasıyla maruzdu. 1780 ve 1790 lardaki tırmanma rahatlıkla savaş durumuyla açıklanabilir. Meselâ 1780 lerde ticaretin büyümesi, Amerikan Savaşıyla itildiği anormal ölçüde düşük seviyelerden bir sıçrama olarak görülebilir. 1790 ların uzun süreli büyümesi ise İngiltere'nin kıta Avrupa'sındaki büyük rakiplerinin Fransız savaşlarıyla denizlerden büyük ölçüde uzak kalmalarına çok şey borçluydu. Bu özel şartları dikkate alırsak, 1783-1802 dönemini karakterize eden dış ticaretteki tırmanmanın ilk bakıştaki kadar çarpıcı olmadığını görürüz.

Bütün bunlar şu sonuca götürmektedir. Sanayi inkılâbının sürekli sanayileşmeyi kaçınılmaz kıldığı bir dönemi temsil etmek üzere 1783-1802 gibi dar ve sınırlı bir dönemin seçimini haklı gösteremeyiz. Yine de Profesör Rostow'un sanayi inkılâbında kritik değişmelere bir zaman tayin etme teşebbüsünden doğan sorular, ilginçliğini ve önemini korumaktadır. Meselâ günümüzün geri kalmış ülkelerinden bazılarının sanayileşmeye

[120] Bknz. Phyllis Deane ve H. J. Habakkuk, 'The Take-off in Britain', W. W. Rostow (ed.), *op. cit.*

başladığını ve fakat başlardaki şevklerini korumayı ya da kendi kendini besleyen ekonomik büyümeyi yaratmayı başaramadıklarını biliyoruz. Eğer geçmiş sanayi inkılâplarının mekanikleri hakkında daha çok bilgi sahibi olabilseydik ve özellikle süreç içinde ardından büyümenin kaçınılmaz olarak geleceği bir safha bulunup bulunmadığını söyleyebilseydik; başarılı bir sanayileşmenin şartlarını anlamamız daha kolay olabilirdi. Bu açıdan kendi kendine ortaya çıkan ilk sanayi inkılâbı özel bir ilgiye layıktır.

Modern ekonomik büyüme konusunda açık olan bir husus, herhangi bir şeyden daha fazla olarak sürekli teknik değişme sürecine bağlı olmasıdır. Sanayi inkılâbının başarısı, halkın ekonomik faaliyetinde mevcut yeniliklerin akışını önemli ölçüde arttırmak ve onu dalgalı da olsa sürekli bir akım haline çevirmekti. Sanayi öncesi bir ekonomide teknik gelişme istisnaî ve kesintili olma eğilimindedir. Sanayileşmiş bir ekonomide ise o eşyanın tabiatından olarak kabul edilir. Her kuşak babalarının üretim tekniklerini geliştirebilmeyi ümit eder. Her yeni makina, üretim sürecinde yerini aldığı makinadan herhangi bir şekilde daha etkin olmak üzere düzenlenmiştir.

Bundan sanayi inkılâbının, belirli şartlarda meydana gelen değişmeleri belirttiği sonucunu çıkarabiliriz. Meselâ sanayi inkılâbının şartlarından biri temsilî üreticinin zihniyetinde meydana gelen değişmedir. Çünkü geleneksel tür bir ekonomide teknikler normal olarak değişmeksizin ya da değiştirme düşüncesi olmaksızın babadan oğula geçer. Diğer bir şart pazar ortamında değişmedir. Ekonomik fazlanın olmadığı yerde veya satışların genişleme beklentilerinin sınırlı ya da belirsiz olduğu yerlerde üreticiler yeni metodları denemek için ne serbestliğe ne de teşvik unsuruna sahiptirler. Üçüncü bir şart üretim sürecine uygulanmaya elverişli değişmelere yönelik buluş ve fikirlerin akışında artış olmasıdır. Onsekizinci yüzyılın sonunda ya da ondokuzuncu yüzyılın başında bu şartlar ne ölçüde gerçekleştirilmişti?

1. YENİLİĞE KARŞI MÜTEŞEBBİS TUTUMLARINDA DEĞİŞMELER

Onsekizinci yüzyılın ortasında yeniliğin oldukça rağbette olduğu kesindir. Dr. Johnson kendine özgü alaycılığıyla 'çağ yenilik peşinde delice koşuyordu' diyordu. "Dünyanın her işi yeni bir şekilde yapılmalıydı: insanlar yeni bir şekilde asılmalıydı; İdam sehpası bile yenilik çılgınlığından kendini kurtaramamıştı."[121] Ancak kendimize sormamız gereken bunun

[121] Nakleden Charles Wilson ve William Reader, *Men and Machines* (1958), s. 2.

ne ölçüde rağbette bir çılgınlık olduğu ve temsilî üreticinin ve halka ait konularda günlük kararları alan oldukça cahil ve zenginlikten uzak kişilerin davranışlarını ne kadar etkilediğidir. Bu cevaplandırılması zor bir sorudur. Çünkü yeni metodların ilk ortaya çıktıkları zamanı belirlemek hemen hemen daima mümkündür -yenilikler haberlere yansır-. Ancak onların daha geniş bir alanda tedricen yayılmasını ve benimsenmesini izlemek nadiren mümkündür.

Onsekizinci yüzyılın sonunda ve ondokuzuncu yüzyılın başında tarım hâlâ başlıca sektör durumundaydı ve aktif olarak gelişmeye dönük çiftçi hâlâ istisna idi. Ancak çitleme hareketleriyle zamanlarını ve topraklarını düzenlemenin yeni şekillerini bulmağa zorlanan çok sayıda çiftçi olmalıydı. Çitleme hareketlerinden etkilenen pekçok insan için geleneksel metodlar artık hayatını kazanmaya yeterli değildi. Onlar ya yeni ürünler denemek veya iplik eğirme ve dokuma gibi ev sanayilerine daha fazla zaman harcamak ya da kendi hesaplarına iş çevirmek veya tarım ve sanayi proletaryasına katılmak zorundaydılar. Fakat çevirme hareketleri yüzyıllardan beri sürüp gidiyordu. Çitleme hareketlerinin çiftçilerin çoğunluğunun metodlarını etkilemeğe başladığı dönemi belirleyemeyiz, fakat onun zorunlu çitlemenin -yani parlamento çitlemesinin- doruk noktasına ulaştığı dönem olduğunu düşünmek makul olacaktır. Parlamento Yasası ile çitlenen açık tarla ve çayır alanı 1727-60 döneminde 330 bin dönüm iken; 1761-1792 döneminde 2.1 milyon ve 1793-1815 arasındaki Fransız ve Napolyon Savaşları döneminde 4.4 milyon dönümün üzerindeydi. 1820 lerde tarımın açık tarla şekli bir istisna durumuna gelmişti. Ancak eski rotasyon usulleri ve tutumlar, elbette ondokuzuncu yüzyılın ortalarında tamamen sona ermiş değildi. James Caird 1850/1 de ülkeyi dolaştığı zaman açık tarla sisteminin eski 'iki ekim bir nadas' rotasyonu İngiltere'nin pekçok kısımlarında hâlâ yaygındı ve gübreyi hâlâ işe yaramaz bir pislik olarak gören çiftçiler bulunmaktaydı. [122]

Ticaret, sanayi öncesi İngiltere'nin diğer ana sektörü idi. Ticaretin organizasyon ve metodlarında büyük ölçekli ticaretle uğraşan tüccar için imkanları genişleten ve belirsizlikleri azaltan değişmeler olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Şirketler Yasasının koyduğu sınırlamalar içinde işadamları yeni organizasyon şekilleri deniyorlardı. Yüzyılın sonunda anonim topluluk, şirketleşmemiş ve sınırlı sorumlu olsa da serbestçe el değiştirebilen hisseleriyle yaygın bir işletme şekliydi. Aynı şekilde onsekizinci

[122] J. Caird, *English Agriculture 1850 and 1851* (1852).

yüzyıl boyunca yangın sigortası tüccarının iş hacmi sürekli gelişiyordu. Bu, tüccarın işinde belirsizlik unsurunu büyük ölçüde azaltmış olmalıdır. Lloyd Kıraathanesindeki Sigortacılar Birliği'nin yeni bir Lloyd Kıraathanesi kurmayı ve her tür kumarcı ve komisyoncuların devam ettiği kıraathaneden ayrılmayı kararlaştırdığı 1771 de, yüzyılın başlarında bir kumar oyunundan farksız olan deniz sigortacılığı profesyonel bir hizmet dalı oldu.[123]

Taşıma alanındaki gelişmeler de onsekizinci yüzyıldaki yeni müteşebbis tutumunu yansıtmaktadır. Bu gelişmeler ticaret yapan gruplar için ekonomik fırsatlar yapısını değiştirerek önemli ikincil yankılara yolaçtı. Ulaşımın sağlanması işinde özel teşebbüs, o zamana kadar mahallî idarelerin yetkisi alanında olarak kabul edilen sektörlere el atmaya başlıyordu. Yeni karar vericiler çoğunlukla eskilerden daha az muhafazakardı. Meselâ turnike şirketlerinin yöneticileri ucuz ve dayanıklı anayollar inşasında kalifiye mühendis -John Metcalf gibi kendi kendini yetiştirmiş bir uzman bile olsa- kullanmanın yararını belediye meclisi üyelerinden daha kolaylıkla anlamışlardı. Böylece yeni yol mühendisleri için yeni bir meslek alanı açılmıştı. Aynı şekilde kanal inşacıları, iç sularda gemi taşımacılığına yeni boyutlar ve kazançlarını ülke boyunca ağır hammaddeleri taşımakla elde edenlere bir dizi yeni ekonomik imkanlar kazandıran James Brindley gibi mühendislere iş verdiler.

İmalat sanayii içinde dokuma sanayilerinde, özellikle pamukluda; maden kullanan sanayilerde ise özellikle demir sanayiinde teknik değişim en belirgin ve mükemmel şeklini almıştı. Dokumada ondokuzuncu yüzyılın başlarında büyük değişme gösteren yalnız pamuklu sanayii idi. Fakat diğer dokuma sanayilerinin yeni makinaları kendi özel ihtiyaçlarına göre ayarlayarak bu rekabete ve örneğe cevap vermeleri yalnızca bir zaman meselesiydi. Yün tarama makinaları, 1770 lerin başlarında Yorkshire'da enerji ile işliyordu ve 1790 larda yün ipliğini taramak ve keten ve ipeği hazırlamak için de teşebbüsler yapılıyordu. Böylece pamukta çok başarılı olan iplik makinaları diğer dokuma alanlarına da uygulanabilecekti. Sert baskılı ipek sanayiinden kaynaklanan ve 1805 de patenti alınmış bir Fransız buluşu olan Jacquard tezgahı, İngiltere'de fabrika sanayiinde olduğu kadar kırsal kesimdeki sanayiye de elverişli daha küçük bir şekle sokulduğu 1820 lerde süratle yayıldı. Demir sanayiinde olaylar, onsekizinci yüzyılın sonunda pamuklu sanayiinde olduğu kadar hızlı gelişti. Odun

[123] Bknz. H. E. Raynes, *A History of British Insurance* (2. baskı 1961).

kömürüyle ateşlenen ocaklardan ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında tamamiyle vazgeçildi. Böylece geleneksel teknoloji bütünüyle terkedildi. Köy demircisi bile kömürün elde edilebilir ve ucuz olduğu yerlerde yeni teknikleri benimsiyordu. Ancak sanayinin bu daha mahallî dallarında değişmenin tam etkisi, bütün ülkede kömürü ucuz hâle getiren kanalların ve daha sonra da demiryollarının yaygınlaşmasından sonra görülecekti. Aynı şekilde diğer maden sanayilerinde ve kömürde teknik değişme, pompalama ve yukarı çıkarma makinalarında buhar motorunun kullanılmasıyla madencilik safhasında ve odun kömürünün yerine kok kömürün kullanılmasıyla daha sonraki safhalarda kendini gösterdi. Ancak ondokuzuncu yüzyıla kadar demir dışındaki madenî imalat sanayilerinde köklü değişmeler olmadı.

İnşaat sanayiinde de sanayi inkılâbının başlangıç safhalarına rastlayan önemli teknik değişmeler oldu. Kereste kıtlığı daha onsekizinci yüzyılın ilk yarısında önemli bir faktör hâline gelmişti ve bu, binalarda önce daha fazla taş -kolaylıkla taş çıkarılabilen yerlerde- ve daha sonra da yaygın şekilde kiremit kullanmaya sevketti. Kiremite elverişli toprak tabakaları her yerde bulunuyordu. Önce kanalların daha sonra da demiryollarının yayılması kiremit ocaklarının ucuz kömür elde etmesini kolaylaştırdı. Kiremit üretiminin artması 1785 de bir istihsal vergisi konması sonucunu doğurdu. Bunun sonucu olarak bu tarihten itibaren ülkenin kiremit üretimiyle ilgili kayıtlara sahip bulunmaktayız. 1785/9 dan sonraki yirmi otuz yıl içinde kiremit üretimi yüzde 80 arttı. Bu gelişme herhangi başka bir şeyden fazla olarak kanalların kiremit imalatçılarına hem yakıtın hem de nihaî ürünün taşınması için ucuz bir araç sağlamış olmasından kaynaklanıyordu. Kiremit sanayiinde yıllık üretimin bir yüzde 80 daha genişlemesi ikinci bir otuz yıl aldı. Daha sonra ise 1830 larda demiryolu çağı epeyce yol katetmişti ve bu gelişme yeni bir taşıma imkanı sunmakla kalmıyor; aynı zamanda kiremit için yeni bir talep kaynağı yaratıyordu. Onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden diğer inşaat malzemelerinde de -duvar kaplamada kullanılan sıvada, kiremit ya da taşların örülmesinde kullanılan harçta ve temellerde kullanılan betonda- önemli gelişmeler olmuştu. Fakat çimento yapımı için yapılan teşebbüslerin Portland çimentosunun elde edilmesiyle sonuçlanması 1820 lere kadar mümkün olmadı. Londra'nın ana kanalizasyon sistemi bir kuşak sonra bu maddeden inşa edildi.

Onsekizinci yüzyıl sonlarından başlayarak diğer pekçok imalat sanayiinde uygulanan tek büyük teknolojik değişme su ya da at gücünün yerine buhar gücünün kullanılmasıydı. Ancak bu çok sınırlı bir etkiye sahipti.

Çünkü o, yalnızca büyük ölçekli üretim birimleri için önemliydi. Meselâ Londra'da kurulan ilk iki buhar makinasının ikisi de bira imalathanelerindeydi. Fakat bu, bir kişinin bira pazarının bir buhar makinası satın almasına imkan verecek büyüklükte olduğu Londra, Bristol ya da Dublin gibi büyük nüfus merkezlerinde mümkündü. Buhar makinası işletme teşebbüsü için pazarın daha sınırlı büyüklükte olduğu yerlerde müteşebbisin malî güçlüklerle karşılaşması ihtimali daha fazlaydı. Meselâ talihsiz Albion'un un değirmeni buhar gücüyle işleyen ilk değirmen olarak Londra'da 60,000 sterlin masrafla kuruldu ve 1786 da işletmeye açıldı. Başarısız yıllardan sonra 1792 de yangın yüzünden tamamiyle tahrip oldu. Bu böyle bir projeye başlamak için gerekli sermaye ve teşebbüse sahip fakat mevcut uygulamalarda yapılacak her köklü değişmede karşılaşılabilecek problemli dönemi aşmak için gerekli dolu bir keseye sahip olmayan diğer imalatçılar için açık bir dersti. Lancashire, Chesire ve Yorkshire'ın dokuma fabrikalarında bile 1800 de enerjinin büyük bir kısmı su gücüyle sağlanıyordu.[124] Önemli yenilikler ticarî olarak geçerli hâle gelmeden önce bir gelişme dönemine gerek gösterir. Oysa onsekizinci yüzyıl imalatçılarının pekazı uzun süreli zarar ya da kârsız bir dönem ihtimalini göze alabilecek kadar zengindi. Çoğu 'imalatçılar' ondokuzuncu yüzyılın başında hâlâ el ustası durumundaydı; çoğu makinalar tahtadan, hantal, kolaylıkla kırılabilir veya yıpranabilir ve etkinliği temel işleyişinden çok işleticisinin hünerine bağlı nitelikteydi. Hünersiz işgücü bolluğu vardı ve pekaz üretici, işgücünün yerine makinaları ikame etmeyi kârlı buluyordu. Buhar makinası kömürü daha hızlı ve daha etkin olarak yukarı çekmesine rağmen; İskoç kadınları, 30 metreyi bulan merdivenlerden hâlâ kömürü sırtlarında taşıyorlardı. 1831 gibi ileri bir tarihte 'perakende ticaret ve elsanatları' başlığı altındaki faaliyetlerin sayım listesi, demir ustalarını, dökümcüleri, dokumacıları ve boyacıları olduğu kadar gemi yapımını, ağaç ve mobilyayı, saatleri, oyuncak ve müzik araçlarını, yiyecek ve içeçeği, kürk ve deri eşyayı, baskı ve kağıt sanayilerini de kapsıyordu.

Öte yandan, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkan çeşitli tür yeniliklerin bir kataloğu, hızlanan bir teknik gelişmenin olduğu izlenimini vermektedir. Organizasyonel ve kurumsal gelişmelerin bir sonucu olarak müteşebbis karar alma sürecinin niteliğinde önemli değişiklikler meydana gelmekte olduğu açıktı. Meselâ tarımda uzun süren çitleme hareketinin İngiliz toprak sahipliği ve toprak tasarrufunun yapısı

[124] D. S. L. Cardwell, 'Power Technologies and the Advance of Science, 1700-1825', *Technology and Culture* (1965), s. 192.

üzerine etkisi, teknolojik gelişme yönünde yeni fikirleri denemek, radikal maliyet düşürücü teknikleri benimsemek ve daha muhafazakar çiftçileri etkilemek için teşvik ve bilgiye sahip ziraî kapitalistler sınıfı lehine gücün ve fonların daha fazlasının akmasını sağlamak olmuştu. 1780 de, toprak vergisi hasılatlarına göre İngiliz topraklarının beşte dördünden fazlası, kiracı çiftçiler ya da büyük toprak sahipleri tarafından işleniyordu. Büyük toprak sahipleri yeni metodlara ticarî geçerlik kazandırma ve en etkin çiftçilik usûllerini yayma konusunda istekliydiler. Artan sayıda profesyonel çiftlik kahyası hem kendi uygulamalarıyla hem de kiracılara tavsiyelerde bulunarak teknolojik standartların yükselmesine yardımcı oluyorlardı. Kira gelirlerinin, kiracılarının teknolojik dinamizmlerine bağlı olduğunu gören toprak sahipleri, ilerlemeye dönük kiracıları daha fazla arar olmuştu. Buna karşılık kiracılar da çiftlik araçları gibi sermaye mallarını geliştirici alanlara harcama yapmak konusunda cömert davrandığı bilinen çiftlik sahiplerine yüksek kiralar vermeye hazırdılar.[125] Çoğu kiracıların kiralamaları sabit dönemli ve artan ölçüde de kısa dönemli olduğundan fiyatlardaki ve maliyetlerdeki dalgalanmalara karşı kiraların ayarlanması için büyük bir imkan bulunmaktaydı. Sonuç olarak, İngiliz çiftçileri teknolojik değişme imkanlarından Avrupa'daki köylü çağdaşlarından daha fazla yararlanma eğilimindeydiler.

Müteşebbis karar almanın niteliğini en iyi gösteren imalat sanayiinin organizasyonunda da değişmeler olmaktaydı. Sanayi inkılâbı arefesinde pazar güçlerine imalatçıların cevabını ve üretken kaynakların arz ve talep şartlarındaki değişmeleri karşılamak için yer değiştirme şekillerini tayin eden kararlar genellikle tüccar-sermayedar tarafından alınmaktaydı. Üreticinin her müşterinin isteklerini kişisel olarak karşıladığı mahallî düzeydeki köy işyerleri bir yana bırakılırsa, tipik onsekizinci yüzyıl imalatçısı ona hammadde sağlayan ve nihaî ürünü teslim alan bir tüccarın siparişlerine göre iş görmekteydi. Bunun yapılış şekli sanayiden sanayiye ve (bölgesel ihtisaslaşmanın gelişmesi ile) bölgeden bölgeye değişmekteydi. Ancak genel olarak ele alındığında çok sayıda sanayide sistem aynıydı. Meselâ, dokuma sanayiinde Norwich, Leeds, Manchester, Nottingham ve Londra'da iş gören tüccar ham ve eğirilmiş yünü, pamuğu, keten veya ipeği evlerinde çalışmaları için bir iplikçi ve dokumacı ordusuna veriyor ve elde edilen iplik ya da kumaşı toplayarak diğer evlerde ve küçük işyerlerinde başka işlemlerin (tamamlama, boyama ve baskı) yapılması için yeniden dağıtıyor-

[125] H. J. Habakkuk, 'English Landownership 1680-1740', *Economic History Review* (1939/40).

du. Bazan kendi tamamlama yeri de bulunuyordu. Nadir olarak da, üstün kaliteli kumaş konusunda ihtisaslaşmış Batı İngiltere yünlü sanayiinde olduğu gibi, tüccar aynı zamanda bir imalatçıydı ve putting-out sisteminde olduğundan daha sıkı bir kalite kontrolünü sağlamak için kendi dokuma atölyelerinde iş görüyordu. Genel olarak ev sanayiinde işçi, ister sırtında isterse çiftlik arabasıyla taşıma işini kendisi yapmak ve gerekli sermaye araçlarını yine kendisi satın almak zorundaydı. Temel aracın -çorap yapma tezgahı- oldukça pahalı olduğu çorapçılık sanayiinde, ipliği sağlayan ve üretilen çorapları alan tüccar aynı zamanda bağımsız örgücüye pazarlığın bir parçası olarak tezgah ve bazan işyeri kiralıyordu.

Madenî eşya işinde bile sanayinin ağır eritme dalı dışında tüm dallarında putting-out sistemi geçerliydi. Yalnızca ocağın sabit bir sıcaklık seviyesinde tutulmasının sürekli işgücü istihdamını gerektirdiği maden ocaklarında ürünle ilgili tüm teknolojik ve pazarlama kararlarını alan demir imalatçısıydı. Çömlekçiler, ya da inşaatçılar, genellikle doğrudan doğruya mahallî müşterinin özel ihtiyaçlarına göre iş görmekte ve burada üretici birimi ferdî çömlekçi (ya da götürü iş yapan imalatçı veya küçük usta) meydana getirmekte ve esnafla işçiler gündelik veya parça esası üzerine çalıştırılmaktaydı. Çömlekçilerin bu işe elverişli toprağın çevresinde toplanma eğiliminde oldukları çömlekçilik bölgelerinde, bir ölçüde işbölümüne gidilmiş küçük işyerleri yaygındı. Fakat bunlar tamamiyle ustalık sahibi insanlardı ve hem biraraya gelmeleri hem de ihtisaslaşmış olmaları bir sınaî kapitalizm meydana getirmekten çok karşılıklı yardımlaşmadan ibaretti. İster bağımsız ister grup halinde çalışsınlar, normal olarak ferdî müşteri ya da tüccarın ihtiyaçlarına göre sipariş esası üzerine üretim yapıyorlardı.

Onsekizinci yüzyılda büyük şehirlerde (özellikle Londra'da) büyük işyerleri ve hatta fabrikalar bulunmakla birlikte; çoğu imalat birimlerinde, özellikle tarım ürünlerini işleyenlerde, üreticilerin çoğunluğu dar bir mahallî pazara yönelik küçük ev işletmeleriydi. İthal malı hammaddeye bağımlı olan şeker tasfiyesi başlıca ithal limanlarında -Bristol, Liverpool, Glasgow ve Londra- toplanmış bir fabrika işiydi. Bira büyük ölçekli biracılardan kendi ihtiyaçlarını karşılayan meyhanecilere ve lokantacılara kadar her tür büyüklükteki birimlerde satış için üretiliyordu. Gerçekten de çoğu sanayilerde küçük işyerleri vasıtasıyla yapılan ev içi üretimden büyük fabrikaya kadar; sipariş üzerine ticaretden kitle üretimine kadar sınaî organizasyon yelpazesinin her türünü temsil eden üretim birimleri bulunmaktaydı. Ancak onsekizinci yüzyılın ortalarında imalat sanayiinde yaygın tip kendi hesabına çalışan esnaftı. Bunlar ya mahallî çiftçiden veya küçük

tüccardan satın aldığı malzeme ile doğrudan müşteriye satış için ya da -pazar ufukları millî ve milletlerarası boyutlara doğru genişledikçe- pazarlama kararlarını (yani her maldan ne kadar ve hangi fiyattan üretilecek) alan ve hammadde ve nihaî mal piyasalarında başarılı bir spekülasyondan doğan kârları ele geçiren büyük tüccar için üretim yapıyorlardı.

Sanayinin bu ev üretimi safhasında, teknoloji yeni üretim süreçleri veya yeni ürünler geliştirmekten çok kalite standartlarını korumaya yönelik olarak düzenlenmiş bir esnaf geleneğine bağlı ve uzun bir çıraklık dönemi geçirmiş insanlar tarafından kontrol edilmekteydi. Bu küçük ölçekli üretim yapanların pekçoğu için imalattan kazanılan gelirin tarımdan kazanılana bir ilave niteliğinde olması, onları geleneksel tekniklerini değiştirmeyi düşünmek konusunda daha da isteksiz kılıyordu. Kâr peşinde koşan dinamik müteşebbisin, onsekizinci yüzyılın başlarında bir imalatçıdan çok bir tüccar olma ihtimali daha fazlaydı ve onun getirdiği yenilikler, yeni pazarlar açma (yeni hammaddeler ve yeni nihaî mallar için) veya yeni ticarî organizasyon teknikleri (meselâ yönetim, sigorta veya finansman konularında) geliştirme şeklini alma eğilimindeydi. Makinalaşma ve sanayi inkılâbı ile birlikte sanayide buhar gücünün kullanılışı sonucu ortaya çıkan fabrika sistemine geçiş, yenilik kararının niteliğinde önemli bir değişmeye yolaçtı. Üretim süreci böylece girdilerin yapısını değiştirmenin kâr açısından sonuçlarını değerlendirmeye alışkın profesyonel kapitalist müteşebbisin tam kontrolüne geçince; kârlı olabilecek yenilik imkanlarının süratle belirlenmesi ve uygulanması ihtimali büyük ölçüde yükseldi. Yenilik yapma kararının niteliğindeki bu değişme, sanayi inkılâbı ile beraber gelen teknik değişmenin hızının artışını ve bu hızlanmanın ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar boyunca kendi kendini beslemesini açıklamanın önemli bir parçasını meydana getirmektedir.

Onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki yeniliklerle ilgili bilgilerin bu değerlendirmesinden çıkarılacak sonuç, yalnızca üretimde önemli bir artışı haklı kılacak kadar potansiyel pazarın geniş ve talebin elastik olması halinde müteşebbislerin geleneksel tekniklerden vazgeçerek önlerinde açılan teknik imkanların getirdiği avantajlardan yararlanma yoluna gittikleridir. Bu, ekonomik teşvikin ve teknik imkanın güçlü olduğu pekaz sanayi dalında meydana geldi. Bunun dışında yenilik müteşebbis bir azınlığın imtiyazıydı ve onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren gelişme halindeydi. Birkaç sanayi dalı ve bölge dışında üreticilerin çoğunluğunun yenilik yapmağa 1815 de 1750 de olduğundan daha fazla istekli olduğunu gösteren bir işaret bulunmamaktadır.

2. PAZAR ORTAMINDA DEĞİŞMELER

Yenilik için ekonomik teşvik ve teknik imkan gerekli unsurlardır. Yeniliğin yaygın olabilmesi için teşvik etkili ve imkanlar elverişli olmalıdır. Muhtemelen yenilik için en etkin teşvik, pazar ortamındaki değişmedir. Onsekizinci yüzyılın sonuna doğru pazar ortamında ne gibi değişmeler olmuştu?

Pazarın ele alınması gereken iki yönü -iç pazar ve dış pazar- bulunmaktadır. Önce iç pazar hakkında ne söyleyebiliriz? Yüzyılın ilk yarısında gelir bölüşümünde 1755 öncesi otuz kırk yıl içinde elde edilen olağanüstü bol ürün yıllarından doğan bir dizi değişme olmuştu. Bol bir ürün yiyecek fiyatlarının düşmesi ve işgücü maliyetlerinin yükselmesi; bu yüzden işgücü kiralıyan çiftçiler için kârların ve toprak sahipleri için kiraların düşmesi demekti. Bolluk yıllarının birbirini izlemesi ise çiftçilerin ve toprak sahiplerinin kayıplarını giderme şansına sahip olamamaları demekti. Bu, gerçekten şiddetli bir ziraî bunalım dönemiydi.

Öte yandan, toplumun geri kalan kesimi için tersi doğruydu. Rençberler, yoksullar ve tarım işçileri için bol ürün, daha fazla iş, daha fazla ücret ve rençberin küçük tarlasından ürün olarak ya da yoksulların, büyük çiftliklerden tarla dibi olarak daha fazla yiyecek elde etmesi demekti. Bolluk yıllarının birbirini izlemesi ambarların daima dolu olması; yiyecek satın alarak eksiklerini tamamlamak zorunda kalan köylülerin ürün yılının sonunda ucuz olarak alabilecekleri kadar fiyatların düşük olması demekti. Hemen hemen bütün yiyeceklerini satın alarak elde eden tarım dışı işlerde işçiler için bol ürün daha da yararlıydı. Ücretleri kendilerine daha fazla yetmekte ve içki (bu aynı zamanda cin düşkünlüğü çağıydı), şeker ve giyecek gibi lüks mallara harcamak için daha fazla para ellerinde kalmaktaydı. Hammaddelerini tarımdan alan sanayiciler (bu sanayi öncesi ekonomide onların büyük bir oranı bunu yapıyordu) iyi bir ürün yılında maliyetlerinin düştüğünü; müşterilerinin büyük bir kısmının daha zengin olduğunu ve böylece kârlarının ve satışlarının yükselme eğiliminde olduğunu görmekteydi. Bol ürün yıllarının birbirini izlemesi, onları daha fazla işgücü çalıştırmaya; daha fazla sermaye yatırımı yapmaya; üretimlerini genişletmeye ve daha yüksek bir üretim düzeyinde elde edilebilen ölçek ekonomisinden yararlanmaya teşvik etti. İngiliz tarım ürünlerini yabancı ülkelerde satan tüccar, mal başına kârlarını azaltmaksızın fiyatlarını düşürebildi ve düşen fiyatların sonucu olarak pazar genişlerken kârlarını büyük ölçüde arttırabildi. Tahıl primiyle (ki ihraç edilen buğdayın her 250

kg.ına 5 peni; önemli miktarlara ulaşmakla birlikte daha ucuz tahıllara ise bundan daha az sübvansiyon yapılıyordu) teşvik edilen tüccar, 1750 lerin başlarında İngiliz hububat ihracatını çeyrek milyon tonun üzerine çıkarmayı başarmıştı. Bu, ticaret dengesini aksi takdirde olacağından çok daha elverişli bir duruma getirdi; millî para arzını arttırdı ve ticareti daha da teşvik etti.

Özetle, bol ürün yıllarının birbirini izlemesi, çiftçileri ve toprak sahiplerini daha yoksul; toplumun diğer tüm üyelerini ise daha zengin yaptı. İngiltere ve Galler'de yaşayan ailelerin Gregory King tarafından yapılan analizinde kullanılan terimlerle ifade edersek; mülk sahipleri, çiftçiler ve gelirlerini topraktan elde eden bütün rantiyelerle asil sınıfın üyeleri (muhtemelen tüm ailelerin yüzde 20 sinden daha az bir bölümü) bol ürün yıllarının birbirini izlemesi ile gelirlerinin düştüğünü gördüler. Toplumun diğer üyeleri, yani çoğunluk ise kendilerini daha zengin olmuş buldular. Başka bir deyimle belirtirsek, tarım teşebbüslerinin kazançları düştü; tarım dışı teşebbüslerin kazançları yükseldi ve düşük gelir grupları genel olarak daha düzenli ücret gelirine kavuştular ve paraları ile daha fazla mal satın alabiidiler. Bütün bunlar İngiliz sanayiine ve ticaretine bir kuşaktan daha fazla süren belirgin bir teşvik sağladı. Tam da onsekizinci yüzyılın ortasından önce ekonomik büyüme hızının artmış olduğuna dair kuvvetli ipuçlarının bulunması şaşırtıcı değildir.

1750 lerin sonunda bol ürün yılları sona erdi ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında manzara tersine döndü. Fakat iç talep düzeyi 1760 ve 1770 lerde de düşme göstermedi.[126] Aksine turnikelere ve kanallara yapılan yatırımlardaki hızlanma, Newcastle'dan Londra'ya gemiyle taşınan kömür miktarındaki artma (1770 lerde 1750 lerde olduğundan % 29 daha yüksekti) ve 1770 lerde 1750 lerde olduğundan % 70 daha fazla olan net ham pamuk ithalatındaki büyük yükselme, hep iç üretimden yapılan ihracatın hacmındaki nisbî durgunluğa rağmen iç pazarın canlılığını koruduğunu göstermektedir. İç piyasadaki değişmeler bu dönemdeki İngiliz sanayi ve ticaretini teşvik konusunda iki şekilde etkili oluyordu. İlki, artan nüfusun etkisiyle ortaya çıkıyordu. Bu aynı oranda kişi başına harcamaları arttırmamış olsa bile toplam harcamanın hacmını arttırıyordu. İkincisi ise çitle-

[126] 1750 den 1780 e kadar durumun iç talep lehine olmaya devam ettiği görüşüyle ilgili kanıtların sistematik bir takdimi için bknz. D. Evershley, 'The Home Market and Economic Growth in England, 1750-1780', *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution,* ed. Jones ve Mingay, *op. cit.*

me hareketinin sonucu olarak para ekonomisinin genişlemesi yoluyla kendini gösteriyordu. Rençberlerin açık tarla ve çayırlardan kovulması, çitleme ve hendekle çevirme için gerekli yatırımı yapamayacak kadar yoksul olan küçük toprak sahiplerinin hisselerinin satın alınması, giderek daha az ailenin kendi öztüketimleri için yiyecek ve giyecek üretmeleri demekti. Elbette para ekonomisinin bu gelişmesi, çitleme süreci gönüllü ya da zorunlu olarak devam ettiği sürece (gerçekte bundan daha uzun bir süre) sürdü. Fakat 1750 lerden 1815 lere kadar süren yükselen fiyatlar döneminde rençberlerin ve küçük toprak sahiplerinin, büyük toprak sahiplerinin toprakları birleştirme ve çiftçilerin genişleme çabalarına karşı koymakta zirai bunalım dönemlerinde olduğundan daha fazla güçlük çektiğini düşünmek yerinde olacaktır. Ondokuzuncu yüzyılın başında, Gregory King tablosunu düzenlediği zaman İngiltere ve Galler'deki ailelerin yaklaşık dörtte birini oluşturan ve reel gelirleri büyük ölçüde pazara çıkmayan mal ve hizmetlere bağımlı olan 'rençberler', ailelerin benzer bir tablosunu hazırlayan Colquhoun için artık ayrı bir grupta toplanamayacak kadar önemsizdi. Geçimlik üretici, birkaç ulaşılamaz nitelikte bölge dışında hemen tüm bölgelerde silinmişti.

Pazar ortamının diğer yönü dış pazardı. İngiliz tarım ve sanayiinde fiyat ve maliyetler düştüğü ölçüde İngiliz mallarının dışarda satılması daha kolay hâle gelmiş ve sonuçta İngiliz iç üretiminden yapılan ihracat artmış olmalıydı. 1730, 1740 ve 1750 lerde İngiliz iç üretiminden yapılan ihracattaki artış eğilimi, iç pazarda o dönemde ortaya çıkan değişmelerin ikincil etkileri olarak değerlendirilebilir. 1740 larda iç üretimden yapılan ihracatın gösterdiği büyük sıçrama ile (hacım olarak yaklaşık yüzde 50 bir artış) reeksport faaliyetlerindeki düşmenin aynı zamana rastlaması, artışın dış talepte kendiliğinden meydana gelmiş bir büyümeden çok İngiliz mallarının daha elverişli şartlarla arzedilmesinden kaynaklandığı görüşünü doğrulamaktadır.

Dış pazar şartlarında yüzyılın ikinci yarısında artan ölçüde belirginleşen önemli değişme işaretleri ortaya çıkmıştı. Ancak onlar önce Yedi Yıl Savaşı'nın ve sonra da Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın yolaçtığı karışıklık yüzünden gölgelendiler. Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da gelirler ve nüfus artıyordu ve İngiliz malları için potansiyel pazarlar süratle genişliyordu. Amerikan Savaşı'nın etkilerinden kurtuluş süratli oldu ve yüksek büyüme oranı, Fransız savaşlarının İngiltere'nin Avrupa'daki başlıca rakiplerini güçsüzleştirdiği 1790 lar boyunca devam etti. İç üretimden yapılan ihracat ve re-eksport ticareti bu artan ekonomik fırsatlar karşısında büyük

ölçüde genişleme gösterdi. Bundan dolayı İngiliz tüccar ve sanayicileri, hızlı enflasyon ve yüksek vergileme ile mücadele etmek zorunda olmalarına rağmen; dünya ticaret yollarına hükmetme bakımından öyle elverişli bir yerde bulunuyorlardı ki satışlarını genişletmeyi başaramamaları düşük bir ihtimaldi. Pamuklu ve demir sanayii ürünlerinde ise, daha düşük fiyatlarla daha kaliteli mallar arzedebilmenin sağladığı ek bir üstünlüğe sahip bulunuyorlardı.

Talep yönündeki faktörlerin, onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde yeniliği teşvik edici etki yaptığı sonucuna varabiliriz. Nüfus ve millî gelirin nisbeten durağan olduğu başlangıçta anormal ölçüde bol ürün yıllarının birbirini izlemesinden doğan düşük sınaî hammadde ve yiyecek fiyatları, gelirlerin genel olarak tarımda yoksul kesimin; şehirde işçilerin ve imalatçıların lehine yeniden dağılımını sağlıyordu. Sonuç olarak, 'ziraî bunalım' dönemi yatırılabilir ziraî fazlayı azaltmış olsa bile sınaî gelişmeyi uyarıyordu. Yüzyılın ikinci çeyreğinde görülen uluslararası ticaretteki sıçrama üçüncü çeyreğinde yavaşlayınca bu kez iç talep, sağlıklı bir hızı korumayı sağladı. Yüzyılın son yirmi yılında ise İngiltere, batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da süratle genişleyen pazarlardan yararlanmak için kendisinin istisnaî bir üstünlüğe sahip olduğunu gördü.

3. BULUŞ HIZINDA DEĞİŞMELER

Yenilik yapmak için ekonomik imkanların varlığı yeterli değildir. Teknik imkanın bulunması da gereklidir. Onsekizinci yüzyıl içinde İngiliz üreticilerince yeni buluş ve fikirlerin elde edilebilir olduğu zamanı belirliyebilir miyiz? Günümüzde ekonomik büyümeyi sınırlayan faktör ve dar boğazların ışığında onların önemini değerlendirebilir miyiz?

Tüm mucitler haklarını korumaya çalışmamış ve bütün buluşlar üretimle ilgili olmamasına rağmen, buluş sahiplerinin aldığı patentlerin yıllık sayıları buluşların hızı hakkında bir fikir verebilir. Bu serilerde ilk sıçrama tek bir on yıl içinde verilen patentlerin sayısının ilk kez 200 ü aştığı 1760 larda oldu. Daha önce yalnızca bir kez -1690 lardaki canlanmada- onların sayısı 100 ü aşmıştı. O tarihten sonra 1810 ve 1820 lere kadar her on yılda yaklaşık yüzde 50 arttı. Bu tarihlerde artış hızı yavaşladı. Sonra 1830 ve 1840 larda tekrar hızlandı. Bu son on yılda sayı olarak 1760 larda olduğunun yirmi katıydı.

Tablo 3. Her on yılda alınan İngiliz patent haklarının sayısı

1630/39	75	1740/49	82
1640/49	4	1750/59	92
1650/59		1760/69	205
1660/69	31	1770/79	294
1670/79	50	1780/89	477
1680/89	53	1790/99	647
1690/99	102	1800/09	924
1700/09	22	1810/19	1124
1710/19	38	1820/29	1453
1720/29	89	1830/39	2453
1730/39	56	1840/49	4581

Kaynak: B. R. Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics* (1963) s. 268.

Patenti alınan buluşların sayısı İngiliz müteşebbisinin yararlanabileceği yeni işlemlerin sayısının çok zayıf bir göstergesidir. Üstelik bu yeni buluşların çok azı üretken bir öneme sahipti. Yeniliklerin kalitesi ve niteliği, etkilerini tayinde patentlerin sayısından çok daha önemlidir. Açıktır ki yeni bir buluşun potansiyel mucitler için ilk eldeki önemi, onun mevcut bir darboğazı kaldırmasına; arzın arttırılmasını sınırlayan faktörlerden bazılarının etkisini azaltmasına ya da tatmin edilemeyen bir talebi karşılamasına bağlıdır. Meselâ, 1733 de patenti alınan Kay'in uçan mekiği, çalışkan bir dokumacıya iki kişinin işini yapma imkanını verdi. Yine de o yavaş bir yayılma gösterdi ve mucidine çok az kazanç getirdi. Çünkü dokumacı değil de iplikçi açığı vardı ve Kay'in buluşu bu açığı yalnızca daha da şiddetli hâle getirmişti. Aynı şekilde Cartwright enerjiyle işleyen motorlu tezgahını geliştirdikten bir çeyrek yüzyıl sonra tüm ülkede hâlâ yalnızca 2,400 adet bulunmaktaydı. Çünkü ne el tezgahları ne de onu çalıştıracak insan kıt değildi. Buna karşılık kömür hâlâ pahalı bir maldı. Öte yandan, Hargreaves'in iplik yapma makinası, iplik işçisinin üretimini onaltı katına çıkardı ve o zamana kadar elle işleyen iplik yapma araçlarına bağımlı olan küçük evlerde önüne geçilmez bir yangın gibi yayıldı. Arkwright'ın su

gücüyle çalışan iplik yapma makinası ise, dokumada atkıda olduğu kadar çözgüde de kullanılabilecek sağlamlıkta iplik üretti ve böylece o zamana kadar Hint basmalarının doyurulamayan talebi İngiliz kaynaklarıyla karşılanabildi.

İngiliz sanayi inkılâbının arefesinde (yani onsekizinci yüzyılın ortasında) İngiliz ekonomisinin genişlemesini sınırlayan en kritik ve yaygın iki darboğaz bulunmaktaydı. Bunlar odun kıtlığı ve enerji kıtlığıydı. Bunlar birbirleriyle yakından alakalı problemlerdi. Kereste sermaye mallarının imalinde çok yaygın olarak kullanılan bir malzemeydi. Gemiler, makinalar, araçlar, su boruları ve binalar için gerekliydi. O aynı zamanda kömürün bulunmadığı yerlerde ya da teknik problemlerin kömür kullanımını engellediği alanlarda (demir sanayiinde olduğu gibi) yakıt olarak gerekliydi. Bir inşaat malzemesi olarak yetersizdi: çünkü hantaldı, kolaylıkla yanıyordu. Hava etkisiyle ve sürtünme ile süratle yıpranıyordu. Bu yüzden ortalama olarak kısa bir ömre sahipti ve makinaların hareketli parçalarında kullanılmaya elverişli değildi. Odun kıtlığı başta demir sanayii olmak üzere yakıt için ona bağımlı olan sanayilerin üretimini sınırlıyordu.

Sanayi öncesi bir ekonomide yararlanılabilir enerji şekilleri yalnızca kas gücü, su gücü ve rüzgar gücüydü. Bunların hiçbiri modern bir sınaî ekonomiyi destekleyebilecek bir şekle dönüşme imkanına sahip değildi. Su ve rüzgar değirmenlerinden yüzyıllarca yararlanılmıştı ve onların yapılış şekillerine pekçok ustalık getirilmişti. Fakat onlar iki kaçınılmaz sınırlamaya bağlıydılar. Onlar hava şartlarına bağlı olduklarından (İngiliz hava durumundan daha az tahmine elverişli bir şey yoktur) kararsız ve kestirilemez nitelikteydi ve üretilen enerjinin hemen kullanılması gerekiyordu.

Sanayi inkılâbının en önemli başarısı, İngiliz ekonomisini ağaç ve su yerine kömür ve demire dayalı hâle getirmesiydi. Ağaç, sınaî bir çerçevede, bir yapı malzemesi olarak çok sınırlı bir geleceği olan ve giderek azalan bir kaynaktı. Su gücü ve rüzgar gücü, yararlananların ancak kısmen denetimleri altındaydı ve çok sınırlı bir potansiyele sahipti. Ortalama bir rüzgar değirmeninin ya da su tekerleğinin gücü 5-10 beygirgücü arasındaydı ve onların en karmaşık ve pahalı şekilleri 30 beygir gücünden daha fazlasını üretemiyordu.

Sürekli sanayileşme ve teknik değişme sürecini ve dolayısıyla kendi kendini besleyen ekonomik büyümeyi başlatarak sanayi inkılâbının ortamını hazırlayan önemli onsekizinci yüzyıl buluşlarını belirlemek istersek; en güçlü adaylar, bir yandan buhar makinası, öte yandan da ucuz ve iş-

lenmeye elverişli İngiliz yumuşak demirinin elde edilmesini sağlayan Cort'un demir tavlama işlemi olarak görünecektir. İlk kez 1775 de uygulanan Watt'ın buhar makinası, geniş bir alanda derhal uygulanma imkanına sahipti. Su pompalama ve yukarı çekme makinasına uygulanarak daha derin damarlardan ucuz olarak kömür çıkartılmasını mümkün kıldı. Körüklü ocaklara uygulanarak odun kömürü yerine kok kömürünün yakılmasına imkan verecek güçte hava tazyiki sağladı ve mevsime ve bölgeye göre değişen su arzına bağımlı olmak yerine, kömür ve demirin bulunduğu yerlerde pahalı körüklü ocakların sürekli işlemesini sağladı. Sınaî makinalara uygulanarak iplik ve dokuma fabrikalarına, bira imalathanelerine, un değirmenlerine ve kağıt fabrikalarına enerji sağladı ve çok çeşitli sanayi dallarında büyük ölçekli işletmeler kurulmasını sınırlayan önemli bir engeli ortadan kaldırdı. Bu imkanlar, ondokuzuncu yüzyılın daha ilk on yılında mevcuttu. Eğer Watt, patent aracılığıyla makinasının yaygınlaşmasını sınırlamamış olsaydı; bu gelişme, daha hızlı ve daha kapsamlı olabilirdi. Su enerjisi ondokuzuncu yüzyılın başlarında pekçok imalat alanında hâlâ büyük ölçüde temel enerji kaynağı idi.[127] Daha sonra ondokuzuncu yüzyılda lokomotiflere uygulanan buhar, kömür, demir, kiremit ve diğer ağır hammaddeler ile üretici mallarının ülkenin her tarafına taşınmasını mümkün hâle getirdi. Daha sonra ise, demir gemilere uygulanmasıyla Yeni Dünya'dan ucuz yiyecek ithalatını sağladı ve böylece sanayileşme sürecini, nihaî sonucu olan uluslararası ihtisaslaşmaya yöneltti.

Diğer önemli buluş olan Cort'un demiri tavlama ve yumuşatma işlemi 1780 lerin sonlarından itibaren yaygınlaşmaya başladı ve demir sanayiinde odun kömüründen kok kömüre geçiş sonucunu doğuran bir dizi buluşun son halkasını oluşturdu. O, sanayinin azalan yerli kereste arzına ve pahalı yabancı çubuk demire bağımlı olmaktan süratle kurtulmasını ve nisbeten daha bol olan İngiliz demir cevheri ve kömür kaynaklarından yararlanmasını sağladı. Yine sınırlayıcı bir darboğaz süratle ve etkin şekilde aşılmış oldu. Fakat asıl önemli olan uzun dönemdeki sonuçlarıydı. Üreticinin dayanıklı mallarının çoğunlukla imal edildiği madde olarak demirin kullanılışı çok büyük sonuçlar doğurdu. Demir makinalar uzun ömürlüydü; çok az aşınma ile sürekli olarak işleyebiliyordu; basınca dayanıklıydı; ustanın gözünden daha doğru sonuçlar vermesi kesin olan standart şekillere uydurulması kolaydı ve herşeyden önemlisi ucuzdu. Ucuz demirin ortaya çıkışı, makina çağının ve mühendislik sanayiinin başlangı-

[127] G. N. von Tunzelmann, *Steampower and British Industrialization to 1860,* s. 125.

cıydı. Meselâ buhar kazanlarında kullanıldığında İngiliz işlenmiş demiri bakırdan daha ucuzdu ve yüksek basınç altında dökme demirden daha emniyetliydi. İmalat aletlerine uygulandığı zaman ilk kez hassasiyet çalışmalarını mümkün hâle getirdi ve böylece hassasiyetin sonsuz ölçüde gelişmesini sağladı. Meselâ modern ölçülerde ilk büyük İngiliz imalat aletleri yapımcısı Henry Maudslay, yapım malzemesi olarak yalnızca maden kullanarak yeni bir doğruluk standardı geliştirdi. 1802 de Portsmouth tersanesinde makara imalatını makinalaştırmak için planlanmış ağaç işleyen bir makinalar grubu yaptı. "30 beygir gücünde bir buhar motoru ile işleyen makinalar yılda 130,000 makara imal ediyordu. İşgücünden yapılan tasarruf, 110 usta işçiden 10 düz işçiye geçişi mümkün kılmış ve Amirallik, yılda yaptığı sermaye harcamasından hemen hemen üçte bir oranında tasarruf sağlamıştı... Maudslay'in Portsmouth için yaptığı makinalar 1831 de ölümünden sonra yüzyıldan daha fazla süre kullanıldı."[128] Son olarak demiryollarında ve gemilerde kullanılan demir, olağanüstü yüksek güce sahip bir inşa malzemesiydi ve buhar motorunun yardımıyla taşıma sanayiini temelden değiştirdi.

Bu iki yeniliğin ayırdedici özelliği, sermaye malları üreten sanayilere köklü teknolojik değişmeler getirmeleriydi. Bu, onlara sanayileşme sürecinde büyük ve sürekli bir etki kazandırdı. Sermaye mallarının fiyatlarını etkileyerek sonuçta millî yatırımı, sanayi öncesi düzeylerden sınaî düzeylere yükselttiler. Mevcut fonların satın alabilecekleri gelir yaratıcı servetleri çoğaltarak sermayede tasarruf sağladılar. Yeni tekniklerin ekonominin farklı sektörlerine uygulanma hızını etkileyerek yenilik hızını arttırdılar. Dağınık güç kaynaklarından yararlanan metal esaslı teknolojinin buluşlar sayesinde benimsenmesi, ilk sanayi inkılâbının temelidir.

Yukarıdaki tartışma ışığında ilk sanayi inkılâbını oluşturan teknik değişmelerin zamanı konusunda neler söyleyebiliriz? Bu noktada imalat sanayiine ağırlık vermemiz makûl olacaktır. Çünkü tarımdaki, ticaretteki ve demiryolu öncesi taşımadaki benzer yenilikler, sanayi öncesi bir ekonominin devamı sayılabilecek pasif faktörlerdir.

(1) İlk nokta onsekizinci yüzyıl ortamının teknik değişmeye genel olarak elverişli olmasıdır. İngiliz imalatçılarının arzlarını arttırmaları yönünde bir eğilim, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak ikinci yarısında hızlanmıştı. Bunun teknik değişmeye sağladığı teşvik, yeniliğe karşı ilgiyi

[128] T. K. Derry ve Trevor I. Williams, *A Short History of Technology* (1960), s. 352.

arttırdı. Yenilik genel olmamakla birlikte yaygındı ve her zaman olmasa bile çoğu zaman oldukça kârlıydı.

(2) Onsekizinci yüzyılın sonlarında belirgin şekilde ortaya çıkan yeni teknolojik imkanlardan kaynaklanan üretim tarz ve ölçeğindeki değişmelerle yenilik arzusu daha etkin hâle geldi. Fabrika tipi sanayide cihaz ve tesisin sahibi olan sınaî kapitalist, imalatın temel teknolojisini yeniden gözden geçirme konusunda tüccar-kapitalistten ve sanatkar esnaftan daha fazla teşvik ve imkana sahipti. Ayrıca onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki sınaî manzara bakımından özellikle çarpıcı olan bir husus da teknik gelişme ile ilgilenen sanayiciler ve fen bilginleri arasındaki aktif ve verimli işbirliğiydi.[129] Bu işbirliği, yalnızca temel bir buluştan ticarî olarak kârlı bir yeniliğe geçinceye kadar deneme ve hata sürecinin kısalması değil; aynı zamanda makinaların ve işlemlerin etkinliğinde daha sathî fakat uzun dönemde eşit ölçüde önemli maliyet düşürücü ilerlemelerin yaygın şekilde benimsenmesi bakımından da önem taşıyordu.

(3) Üretimi arttırmaya yönelik genel teşvik, bunu başarmanın artan bir teknik güçlükle karşılaşması yüzünden bazı sektörlerde daha da şiddetle hissedilmekteydi. Bu teknik güçlükleri aşan yenilikler daha başarılı olarak süratle yaygınlaşıyordu.

(4) Teknik değişmenin büyük başarı kazandığı ve süratle yaygınlaştığı bu sektörlerin sayısı uzunca bir süre oldukça azdı. 1820 lerden önce pamuklu sanayii ve demir sanayii ile sınırlıydı. Ayrıca geniş bir dizi sanayi dalında başarılı şekilde uygulanan fakat demiryolu çağından önce yalnızca pamuklu, demir ve madencilik alanlarında önem kazanan buhar motoru bulunmaktaydı.

(5) Ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci on yılına kadar, teknikleri köklü biçimde değişen sanayi dalları az ve toplam millî gelirin nisbî olarak oldukça küçük bir bölümünü doğrudan meydana getirmiş olsalar da sürekli sanayileşmenin çekirdeklerini taşımaktaydılar. Bir ölçüde bunun nedeni benzer teknolojilere sahip diğer sanayi dallarının bulunmasıydı. Meselâ, pamuklu sanayiinde başlayan yeniliklerin diğer dokuma sanayilerince kabul edilmesi yalnızca bir zaman meselesiydi. Bir ölçüde bunun nedeni onların doğrudan olarak diğer sanayileri -meselâ demir, kömür

[129] A. E. Musson (ed.), *Science, Technology and Economic Growth in the Eighteenth Century*, s. 62.

madenciliğini ve kıyı gemiciliğini; dokuma ise işleme ve giyecek sanayilerini- teşvik etmesiydi. Fakat asıl neden buhar motorunun ve demir sanayiinin gelişmesinin, bir bütün olarak üretici malları sanayileriyle ve onlar aracılığıyla bütün imalat sanayilerindeki yatırım ve yeniliklerle ilgili çok kapsamlı sonuçlar yaratmasıydı.

BÖLÜM 9

İŞGÜCÜNÜN ROLÜ

Başarılı bir ekonomik kalkınmanın kaçınılmaz şartı genişleyen, seyyal ve uyumlu bir işgücünün varlığıdır. Sanayi inkılâbını oluşturan millî üretimin büyüme hızı ve yapısındaki değişmelerin sağlanması için işgücünün niteliğinde ve sayısında önemli değişmeler olmalıdır. Bu bölümde ilk sanayi inkılâbında göründüğü şekliyle bu değişmelerin niteliğini gözden geçirecek ve onların sebep ve sonuçlarının bazılarını ortaya koymağa çalışacağız.

İlk olarak bir üretim faktörü olarak işgücüne belirli bir perspektiften bakmak önem taşır. Eğer kendimize meselâ ekonomik büyümenin temel tayin edici unsurlarını sorarsak, bunu dört ana başlık altında toplayabiliriz: doğal kaynaklar, teknik ilerleme, sermaye birikimi ve işgücü arzının nitelik ve sayısında artış. Yani esas olarak, herhangi bir ekonominin mal ve hizmet üretimini genişletebilme oranı dört temel faktöre bağlıdır:

(1) Doğal kaynaklar stokunu genişletebilme oranı. Böylece meselâ, yeni toprakları tarıma açabilen, yeni maden kaynakları bulabilen veya daha önce geçilemeyen ya da belirli mevsimlerde kullanılabilen yolları ve nehirleri işler hâle getirebilen bir ülke, etkin olarak kaynak temelini geliştirebilir ve böylece işgücü ya da sermaye birimi başına üretimini arttırabilir. Genel olarak bir ülkenin doğal kaynaklarını arttırabilmesinin bir sınırı vardır. Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyıl Amerikası gibi bir ülke, sınırlarını ileri götürerek uzunca bir zaman bunu başarabilir. Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başları İngiltere'sinde de daha sınırlı ölçüler içinde olmakla birlikte boş toprakların çitlenmesi ve daha önce ulaşılamayan maden kaynaklarını ulaşılabilir hâle getiren bazı taşıma darboğazlarının kaldırılmasıyla aynı tür bir süreç cereyan ediyordu.

(2) Teknik gelişme de belirli bir işgücü ve sermaye girdisi ile daha fazla mal ve hizmet üretimine imkan verir. Üretim tekniklerinde bir yenilik (meselâ ürünlerin yeni bir rotasyonu, odun kömürü yerine kok kömürünün kullanılması) ya da yeni bir makina, maliyetleri düşürecek ve böylece müteşebbislere girdi birimi başına üretimi arttırma imkanını verecektir.

(3) Ekonomik büyüme oranının üçüncü belirleyicisi yeni yatırımların oranıdır. Yani, üretim süreçlerine uygulanan sermaye girdisinde artıştır. Daha çok gemi veya daha çok kanal daha fazla ticaret malı taşır. Daha fazla pompalama makinası veya yukarı çekme aracı, çıkarılan daha fazla kömür demektir.

(4) Ekonomik büyümenin dördüncü belirleyicisi işgücü arzının genişleme oranıdır. Eğer insanlar daha yoğun, daha uzun süre, daha düzenli ve daha hünerli olarak çalışırlarsa veya aktif olarak çalışan nüfusun sayısı artarsa bu daha fazla mal ve hizmet üretimi sonucunu doğurur.

Bu belirleyici faktörler birbirleriyle alakalıdır. Meselâ, yatırım oranını arttırmaksızın millî doğal kaynaklar stokunu genişletmek veya teknik değişmeyi gerçekleştirmek genellikle imkansızdır. Sonuçta, birim hasıla başına gerekli sermaye daha az olabilir; fakat başlangıçta üretim süreci için gerekli mutlak sermaye miktarı hemen hemen değişmez şekilde daha fazladır. Elbette tersine olarak yatırım oranında bir yükselme mevcut doğal kaynak arzının değerini arttıracak veya teknik gelişme oranını yükseltecek ya da istihdam edilmeyen işgücüne çalışma imkanı sağlayacaktır. Yeni bir makina genel olarak yerini aldığından daha modern ve daha etkindir. Aralarında çok önemsiz farklılıklar bile olsa sermaye teşkilindeki sürekli artıştan kaynaklanan teknik ve makinalardaki böyle küçük iyileşmelerin devamlı akışı, sermayenin etkinliğinin artmasını ve teknolojinin ilerlemesini sağlayacaktır. Ayrıca milletin doğal kaynaklar stokunda meydana gelen önemli gelişmeler veya sermaye yatırımında büyük artışlar ya da önemli teknik ilerlemeler, ya üretim faaliyetlerinde bulunanların sayılarında bir artışı veya işçilerin iş alanları arasında yer değiştirmesini ya da her ikisini birden gerekli kılacaktır. Doğal kaynak donatımındaki genişlemenin veya millî sermayeyi büyütmenin, etkilediği sektörde emek arzını arttırmayan bir şeklinin olabileceğini düşünmek güçtür. Sanayi inkılâbında teknik değişmenin sonuçları bakımından işgücünden tasarruf sağlayıcı olduğu alanlarda bile yatırımın genişlemesi yönünde yaptığı büyük etki, işgücü talebinde bir artışa yolaçacaktır.

Prensip olarak ekonominin genişleyen bir sektörünün işçilere başka alanlarda aldıklarından daha yüksek bir ücret teklif ederek işgücünü kendisine çekmesi daima mümkündür. Mevcut işgücünün tamamiyle istihdam edildiği yerlerde bu, üretimi genişletmenin tek yoludur. Belirli bir yeniliğin anî olarak ortaya çıkan maliyet düşürücü etkileri yeterince büyükse ve risk önemsizse, ücretlerde oldukça önemli artışlara gitmek yararlı olabilir. Öte yandan, eğer belirli bir miktar işsiz veya düşük istihdam

edilen işgücü mevcutsa, işgücünü diğer alanlardan çekmeye gerek olmayacağından carî oranların üstünde ücretler teklif etmeye de gerek olmayacaktır. Ancak açıktır ki ek işgücü arzını çekmek için gerekli artış az ise belirli bir yeniliğin veya yeni bir yatırımın geleceği daha kârlı olacaktır. Bundan dolayı elastik bir işgücü arzı -oldukça düşük bir fiyattan bol işgücü arzı sağlayabilme- potansiyel yatırımcılara büyük bir teşvik olacaktır.

Onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında İngiliz müteşebbislerinin reel ücret oranında bir artış nedeniyle eşdeğer maliyet artışlarıyla karşılaşmaksızın sınaî üretimlerini ve kapasitelerini arttırabilmeleri, başarılı bir yenilikten elde edilen kazancın büyük ölçüde yatırımcı ve tüketici arasında paylaşılması demekti. Bu sanayileşmeye yönelik teşviki önemli ölçüde arttırmıştır. Kârlar yükselmiş, fiyatlar düşmüştü. Kârların yükseldiği ölçüde yatırımcılar kârlarının büyük bir bölümünü yeniden yatırıma dönüştürmeye ve böylece üretimi ve istihdam imkanlarını daha da arttırmaya teşvik edilmişlerdi. Fiyatlar düşerken talep artmış; mamul mallar için talep elastik olduğundan toplam harcama fiyatın düşmesine rağmen yükselmiş; talebin genişlemesi, yeni yatırımları ve yeni işgücü talebini harekete getirmişti. Süreç giderek büyüyen bir nitelik taşıyordu. Artan yatırım üreticilerin yeni makinaları ve yeni teknikleri benimsemelerini teşvik ederek teknik ilerleme oranını yükseltmiş ve bu da gerek sermaye ve gerek işgücünden daha az girdi ile daha fazla üretim yapılmasını sağlamıştı. Böylece bol ve ucuz işgücü, yeni yatırımları teşvik etmiş ve bu da hem sermayede hem de işgücünde tasarruf sağlayarak ekonomik faaliyette kendi kendini zorlayan ve giderek büyüyen bir genişlemeyi yaratan teknik ilerlemenin devamlılığını mümkün kılmıştı.

Bütün üreticiler onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında gerek duydukları tüm işgücünü kolaylıkla elde edememelerine rağmen, işgücünün tamamiyle istihdam edilmediği ve daha önceki dönemlerde olduğundan daha hızlı büyüdüğü kesindir. Yüzyılın başlarında gösterdiği duraklamadan sonra İngiltere ve Galler nüfusu 1740 larda her on yılda yüzde 3.5 oranında büyümeye başladı ve 1811-21 de on yıl başına yaklaşık yüzde 17 ile en yüksek artış oranına ulaştı. Bunu izleyen on yıl içinde hâlâ yüzde 16 civarındaydı. Ondokuzuncu yüzyılın geri kalan kısmında on yıllık artış oranı, yüzde 11 in üzerinde kaldı. Ancak yüzde 14 ün üzerine bir daha çıkmadı.[130] Sanayi inkılâbının doruğunda nüfus yıllık olarak yüzde 1 civarında

[130] İngiltere, Galler, Büyük Britanya ve Birleşik Krallık olarak mevcut nüfus artış oranları için bknz. Deane ve Cole, *British Economic Growth*, s. 288.

büyüyordu. Bu günümüzün gelişmekte olan ülkelerinden bazılarında görülen patlama derecesindeki hızlı nüfus artış oranları ile karşılaştırıldığında yavaş bir artış oranıydı. Fakat İngiltere'de daha önce görülenin oldukça üzerindeydi.

Nüfus artışı, başlangıç safhalarında büyük ölçüde çocuk ölüm oranlarının düşmesi ile yükselen doğum oranlarının birarada meydana getirdikleri bir sonuç olduğundan nüfus içinde çocukların oranı büyük ölçüde artmıştı. Sonuç olarak 1821 e kadar aktif işgücü toplam nüfustan biraz daha yavaş artmıştı. Öte yandan, onsekizinci yüzyıl bebeklerinin kendi geçimlerinin hiç olmazsa bir kısmını kazanacak duruma gelmeleri uzun zaman almadı. Ev sanayii, çocuklara hemen hemen emekleme çağına gelir gelmez iş imkanı yaratıyor ve ilk dokuma fabrikaları yoksul çocukları beş ve yukarı yaşlarda yığın hâlinde işe alıyordu. Ayrıca çocuk ölümlerinin yüksek oranlarını sürdürmesi, ortalama aile büyüklüğünün belirgin bir şekilde yükselmemesi demekti. Böylece büyüyen bir nüfus sonucu artan bağımlı nüfusun yarattığı yük, onsekizinci yüzyıl sonları İngiltere ekonomisinde, uluslararası örneğin getirdiği daha insanî standartlara ve bol çocuklu geniş ailelere sahip olan günümüzün gelişme yolundaki ülkelerinde olduğundan çok daha hafifti. Ondokuzuncu yüzyıl ilerledikçe toplumun çocuklara karşı ilgisi artmasına ve Fabrika Yasaları ve fabrika müfettişleri ile millî okulların, çocukları fabrikalardan uzaklaştırmasına rağmen; çocuk işgücü, sanayi inkılâbının başlamasından sonra yüzyıldan daha fazla bir süre bu veya şu şekilde devam etti. 1871 ler gibi ileri bir tarihte bile Mahallî İdare Meclisinin Sağlık Memuru, Bethnal Green'de kibrit yapanlar arasında üç yaşında bir çocuk tesbit ettiğini rapor ediyordu.

Üretim sürecine uygulanan emek girdisinin artmasına yardımcı olan diğer bir faktör, işçi ve gün başına çalışılan saatlerin ortalama süresinin artışıydı. Bu artış ev sanayii ile karşılaştırıldığında özellikle fabrikalarda daha belirgindi. Fabrikalarda ürünlerine talep olduğu sürece makinalar işledi ve makinalar işledikçe de işgücü bütün gün işbaşında kaldı. Su enerjisine bağlı oldukları yerlerde işlemeleri mevsimlik kesintilere uğruyordu. Fakat buhar gücünden yararlanıldığı ve fabrikaların gündüz ve gece aydınlatılmasında gaz lambası kullanıldığı zaman yalnızca ticarî bunalım, fabrikaların işlemesini durdurabiliyordu. Erkekler, kadınlar ve çocuklar sürekli vardiya halinde gece veya gündüz 12-16 saat çalışıyorlardı. Sıcaklığın 30 ve daha yukarı derecelerde olduğu ortamlarda günde 15-16 saat çalışan çocuklardan elde edilen işgücü girdisinin, daha iyi işleyen fabrikalarda daha insanî şartlar altında çalışılan 11-12 saat çalışmadan daha verimli

olup olmadığı şüphelidir. Hünersiz çocuk emeği kullanılmış olsa bile fazla çalışmanın, pozitiften çok negatif verim sağlayacağı bir nokta bulunmalıdır. Ancak daha fazla insan tarımla meşgul olanların mevsim dışı faaliyetleri olan ev sanayiinde çalışmaya son vererek fabrika ve işyerlerinde bütün zamanlarını imalat işine ayırdıkça işgücünün her üyesi başına etkin emek girdisi arttı. İşgücü girdisi yalnız imalat sanayiinde artmış değildi. Dönüm başına verim arttıkça, çiftçiler toprağı nadastan emek-yoğun köklü bitkiler üretimine çevirdikçe ve hayvancılık daha bilgili bir faaliyet haline geldikçe onsekizinci yüzyıl sonlarının ortalama tarım işçisi kendisinden öncekilerden her günün daha fazla saatini ve her yılın daha fazla gününü kazançlı işlerde aktif olarak çalışarak geçirdiğini gördü.

Çitleme sürecinin küçük toprak sahiplerini ve rençberleri topraktan koparark ve kırsal bölgelerden göçe zorlayarak sanayi inkılâbını mümkün kılan geniş proletarya işgücünü yarattığı sıkça ileri sürülmüştür. Bu Oliver Goldsmith'in Boşalmış Köy adlı şiirinde anlattığı ve çok daha sonra Karl Marks'ın politik bir bakış getirdiği bir görüştü. Fakat o olayların çok basitleştirilmiş bir yorumu olarak görünmektedir.[131] Çitleme hareketinin ziraî işgücünde bazı geleneksel katılıkların yokolmasına ve açık tarladaki haklarını ellerinden alarak geçimlik üretim yapmayı sürdüren az sayıdaki rençberin kovulmasına yardım etmiş olması yeterince inandırıcı görünmektedir. Ancak olaylarla kanıtlanamayan husus, çitleme ile işgücünün tarımdan sanayiye akışı arasında derhal etkisini göstermiş bir ilişki bulunduğudur. İşgücünün topraktan kaçışı ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar gerçekleşmedi. Sanayi inkılâbı sürecinde kırsal proletaryanın sayısında bir artış olmasına rağmen; bu, geleneksel olarak düşünüldüğü kadar anî ve köklü bir değişme değildi. 1831 sayım sonuçlarını Gregory King'in aileler tablosu ile karşılaştıran Clapham, yüz kırk yıl önceki yaklaşık 1 e 1.75 oranı ile karşılaştırıldığında daha sonraki tarihte kırsal alanda çalışan her aileye karşılık hâlâ yaklaşık 2 kırsal proletarya aile bulunduğu sonucuna vardı.[132]

Sanayi inkılâbı olarak adlandırdığımız -o ister tarım, ister taşıma, ister ticaret, ister imalatla ilgili olsun- karmaşık ekonomik değişme ve büyüme süreci, işgücü girdisinde büyük bir artışa gerek gösteren ve bu artışın imkanını kısmen kendisi yaratan bir süreçtir. Fabrikalar yalnız erkeklere de-

[131] J. D. Chambers, 'Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution', *Economic History Review*, C. V. no 3 (1953).

[132] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 114.

ğil aynı zamanda ev sanayii döneminde ücret karşılığı mevsimlik ya da kısmî iş imkanından fazlasını nadiren bulabilen kadın ve çocuklara da devamlı istihdam sağladı. Yeni imkanları fazla mübalağa etmemek gerekir. Yalnızca toplumun küçük bir bölümü fabrikada çalışma imkanına kavuştu ve imalattan elde ettikleri gelirleri fabrika işçileri tarafından ellerinden alınan pekçok yarım gün çalışan işçi bulunmaktaydı. Fakat üretim, maliyetlerden önemli ölçüde daha hızlı genişlediği zaman -diğer bir deyimle teknik gelişme önemli bir hız kazandığı zaman- ekonomik imkanların hem sayı hem de alanının genişlediğine şüphe yoktur.

Ücretlerin oldukça istikrarlı olmasından işgücünün yeni talepleri karşılamada yeterliliği sonucuna varabiliriz. Özel bazı işçi grupları, -iplik fabrikalarının elle çalışıldığı zamandan çok daha ucuz iplik imal ettiği yıllarda dokumacılar veya makina talebinin olağanüstü arttığı zaman mühendisler gibi- zaman zaman yüksek ücretler elde ettiler. Fakat çalışan nüfusun büyük bir kitlesi için savaş yılları boyunca yükselen yiyecek fiyatları dönemi istisna edilirse, 1780-1830 döneminde günlük ücretlerde belirgin veya sürekli bir iyileşmenin olduğuna dair çok az kanıt bulunmaktadır. Elastik bir işgücü arzının, bu dönemde İngiliz ekonomisinin aşırı ve daha önce görülmemiş bir genişleme göstermesinin ana nedenlerinden birini oluşturduğu ileri sürülmüştür. Meselâ meşhur dipnotta Profesör Hicks 'son 200 yılın tüm sanayi inkılâbının büyük ölçüde daha önce benzeri görülmemiş bir nüfus artışının uyardığı uzun dönemli bir canlanmadan başka bir şey olmadığı' görüşüne yer vermiştir.[133]

Ancak ucuz işgücünün İngiliz sanayi inkılâbının teşvikinin sağlanmasında önemli bir faktör olduğunu söylemek, onyedinci ve onsekizinci yüzyılların merkantilistleri tarafından tercih edilen bir tür düşük ücret ekonomisini savunma anlamına gelmemektedir. Bu sanayileşme geliştikçe gözdeliğini yitirecek bir iddiaydı. Meselâ Mandeville, Arıların Masalı adlı kitabında 1705 de "köleliğe izin verilmeyen hür bir toplumda en emin servet çalışkan yoksul yığınlardır" demiştir.[134] Arthur Young bu görüşü 1771 de daha kesin şekilde belirtmiştir: "Aşağı sınıfların yoksul kalmaları gerektiğini, yoksa onların asla çalışkan olmayacaklarını aptal olmayan herkes bilir."[135] Ekonomik kalkınmayla ilgili şaşırtıcı şekilde modern bir çağrışım yapan daha ilmî bir görüş Sir James Stewart tarafından Politik İktisadın İlkeleri adlı 1769 da yayınlanan kitabında ortaya konmuştur. Stewart,

[133] J. R. Hicks, *Value and Capital* (1946), s. 302.
[134] Nakleden E. Hecksher, *Mercantilism,* C. II (1955), s. 164.
[135] A. Young, *Farmer's Tour through the East of England,* C. IV (1771), s. 361.

yüksek ücretlerin talebi ve bundan dolayı da üretimi teşvik eden yüksek bir tüketici satınalma gücüne yolaçacağını anlamıştı. Fakat o, yükselen ücretleri ihracat sektörünün genişlemesini sınırlayıcı bir faktör olarak görüyordu. Sürekli teknik gelişmenin sağlanması halinde, yükselen ücretlerin sonuçta iç fiyatları yabancı rakiplerin fiyatlarının üstüne çıkararak ve böylece ihraç malları için pazarı daraltarak millî ekonomik büyümeyi sınırlayacağını savunmaktaydı. [136]

Adam Smith, daha iyimser bir görüş belirtmekteydi. İlk olarak 1776 da yayınlanan Milletlerin Serveti adlı kitabında bir yandan yoksulluğun yüksek bir çocuk ölümü oranına yolaçacağını ve bundan dolayı işgücü arzını azaltacağını; öte yandan da yüksek ücretlerin işçiyi daha sıkı çalışmaya teşvik edeceğini belirtmişti. O şöyle yazmıştı: "İşgücünün serbestçe ödüllendirilmesi üremesini teşvik ederek sıradan insanların sayısını arttırır. Ücretlerin yüksek olduğu yerlerde (meselâ İngiltere ve büyük şehirlerin çevresi) işçilerin daha düşük olduğu yerlerden (meselâ İskoçya ve uzak kırsal bölgeler) daima daha çalışkan, gayretli ve becerikli olduğunu görmekteyiz." [137]

Adam Smith dünyanın bazı modern sanayi öncesi bölgelerinde işgücünün davranışının açıklanmasında bugün sıklıkla kullanılan emeğin 'geriye doğru dönük arz eğrisi' teorisi ile gayet belirgin olarak ilgilenmişti. Özet olarak bu teori, bazı ekonomik olarak geri kalmış bölgelerde işgücünün beklenenden çok daha farklı davranabileceğini belirtmektedir. Daha yüksek ücretlerde daha fazla işgücü arzedilmesi -bu durumda arz eğrisi normal eğimli olacaktır (yani soldan sağa doğru yükselecektir)- beklenirken tersi olmaktadır. Bunun nedeni bu bölgelerdeki işçilerin nakdî gelir için sınırlı bir taleplerinin olmasıdır. Daha yüksek gelir, işçinin gelir hedefine daha önce olduğundan daha kısa zamanda ulaşmasını mümkün kılacağından, o haftada daha az gün çalışacaktır. Adam Smith bu tavrın varlığını kabul etmekle birlikte işçilerin çoğunluğu için sözkonusu olamayacağını ileri sürmüştür. "Bazı işçiler gerçekten kendilerini bir hafta süresince geçindirecek parayı dört günde kazanabildikleri zaman kalan üç günü çalışmadan geçireceklerdir. Ancak bu hiçbir zaman büyük bir kitle için sözkonusu olmayacaktır." [138]

[136] Nakleden A. W. Coats, 'Changing Attitudes of Labour in the mid-Eighteenth Century', *Economic History Review* (August 1958), s. 50.

[137] Adam Smith, *Wealth of Nations*, C. I, s. 83.

[138] *Ibid.* s. 83.

Adam Smith'in yorumunda ilginç olan husus, bunun İngiliz ekonomik deneyiminde bir geçiş safhası olduğuna işaret etmesidir. Hedeflenen gelir, ekonomik olarak durağan bir toplumun amacıdır. İngiliz ekonomisi 1770 lerde ortalama gelir ve sakinlerinin sayısı itibariyle belirgin şekilde büyümekteydi. Sanayi inkılâbı olarak adlandırdığımız dönüşüm şekillenmeye başlamıştı ve temel olarak geçimlik bir organizasyon şekli olan sanayi öncesi işgücü, süratle yerini ülke içinde üretilmiş mamul mallarla şeker, çay ve tütün gibi lüks ithal mallarına artan bir istek duyan proleter işgücüne bırakıyordu. Rençberler çevirme ile topraksız tarım işçisi durumuna düşmüştü. Evde çalışan sanayi işçisi hammaddelerini sağlamak ve nihaî mamulü pazarlamak konusunda kapitalist tüccara daha fazla bağımlı hâle gelmekteydi. İngiliz ekonomisi daha fazla ihtisaslaşıyor ve bundan dolayı bağımsızlaşıyor; çalışan insanın nakdî gelirini kullanabileceği alanların önemi ve çeşidi artıyordu. Bu şartlar altında işgücü için geriye doğru dönük arz eğrisinin genel durumu yansıtması muhtemel değildi.

Onsekizinci yüzyılın sonunda İngiliz işgücünün nisbî olarak 'ucuz' olduğunu söylemek onun ne diğer ülkelerdeki işgücüyle ve ne de İngiltere'deki geçmiş örnekleriyle karşılaştırıldığında nisbî olarak daha yoksul olduğu anlamına gelmez. İngiliz ücretlerinin Amerikan ücretlerinden daha düşük olduğu genellikle kabul edilmiştir. Çünkü Kuzey Amerika'da işgücü kıttı, toprak ise boldu ve potansiyel işçinin toprak sahibi bağımsız bir çiftçi olma imkanına daima sahib olması ücretlerin olabileceğinden daha yüksek olmasını sağlamaktaydı. Öte yandan, Ingiliz ücretleri kesinlikle Fransız ücretlerinin üzerindeydi. Arthur Young 1780 lerde Fransa'yı dolaştığı ve orada ücretlerin nisbî olarak düşük olduğunu gördüğü zaman, düşük ücret ekonomisinin yararları konusunda 1760 larda Doğu İngiltere'yi gezdiği zamanki kadar emin değildi.[139] 1789 da şöyle yazıyordu: "Bir bütün olarak ele alındığında İngiliz mamullerinin bu yüksek işgücü maliyetine rağmen Fransız mallarına ezici üstünlüğü büyük bir siyasî merak ve ilgi konusudur. Çünkü o açıkça göstermektedir ki imalat faaliyeti, işgücünün nominal olarak en ucuz olduğu yerde değil de; en kıymetli olduğu yerde daha fazla gelişme imkanı bulacaktır. Çünkü işgücü gerçekte nominal olarak en kıymetli olduğu yerde genel olarak daha ucuzdur. Yapılan işin kalitesi, ustaca oluşu... işçilerin yaşadığı ortamın rahatlığına sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer o iyi beslenirse, iyi giyinirse ve onun bedeni dinç ve

[139] A. Young, *Travels in France,* ed. Maxwell, s. 315.

faal bir durumda korunursa yoksulluğun yarı aç bıraktığı bir insandan karşılaştırılamayacak ölçüde daha iyi çalışacaktır." [140]

İngiliz işgücü daha önceki dönemlerden de daha yoksul değildi. Ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreğinde işçi sınıflarının reel kazançlarının belirgin bir yükselme gösterdiği yaygın bir kanıdır. Phelps Brown'un yaptığı tahmine göre inşaat ustalarının ücretlerinin satınalma gücü 1780 lerde 1680 lere oranla yüzde 15 daha yüksekti. Savaş yıllarında geriye gidiş olmasına rağmen 1780 lerdeki seviyesinin 1820 lerde yüzde 12 ve 1830 larda yaklaşık yüzde 20 üzerindeydi. 1688 de Gregory King, yoksulluk çizgisinin altındaki ailelerin gelirlerine ek olarak 622,000 sterlin aldıklarını tahmin etmekteydi ve bu transfer, İngiltere ve Galler'in millî gelirinin yüzde 1.5 inden çok daha azını meydana getiriyordu. 1800 e doğru yoksullara yardım harcamaları millî gelirin yaklaşık yüzde 2 sine ulaştı. Fakat bu harcama daha liberal bir yardım politikasına destek olarak kullanıldı. 1795 de Berkshire hakimlerinin bir kararı ile başlatılan ve ertesi yıl parlamento tarafından onaylanan meşhur Speenhamland sistemi, bütün kasabalarda yoksulluk yardımı yapılmasına izin verdi ve bu yardımların miktarını ekmek fiyatındaki değişmelere bağlayan bir düzenleme getirdi. Bu sistem, aile üyelerinin sayısı oranında yoksulluk yardımı alan ücretlilerin gelirlerini arttırdı.

Çeşitli gelir kaynakları -çeşitli arızî işlerden ücret geliri yanında küçük tarlasından ve ortak çayırdan yiyecek ve ev sanayiinden kazanç- yerine belirli işlerden elde edilen gelirlere bağımlı hâle gelmekle işçi, ürün krizlerine ve ticaret bunalımlarına karşı geçmişte olduğundan daha fazla duyarlı hâle geldi. Onsekizinci yüzyılın sonlarıyla ondokuzuncu yüzyılın başlarının iklim olarak elverişsiz ve savaş dolu yıllarında, sık rastlanan bu iki tür öngörülemeyen felaket karşısında ülkenin oldukça liberal bir yoksullara yardım politikası izlemeksizin sosyal ve siyasî karışıklıklardan kurtulabilmesi güçtü. Ancak 1834 de Yoksulluk Yasası Komisyonu Raporunda da hemen aynen yeralan geleneksel yorum, Speenhamland Sisteminin 'tembelliğe ve kötülüğe bir bağış' ve 'yoksulluğun evrensel sistemi' olduğudur. [141] Ücretlerin, geçimlik asgarî düzeyin altına düşmesi mümkün olmuştu. Çünkü işveren farkın yardımla kapatılacağını biliyordu. 'Nesepsizliğe bağış' ve erken evlenmeye teşvik olarak sistemin nüfus artışının nedenlerin-

[140] *Ibid.*, s. 311.

[141] Mesela Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 'yoksullara yapılan yardımın israfa ve tembelliğe verilmiş bir prim olduğunu' belirtir (s. 449).

den biri olduğu bile iddia edilmiştir. Bu görüş Malthus'e kadar dayanmaktadır: "Konunun en büyük önem kazandığı toplumun aşağı sınıfları arasında yoksulluk yasaları, dünyaya besleyemeyecekleri varlıklar getirmenin doğa yasalarınca yüklenen ağır sorumluluğundan fertleri kurtarmakla evlenmeye doğrudan, sabit ve sistematik bir teşvik sağlamaktadır." [142]

Yakın zamanlarda yapılan araştırma ve tahliller eski Yoksulluk Yasasının olumsuz ve geniş kapsamlı sonuçlarıyla ilgili bu görüşü biraz değiştirme ve hatta 1834 Yasasıyla getirilen değişikliğin boyutu hakkında tereddüt belirtme eğilimindedir. [143] Herşeyden önce, Speenhamland Sistemi hiçbir şekilde umumî değildi. Yardımın ücrete ilave bir aile aylığı yerine işsizlik ödeneği şeklini aldığı sanayi bölgelerini kapsamıyordu. Sanayi alanında ücretleri, yoksulluk yasasından yararlanmaya hak verecek geçimlik bir düzeyin dikkate alınmasından çok (emek talebini belirleyen) ticaretin durumu ve (arzını belirleyen) sanayi bölgelerindeki işgücü rezervinin büyüklüğü tayin ediyordu. Malthus bunu iyi bilmekte ve şehirlerdeki işgücü fazlasını Yoksulluk Yasaları ile üreme gücünü yeniden kazanan kırsal bölgelerden göçlere bağlamaktaydı. Fakat bu iddia kırsal bölgelerde yüksek yoksulluk yardımı ödemelerinin daha çok geniş ailelere gittiği varsayımına dayanmaktadır. Bu garanti edilemeyecek bir varsayımdır. Bütün İngiliz kasabaları Speenhamland sistemini benimsemedi ve bu sistem zirvesini yaşadığı zaman bile Speenhamland sistemini kabul eden bölgelerde veya sistemi hiçbir zaman kabul etmeyen İskoçya ve İrlanda'da nüfusun, Speenhamland sistemini benimsemeyen bölgelerin nüfusundan daha hızlı büyüdüğünü gösteren bir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca Yoksulluk Yasası Komisyonu Üyeleri tarafından toplanan ve 1834 raporunun ekinde yayınlanan belgeler, sistemin en geçerli olduğu güneyde bile, bu tarihe kadar hemen hemen kaybolduğunu göstermektedir. Bu tarihte Speenhamland sistemini benimseyen bölgelerin yalnızca yüzde 11 i ve Speenhamland sistemini benimsemeyen bölgelerin yalnızca yüzde 7 si ücretlilere yardım şeklinde tahsisat veriyordu. [144] Bu sistem yükselen yiyecek fiyatları karşısında büyüyen bir kırsal proletarya arasındaki tehlikeli hoşnutsuz grupları yatıştırmanın bir aracı olarak Napolyon savaşlarında doruk nokta-

[142] T. R. Malthus, *An Essay in Population* (İlk olarak 1798 de yayınlandı), Everyman baskısı, C. II, s. 184.

[143] Meselâ bknz. M. Blaug , 'The Myth of the Old Poor Law and the Making of the New', *Journal of Economic History* (June 1963) ve *idem*, 'The Poor Law Report Re-examined', *ibid.* June 1964.

[144] Blaug, 'The Poor Law Report Re-examined'.

sına ulaşmış ve birkaç bölge dışında savaş sonrası dönemde sona ermiş görünmektedir.

Eğer Speenhamland sistemi ondokuzuncu yüzyılın başında işgücü arzını etkilemişse bunu, yerleşme yasaları ile bağlantılı olarak ele alındığında, işgücünün hareketliliğini etkileyerek yapmış olması daha büyük bir ihtimaldir. Çünkü elastik bir arzın olması için işgücünün kalabalık olması yeterli değildir. Ayrıca işgücünün gerekli olduğu yerde yeterli miktarda bulunması da önemlidir. Bu bakımdan yoksulluk yardımı ve ikâmet yasaları işgücünün serbestçe hareketini engellemiş görünmektedir. 1662 tarihli ikâmet yasası bir kasabaya yeni gelenlerin kasabaya yük olmaları ihtimali varsa gelişlerinden itibaren 40 gün içinde (o kasaba hesabına olarak) son yerleşme yerleri olan kasabaya zorunlu olarak gönderilmelerini bir yasa hâline getirerek göçü engellemiştir. 1795 te bu yasa Yoksulluk Yasasını İptal Yasası ile yumuşatıldı. Bu yeni yasa yoksulların gerçekten suçlanabilir oluncaya kadar kovulmalarını yasakladı ve terk isteğinde bulunan kasabayı göçün masraflarından sorumlu kıldı. Ancak belirsiz bir kasaba yardım sistemi ve yeni kasabadan zorunlu kovulmanın riskleri sorumluluk duygusu taşıyan işçiler ve onların aileleri bakımından göçü engelleyici oldu. Mesela Cobbett, ciddî bir ticarî bunalım olur olmaz sanayi merkezlerinin işsizleri bir yük arabası ile geldikleri yerlere kovduğunu belirtmekteydi.[145] Böyle olayların yaşandığı bir ortamda ancak çok yakın bir yoksulluk, bir işçi ailesini asıl kasabasını terketmeye sevkedebilirdi. Bunun sonucu, tarımda işsizlik ve gizli işsizlik güneyin ve doğunun durağan bölgelerinde bütün şiddetiyle sürerken; kuzeyin ve batının genişleyen sanayi şehirlerinde sürekli emek kıtlığı çekilmesiydi.

Kuzey batı ve iç kısımların sanayi bölgelerinde ve onların yakın çevrelerinde yüksek bir doğal artış oranı gerçekleşmemiş olsaydı sanayileşme sürecinin bu denli hızlı gelişme gösterebileceği şüphelidir. Çünkü işgücü, bol olduğu güney ve doğudan talep edildiği kuzey ve batıya göçetmemiş; kırsal bölgelerden en yakın sanayi merkezlerine akmıştı. Yeni yoksulları koruma yasası komisyonunun kısa dönem sözleşmeli tüm aileleri güney bölgelerinden Lancashire'a aktardığı 1830 larda nisbeten uzak mesafeli bazı göçler olmakla birlikte göçlerin büyük bölümü bölgesel karakterdeydi. 1851 sayımlarının gözden geçirilmesi meselâ Liverpool, Manchester ve Bolton'a göçedenlerin çoğunun Lancashire, Cheshire veya İrlanda'dan;

[145] Cobbett, *Political Register* (14 May 1821).

Leeds, Sheffield ve Bradford'a göçedenlerinin çoğunun Yorkshire'dan geldiğini göstermektedir. [146]

İrlanda'dan göç özel bir öneme sahipti. İrlanda'da onsekizinci yüzyılın sonlarıyla ondokuzuncu yüzyılın başlarında nüfus artışı hızı en azından İngiltere kadar yüksekti (ancak bu, terimin en geniş anlamıyla bir ekonomik gelişmeden çok patatesin bir yiyecek olarak olağanüstü verimli oluşuna dayalıydı). İrlanda yoksulları koruma yasası yardımları sistemine sahip değildi. Bu yüzden ardı ardına ürün krizleri görüldüğü zaman, çaresiz İrlanda'lının açlıktan ölmek ya da göçetmekten başka seçim şansı yoktu. Onların pek çoğu Glasgow ve Lancashire'a göçetti ve dokuma merkezlerinin işgücü rezervi arasına katıldı. İrlandalı ev imalatçısı, teknolojik açıdan üstün olan İngiliz ürünlerinin rekabetine dayanamazken; İrlandalı el tezgahı dokuyucuları motorlu tezgahların amansız rekabeti karşısında talihsiz İngiliz işçilerinin arasına katıldı. Daha sonra, 1846-7 nin felaketli patates kıtlıkları İngiliz demiryolu hamlesi ile aynı zamana rastladığından İrlandalı göçmenler işgücü ekonomisinin diğer bölümlerini açlıktan ölüme mahkum etmeksizin büyük bir inşa faaliyetini oldukça kısa bir sürede tamamladı. İrlandalı işgücünü, İngiliz imalatçıları için kolaylıkla temin edilebilir hâle getiren yalnızca İrlanda'da hızla büyüyen bir işgücüne ve durgunlaşan bir ev ekonomisine karşılık yoksullara yardım yasası sisteminin bulunmayışı değildi. Bu aynı zamanda bir ulaşım problemiydi. Meselâ Kent'den Lancashire'a seyahat, en azından ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar pahalı ve çok zaman alıcıydı. Buna karşılık, 1820 lerde göçmenleri adam başına 2 şilin 6 peniye İrlanda'dan taşıyan düzenli buharlı gemi servisi vardı. Zamanla -meselâ 1827 de- adam başına gidiş veya geliş ücreti 4 ya da 5 peniye düştü.

İngiliz imalatçıları için demografik faktörlerin sanayi inkılâbının kritik dönemi boyunca lehde gelişmesi bir şanstı. Toplum için teknik gelişmenin nüfus durumunun avantajlarından yararlanmayı mümkün kılması bir şanstı. Daha önce gördüğümüz gibi, nüfus (tamamiyle olmasa da) büyük ölçüde ölüm oranında, özellikle de çocuk ölüm oranında düşmenin bir sonucu olarak 1740 larda kontrolsuz gelişmeye başlamıştı. Çocuk yapma çağına kadar yaşayan insanların sayısının çoğalmasıyla, doğum oranıyla birlikte nüfus artışı da 1780 lerde tekrar hızlandı ve ondokuzuncu yüzyılın son on yılında doğal artış oranının en yüksek düzeyine varıncaya kadar sürdü. Eğer sanayideki yeni gelişmeler, işgücünün daha tam olarak kulla-

[146] A. Redford, *Labour Migration in England, 1800-50* (1926), s. 158.

nılmasını mümkün kılmasaydı; bu genç çocuk akımı, bir bütün olarak toplumun ortalama verimliliğini ciddî biçimde düşürebilirdi. Herşeyden önce yeni dokuma fabrikaları binlerce yoksul çocuğundan yararlanabildi ve sanayi öncesi bir ekonominin belirli mevsimler dışında kazanç getirici çokaz çalışma şansı tanıdığı pekçok kadına düzenli iş imkanı sağlayabildi. Ayrıca artan iplik üretimi, iplik imalinin elle yapılan zahmetli bir iş olduğu günlerde iplik yetersizliği yüzünden tezgahları boş yatan yetişkin erkek dokumacılara daha sürekli çalışma imkanı verdi.

Ancak sanayi inkılâbının öncülerinin, hükmedilmeye hazır bir fabrika işgücü buldukları düşünülmemelidir. Mevsimlik bir düzen gösteren, değişken hızlı ve aile esasına dayalı tarım ve ev sanayilerinden monoton, makina ile işleyen ve gayri-şahsî fabrika düzenine geçiş İngiliz işçileri için kolay olmadı. Genellikle uzak kırsal bölgelerin nehir kenarlarında kurulan ve su gücüyle işleyen ilk fabrikalar, sürekli işgücü kıtlığı çekiyordu. Onlar yüzlerce yoksul çocuk getirebilirlerdi. Fakat yetişkin işgücü için büyük ölçüde çok sık iş değiştiren ve disiplinden uzak cılız gezginci göçmenler ordusuna dayanmak zorundaydılar. Durumu iyi olan yerleşik nüfus, fabrikayı bir tür ıslahhane ve uzun mesafeli göçü, bir tür sürgünlük olarak görmekteydi. Fabrika sahipleri, işgücü için ıslahhaneler aradığı ve işçileri uzun dönemli sözleşmelerle bağlamak ve kaçanları tutuklatmak için yasaların bütün ağırlığıyla uygulanmasını teşvik ettiği sürece, bu tavır normaldi. İşgücünü genişletmek için bir fabrika sahibi ev ve diğer hizmetlerini sağlamak; kırsal bir su kenarına bütün bir aileyi çekmek için kadın ve çocuklara yüksek ücretler ve işler sunmak ve işler kötü gitiği zaman bile diğer bölgelere kaçmalarını istemiyorsa onların büyük çoğunluğunu ücret bordrosunda tutmak zorundaydı. 1780 lerde Strutt ve Arkwright gibi kişiler tarafından kurulan ve işverenin bir baba gibi davrandığı fabrika köyleri "devletden ya da mahallî idareden bir yardım almaksızın ve hiçbir kamu hizmetinden yararlanmaksızın gerçekleştirilmiş planlı teşebbüslerdi. Fabrika, set ve barajlar, imalathane, evler, yollar ve köprüler, birahane, garaj, kilise ve yönetici konağı hep sahibi tarafından planlanmış ve onun gözetimi altında yapılmıştı. İşin büyük bir bölümü aynen makina imalathanelerinde makinaların yapılmasında olduğu gibi doğrudan işgücü kullanılarak yapılmıştı. İşgücünün cezbedilmesi ve korunması gerekiyordu."[147] Bu ne ucuz, ne de arzı elastik bir işgücüydü.

[147] R. S. Fitton ve A. P. Wadsworth, *The Strutts and the Arkwrights, 1758-1830* (1958), s. 98.

Ancak buhar gücünün kullanılması bu tabloyu tamamiyle değiştirdi. Buhar iplik fabrikalarında ana enerji kaynağı olduğu zaman yeni fabrikalar, işgücü rezervinin fabrikaların ihtiyaçlarına oranla bol olduğu kasaba ve şehirlerde inşa edilmeye başlandı. Buralarda sanayici, ticarî bir canlanmada gerek duyduğu işgücünün tamamını olmasa bile büyük kısmını, ücretde bir artışa gerek olmaksızın sağlayabildi. Ticaretin durgunluk zamanlarında işgücünü, sürekli olarak kaybetme korkusu duymaksızın işten atabildi. O işçilerini mevcut evlerin tavan aralarına ve bodrumlarına kalabalık bir halde yerleşmeye terkedebildi ve konut arzının talebine göre ayarlanması işini fahiş fiyatlarla kiralamak için kötü malzemelerle binaları yükselten özel inşaat müteahhitlerinin çalışmalarına bırakabildi. Sanayi giderek şehirlerde toplandıkça, su gücüyle işleyen fabrikaların özelliği olan babaca tutum yerini işgücü istihdamında daha gayri-şahsî bir sisteme bıraktı. Her fabrikanın işgücü bir işverenden diğerine kolaylıkla iş değiştirebilen ve hiçbir işverenin özel bir sorumluluk duymadığı genel işgücü tarafından karşılanmaya başladı. Fabrika çağının bu ikinci döneminden itibaren sayıca kalabalık, biraraya toplandıklarından ortak hareket etme gücüne sahip, siyasî problemlerinin giderek daha fazla bilincine varan ve şehirler büyüdükçe ve müteşebbis işçileriyle kişisel bağını azalttıkça sürekli olarak daha zararlı hâle gelen bir çevrede çalışan gerçek sanayi proletaryası doğdu.

Zaman içinde işletme ölçeğinde büyüme ve pahalı sabit sermaye araçlarına bağımlılık şeklinde kendini gösteren üretim organizasyonundaki değişmeler sınaî işgücünün rolünde köklü değişmeleri gerektirdi. Meselâ, özellikle, işgücünde ihtisaslaşmanın -iki yönlü bir ihtisaslaşmanın- artmasına yolaçtı. İlk olarak belirli bir işçi tarafından yerine getirilen görev alanının daralması sonucunu doğuran sanayi ya da meslekler itibariyle bir ihtisaslaşma artışı vardı. Bu tür bir işbölümü, Adam Smith tarafından verim artışının önemli bir kaynağı olarak daha önce ortaya konmuştu. Bütün zamanını bir ya da birkaç işlem için harcayan bir işçi, hem bir işten diğerine geçişle vakit ve enerji harcamayacağından, hem de teknik yeteneğini birkaç işlem üzerinde yoğunlaştıracağından daha verimli çalışacaktır. Öte yandan onun muhtemel verimliliği uygulamada günlük çalışmaya karşı tutumundaki bir değişmeyle kısmen düşecektir. Bir kişinin yerine getirmek zorunda olduğu işlemlerin sayısının azalması, işin muhtemelen daha monoton olması sonucunu doğuracaktır. Bütün ileri derecede ihtisaslaşmış işler sıkıcı olmayabilir. Fakat işgücünün artan ihtisaslaşmasının bir sonucunun düz işçilere düşen rutin işlerin sayısını arttırmak olacağı muhakkaktır.

İşgücü bol olduğu sürece işveren bu rutin işleri makinalaştırmak eğiliminde olmayacaktır.

Sanayi inkılâbından doğan ikinci tür ihtisaslaşma büyük ölçekli kapitalist sanayinin gerektirdiği sermaye ve işgücü arasında meydana gelen ihtisaslaşmadır. O aynı zamanda işçinin işe karşı tavrında değişmelere yolaçtı. Çünkü sıradan bir kişinin hayatını kazandığı temel ortamı değiştirdi. Karakteristik üretim biriminin, geçimini kendi karma ürününden sağlayan kendi kendine yeterli aile olduğu geleneksel sanayi öncesi bir ekonomide, işgücünün bir üretim faktörü olarak ekonomik ve sosyal rolü arasında açık bir farklılık yoktur. İşçinin, birimin karar vericisi ile ilişkisi bir aile üyesinin aile reisi ile ilişkisidir. İşçinin hakları ve görevleri -hatta ekonomik kazancının niteliği bile- ekonomik olduğu kadar sosyal faktörler tarafından da belirlenir. Tamamiyle geçimlik düzeyin üzerinde, aileler arasında bir ölçüde meslekî ihtisaslaşma mümkün olduğu zaman ekonomik ilişkiler daha karmaşık hâle gelir. Meselâ, feodal toplum kabileler arası çatışmanın doğurduğu savunma ihtiyacına bir çözümdü ve ekonomik bağların askerî hiyerarşinin ihtiyaçlarına göre şekillendiği bir tür savaşçılar ve işçiler arası işbölümü geliştirmişti. Bu safhada ticaret ve değişim, ekonomik ve askerî yükümlülüklerin nakdî esaslara bağlanmasını mümkün kılacak derecede gelişmemiş olduğundan; feodal toplum ekonomik bağlarını, toprağa dayalı bir ödeme ve vergileme sistemi üzerine bina etmişti.

Ancak ziraî verim arttıkça ve ticaret genişledikçe işbölümünün daha ileri götürülmesi ve toprağı işleyenler ile tüccarın farklılaşması mümkün oldu. Ticarî genişlemenin getirdiği para ekonomisindeki genişleme, insan ilişkilerinin daha geniş alanında para bağlarının büyük önem kazanması demekti. Fakat hâlâ tipik üretim birimi aileydi; ailelerin büyük bir bölümü kendi işlerinde çalışıyordu ve oldukça az sayıda insan ücret karşılığı iş yapıyordu; ücret geliri elde edenlerin yine büyük bir bölümü de bulundukları ailenin üyesi olarak hayatlarını sürdürüyorlardı.

Gregory King onyedinci yüzyılın sonunda İngiliz millî geliri içinde yeralan gelirlerin bir tablosunu düzenlerken aile esasına dayalı bir sınıflandırma yapmıştı. Böyle yapması doğaldı. Ayrıca bir ölçüde işbölümünün gelişmekte olduğunu göstermek üzere aileleri birkaç farklı meslekî gruba da ayırmıştı. Meselâ askerler, denizciler ve çiftçiler yanında tüccarı, mağaza sahiplerini, esnafı, din adamlarını, kamu görevlilerini, avukatları ve diğer meslek sahiplerini de ayrı gruplar hâlinde toplamıştı. Geçimlik üreticiler oldukça küçük bir grup olarak görünmekteydi. Fakat

tamamiyle ücret geliri elde edenler yani gelirlerini büyük ölçüde kendi aileleri dışında iş görerek kazananlar da hâlâ bir azınlık durumundaydı. King'in çalışan insanlar, hizmetkarlar ve sıradan asker ve denizciler için verdiği rakamları toplarsak; İngiltere ve Galler'de mevcut olduğu tahmin edilen ailelerin sayısının üçte birinden daha az bir miktara ulaşırız. Bunun dışında kara ve deniz kuvvetlerindeki görevliler ve subaylar bile, işçiden çok kendi işinde çalışan insanlar olarak değerlendirilebilir. Çünkü idarî makamlar, askerî yetkiler alınıp satılan mallardı. Aynı şekilde din adamları da geçimlerini istihdam edilmekten çok kendi mülklerinden elde ediyorlardı.

Ancak sanayi inkılâbı ile birlikte gelişen üretim sistemi, üreticileri iki ana sınıfa ayırdı. Bir yanda sermaye mallarının sahipleri (ya da kiralayıcıları) yani neyin hangi fiyatla üretileceğine dair kararları alan müteşebbisler; öte yanda ise emekleriyle malları üreten işçiler bulunmaktaydı. Kapitalist ile işçi, işveren ile çalışan arasındaki temel farkı, her birinin bu sistem altında üretime yaptıkları katkı dolayısıyla aldıkları karşılığın niteliği belirliyordu. Sermaye sahipleri kâr, yani fiyatlar, üretim ve maliyetler arasındaki ilişkinin belirlediği bir karşılık elde ediyordu. İşçiler ise ücret ve maaş -işverenle anlaşarak kararlaştırılan akdî bir ödeme- alıyordu. Ancak tamamiyle sanayileşmiş bir ekonomide bile, iki sınıf içinde de yer alabilecek kişilere rastlamak mümkündür. Kendi kendini istihdam ederek bir kişi kendi hesabına çalışmakta olabilir. Öte yandan bir kişi yaptığı yatırımdan yani sahip olduğu sermayeden kâr elde ettiği gibi çalışarak da gelir elde etmekte olabilir. Fakat yine de işveren ile işçi arasındaki farklılık, kapitalist sanayileşmiş bir ekonominin temelini meydana getirmekte ve üreticilerin büyük bir bölümü, açık olarak bir gruba ya da ötekine düşmektedir.

Üretim sürecinde emeğin ekonomik ve sosyal rolündeki bu değişme, sanayi inkılâbının içerdiği en temel değişmelerden birisidir. Çünkü kendi işinde çalışan bir kişinin ya da bir aile işçisinin çalışmaya ve boş zaman geçirmeye karşı tutumu yalnızca ücretli bir köle olan ve yaptığı işten sağlanan kazançtan pay almayan bir işçininkinden çok farklıdır. "Sanayi esas olarak bir ya da iki çırak çalıştıran küçük esnaf ustaları tarafından yürütüldüğü sürece, çalışkan bir insanın ücretli işçi olarak hizmet süresi birkaç yılı geçmiyor ve çalışkan kalfa, ustanın kızı ile evlenmese bile hiç olmazsa kendi işini kurmayı ümit edebiliyordu."[148] Bu çalışma şartları altında çırağın olaylara işvereni ile aynı gözlükten bakması beklenirdi ve genel olarak işveren ile işçi arasında temelden bir menfaat farklılığı yoktu.

[148] S. ve B. Webb, *History of Trade Unionism* (1920), s. 6.

Proleter işgücünün sayısı artarken işçinin menfaatlerinin patronlarınkinden artan ölçüde farklılaştığı görüldü ve bazı ortak menfaatlere sahip aynı işkolundaki işçiler, dernekler kurmaya başladı. Bu dernekler sendikaların çekirdeğini meydana getirdi. Onlar -bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi- ortaçağ esnaf loncalarının doğrudan bir devamı olmayıp, sanayileşen bir ekonominin getirdiği yeni çalışma şartlarına bir cevaptı. Onsekizinci yüzyıla kadar çalışma şartlarını korumak veya düzeltmek için ücretliler tarafından kurulmuş sürekli dernekler olarak sendikaların varlığı konusunda çok az kanıt bulunmaktadır. Fakat yüzyılın ortalarından itibaren Avam Kamarası Tutanaklarında işveren ve işçi derneklerinin birbirleri hakkında şikayetleriyle ilgili artan sayıda kayda rastlanmaktadır. Bu şekilde sendikalar ve işveren birlikleri, işgücünün büyük bir yığın halinde bağımsız üretici olmaktan çıktığı yerlerde görünmeye başladı.

1750-1850 döneminde uzun süre ayakta kalan işçi birliklerini kuranlar ustalardı. Onlar çok çeşitli nedenlerle -kendilerini sınaî sömürüye karşı korumak, alışılmış hayat standartlarını ve ayrıcalıklarını devam ettirmek, ustalıklarının kıtlık değerinden yararlanmak ve bir tür karşılıklı işsizlik ve hastalık sigortası kurmak- biraraya gelmişlerdi. Onların güçleri amaçlarının çeşitliliğinden kaynaklanıyordu. İşçi kulüplerinin sınaî amaçları yasa dışı olmasına rağmen; ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği süresince üyelerine hastalık, işsizlik, yaşlılık ve diğer felaketler karşısında destek sağlayan dostluk dernekleri olarak fonksiyonları itibariyle toplum içinde saygı gören bir geleneği temsil ediyorlardı. Uygulamada mahallî bir menfaat kulübünün, üyelerini bir iş anlaşmazlığı halinde organize etmesini önlemek nadiren mümkündü. Çünkü fonlarının kullanılışında grev ödemesi ile sosyal menfaatler arasında bir ayırım yapılmamıştı.

Düz işçiler ise kanunların izin vermediği bir durumda sürekli sendikalar kurabilmek için ne gerekli fonlara ne de eğitime sahip bulunuyorlardı. Fakat etkin bir polis gücünün bulunmadığı onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın başlarında tahrik edildikleri zaman tamamiyle çaresiz değildiler. Onların baskı yapan işverene karşı en etkin silahı 'toplu pazarlık ayaklanması' olarak adlandırılan şeydi. Sanayi inkılâbının ilk safhalarının sık rastlanan özelliği olan makina tahrip ayaklanmaları çoğu zaman makinalar kadar işverenin diğer mallarına da -hammaddeler, mamul mallar ve binalar- yönelmekteydi.[149] Askerî güçler daima işçi sınıfına karşı kullanılabilir olmakla birlikte; mahallî hakimler, askerleri çağırma-

[149] E. Hobsbawm, 'The Machine-Breakers', *Past and Present* (1952).

dan önce yasaların ve düzenin tehlikede olduğu konusunda emin oluncaya kadar karar vermekte güçlük çekiyorlardı. Çünkü askerlerin tahribatları isyancılardan az olmuyor ve çoğu zaman ayaklanma sona erdikten sonra olay yerine varabiliyorlardı. Bir grup hoşnutsuz işçi tanınmamak için yüzlerine siyah maskeler takarak askerî yardım çağrılmadan önce baskı yapan işverene yeterince zarar verebiliyordu. 1812 deki Luddite isyanları doruk noktasına ulaştığı zaman, Yarımada Savaşı için Portekiz'e Wellington dükü tarafından götürülen askerî güçten daha büyüğü ile bastırılabildi.

İsyan eden bir kalabalığın mahallî bir topluluğu tehdit altına almasının kolaylığını görerek, Fransız ihtilâli örneği karşısında Parlamento'nun işçi ve işverenlerin her tür birleşmelerini yasaklayan 1799 ve 1800 Dernekler Yasalarını çıkarması şaşırtıcı değildir. Bu yasaların getirdiği yenilik, süratli yargılama ve mahkumiyet düzenini getirmesi ve böylece işverenlere toplu hareketleri kışkırtabilecek işçilere karşı derhal harekete geçme imkanını vermesiydi. Yeni yasalar işverenlere karşı etkili değildi ve işveren derneklerini sona erdirememişti. Yalnızca onların daha gizli ve kurnazca davranmalarına yolaçmıştı. Dernekler Yasalarının uygulanması ile ilgili olarak 1824 te bir rapor hazırlayan bir Özel Parlamento Komisyonu şu sonuçlara varmaktaydı: "Yasalar ustaların ve işçilerin birleşmelerinin önlenmesinde etkisiz olmakla kalmamış; öngörülenin aksine her iki tarafta karşılıklı nefret ve güvensizlik fikri uyandırmış; birleşmelere şiddete dönük bir özellik kazandırmış ve onları toplum barışı bakımından oldukça tehlikeli bir hâle sokmuştur." [150] Komisyon aynı zamanda "usta ve işçilerin ücretler ve çalışma saatleriyle ilgili böyle sınırlamalardan kurtarılmaları ve uygun gördükleri anlaşmaları yapmakta tam bir serbestliğe sahip bulunmaları gerektiğini" savunmaktaydı.

Özel komisyonun savunduğu serbest toplu pazarlık sistemi, işçi ve işveren arası ilişkilerle ilgili eski düşüncelerden çok klasik politik iktisadın prensiplerine uygun düşüyordu. İlk fabrika sahiplerinin çoğunluğu, işgücüne karşı babaca bir tavır içindeydiler. İşçiler, âdil bir çalışmaya karşılık âdil bir ücret almayı umuyorlardı. Her iki taraf da belirli bir durumda 'âdil' olanın ne olduğu konusunda bir tartışma çıktığı zaman mahallî sulh hâkiminin hâkemlik yapmasını istiyorlardı. Ancak sanayi, şehirlerde toplandıkça; belirli bir fabrikaya bağlanmış özel işgücü hiçbir işverenin ferdî olarak herhangi bir sorumluluk duymadığı genel bir işgücü hâline

[150] H. Pelling, *History of British Trade Unionism*, s. 30.

geldi. Adam Smith'in öncülüğünü yaptığı yeni politik iktisadın savunduğu müteşebbis davranışında, kâr maksimizasyonu esası ücret pazarlığının gayri-şahsî bir özellik kazanmasına yolaçtı ve sanayi işçileri kendilerini savunmaktan aciz oldukları rekâbetin soğuk rüzgarlarına giderek daha fazla maruz kalmaya başladı.

1820 ve 1830 lara gelmeden geleneksel adil ücretler ve hakça fiyatlar düşüncesine bağlı kalan işçiler bile, görevlerinin olduğu kadar haklarının da bulunduğu eski sistemin artık çözülmekte olduğunu görmeye başlamışlardı. Açıkça göremedikleri şey, savunmaları için hangi adımları atmaları gerektiğiydi. Bazıları çözümün siyasî bir reformda yattığını ve demokratik olarak seçilmiş bir hükümetin, hem işçinin hem de işverenin yararına kurallar koyacağını düşünüyorlardı. Bundan dolayı güçlü işçi sınıfı, 1832 Reform Yasası ile hayal kırıklığına uğradığı zaman Chartist hareketin doğmasına güç katacak olan anayasa reformunu destekledi. Robert Owen gibi idealistlerin etkisi altında kalan diğer bazıları ve sosyalistler gibi ihtilâlciler, ahlakî kuralların geçerli olduğu ve işçinin emeği için âdil bir karşılık alacağı mükemmel bir yeni dünya çerçevesinde düşünmeye başladılar.

Ancak gerçek şuydu ki Dernekler Yasasının 1824/5 de kaldırılmasından sonra bile işgücü, işçilerin ücret pazarlığında alacağı payı etkilemeye yeterli bir sınaî güç uygulayabilecek bir yapıya kavuşmamıştı. En azından ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar tipik sanayi işçisi küçük bir işyerinde, ya da sokaklarda, inşaatlarda, rıhtımlarda az çok geçici işlerde düz işçi olarak çalışmaktaydı. Aynı zamanda hem işçi hem de işveren olan pekçok kalifiye işçi bulunuyordu. Dokuma gibi fabrika işlerinde bile 1840 lara kadar kendi evlerinde işçi olarak çalışan insanların sayısı fabrikalarda makina başında çalışanlardan daha fazlaydı. Fabrika işçileri arasında büyük bir bölümü, herhangi bir iş anlaşmazlığında kolaylıkla organize olamayan kadınlar, gençler ve çocuklar meydana getiriyordu.

Grevler düzenlemek, kooperatif mağazalar ve imalat teşebbüsleri organize etmek amacıyla 1834 de (Robert Owen'in teşvikiyle) Büyük Millî Birlik Sendikası kurulduğu zaman; işçi sınıfının, ortak bir dava etrafındabir-araya gelemeyecek kadar karışık bir yapı olduğu gözlendi. Birkaç binden fazlasının merkeze âidat ödediği şüpheli olmasına rağmen birkaç hafta içinde çok sayıda sendika mensubu -yarım milyonla bir milyon arasında tahmin edilen- B.M.B.S. ye üye olarak kaydoldu. Hükümet ve işverenler hareketin aşikar gücü ve militan niteliği karşısında alarma geçti. 1834 Martında yetkililerin buna sert tepkisi, Tolpuddle'da (geleneksel bir sendi-

ka töreni düzenlemekten başka suçları olmayan) altı işçiyi fesatçı amaçlarla yasa dışı yemin töreni düzenlemekle suçlamak oldu ve işçileri yedi yıl sürgüne mahkum ederek sendika hareketinin kurbanları haline getirdi. İşverenler ise, bir dizi lokavtlar düzenledi ve işe almanın bir şartı olarak işçileri grev tehdidinde bulunmama vaadi içeren bir belgeyi imzalamaya zorladı. B.M.B.S. yılın sonuna kalmadan dağıldı ve onun sınırlı kaynakları grev yardımları ile tükendi. Onu teşkil eden sendikaların büyük bir bölümü sonuçta işverenlerin sıkı organize olmamış fakat yıkıcı karşı hareketleri karşısında dağıldı. Sürekli sendikalar halinde örgütlenme imkanına ve pazarlık silahı olarak kullanılabilecek bir ustalığa sahip olmanın bir ölçüde tekelini elinde bulunduran kalifiye işçiler bile henüz potansiyel sınaî güçlerinden yararlanmayı bilmiyorlardı. Onlar toplu pazarlıkla yüksek ücretler peşinde koşmaktan çok geleneksel ölçülerle 'âdil' bir ücreti korumaya ve istihdam seviyelerini tehlikeye düşürebilecek saflarının kalabalıklaşmasını önlemeye daha fazla alaka duyuyorlardı.

Kapitalist müteşebbis ücret pazarlığının şartlarına tamamiyle hükmetme imkanına sahip olduğu sürece; kârlı yatırım alanı, yalnızca pazarın ve teknolojik gelişmenin sağladığı maliyet düşürücü imkanların genişliği ile sınırlanabilirdi. Yatırıma yönelik bu özel teşvikin olmaması halinde, İngiliz ekonomisinin sınaî bir duruma geçmesinin bu denli süratli ve mükemmel olabileceği şüphelidir. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru işgücünün belirgin şekilde daha yavaş artmaya başladığı ve işgücü talebinin ölçüm ve bilime dayalı iş alanlarının gelişmesi ile daha az homojen hâle geldiği zamanın, İngiliz büyüme hızında belirgin bir yavaşlama ile aynı zamana rastlaması büyük bir önem taşımaktadır.

BÖLÜM 10

SERMAYENİN ROLÜ

İngiliz sanayi inkılâbı açısından, gelişmesinin büyük önem taşıdığı diğer bir üretim faktörü sermaye idi. Sanayileşen bir ülke vatandaşının, sanayi öncesi bir ekonominin vatandaşından daha yüksek bir yaşama düzeyine sahip olmasının nedeni iş saatı başına daha fazla mal ve hizmet üretmesidir. Bunu başarabilmesinin nedenlerinden birisi ise genellikle üretim faaliyetinde ona yardımcı olan daha zengin bir sermaye stokuna sahip olma üstünlüğüdür. İçinde bulunduğu toplum daha fazla mekanik araca, daha uzun yol veya demiryolu ya da kanala, daha çok sayıda gemi ve taşıma aracına, daha fazla binaya ve başka malların üretiminde kullanılan diğer her türlü malın daha fazlasına sahiptir. O yükselen bir hayat düzeyinden yararlanma ümidini taşıyabilir. Çünkü o veya içinde bulunduğu toplumun diğer bazı vatandaşları, toplumun sermaye malları stokuna ilave edilmek üzere carî tüketimlerinden bir kısmını bir kenara ayırma alışkanlığına sahiptir. Yeterli yani yalnızca üretim sürecinde aşınan sermaye mallarının yenilenmesini değil; aynı zamanda yeni ilaveler yapılmasını mümkün kılacak kadar tasarruf yapılır.

Sanayi öncesi bir ekonominin sanayileşmiş bir ekonomiden daha sınırlı bir sermaye stokuna sahip bulunması zorunlu olarak onun daha ileri bir ekonomiye oranla daha düşük bir sermaye/hasıla oranına sahip olmasını gerektirmez. Gerçekten, meselâ yetersiz taşıma veya kredi ya da depolama imkanları yüzünden; ya da mevcut sermaye kaynaklarını sürekli veya verimli olarak kullanamadığından elde edilen üretim düzeyi itibariyle oldukça yüksek düzeyde sermaye ile donatılmış olabilir. Diğer bir deyimle oldukça yüksek bir ortalama sermaye-hâsıla oranına sahip olabilir. Ancak kesin olan bir husus, onun sanayileşmek için mevcut sermaye stokuna büyük bir ilaveye gerek duymasıdır. İşçilerin kişi başına üretim seviyelerini ve böylece hayat standartlarını yükseltmeye devam edebilmeleri için sermaye stokuna yapılan ilavelerin devamlı olması da zorunludur.

Sermaye stokundaki bu artışı gerçekleştirebilme ve bu artışı sürdürebilme, toplumun ekonomik davranış kalıbında bazı köklü değişmeleri gerektirir. Bu değişmelerin net etkisi, çoğu zaman yıllık olarak millî gelirin tasarruf ve yatırıma ayrılan oranında keskin bir yükselme olarak ifade

edilmiştir. Nitekim Profesör W.A. Lewis geri kalmış ve gelişmiş iki ülke arasındaki önemli farkın normal olarak birincisinin millî gelirinin yüzde 6 sını; ikincisinin ise yüzde 12 ya da daha fazlasını tasarruf etmesi olduğunu ileri sürmüştür. Profesör Rostow 'sürekli ekonomik büyümeye geçiş'in bir şartı olarak, millî yatırım oranının millî gelirin yüzde 5 inden yaklaşık yüzde 10 una yükselmesini göstermiştir.[151]

Sanayi inkılâbı dönemini kapsayan millî gelir ve yatırım istatistikleri elimizde olsaydı İngiltere'de yatırım oranında değişmenin ne zaman olduğunu söyleyebilirdik. Ne yazık ki bu istatistikler bulunmamaktadır. Onyedinci yüzyılın sonlarında Gregory King tarafından yapılan hesaplamalar, toplam millî gelirin yaklaşık yüzde 5 inin yatırıma ayrıldığını göstermektedir. Ondokuzuncu yüzyılla ilgili millî gelir ve yatırım tahminleri ise 1850 lerin sonlarında gerçekleştirilen yıllık yatırım oranının yüzde 10 civarında olduğunu göstermektedir.[152] İstatistiklerin bir açıklık getirmediği husus, sanayi inkılâbına bağlı değişmenin zamanıdır. Bunu anlamak için kendimize sermaye stokunun niteliğindeki temel değişmelerin neler olduğunu ve bunların ne zaman ortaya çıktığını sormamız gerekir. Çünkü sanayileşme sürecinin yalnız sermaye birikiminin hacmında değil aynı zamanda muhtevasında da önemli değişmeler gerektirdiği açıktır.

Öncelikle, onsekizinci yüzyılda millî sermayeye ne gibi ilaveler olmuştu? Bununla ilgili bulguların bir bölümü daha önceki bölümlerde tartışılmıştı. Meselâ, çevirme hareketinin çitleme, hendek kazma, kurutma, açık tarla ve boş alanları sürekli tarıma açma gibi işlerde yeni yatırımlara yolaçtığı açıktır. Şehirleşme binalar, sokak kaldırımları ve aydınlatma araçları, su şebekesi ve lağım sistemleri şeklinde yatırımları gerektirmekteydi. Haberleşme ve ulaşımdaki gelişmeler yollara, köprülere, nehir ulaşım sistemlerine ve kanallara büyük miktarlarda yatırım harcaması ile mümkün oluyordu. Bu gelişmeler ikinci yarısında birinci yarısından çok daha şiddetli olmakla birlikte bütün bir yüzyıl boyunca vuku bulmaktaydı ve çevirme hareketlerinin, şehirleşmenin ve kanal inşasının hızında son otuz yılda belirgin bir hızlanma vardı. Aynı zamanda yüzyılın sonuna doğru teknik değişmenin etkilendiği sanayilerde ve sanayi şubelerinde, özellikle de

[151] W. A. Lewis, *Theory of Economic Growth* (1955), s. 225 ve Rostow, *Stages of Economic Growth*, s. 41.

[152] C. H. Feinstein, *National Income, Expenditure and Output of the United Kingdom, 1855-1965* (1972) ve A. H. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica* (1958) da 1856/9 için yapılan tahminlere dayanmaktadır.

pamuklu ve demir sanayilerinde ve madencilikte belirgin bir yatırım hızlanması görülmekteydi.

Fakat millî sermayenin onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında daha önceleri görülmemiş bir hızla büyümesi, millî gelir ve nüfus için de sözkonusudur. İngiltere ve Galler'in nüfusu 1751 ile 1801 arasında kabaca yüzde 50 oranında artmıştı. Dış ticaret hacmı hemen hemen üç katına varmıştı. Reel millî gelir muhtemelen iki katına çıkmıştı. Bu nedenle yatırım seviyesinin, sadece sermaye stokunun işgücüyle aynı oranda büyümesini sağlamak için yüzde 50 civarında artması gerekirdi. Yatırımların millî gelire oranının yükselmesi içinse yatırım seviyesini iki katından daha fazla arttırmak gerekiyordu.

Yakın zamanlarda yapılan araştırmalarda sanayi inkılâbı döneminde İngiliz sermaye teşkili harcamalarıyla ilgili çeşitli tahminler ortaya konmuştur. Temel verilerin azlığını ve gerek millî gelir ve gerekse yatırım hesaplamalarının kaçınılmaz olarak tahminî niteliğini dikkate alırsak bu çeşitlilik şaşırtıcı değildir.[153] Bu araştırmalar yeni yatırımların nüfustan daha hızlı büyüdüğünü ve işgücü başına sabit sermaye stokunun 1830 da 1800 deki seviyesinden önemli ölçüde daha fazla ve 1800 de ise 1770 dekinden daha fazla olduğunu kesinlikle göstermektedir. Fakat yine de henüz millî gelirin ya da harcamanın tasarruf veya yatırıma ayrılan bölümünde 1750-1850 döneminde toplam yatırımın oranını iki katına çıkaracak kadar büyük bir artış olduğu hipotezini destekleyen inandırıcı bir kanıt bulunmamaktadır. Öte yandan, millî sermaye stokunun bileşimi önemli ölçüde değişmekteydi.

Meselâ millî sermayenin ondokuzuncu yüzyılın başında nelerden meydana geldiğine bakalım. Göze çarpan ilk husus, millî sermayenin yarısından fazlasının toprağa bağlanmış olmasıdır. O dönemde yapılan tahminlerin ortaya koyduğu budur. Henry Beeke onsekizinci yüzyılın son yılları için yaptığı millî sermaye hesabında yüzde 55 lik bir oranın toprağa bağlanabileceğini belirtiyordu. Patrick Colquhoun tarafından 1812 ya da buna yakın bir tarih için yapılan tahminde yine çok yakın bir oran (yüzde 54) görülmekteydi. Ve nihayet 1830 larda Pebrer 1832-3 için yaptığı tah-

[153] Bu konuyla ilgili makaleler için özellikle bknz. François Crouzet (ed.), *Capital Formation in the Industrial Revolution.* Sanayi inkılâbı döneminde İngiltere'de sermaye büyümesinin yakın zamanlarda yapılan en iyi tahminleri için bknz. C. H. Feinstein, 'Capital Formation in Britain', *Cambridge Economic History of Europe,* C. VII, ed. P. Mathias ve M. M. Postan (1978).

minde millî sermayenin yine yüzde 54 ünün toprak değerinden ibaret olduğunu hesaplamıştı.[154] Bu oranlara esas olan rakamların tahminden öte bir esasa dayalı olmadığı açıktır. Fakat bunlar, yeterli ölçüde malumat sahibi gözlemciler tarafından yapılmış tahminlerdir, kendi içinde tutarlıdır ve millî sermayenin büyük bir bölümünün toprağın değerinden ibaret olduğu görüşünü doğrulamaktadır.

Toprağı dışarda bıraksak ve dikkatimizi yalnız yeniden üretilebilen ya da insanî kaynaklı sermayeye hasretsek bile ondokuzuncu yüzyılın başında toplamın yarıdan azı sınaî, ticarî ve malî sermayeden (ticaretteki stoklar, makinalar, kanallar ve dış alacaklar gibi) meydana gelmekteydi; binalar ve kamu malları, yaklaşık üçte biri ve çiftçilerin sermayesi, yaklaşık beşte biri meydana getirmekteydi. 1830 larda sanayiciler kârlarını daha büyük bir oranda yatırıma ayırıyorlardı ve bazı çiftçiler tasarruflarını açık tarlaların ve çayırların çevrilmesinden çok gübrelere, besiciliğe ve çiftlik makinalarına yatırıyorlardı. Fakat millî hasılanın genel yapısı Pebrer'e otuz kırk sene önce Beeke'e göründüğünden farklı görünmüyordu.

Ancak demiryolu çağından sonra çok farklı bir tablo doğdu. Giffen'in millî sermaye tahminlerine göre, toprak hâlâ toplam millî sermaye değerinin yaklaşık üçte birini meydana getirmekte, fakat nisbî önemi süratle azalmaktaydı ve 1885 de toplamın beşte birinden daha azını teşkil etmekteydi. Çiftlik sermayesi de nisbî olarak 1860 da daha az önemliydi. Topraktan büyük kaçışın sürdüğü ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde çiftlik sermayesi millî toplama oranı itibariyle olduğu kadar mutlak olarak da düşmekteydi. 1830 ların başında Pebrer tahminlerini yaptığı zaman millî gelirin üç katından çok daha fazla olmayan yeniden üretilebilen ya da insanî kaynaklı millî sermaye, 1865 te millî gelirin hemen hemen dört buçuk katı bir toplam değere ulaşmıştı.

Özetle bulgular sanayileşme sürecinin bir sonucu olarak İngiliz yatırım oranında büyük bir artış meydana gelmişse, bunun ondokuzuncu yüzyılın ortalarında olduğunu göstermektedir. Onun büyük bir bölümü doğrudan ya da dolaylı olarak demiryollarıyla alakalıydı. Büyük demiryolu inşa faaliyeti 1840 ların sonunda en yüksek noktasına ulaşmıştı. Fakat sermaye birikimi sürecinin yüzyılın ortalarında aniden hızlandığı diğer sektörler de vardı. Pamuklu sanayiinde en büyük yatırım döneminin,

[154] Çağdaş tahminler, Deane ve Cole, *British Economic Growth*, ss. 270-7 de ayrıntılı şekilde tartışılmıştır.

enerjiyle işleyen makinaların yaygın şekilde kabulü zamanına rastladığı görülmektedir. 1830 larla 1840 başları arasına rastlayan aşağı yukarı 15 yıllık bir sürede iğ sayısı iki ve enerjiyle işleyen tezgahların sayısı dört katına çıktı. Sanayinin enerjiye geçişinden en büyük zararı gören el tezgahı dokuyucusu oldu. Onbeş yıl içinde pamuklu kapitalistlerinin kârları daha önceleri görülmemiş bir oranda artarken, el tezgahlarının sayısı 1820 deki mevcudunun dörtte birine düştü. 1850 lerde el tezgahı dokuyucusunun pamuklu dokuma malları üretimine katkısı önemsiz bir orana inmişti. Diğer dokuma sanayilerinde makinalaşma dönemi, pamukludan biraz daha geç oldu. Yün ipliği sanayii -ki yünlü sanayiinin diğer branşlarına göre teknik olarak pamuklu sanayiine daha çok benzerdi- gayet yakından onu izledi. Yünlü sanayiinin diğer kesimlerinde makinalaşma en yüksek orana 1850 ve 1860 larda ulaştı. 1850 lerde yün ipliği fabrikaları, pamuklu fabrikalarından daha süratli olarak enerji kaynaklarını geliştiriyorlardı. 1860 larda yünlü fabrikalarında enerji ile işleyen tezgahlara yapılan yatırımlar diğer dokuma sanayilerinden daha büyük bir hızla genişliyordu.

Madenlerdeki ve demir sanayilerindeki yatırımların demiryolu inşa faaliyetindeki patlamaya yakından bağlı olduğu görülmektedir. 1850 lere doğru, yılda 27 izabe fırını inşa edilmekteydi. 1830 larda İskoçya'da, 1850 lerde Cleveland yatağında ve 1860 larda Cumberland-Lancashire yatağında süratle yeni maden ve demir cevheri yatakları açıldı. Demir işleme fırınlarına yapılan yatırımlar da yüzyılın üçüncü çeyreğinde süratle arttı. 1860 ile 1870 arasında -yumuşak demirden çeliğe geçişten önce- demir işleme fırınlarının sayısı iki katına çıktı.

Fakat herşeyden daha önemlisi, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına taşıma alanındaki büyük gelişmeler yön verdi. Bu gelişme yalnızca demiryollarından ibaret değildi. Birleşik Krallık'ta inşa edilen gemilerin değeri, demir gemilerin artan sayıda inşa edilmeye başladığı 1840 ların sonlarında belirgin şekilde yükselmeye başladı. Bu tarihle 1860 ların başları arasında yeni inşa edilenlerin değeri iki katından daha fazla arttı. 1860 larda Birleşik Krallık'ta inşa edilen ve kayda geçen gemilerin yıllık değeri, millî gelirin yüzde birini aştı. Nisbî önem itibariyle bu muhtemelen onun doruk noktasıydı. Ancak yeni buhar gemilerinin tonajlarının yeni yelkenli gemilerin tonajlarını yakalaması ve geçmesi ancak 1870 lerden sonra mümkün oldu. Gemilere yapılan yatırım, rıhtım ve limanlarda da benzer yatırımları gerektirdi. Liverpool'un rıhtım alanı ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde yaklaşık iki katına çıktı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca İngiliz limanlarına hükümet tarafından yaklaşık 10 milyon sterlin yatırıldı. Bu miktarın yarısı 1850 ile 1870 arasında harcandı.

Ancak ondokuzuncu yüzyılın ortalarında sermaye teşkili hızındaki sıçrama ile ilgili bulguların tamamiyle dayanıklı üretim malları stokundaki artışlarla ilgili olması dikkate değer bir husustur. Bu ondokuzuncu yüzyıl sonlarının sınaî durumunu onsekizinci yüzyıl başlarının sanayi öncesi ekonomisinden en keskin şekilde ayıran özelliklerden biriydi. Sanayi inkılâbı olarak adlandırılan hızlı sanayileşme sürecinin özünde, yatırım kararlarının niteliğini değiştiren millî üretken sermayenin bileşimindeki belirgin bir farklılık yatmaktaydı. Onsekizinci yüzyıl başlarındaki bir müteşebbisin -tüccar olsun, imalatçı olsun ya da (daha yaygın şekliyle) ikisinin bir karışımı olsun- sermayesini yatırdığı üretken mallar, hammadde stoklarıyla, tüketiciye yönelik yarı mamul ya da mamul mallardan meydana geliyordu. O bir iş kurduğu zaman, sermayeye ticarî stoklarını satın almak ve işgücüyle yapılan işlemlerin karşılığını ödemek ya da malı taşımak için gerek duyuyordu. Makinaya nadiren gerek duyuyordu. Kömür madenlerinde bile bu ihtiyaç birkaç pompalama makinası ile sınırlıydı. Ev sanayiinde çalışanlar genellikle aletlerin ve diğer araçların olduğu gibi iplik çıkrıklarının, el tezgahlarının, atların ya da arabaların da sahibi durumundaydılar. Sanayide kullanılan binaların çoğu esas olarak ikâmete ait yerlerdi. Profesör John Hicks'e göre: "Onsekizinci yüzyıl sonlarındaki Sanayi İnkılâbında ortaya çıkan olay, ticaretde değil de üretimde kullanılan sabit sermaye mallarının belirgin şekilde artmaya başlamasıydı."[155] Bu aniden ortaya çıkmadı. Enerjiyle işleyen makinalar kullanan ilk pamuk ipliği imalatçıları, genel olarak eski bir ahırda, bir mağazada veya bir değirmende ya da evin bir kısmında işe başladı. Meselâ, ilk dokuma fabrikalarında ya da birahanelerde, bina ve tesise, teşebbüse yatırılan toplam sermayenin yedide veya sekizde birinden daha fazlasının ayrılmadığı hesaplanmıştır.[156] Ne var ki, İngiliz ekonomisinde üretken faaliyetlerin organizasyonunu kesin olarak değiştiren şey, yatırımların artan ölçüde yapıldığı sabit sermaye mallarının hacmında, alanlarında ve bileşiminde meydana gelen değişmelerdi.

Yeni üretim sisteminde varılan sonuç, sınaî kapitalistlerin fonlarının büyük kısmının döner sermaye yerine sabit sermaye varlıklarına bağlanmasıydı. Döner sermayenin avantajı daha kolaylıkla paraya çevrilebilir ve bundan dolayı da kullanım alanları arasında daha seyyal olmasıydı. Onsekizinci yüzyıl yatırımcısı ya da müteşebbisi, sermayesini ticaret alanları arasında kolaylıkla değiştirebilir; oldukça kısa bir süre içinde sanayinin

[155] Sir John Hicks, *A Theory of Economic History* (1969), ss. 142-3.
[156] F. Crouzet (ed.), *Capital Formation in the Industrial Revolution* (1972).

belirli bir dalına girebilir ya da bu dalı terkedebilirdi. Çünkü o mevcut fonlarının çok küçük bir bölümünü belirli bir sanayi dalına ait pahalı binalara, tesislere ve araçlara yatırmıştı. Çoğu zaman olduğu gibi ticaret ve imalatın çeşitli dallarında faaliyet gösterebilirdi ve birinden diğerine süratle geçebilirdi. Yeni sistem altında ise artan ölçüde ihtisaslaşmak ve yatırım kararlarını alırken daha büyük riskler yüklenmek zorunda kaldı. Talepteki devrî bir düşüşün sonucunda payına isabet edecek zararı azaltma çabası içinde bunun mümkün olduğu kadar büyük kısmını işgücünün üzerine yıkmaya çalıştı. Ondokuzuncu yüzyıl başlarının pamuklu ticareti gerileyişinden doğan zararın büyük kısmını taşımak zorunda kalan el tezgahı işçilerinin felaketi ve sermaye ile emek arasında keskinleşen menfaat çatışmasının doğuşu buradan kaynaklanıyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarını karakterize eden sabit sermaye teşkilindeki büyük sıçramanın en etkileyicisi demiryolu inşa patlamasıydı. Bu olağanüstü bir hikayeydi. Demiryolları yeni bir şey değildi. Yeni olan buhar lokomotifinin zaferiydi. Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde demir ray inşası at gücüyle ya da sabit motorlarla işleyen küçük ölçekli mahallî demiryolları ile sınırlı kaldı. 1825 in sonunda Birleşik Krallık'ta kamuya ait 300 ile 400 mil arasında demiryolu bulunuyordu. Bu muhtemelen 2 milyon sterlinin altında bir yatırımı temsil ediyordu. En uzun demiryolu Stockton-Darlington yoluydu. Bu, 25 millik bir mesafede buhar gücüyle işleyen ve yolcu trafiği için düzenlenmiş ilk demiryoluydu. Onun açılışı demiryolu çağının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fakat buhar lokomotifinin başarısını kesinleştirmesi için yaklaşık 10 yıla ihtiyaç vardı. Atla çekilen arabalar Stockton-Darlington arasında yolcu trafiği için bir süre daha kullanılmaya devam etti. 1840 gibi ileri bir tarihte bile araçları tamamiyle atla çekilen veya sabit motorlarla işleyen kamuya ait taşıma işletmeleri bulunmaktaydı. Ancak ondan sonra George Stephenson'un Hızlı'sı değerini isbat etti ve bundan böyle inşa edilen bütün ana hatlarda buharlı lokomotif işlemeye başladı.

Demiryollarının inşasını bir dizi patlama izledi. İlk demiryolu patlaması 1824-5 ekonomik canlanmasına rastladı ve bunu izleyen beş yıl içinde 70 milin üzerinde demiryolu trafiğe açıldı. İkinci patlama 1836-7 de en yüksek noktasına ulaştı : 1831 - 7 arasındaki yedi yıl içinde 400 - 500 mil arasında demiryolu trafiğe açıldı. 1838-40 arasındaki üç yıllık sürede inşaatlara ve taşıma araçlarına yapılan harcamalar yılda ortalama olarak 10 milyon sterlinden fazla idi. 1840 da demiryollarına yapılan yatırımın değeri ise 50 milyon sterline yakındı. Bunun büyük kısmı rayların

imal ve yerleştirilmelerinin maliyetiydi. Sonra bir duraklama ve yeni bir patlama görüldü. 1839 ile 1843 arasında mevcut hatlara ilaveler dışında yeni bir demiryolu hattı inşa edilmedi. Fakat 1844 ile 1847 arasında 2,000 milden fazlası trafiğe açıldı. Büyük demiryolu inşa patlaması, 6,455 mil demiryolu inşasında çeyrek milyondan fazla insanın çalıştırıldığı 1847 yılında doruk noktasına ulaştı. Toplam demiryolu harcaması (işletme masrafları da dahil olmak üzere) İngiliz ihracatının resmî değerinden daha fazla ve toplam millî gelirin kabaca onda birine eşit bir düzeydeydi.

Özetle 1820 lerdeki ilk patlama, deneme niteliğindeki bir başlangıçtı. Daha sonra Liverpool-Manchester hattının başarısı kesinlik kazanınca demiryolu müteşebbisleri bütün kaynaklarını Londra ile başlıca bölge merkezleri ve iki önde gelen sanayi bölgesi -Güney Lancashire ve Batı Yorkshire- arasındaki ana hatlara yatırdılar. İngiltere'nin ana hatları (Büyük Kuzey Hattı dışında) 1830 ların patlaması sırasında döşendi. 1840 ların büyük patlaması ise 'modern İngiltere'nin hemen hemen tüm demiryolu sistemini meydana getirmişti.'[157] 1852 de İngiltere'de henüz demiryolunun ulaşamadığı büyük şehirler yalnızca Hereford, Yeovil ve Weykouth'dan ibaretti. 1850 lerde demiryolları, İngiltere'nin batı ve güney batı köşelerine ve İskoçya'nın kuzey doğusuna ulaşmış durumdaydı.

İlk demiryolları, düşünce ve amaç bakımından ilk kömür demiryollarından pek farklı değildi. Meselâ, Liverpool-Manchester hattı yolcu trafiğinde ve iki yönlü yük trafiğinde bir yenilik meydana getirme ümidiyle planlanmış ve içerde bulunan bir sanayi merkezi ile bu bölgenin limanı arasında bulunan kısa bir hattı. Umulan gerçekleşti ve bu, başka yenilikleri -Londra ve İngiltere'nin diğer önde gelen şehir merkezleri arasında hatlar inşasını- teşvik etti. Büyük Buluşma Hattını, Londra-Birmingham, Londra-Southampton, Büyük Batı hatlarını ve diğerlerini kuranlar geleceği oldukça şüpheli teşebbüslere daha önce görülmemiş ölçüde büyük paralar yatırıyorlardı. Bu büyük paralar nasıl ortaya konmuştu?

Kanallarda olduğu gibi ilk demiryollarında da sermayenin büyük bölümü, düşünülen hattın başarısında özel bir menfaatı olan mahallî işadamlarından gelmişti. Meselâ, Bristol Şirketi, Büyük Batı Demiryolu Hattının kurulmasında ilk adımı atmıştı. Ancak giderek kazandıkları başarı onları, diğer demiryolu hatlarına da yatırım yapmaya hazırladı.Meselâ Liverpool'lu işadamları kendi bölgeleri dışındaki demiryollarına yatırım yapmaya istekli olmalarıyla tanınmışlardı. Muhtemelen ilk demiryolları için

[157] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 392.

sermayenin büyük bölümü çok sayıda şirketli büyük holdinglere sahip olan tüccar tarafından sağlanmıştı. Ancak biraz aşırıya kaçılmıştı. Demiryollarından bazılarının açık başarısı bu veya şu demiryolu hattının geleceğini anlayabilecek durumda olmayan insanların tasarruflarını da bu alana çekti. Gerçekten bu safhada demiryollarına yatırılabilecek çok fazla sermaye bulunmaktaydı. "İç bölgelerin ve kuzeyin Quaker işadamlarının açıkgöz sermayesinden tamamen farklı bir şey olan ve yalnızca yüzde 5 peşinde koşan kör sermaye, iş alanındaki atılımcılar için hazır hâle gelmişti."[158] Bir ölçüde spekülasyon da vardı. Fakat bunun tek sonucu, sermaye ısrafıydı. 1836-7 ekonomik canlanmasında pekçok ciddî işadamının dili yanmıştı ve bu yüzden çok ihtiyatlı olmaya başlamışlardı. Büyük Batı Hattı'nın bile bir noktada çekleri itibarsız hâle gelmiş; Londra-Southampton hattı ise para bulmak için çırpındığı bir zamanda hisselerini yarı fiyatına satmak zorunda kalmıştı.

1845 baharında ortaya çıkan ikinci büyük demiryolu patlaması daha da göze çarpıcı ve sermaye bakımından daha da ısrafçıydı. Dönemin özelliği demiryolu hisseleri piyasasında spekülatif sermayenin büyük çapta ortaya çıkışıydı. Etkilerini gösteren ilk demiryollarının kesin başarısı, büyük bir trafik potansiyeli için imkan yaratmıştı ve hayatın çeşitli dönemlerindeki çok sayıda insan bu zenginlik kaynağından bir pay alma arzusundaydı. Olağanüstü iyimserlikten kaynaklanan demiryolu yatırım arzuları normaldi. Fakat bu heves giderek geliştikçe daha çok sayıda insan, demiryollarının kârlılığına değil de hisse fiyatlarının ilerde göstereceği muhtemel yükselmeye dayanarak spekülasyon yapmaya başladı. "Soylu hanımlar ve din adamları, yeni kurulan şirketlerin hisselerini nominal değerlerinin çok altında satın alabilme imkanıyla yanlış yola itildiler."[159] Felaket kaçınılmazdı. Mahallî hatlar için gerekli sermaye 1840 larda esas olarak mahallî kaynaklardan gelmeye devam etti. Fakat bu dönemde şirketlerin kasalarına akan ve gönülsüz hissedarlardan sağlanan paranın büyük bir kısmı ülkenin her bölümünden geldi. Onların bir kısmı mevcut ana demiryolu hattı şirketlerinden sağlandı. Meselâ, Büyük Batı ve Kuzey Batı hatları bazı şube hatlarını finanse etmişti.

1830 larda başlayarak 1860 lara ve daha sonralarına uzanan dönemde İngiliz sanayi ve ticaretine, ekonominin etkinlikle kullanabileceğinden çok daha fazla büyük miktarda sermaye arzedildiği açıktır. İngiliz sermayesini

[158] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 388.
[159] R. C. O. Matthews, *Study in Trade Cycle History* (1945), s. 111.

cezbeden yalnızca İngiliz sanayii de değildi. 1850 lerin ikinci yarısında toplam millî üretimin yüzde 3 ile 4 ü arasında değişen bir oranda sermaye ihraç ediliyordu. 1870 e kadar yaklaşık 700 milyon sterlin dış yatırım yapıldığı tahmin edilmektedir. Bunun üçte ikisinden fazlası 1850 den sonraki yirmi yıl içerisinde yapılmıştı. İngiliz dış yatırımının altın çağı daha sonraya rastlar, fakat akış 1820 lerde başlamıştı. Bütün bunlar millî yatırımın hacmında çok büyük bir artışa yolaçmıştı. Sermayenin devlet borçları gibi üretken olmayan kullanımlardan gelen kısmı -ki bu toplamın önemsiz bir bölümü olmalıydı- bir yana -bırakılırsa, tasarrufların önemli bir bölümü iç kaynaklardan sağlanmış demekti. Çünkü yatırım ve tasarruf aynı paranın iki yüzü gibidir. Toplum gelirini tüketime ya da yatırıma harcayabilir.Başka bir deyimle üretimini, tüketim malları ya da sermaye malları şeklinde yapar. Eğer bir millet yeni sermaye oluşturma imkanına sahip olursa, bu onun vatandaşlarının bir bölümünün bütün gelirlerini tüketmekten kendi istekleriyle ya da zorunlu olarak vazgeçmeleriyle mümkün olur.

İngiltere 1840 larda hiçbir şekilde zengin bir ülke değildi. Daha sonraki bir bölümde işçilerin hayat seviyeleriyle ilgili meşhur tartışmayı gözden geçireceğiz. Bu tartışmanın sonucu ne olursa olsun, hiçkimse bunun sınaî nüfusun büyük bir kesimi için şiddetli bir sosyal memnuniyetsizlik dönemi olduğunu ve Marks'a ilham veren ve Engels'in İngiltere'deki işçi sınıfının şartlarının acı hikayesini doğuran bir dönem olduğunu inkar etmeyecektir. Bu denli yoksul bir millet nasıl olmuştu da böyle oldukça kısa bir zamanda böylesine büyük sermaye stokunu meydana getirebilmişti?

Sanayi inkılâbının hız kazanmasından itibaren tasarruflarda bir artış olmuştu. 1793 tarihli Rose Yasası'nın dostluk dernekleriyle ilgili hukukî çerçeveyi düzenlediği 1790 lardan itibaren hükümet işçi sınıfının tasarruf alışkanlıklarını teşvik etmeye başlamıştı. Eden'in tahminlerine göre, 1801 de İngiltere'de 600,000 üyeye sahip 7,000 in üzerinde dostluk kulübü bulunmaktaydı. İlk gerçek tasarruf bankası (güvenlik ya da geçici tasarruf amacı güden dostluk derneklerinden ya da tasarruf kulüplerinden farklı olarak) 1804 te kuruldu. O, Hayırsever Bankası olarak adlandırılmış ve gerçekten de kuruluş amacından da daha hayırsever olduğunu göstermişti. Nitekim mevduatlara ödenen yüzde 5 faiz oranı kurucular için zarar kaynağı oluyordu ve bu yüzden Banka tasfiye zorunda kaldı. Ancak hareket giderek yayıldı ve 1817 de İngiltere'de işler durumda 70 tasarruf bankası bulunmaktaydı. Hareket 1820 başlarındaki canlanma döneminde hız ka-

zandı ve 1830 ve 1840 lar boyunca sürekli olarak gelişti. 1830 da İngiltere ve Galler'de yaklaşık 378,000 mevduat sahibi, 12 milyon sterlinin üzerinde mevduat hesabı açtırmıştı. Mevduat sahibi başına ortalama 33 sterlin düşmekteydi. 1845 de mevduat sahiplerinin sayısı (yine İngiltere ve Galler'de) ve mevduat miktarı iki katından fazla artmıştı. Daha sonra mevduat sahiplerinin sayısı mevduat miktarından daha hızlı arttığından ortalama mevduat miktarı biraz düşme göstererek mevduat sahibi başına 30 sterline indi. Tasarruf alışkanlığı orta halli esnaf arasında yayılmaktaydı. Mevduat sahiplerinin beşte dördünden daha fazlasının 50 sterlinin altında mevduatı bulunuyordu.

Ancak açıktır ki bu tür işçi sınıfının şahsî tasarrufları, sınaî ve ticarî amaçlarla kullanılabilecek sermayeye önemli bir ilave yapmaya yetecek kadar fazla değildi. Diğer kaynaklar nelerdi? Sermaye birikiminin onsekizinci yüzyılın sonlarıyla ondokuzuncu yüzyılın başlarında önem taşımayan iki mümkün malî kaynağını yani dış borçlanma ile devlet yatırımlarını ele alarak işe başlayalım. Hollanda'nın onsekizinci yüzyıl İngiltere'sine önemli ölçüde borç verdiği doğrudur ve bunun dışında başka ülkeler de vardı. Fakat uzun Fransız savaşları durumu değiştirdi. Amsterdam, uluslararası sermaye piyasası içindeki hakimiyetini yitirdi ve hemen olmasa da yerini Londra aldı. İngiltere, borç alandan çok borç veren bir ülke hâline geldi. Devlet Borçları dahilî bir nitelik kazandı. Devlet, yol köprü ve limanlara yatırılan sosyal sabit sermaye türü içinde bile önemli bir sermaye kaynağı değildi. Hükümetin ilgili olduğu bir şey varsa, o da ekonomik sisteme karışmaktan çok onu kendi başına bırakmaktı. Meselâ, hakim eğilim yol sistemini, doğrudan hükümet harcamaları yerine turnike şirketleri vasıtasıyla geliştirmekti. Demiryolları, kanallar, havagazı şirketleri, sular idareleri ve diğerleri kamu teşebbüsünden çok özel teşebbüsler tarafından işletildi. Gerçekten devlet, özellikle de onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında muhtemelen tasarrufları millî sermaye stokuna ilave etmekten çok üretken yatırımlar dışındaki alanlara kaydırmaya gayret sarfetti. Faiz Yasaları ticarî istikrazlar için yasal en yüksek faiz oranını yüzde 5 olarak belirlemişti. Oysa devlet borç verenler için bundan cazip şartlarla borçlanmaya gidebilirdi ve nitekim zaman zaman da gitmişti.

Sermaye teşekkülünü finanse etmenin diğer bir yolu, enflasyonu 'mecburî tasarruf' meydana getirmenin bir aracı olarak kullanmaktır. Kronik enflasyon, günümüzün sanayileşen azgelişmiş ülkelerinde yaygın bir durumdur. Esnek olmayan bir işgücü arzı ile birarada görülen bir enflasyonda fiyatlar ücretlerden daha hızlı yükselir; kârlar ise her ikisinden de

daha hızlı artar. Fiyatların (ve kârların) yükselmeye devam edeceğini tahmin eden sanayiciler, bu beklenmedik kazançlarını daha fazla üretmelerini ve daha cazip fiyatlarla satmalarını mümkün kılacak olan sermaye teşkili harcamalarına yatırmaya arzuludurlar. Bu durumda 'tasarruf sahipleri', üretim maliyetleri aynı ölçüde yükselmeyen mallar için daha yüksek fiyatlar ödemek zorunda kalan ücretlilerdir. Yatırımcılar ise, müşterilerinin 'mecburî tasarruflarıyla' yatırımlarını finanse eden ferdî müteşebbislerdir.

Sanayi inkılâbı döneminde İngiltere'de bu tür bir şey olduğu tezi, ilk olarak "Eğer fiyatlar ve ücretler bu şekilde ya da buna benzer bir şekilde gelişme göstermeseydi, sınaî gelişmenin daha sonraki nesillere inkılâp olarak görünecek kadar hızlı kapsamlı ve kesin olabileceğinin kuşkulu olduğunu" ileri süren Profesör Earl Hamilton tarafından geliştirilmiştir.[160] İddia, yalnızca enflasyonun muhtemel yatırımcılara tesadüfî kazançlar sağlayarak zorunlu tasarruflar yaratması değildir. Aynı zamanda enflasyon fiyatların sürekli yükseleceği beklentisini yaratarak, sanayicileri yatırıma devam etmeye teşvik etmiştir. Diğer bir deyimle enflasyonun, sanayide daha yüksek bir oranda sermaye teşkili için hem araçları hem de teşviki sağlamış olduğu iddia edilmiştir.

Bu iddianın geçerliliği tesadüfî kazançların yenilikçi müteşebbislere gitmiş olmasına bağlıdır. Ancak İngiliz sanayi inkılâbında böyle olmamıştır. Çünkü gerek artan nüfus baskısından kaynaklanan savaş öncesi yumuşak şeklinde ve gerekse dörtnala gittiği savaş zamanındaki şeklinde, enflasyon yalnızca zıraî ürünlerin fiyatlarını yükseltmişti. Yenilikçi sanayilerde -meselâ pamuklu dokumalarda ve demir ürünlerinde- sınaî malların fiyatları yükselmek yerine düşme eğiliminde olmuştu. Eğer yükselen fiyatlardan doğan tesadüfî bir kazanç olmuşsa sanayicilerden çok çiftçilere ve tüccara gitmişti. Meselâ kanal şirketlerine borç verilmek üzere serbest bıraktığı sermaye bir yana bırakılırsa; bu tesadüfî kazançların, sermaye birikimini arttırmaya bir katkısı olduğu söylenemez. İngiliz sanayicilerinin işlerine yatırdıkları kazançlar, onların azalan maliyetleri ile daha yavaş düşen fiyatlar arasındaki farktan kaynaklanıyordu. Onun enflasyonla bir alakası yoktu.[161] Bir kez Napolyon savaşlarının enflasyonist durumundan kurtulduktan sonra İngiliz ekonomisi yükselen değil de azalan bir fiyat trendi gösterdi. Ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde 'düşen ya da sabit fiyatlar dönemlerinin normal olarak üretimde en büyük artışların ve işsiz-

[160] E. J. Hamilton, 'Prices and Progress', *Journal of Economic History* (1952).
[161] D. Felix, *Quarterly Journal of Economics* (1956), s. 457.

likte en büyük azalmanın olduğu zamanlar olduğu' iddiasını destekleyen kanıtlar bulunmaktadır.[162] Özetle İngiliz sanayi inkılâbında sermaye teşkilinin, enflasyonun yarattığı mecburî tasarruflarla finanse edildiği görüşünü haklı bulmak zordur.

Öte yandan, sanayi inkılâbı için sermaye bulma problemi millî tasarruf seviyesini önemli ölçüde yükseltmeyi gerektirmiyordu. Çünkü millî yatırım oranı oldukça düşük bir seviyede idi. Asıl problem fonları boşa harcayanlardan üretken fikirlere kullanacak olanlara aktarmaktı. Toplumun büyük bir kesimi tasarrufta bulunamayacak kadar yoksul ve ortalama gelir düzeyi çok düşük olmasına rağmen; toplum içinde büyük servetlerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Bir yüzyıl ve daha fazla bir süre başarılı olarak yürütülen dış ticaret büyük bir birikmiş kazanç meydana getirmişti. Profesör Postan, onsekizinci yüzyılın başları gibi erken bir tarihte 'Sanayi İnkılâbının önderlerinin mütevazî faaliyetlerini çok çok aşan bir ekonomik çabayı bile finanse etmeye yetecek kadar zengin insanın ülkede mevcut olduğunu' ileri sürmektedir.[163] Ayrıca ticaret kanalıyla oldukça gelişmiş bir kredi sistemi bulunmaktaydı. Böylece taşra bankerleri ve şehir tüccarı, taşra soylularının ve Hindistan'dan dönmüş zenginlerin atıl kaynaklarını ticareti finanse etmekte ve bu yolla sanayicilerin işletme sermayesinin bir kısmını sağlamakta kullanmayı başardılar.

Sabit sermayeye artan bağımlılığa doğru geçiş başlamış olmakla birlikte sanayi inkılâbının ileri dönemlerine kadar yeni cihazların maliyeti imalat sanayiinin çoğu dallarında tipik olarak düşüktü. Pamuklu sanayii 1790-1815 döneminin üretim patlamasını yaşarken bir pamuk eğirme makinası 5, bir iplik bükme makinası 30, buhar gücüyle işleyen bir tezgah 50, bir el tezgahı yaklaşık 11, bir çorap tezgahı 15 ve güçlü bir buhar motoru 500-800 sterlinden fazla değildi.[164] Oldukça sermaye yoğun bir dal olan demir sanayiinde bile 1830 lar gibi ileri bir tarihte İskoçya'da hava tazyikiyle işleyen bir ocağın inşa maliyeti 10,000 sterlinden fazla değildi.[165] Bu nedenle uygulamada çoğu defa çalışkan bir insanın çok cüzî bir sermaye ile iş kurması ve daha zengin insanların ilgisini çekecek ölçüde büyüyünceye kadar kendi kaynaklarını oluşturması mümkündü. Meselâ,

[162] W. W. Rostow, *British Economy in the 19th Century* (1948), Bölüm I.

[163] M. M. Postan, 'The Accumulation of Capital', *Economic History Review* (October 1935), s. 2.

[164] Crouzet, *op. cit.*, ss. 37-8.

[165] R. H. Campbell, 'Investment in the Scottish Pig-Iron Trade, 1830-1843', *Scottish Journal of Political Economy* (1954).

Robert Owen 18 yaşında kardeşinden 100 sterlin borç almakla ve tezgah imal eden bir usta ile ortaklığa girmekle işe başladı. Otuzuna geldiğinde bir iplik tesisine 60,000 sterlin teklif edecek durumdaydı. James Watt, arkadaşı Dr. Black'ten biraz borçlandı ve daha sonra bir aile servetinin miras kaldığı Boulton ile ortaklığa girdi. Arkwright, bir meyhaneci arkadaşından borç almakla işe başladı ve daha sonra bir çorap imalatçısı olan Strutt ile ortaklığa girdi. Marshall, 1790 larda Leeds'de bir keten dokuma fabrikası kurduğu zaman gerekli sermayeyi (1) kendi perde işini elinden çıkararak, (2) arkadaşlarından borç alarak ve (3) kurucusu keten beyazlatma işi yapan bir bankadan itibar kredisi alarak sağlamıştı. Demir sanayii daha yoğun sermaye harcamasını gerektirmekteydi, fakat o da yine şahsî bir esas üzerine finanse edilmekteydi. Darby'ler ve Wilkinson'lar uzun süredir ayakta olan aile işlerinin desteğine sahiptiler. 1759 da kok kömürü ile demir üretmek üzere kurulan Carron Şirketi, 12,000 sterlin gibi büyük bir ilk harcamayı gerektiren bir yatırımdı ve üç ortakla aileleri tarafından gerçekleştirildi. Önce bankadan itibar kredisi alarak ve sonra da şirketin bankerlerini ve ortakların arkadaşlarını hissedar hâline getirerek genişledi. 1765 te yeni ortaklar kazanarak büyümeye devam etti. Her bir durumda sermaye şahsî temasla elde edilmişti.

Bir kez yeni teşebbüs muntazam kâr etmeye başladı mı onun devamı ve genişlemesinin finansmanı için kârların yeniden işe yatırılması ya da yeniden şirket sahiplerinin arkadaşlarına başvurması olağandı. "Bir işin başarısı, büyük ölçüde onun sahibine -üretim faktörlerini yönetme ve düzenleme gücüne, talep çekme ve kendi pazarını yaratma kapasitesine- bağlıydı. Yalnızca borçluyu ve piyasasını bilenler onlara kredi verirlerdi."[166] Daha sonra sanayinin bir kolundaki yenilikler aynı sanayinin diğer bir dalında kazanılan kârlarla finanse edilecekti. Meselâ iplik fabrikası sahipleri 1820 ve 1830 larda Lancashire'da enerjiyle işleyen tezgahların temin edildiği başlıca sermaye kaynağıydı.

Onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında daha uzunca bir süre, İngiliz sermaye piyasasının göze çarpan bir özelliği, oldukça yetersiz olmasıydı. Müteşebbislerin ihtisaslaşmaya yeni başladığı ve sanayi inkılâbının hız kazandığı dönemde muhtemelen bu piyasa, insanların ve fonların bir sanayiden diğerine rahatça geçebildiği ihtisaslaşmamış onsekizinci yüzyıl ekonomisinde olduğundan da daha yetersizdi. Yeni yeni sanayileşen ekonomide tasarruflar, onları yatıran sanayiler -hat-

[166] Sidney J. Chapman, *The Lancashire Cotton Industry* (1904), s. 113.

ta teşebbüsler- tarafından yapılma eğilimindeydi. Tarımda kazanılan kârlar genel olarak yine tarıma yeniden yatırılıyordu. Pamuklu sanayiinde kazanılan kârlar yine genel olarak aynı sanayiye (ya da belirli bir oranda kumaş işleme gibi ilgili sanayilere) geri gidiyordu. Taşra bankalarından bazı kısa dönem fonların borç verilmesine (meselâ itibar kredisi) ve böylece sanayi için işletme sermayesi sağlanmasına rağmen; çoğu uzun dönemli tasarruflar, planlanmış belirli bir yatırım için yapıldı.

Sermaye piyasasının bu yetersizliği, bir ölçüde kurumsal bir problemdi. 1856 nın Anonim Şirket Yasası sınırlı sorumluluğu yasallaştırıncaya kadar, müşterek teşebbüs nadir görülen bir organizasyon şekliydi. Şirketleşme parlamento düzenlemesini gerektiriyordu ve kanallar, rıhtımlar, su idareleri, köprüler, yollar, sigorta, sonraları havagazı ve demiryolları gibi çok büyük sermaye gerektiren ve oldukça riskten uzak olan alanlar dışında müteşebbislerin bir Parlamento Yasası çıkarmanın güçlük ve masraflarına katlanması çok nadir bir durumdu. Karakteristik üretim birimi, aile firmasıydı. Karakteristik tasarruf sahibi bir ailenin üyesi ya da ailenin arkadaşıydı. Küçük müteşebbis de kendi çevresi dışında fonlara başvurmak istemiyordu. Çünkü bu onu, yabancılara karşı istenmedik sorumluluklara sokacaktı. Kanallar gibi büyük ölçekli projelerin kurucuları bile projede doğrudan bir çıkarı olmayan kimselere hisse vermek konusunda çoğu zaman gönülsüz davranıyorlardı.

Ne var ki şahsî bir bilgi sahibi olmadıkları kanallara yatırım yapmağa hazır bir tasarruf sahipleri sınıfı da doğmak üzereydi. Onsekizinci yüzyılın malî reformları, devleti kredi için güvenilir bir borçlanıcı haline getirdi ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren işe katılmadan yatırım yapmak isteyenler Devlet Borçlarını tatminkâr bir alan olarak görmeye başladı. Napolyon Savaşlarının Devlet Borçları ve bunu izleyerek Londra'da yabancı devletler ve maden şirketleri tarafından yapılan istikrazlar yeni yeni imkanlar yarattı. Yabancı hükümetlerin borçlarını ödemekten kaçındığı ve maden hisselerinin aldatıcı bir servet kaynağı olduğunun ortaya çıktığı 1820 lerde bu yatırımcıların bir kısmı hayal kırıklığına uğrayacaktı. Fakat tasarruf sahipleri yeni alışkanlıklar edinmekteydi. İştirakçi olmayan tasarruf sahiplerinin bilgileri ve tecrübeleri demiryolu çağında büyük bir ilerleme gösterdi. Bu iyi ki olmuştu. Çünkü bu yeni fon kaynakları olmasaydı, bu dönemde ortaya çıkan millî yatırım düzeyindeki büyük artışın finanse edilmesinin mümkün olup olmayacağı şüpheliydi. Sonuçta demiryolu şirketlerine büyük miktarlar yatırıldı ve patlama ve bunalım dönemlerine rağmen bu yatırımların çoğu hatırı sayılır bir kazanç getirmeye devam etti. "Yüzyılın

ortasında demiryolu hisseleri, çalışma ve kabul salonlarında yerini aldı ve yüzyılın ikinci yarısında gazeteler orta sınıfa mensup okuyucularının menfaatleri için sınaî menkul değerlerin fiyatlarını günlük bir haber olarak yayınlamaya başladı." [167]

O halde sanayi inkılâbının sermaye birikimi nasıl finanse edilmişti? Bir fabrika ya da demir işyeri kurmak, bir gemi donatmak, bir ticarî teşebbüsün malını temin etmek, çoğu batmış sermaye şeklinde onbinlerce sterline sahip olmayı gerektiren yatırımlardı. Makul ticarî şartlarla, yatırımcılar borç aldıktan sonra birkaç yıl içinde ilk harcamalarının çoğunu geri ödemeye başlamayı umuyorlardı. Kendine ait küçük bir sermayeye ve belirgin bir ihtiyacı karşılayan bir yeniliğe sahip olan tanınmış bir mucit ya da bir müteşebbis, işine koyması gereken ilave fonları akrabalarından ve arkadaşlarından ya da teşebbüsün başarıya ulaşmasında büyük menfaatı bulunan diğer işlerden borçlanarak sağlamayı başarabilirdi. Gerçekten de genellikle yapılan da buydu. Demiryollarında (kanallar ve rıhtımlarda olduğu gibi) durum farklıydı. Bunlar için birkaç yıl mütevazî bir gelir bile getirmeyecek değerlere hemen yatırılmak üzere yüzbinlerce sterlin yeterli olmuyor; (genellikle olduğu gibi) etkin şekilde işlemeye başlamadan önce daha başka sermaye teahhütlerini de gerektirebiliyordu. Bu ölçüde fon sağlamak için demiryolu kurucuları geniş bir tasarruf havuzu oluşturmak ve bu geniş havuza yeni kaynaklar akıtmak zorundaydılar. Bu da müşterek teşebbüsü ve daha sonra serbestçe alım satımı yapılabilecek halka dönük menkul değerlerin ihracını gerektiriyordu. Yapılan da buydu. Kanallara, demiryollarına, sokak aydınlatma ve su sistemlerine yatırılan büyük miktarlardaki sosyal sabit sermaye bu yolla gerçekleştirilebildi. Çünkü kurucular sanayileşmeye ve büyümeye başlayan ekonomide sağlanabilen çoğu defa gayet küçük şahsî ve kurumsal tasarrufların büyük bir bölümünü çekmeyi başarmışlardı. Başlangıçta büyük ölçüde devlet, bir ölçüde kanallar ve daha sonra yaygın şekilde demiryolları iştirakçi olmayan yatırımcıların tasarruflarını çekmeyi başarmışlardı. Daha sonra dış devletler ve dış ülkelerdeki demiryolları aynı kaynaktan yararlanabildiler. Çünkü örnekler ortadaydı ve kurumlar mevcuttu.

[167] Postan, *Economic History Review* (1935), s. 5.

BÖLÜM 11

BANKALARIN ROLÜ

İlk sanayi inkılâbını yaşayan İngiltere'nin önemli avantajlarından biri yirminci yüzyılın pekçok gelişmemiş ülkesinin içinde bulunduğu para sistemiyle ve Avrupa'daki çağdaşlarıyla kıyaslandığında, oldukça gelişmiş bir para ve bankacılık sistemine sahip olmasıydı. Ancak yine de para arzı üzerinde doğrudan ve bilinçli bir kontrol uygulayan modern bir devletin ölçülerine ulaşması için alması gereken uzun bir mesafe bulunmaktaydı. Onsekizinci yüzyıl sonlarının bankacılık sistemi, sanayileşen ekonomiye ekonomik değişme ve büyüme için gerekli seyyal malî kaynakları sağlama görevini etkin şekilde yerine getirmeyi nasıl başarmıştı?

Özellikle onsekizinci yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de para piyasasında bir dizi gelişmeler ortaya çıkmış durumdaydı. İngiliz malî kurumlarının ve uygulamalarının sayısında, alanında ve etkinliğinde malî bir ihtilal boyutuna ulaşan gelişmeler olmuştu. İngiliz malî sisteminin bu inşasının mimarı, İngiltere Bankası ve bankanın imkan dahiline soktuğu yeni kamusal borçlanma sistemiydi. Onsekizinci yüzyıl boyunca ortaya çıkan bütün diğer ana malî kurumlar -yani sigorta ofisleri, ortaklık bankaları, imtiyazlı büyük ticaret şirketleri ve Londra Menkul Değerler Piyasası- hep onun etrafında gelişti.

İngiltere Bankası 1690 ların şirket kurma yarışı sırasında 1694 de doğdu. Sermayesi 1.2 milyon sterlindi. Amacı hükümet için para bulmaktı. Kuruluşunu izleyen bir yıl içinde Hollandalı William'ın XIV. Louis'ye karşı savaşını finanse etmek için hileli döviz transfer etme işini üzerine aldı. 1700 de ithal altın depolamaya ve bu tip mevduatlar karşılığında borç vermeye başladı. 1720 lere doğru Darphane altınının ve resmî altın paranın ana kaynağı oldu.

Bir bankanın ana fonksiyonu, borç verenlerle borç alanlar arasında bir aracı gibi hareket etmek; yani fonların, harcamalarından fazla geliri olanlardan carî harcama planları mevcut kaynaklarını aşanlara doğru akmasını sağlamaktır. Savaş halinde olan bir toplumda, acil satın alma ihtiyacını en çok hisseden devlettir. Büyüyen bir ekonomide, kârlı yatırım ümitleri kendi fonlarını aşanlar genişleyen ve yenilik yapan müteşebbislerdir. Her iki durumda da bankaların rolü, çok sayıdaki orta ve yüksek sını-

fa mensup kişilerin ya da kurumların tasarruflarını toplamak ve yüklenecek faiz ve masrafları karşılayabileceğine güvenilen oldukça az sayıdaki borç isteklilerine faiz karşılığında vermektir. Borç verenlerin düşündükleri geri alamama riski arttıkça, sahip oldukları fazlalardan ayrılmak için bekledikleri faizin oranı yükselecek; göze alabilecekleri borç verme süresi kısalacaktır. Borç alanın kredi itibarını doğru olarak tahmin etme imkanına sahip olan bir banka oldukça düşük bir faiz oranından uzun dönemli borç vermeyi göze alabilecektir.

İngiltere Bankasının 1688 in Muhteşem İhtilali ile kurulan parlamento hükümeti için yerine getirdiği hizmet işte buydu. O daha sonraki hükümetlere, anormal savaş harcamalarını artan ölçüde elverişli hâle gelen oranlarla özel sektörden finanse etme imkanını verdi. Devlet Borçlarının idaresinde Banka ile Hazine arasındaki başarılı işbirliğinin bir sonucu olarak İngiliz hükümetinin kredi itibarında uzun dönem borç alabileceği faiz oranında büyük bir düşüş -1690 larda %10-14 den Walpole ve Pelham idaresi döneminde %3 e- şeklinde görülen bariz bir iyileşmeye şahit olundu. 1739-48 savaşı sırasında, hükümetin geri ödeme tarihi belirsiz olarak ucuz şekilde borçlanması mümkün oldu.

Bankanın hükümet hesabına yaptığı malî işlemlerin ikinci etkisi, yaratılan yeni malî araçlardan kaynaklanıyordu. Onun hükümete açtığı istikrazlar karşılığında özel sektör, yelpazenin bir yanında Hazine Tahvilleri ve Deniz Kuvvetleri Tahvilleri gibi kısa vadeli senetlerin; diğer yanında da eshamın (nakde çevrilemeyen uzun vadeli borç) bulunduğu kağıt menkul değerler elde etti. Kredi itibarına sahip bir borçlu tarafından çıkarılan kağıt menkul değerler, bizatihi kolaylıkla satılabilir nitelikte olduğundan, sonuçta mevcut alacaklıların alacaklarını elde etmek istediklerinde yeni tasarruf sahipleri tarafından satın alınabilecek, pazarlanabilir geniş bir kağıt menkul değerler stoku yaratarak yatırım ve tasarrufları birbirine bağlayan kanalları daha da işler hâle getirdi. Aynı zamanda İngiltere Bankası (ve onun çevresinde gelişen bankalar) özel sektörün kredi imkanlarının daha da genişlemesi için bir temel olabilecek düzenli mevduatları kendilerine çekiyorlardı. Altın ve gümüşlerini çekmek isteyen mevduat sahiplerinin muhtemel günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar likiditeyi elinde tutması şartıyla bir banka, mevduatının değerini aşan senetler (ödeme vaadleri) çıkarabilirdi. İngiltere Bankası gibi güvenilir bir bankanın vaad senetleri, üzerinde yazılı değerlerden işlem gören kağıt para hâline geldi.

Para ve kredi taleplerinde düzenli bir piyasa kurulmasının sonucu, kısa dönemli ticarî kredi işlemlerini kolaylaştıran geniş ve gelişen bir likit

değerler ve kağıt para stokunun ekonomiye sokulmuş olmasıydı. Gerçekten, onsekizinci yüzyılın ilk yarısında aktif bir Londra menkul değerler piyasasının doğuşu 'devlet için sürekli hâle gelen borçları, piyasa düşerse bir sermaye kaybını göze almak kaydıyla kişiler için likid hâle getirerek'[168] hükümetin malî problemlerini çözdü. Zengin Hollandalı tüccara İngiliz hükümet tahvillerine yatırım yapmak için güvenli bir yol sağlayarak İngiliz ekonomisine yabancı yatırım akışına yardımcı oldu. Özel sektördeki tasarruf sahipleri ve yatırımcılar için kağıt menkul değerleri bir teminat ya da satınalma gücünün değişim aracı olarak kullanılabilir hâle getirerek uzun dönem kredi almayı kolaylaştırdı. İngiliz malî sistemiyle ilgili nihaî sonuçları bakımından daha da önemlisi, çekilebilir mevduatlara dayanarak banka çekleri ve banknot ihracının banka sistemine reel mallara ve hizmetlere dayanmayan kağıt para yaratma imkanını vermesiydi.

Onsekizinci yüzyılın başlarındaki malî değişmenin esası, yeni ticarî ve malî şirketlerin -imtiyazlı ticaret şirketleri, ortaklık bankaları, sigorta şirketleri v.s.- esnek olarak ve güven içinde yatırım yapabilecekleri ve yatırımı çözebilecekleri geniş bir dizi menkul değerlerin gelişmesiydi. Bu yeni araçların ve kurumların Londra para piyasasına verdiği güç, dünyanın malî merkezi olarak Londra şehrinin Amsterdam'a rakip olmasını ve sonuçta onun yerini almasını sağladı. Henüz tam olarak bütünleşmemiş İngiliz malî sisteminin merkezi, İngiltere Bankasıydı. 1750 lerde o, hükümetin ve çoğu bakanlıkların bankeriydi. 'Belirsiz bir geleceğin üzerine spekülasyon' olarak başlayıp henüz para arzını bilinçli olarak kontrol eden bir merkez bankası görevi görmemesine rağmen millî bir müessese hâline geldi.[169]

İlke olarak onsekizinci yüzyıl İngiliz parası gümüş esaslı İngiliz lirasıydı. Elizabeth zamanından itibaren İngiliz lirası sabit miktarda gümüşle tanımlanmıştı. Altın liranın değeri belirli sayıda şiline eşitti. Avrupa'nın büyük bir bölümünde nisbî bir gümüş kıtlığı vardı ve carî piyasa fiyatının İngiliz darphane fiyatından daha yüksek olduğu Uzak Doğuda bu kıtlık daha fazlaydı. Bu nedenle tüccar için İngiliz carî fiyatından gümüş almak ve bunu altın karşılığında kıta Avrupa'sına ve Uzak Doğu'ya nakletmek kârlı bir işti. Kaçınılmaz sonuç İngiliz gümüş parasının ayarının düşmesiydi. 1696-8 yılının büyük sikke yenilemesi sırasında tam ağırlıklı ve kenarları çıkıntılı olarak darbedilen paralar tedricen kaybolarak yerini kırpıl-

[168] P. G. M. Dickson, *The Financial Revolution in England* (1967).
[169] J. H. Clapham, *The Bank of England*, C. I (1944), s. 228.

mış gümüş parçalarına bıraktı. Darphane de bu fiyattan yeni gümüş paralar darbetmeğe istekli değildi. Böylece 1760 lara doğru piyasada birkaç aşınmış şilinden ve altı penilerden başka gümüş para kalmamıştı. Sonuç olarak henüz hukuken olmasa bile, İngiltere altın standardına geçmişti. 1770 lerde bu durum hafif altın paranın yerini uygun ağırlıkta parçaların aldığı; gümüş paranın 25 sterlini aşmayan ödemelerle sınırlandığı sikke reformu ile (henüz yasallaştırılmamakla birlikte) resmen kabul edildi. Altının tek standart resmî para olduğunun açıklandığı 1816 da kanunî bir temele de kavuştu.

Madenî paraya ilaveten onsekizinci yüzyılın ilk yarısında ortak olarak kullanılan diğer para türleri de vardı. İlk çekler onsekizinci yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Fakat onların ondokuzuncu yüzyıla kadar yaygınlık kazanıp kazanmadığı şüphelidir. Daha önemli olan, talep halinde hamiline belirli bir miktar ödeme vaadini içeren banknotlardı. İngiltere Bankası (yüzyılın sonlarında olduğu gibi yuvarlak rakamlarda olmasa da) başlangıcından itibaren mevduat sahiplerine banknot veriyordu. Banknotlar kolaylıkla değiştirilebildiğinden fertler arasında borçların ödenmesinde nakit gibi kullanılıyordu. Özel bankalar da bu tip senetler çıkarıyordu. Londra'da onların hiçbiri İngiltere Bankasının onayına sahip değildi. Bu özel senet ihraçları 1770 lere doğru pratikte sona erdi. Fakat İskoçya'da eski bir özel senet ihracı geleneği vardı ve taşra İngiltere'sinde bankalar mahallî dolaşım için hamiline ait olan senetler ihraç etmeye devam ediyorlardı.

Bir ekonomiye arzedilen paranın miktarı onun gelişmesi bakımından büyük önem taşır. Çünkü o, fiyatların seviyesini ve bu yolla ekonomik faaliyetin seviyesini ve bazen de karakterini etkiler. Eğer para arzı bir ekonomide ticaretin genişlemesi ile uyumlu olarak genişlemezse -yani para mallara oranla daha kıt hâle gelirse- fiyatlar düşme eğilimi gösterecek, üreticilerin cesareti kırılacak ve müteşebbisler için işlerini kurmak ve geliştirmekte gerekli malî kaynakları bulmak zorlaşacaktır. Aksine olarak, eğer çok serbest olarak ihraç edilirse, fiyatlar yükselecek ve yatırımlar fiyat artışından en çabuk etkilenen faaliyet alanlarına kayacaktır. Meselâ günümüzün azgelişmiş ekonomilerinde enflasyon, yatırım kaynaklarının aşırı ölçüde konut inşasına gitmesine yolaçmaktadır. Çünkü sermaye değerleri giderek yükselen yeni binalar gerçek üretkenliklerinin çok üzerinde kazançlar arzetmektedir. Onsekizinci yüzyıl İngiltere'si gibi haberleşme ve ulaşım imkanlarının yetersiz ve muhtemelen hiç mesabesinde olduğu sanayi öncesi bir ekonomide, ekonomik olarak genişleyen bölgelere yeterli miktarda para arzetmenin getirdiği ek bir problem de bulunmaktaydı.

İlk sanayi inkılâbında para arzının belirleyicileri nelerdi ve bu, fiyatlar seviyesi ve ticaret üzerinde nasıl etki yapmıştı? Dolaşımdaki madenî para miktarı, esas olarak İngiltere Bankasındaki altın stokuna; bu ise kısmen dünyadaki altın arz ve talebine ve kısmen de İngiliz dış ticaret dengesine bağlıydı. Çünkü, eğer ihracat ithalatı aşarsa bu genel olarak altın girişini gösterirdi. Aksine ithalat ihracatı aşarsa; açık, altın ihracı ile finanse edilirdi. Özetle altın, farklı milletlere mensup halklar arasındaki büyük borçların ödenmesi gereken uluslararası bir ödeme aracıydı. Bankanın dolaşıma altın madenî paralar sokma kabiliyeti, dünya piyasasında altın için ödenmesi gereken fiyata ve bundan dolayı kambiyo durumuna bağlıydı.Çünkü İngiliz lirasının altın fiyatını tayin eden buydu.

Altın arzı ile altın paraların dolaşımı arasındaki ilişki oldukça açıktır. Daha sınırlı ölçüde doğrudan ve otomatik olmakla birlikte banknot arzı ile altın arzı arasında da bir ilişki bulunmaktaydı. Karışıklık, bu senetlerin yalnızca İngiltere Bankası tarafından değil de, aynı zamanda İngiltere'deki taşra bankaları ve İskoç bankaları tarafından da ihraç edilmesinden kaynaklanıyordu. Toplam İngiliz banknot ihracının yüzde kaçının taşra bankaları tarafından yapıldığını bilmiyoruz. Fakat onların banknot ihracının hem nicelik hem de nitelik bakımından önemli olduğu açıktır.[170] İngiltere Bankası'nın banknotları, Londra dışında yaygın olarak kullanılmamaktaydı. Çünkü onlar yalnız Londra'da madenî paraya çevrilebiliyordu ve oldukça büyük miktarlar için düzenleniyordu. 1790 lara kadar Banka, 10 sterlinden daha düşük değerli banknot ihraç etmemişti. Londra ile bölgeler arasındaki süratli ulaşım problemi ve soygun tehlikesi yüzünden tüccar, Londra ile bölgeler arasında madenî para stoklarını taşımak istemiyordu. İşçilerle ve tüccarla günlük işlemlerinde ödemeler için madenî para ve banknot isteyenler mahallî olarak ödenebilen küçük senetler (mesela 1 sterlinlik senetler) ve zaman zaman da ihraç yerinde olduğu kadar Londra'da da ödenebilen daha büyük senetler (yani 5 veya 10 sterlinlik senetler) ihraç eden taşra bankaları ile çalışmayı tercih ediyorlardı. Elde edilebilen bilgiler, talep üzerine hâmiline ödenen senetlerin 1780 lerin sonlarında taşrada yaygınlık kazanmış olduğunu ve bu zamana kadar İngiltere Bankası'nın ihraç ettiğine eşit ya da ondan daha fazla miktara ulaştığını doğrulamaktadır. Ne var ki istatistikler bu konuda kesin bir sonuca varmaya imkan verecek nitelikte değildir. 1784 den itibaren senetlerden alınan damga vergisinin gelirleri elimizde bulunmaktadır. Fakat 1804 e ka-

[170] Onsekizinci yüzyılda taşra bankaları hakkında bknz. L. S. Pressnell, *Country Banking in the Industrial Revolution* (1956).

dar bu vergiler bakımından kağıta dayalı kredinin diğer şekilleriyle (poliçe gibi) hamiline yazılı senetler arasında fark yoktu. Bu tarihten sonra da onlar toplam dolaşımın ve dolaşımdaki değişmelerin yetersiz göstergeleridir. Çünkü bu rakamlar lüzumsuz sarfiyatı ve damgalandıktan sonra emanette saklanan senetleri dikkate almazlar. Toplam özel damga vurmaların muhtemelen toplam özel dolaşıma çok yakın olduğu bir yıl olan 1808/9 da bulgular, toplam özel dolaşımın 20 milyon sterlin civarında; buna karşılık İngiltere Bankasınınkinin 17.5 milyon sterlin dolaylarında olduğunu göstermektedir. Onsekizinci yüzyılın son yirmi yılı ve ondokuzuncu yüzyılın ilk otuz yılı boyunca taşra bankaları tarafından ihraç edilen senetlerin millî para arzı içindeki yerinin İngiltere Bankası tarafından ihraç edilenlerle önem bakımından en azından aynı düzeyde olduğu kesindir.

Bu durum para arzını neyin tayin ettiği sorusunu güçleştirmektedir. Bir başlangıç olarak, gerek özel bankaların ve gerekse İngiltere Bankasının cesaret edebildikleri ölçüde fazla kredi verdiklerini ve bundan dolayı banknot ihraç ettiklerini kabul edebiliriz. Çünkü kazançlarını sağladıkları ve varlıklarını borçlu oldukları işlemler -toplumun geri kalan kesimine borç vermeleri- bunlardı. Meselâ, bir tüccar kendisine teslim edilen mallar için malların -ya da imal etdiği şeyin- borçlarını karşılayacak kadar kısmını satmayı ümit etdiği ileri bir tarihte -diyelim üç ay sonra- ödeme yapma vaadinde bulunabilirdi. Malların satıcısı üç ay bekleyecek durumda olmayabilirdi. Ancak bir bankayı senedi kırmaya yani faiz haddi ile borçlunun borcunu ödemekten kaçınması riskini karşılayacak bir miktarı düşerek derhal nakid ödemeye ikna edebilirdi. Bu fark, bankanın kazancını meydana getirmekteydi. Eğer tüccar, kredi itibarı olan biriyse, banka vade tarihinde tam olarak ödeme yapılmasını bekleyebilirdi. Bu durumda iskonto farkının tamamı ona kâr olarak kalacaktı.

Ticaret canlı ve siparişler bol olduğu zaman bankalardan para ya da senet şeklinde acil nakid arayan poliçe ve vaad senetleri sahiplerinin sayısı çoğalacaktır. Yalnızca mevduat sahiplerinden gelmesi muhtemel talepleri karşılayabilecek kadar nakid rezervine sahip olma ihtiyacının getirdiği ihtiyat sınırına bağlı kalarak bankalar, güvenilir olduğu sürece bu müşterilerinin işlerini görmeğe gayret edecektir. Günümüzde mevduat sahiplerinin anî bir talebine karşı gerekli rezerv olarak kabul edilen banka karşılık oranları oldukça dar ve kesin sınırlar arasında saptanmıştır. Fakat bu, kredi ve para arzının modern merkezî kontrol politikaları ile sağlanan bir yeniliktir. Onsekizinci yüzyıl bankerleri kendilerini para politikasının araçları olarak görmüyorlardı. Onlar bütünüyle halktan çok hissedarlarına ve mev-

duat sahiplerine karşı görevleri olan tamamiyle kâr amaçlı kuruluşlardı. Onlar kredi sınırlarını genişletmekle girdikleri tehlikenin değerlendirmesine dayanan esnek bir nakid oranıyla çalışıyorlardı. Eğer ticarî durum iyiyse, kredi itibarı olan borçluların zor duruma düşmesi ve aniden nakde ihtiyaç duyan mevduat sahiplerinin bulunması riskleri az olacağından, gayet düşük bir nakid oranı ile iş görebilirlerdi. Eğer beklentiler daha az cesaret vericiyse daha fazla rezerv saklamak zorundaydılar. İngiltere Bankası da bu esaslara dayalı olarak işlemekteydi. O da ticarî olarak güvenilir kabul edilen her ticarî senedi iskonto etmeyi politika olarak benimsemişti ve altın rezervinin oldukça geniş sınırlar içinde dalgalanmasına izin veriyordu. O aynı zamanda makul bir faiz oranının teklif edildiği tüm resmî kredi taleplerini karşılamaya kendisini mecbur hissetmişti.

Bu sistemde kredilerin genişleme ve paranın ihraç edilme sınırı mevduatların hacmına ve itimat durumuna bağlıydı. Nihaî olarak İngiltere Bankası, mevduat sahiplerinin ona yatırdığı mevduatlardan daha fazla borç veremezdi. O bütün senetleri altın paraya çevirme vaadine bağlı kaldığı sürece, mevduatlarını para olarak çekmeyi isteyebilecek mevduat sahiplerinden ya da mevduatlara karşı senetleri ellerinde bulunduranlardan daha fazla borç veremezdi. Aynı şekilde nakid rezervleri madenî paralar ve kıymetli madenlerden olduğu kadar (İngiltere Bankası da dahil olmak üzere diğer bankaların) banknotlarından da ibaret olan taşra bankaları, mevduat sahiplerinden gelebilecek muhtemel talepleri karşılayamayacak miktarda borç veremezlerdi. Sonuçta kredinin genişleme sınırı, ülkedeki altın miktarı ile belirlenmişti. Nakid ödemelerin aniden askıya alındığı ve İngiltere Bankasının senetleri altına çevirme zorunluğundan kurtulduğu 1797 ye kadar durum böyleydi.

Bu denli itimada dayalı bir kredi sisteminin bu itimadı sarsacak herhangi bir şey olduğunda istikrarını kaybedeceği açıktır. Sistem yeterince bütünleşmediği sürece bir bölgede itimadın sarsılması birkaç bankanın iflasıyla geçiştirilebilirdi. Ancak karışıklık yaygınlık kazanmışsa, akışın baskısı gerçek nakdin nihaî kaynağı olan İngiltere Bankasına yönelecekti. Şubat 1797 de altın ile para arzı arasındaki bağın koparılmasıyla bu baskının kaldırılması kararlaştırıldığı zaman olan buydu. Bu kararın nedenleri nelerdi?

İlk neden altının ülke dışına kaçışıydı ve bu kaçışın kesileceğine dair bir belirti yoktu. Onsekizinci yüzyıldan önce de birçok kez altın kaçışları olmuştu. Meselâ 1783 bunalımında İngiltere Bankasının Ağustos ayındaki kıymetli maden stoku 600,000 sterlinin altında bir rezerv durumu gösteri-

yordu. Bu, 1797 de nakid ödemelerin askıya alındığı seviyeden daha düşüktü. Fakat 1783 bunalımı Amerikan Savaşının bir sonucuydu. Onun devamlı olacağını kimse düşünmüyordu. Ticarî geleceğin daha iyi olacağı umuluyordu. Ticarî senetleri güvenlikle iskonto etmeye devam eden ve kredi işlemlerini sürdüren bir bankanın iflas edeceğini düşünmek için bir neden yoktu. Sonuçta, bu düşünce yanlış çıkmadı. Ticaret genişledi. Altın tekrar ülkeye geri akmaya başladı. 1789 da kıymetli maden rezervi, Bankanın toplam senet ve mevduat teahhüdünün yarısından daha yüksek bir seviyeye çıkmıştı. Bu gerçekten çok yeterli bir rezerv durumuydu.

Gördüğümüz gibi, kredi sistemi borç verenlerle borç alanlar arasında karşılıklı ve uzun süreli bir güven esasına dayanıyordu. Tüccar ve sanayici senetleri kolaylıkla kırdırabileceklerine güvenirken, zahmete değer bir kazanç getirmesi muhtemel her alanda faliyetlerini genişletmeye devam etmeye istek duyuyorlardı. Mevduat sahipleri yatırımları için kağıt bir belge almakla yetindikleri sürece, bankerler faaliyetlerinden yeterli kazanç sağlaması muhtemel olan herkese kredi vermeye ve yeni banknotlar çıkarmaya devam edebilirlerdi. Mevduat sahipleri, bankaların senetleri altınla değiştirme vaadlerini yerine getiremeyeceklerini anladıkları an, hisselerini garantiye almak için bankalara hücum edeceklerdi. Eğer İngiltere Bankası, bugün olduğu gibi, mevduatlarını karşılamakta yetersizlikle karşılaşan bir bankayı destekleme görevini üstlenen ve diğer bankaların kredilerini arttırabilme şartlarını doğrudan etkileyebilen kredi yapısının temeli bir banka durumunda olsaydı; sistemin çözümü, Bankanın kredi politikasına ve durumuna bağlı olurdu. Fakat onsekizinci yüzyıl İngiltere Bankası bu zincir içinde en önemli halka olmasına rağmen, senet ihraç eden çok sayıda kuruluştan yalnızca birisiydi. Onun etkisi dışında kalan bir bölümde güven zincirinde meydana gelen ciddî bir kopuş, tüm kredi yapısını sarsabilirdi. Yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de faaliyet gösteren ve senet ihraç eden küçük bankaların çokluğu dikkate alınırsa, güven bunalımının daha erken bir tarihte ortaya çıkmamış olması şaşırtıcı görünür. Bu iki ana nedene bağlanabilir. İlki taşra bankalarının büyük bölümünün kendi bünyelerinde saklı olan güçleridir. Onların bazısı tamamiyle başarısız oldu. Fakat çoğunluğu, güvenilir insan olarak bilinerek komşularından mevduat toplayan ve borç alanın geleceğinin akıllıca bir değerlendirmesini de yaptıktan sonra tanıdıkları insanlara ve anladıkları işlere paralarını yatıran tüccar tarafından işletiliyordu. Elbette yeni yeni sanayileşen bir ekonomide müteşebbislere borç verme riskli bir işti. Fakat riskler akıllıca üstlenilmiş ve topluma başarılı bir şekilde dağıtılmıştı. Sistemin nisbî istikrarının diğer

ana nedeni, sanayi inkılâbının millî ekonomik büyüme hızını yukarıya doğru çekmeye başlamış olmasıydı. Ticarî ümitler öylesine parlaktı ki yatırım yaparak iyi bir kazanç sağlama yeteneklerine kesin bir güven duyan yeterli sayıda borç isteklisi ve paralarını emin bir yerde tutmaktansa kazanç sağlamaya daha fazla ilgi duyan yeterli sayıda yatırımcı bulunmaktaydı.

Fakat 1797 de durum farklıydı. Ülke bir savaş içindeydi. Ülkeye çok yakın bir bölgede cereyan eden, niteliği ve sonucu itibariyle tamamiyle tahmine sığmaz, zor ve tehlikeli bir savaş olan Fransız İhtilali savaşı ne uzak bir koloni savaşıydı; ne de onsekizinci yüzyılın çok alışkın olduğu güç dengesi kavgalarından biriydi. Daha önceki tecrübelerin çok dışında bir şeydi. Daha önce yaşananlardan çok yirminci yüzyıldaki 'topyekün savaş' türüne benziyordu. Ayrıca 1780 lerin ticaret ve sanayi patlaması frenlenmişti. Aşırı umutlar 1790 ların başlarında tersine dönmüştü ve 1793 te bazı taşra bankaları senetlerini ödemeyi durdurmak zorunda kalmıştı. İngiliz dış ticareti, mutad savaş güçlükleri -altüst olmuş ticaret yolları ve dış pazarlar, yüksek taşıma maliyetleri ve geleceğe ilişkin belirsizlikler- ile karşı karşıya gelmişti. Ticarî güven düzeyi bu dönemde görülmedik şekilde düşüktü ve bu da normaldi.

Bu genel durum dışında güven bunalımını hızlandıran bazı özel şartlar da mevcuttu. Bunların başında 1795 in kötü bir ürün yılı olması geliyordu. İngiltere'nin hızla büyüyen nüfusu artık ürün normalin altında olduğu zaman kendini besleyemiyordu. 1795/6 mevsiminde fazlaca hububat ithali gerekliydi. Bu ödemeler dengesi üzerinde özel bir baskının ortaya çıkması demekti. Eğilim, ithalatın ihracatı aşması ve böylece altın çıkışına yolaçması ile sonuçlandı. Aynı zamanda hükümetin savaş harcamaları gerek içerde ve gerekse dışarda çok yüksekti. Bu ülke içinde fiyatları yukarı itti. Dışarda, İngiliz donanmasına ve ordusuna yapılan aşırı harcamalar, müttefiklere yapılan yardımlar, İngiliz piyasasında müttefikler tarafından yapılan istikrazlar, ödemeler dengesi üzerinde yeni baskılar yarattı. Bu nedenler yabancılara yapılan ödemelerin yabancılardan elde edilenlerin değerini aşması sonucunu doğurdu. Bu farkın altın ihracıyla karşılanması gerekiyordu. Bu safhada altın çıkışı için ek bir özel neden, Fransa'da anormal bir talep bulunmasıydı. Fransız hükümeti -felaketle sonuçlanan kağıt para tecrübesinin sonucu olarak savaş öncesi değerinin küçük bir bölümüne düşmüş olan- Fransız parasını, yeniden makul bir düzeye kavuşturma mücadelesi veriyordu. 1795 sonunda Paris'te talep öylesine canlıydı ki Londra'da bir ons altın 4 sterlin 3 şilin ederken; İngiliz lirası ola-

rak 3 sterlin 17 şilin 10,5 peniye elde edilebiliyordu. "Doğrudan geçiş elbette yasa dışıydı, fakat bu oluyordu. Şu veya bu şekilde altın gidiyordu. Taşıma ve sigorta etmenin risklerine ve maliyetine rağmen eritmeye ve kaçırmaya aşırı eğilim vardı."[171] İngiltere Bankası iskonto muamelelerini sınırlayarak teahhütlerini daha az tehlikeli bir düzeye indirmeye çalıştı. Fakat taşra bankaları yükselen fiyatların sonucu olarak artan para talebini karşılamaya hazır olduğu sürece, onun krediyi sınırlama teşebbüsleri senet ihracını azaltmaksızın yalnızca güveni sarsıcı bir etki gösterdi. Sonuçta küçük bir Fransız kuvvetinin Fishguard'a çıkması, taşra bankalarının bir paniğe kapılmasına yolaçtı. Onlar da ellerindeki İngiltere Bankası senetlerinin ödenmesini istediler. Böylece sistem işlemez hâle geldi. Büyük bir Avrupa savaşı organize etme problemi ile karşı karşıya olan hükümet, kendi altın rezervlerini riske atmaya cesaret edemedi. 1797 de Bankanın ülke haricindeki askerî güçler dışında altın ve gümüş olarak ödeme yapması yasaklandı. Taşra bankalarının bunu izlemekten başka seçeneği yoktu. Diğer bir yasa 5 sterlinden daha az değer taşıyan senetler ihraç etme yetkisini verdi ve İngiltere Bankasının senetleri, ilk yasal ödeme aracı hâline geldi. Altın kaybolarak iddihara gitti ve çağ banknotların ve tüccar senetlerinin çağı oldu.

İlke olarak, bundan sonra kredinin genişlemesine konan sınırlar, nakid ödemelerin durdurulması ile kaldırılmış oldu. Taşra bankalarının acil nakid için ortaya çıkabilecek anî bir talebi karşılamak için yeterli miktarda İngiltere Bankası senetlerine sahip olduklarına emin bulunmaları gerekebilirdi. Fakat İngiltere Bankasının kendisi için bir sınır sözkonusu değildi. Bu şartlar altında para arzının daha hızlı genişlememiş olması şaşırtıcıdır. İngiltere Bankasının yöneticileri, ne borsaların durumuna, ne de altının piyasa fiyatına dikkat etmiş görünmektedir. Sınırlama dönemi boyunca onlar her yasal ticarî poliçeyi yüzde 5 e iskonto etmeye ve buna dayanarak senet ihraç etmeye hazırdılar.

Çağdaşları aşırı genişleyen kredi için bankayı tenkid ettiler ve savaş döneminde ortya çıkan enflasyonist fiyat yükselişinde onu suçlu buldular. Yeni araştırmalar Bankayı bu suçlamadan kurtarmıştır. Askıya alma döneminin ilk on yılı boyunca fiyat yükselişi büyük ölçüde kötü ürüne ve savaş şartlarına bağlanabildi. Gerçekten bu on yıl boyunca, altın fiyatı gayet dar sınırlar arasında dalgalanan sterlinde çok az değer kaybı olmuştu. Savaşın daha sonraki döneminde ortaya çıkan değer kaybı (yabancı altın para 1812 deki Darphane fiyatının yüzde 43 üzerindeydi) da İngiliz dış tica-

[171] Clapham, *Bank of England*, C. I, s. 268.

retine Napolyon tarafından uygulanan kıta ablukasının yolaçtığı güçlükler ve Güney Amerika'da yeni pazarlar açılmasından kaynaklanan ticarî spekülasyonlar gibi para dışı faktörlerin bir sonucuydu. Sonuç olarak, Bankanın rolü gerçekten amaçlandığı gibi büyük ölçüde pasifti. O görevini, hükümetin savaşı yürütmesi ve özel sektörün sınaî ve ticarî faaliyetlerini sürdürebilmesi için gerekli parayı arzetmek olarak görüyordu. Fiyatlardaki yükselme senet dolaşımındaki artışın bir sonucu değil de sebebiydi. Zamanın şartları içinde, Bankanın ekonomide daha aktif bir rol oynamasının ve iç fiyatları istikrara kavuşturmaya ya da sterlinin piyasa değerini korumaya yönelik bir iskonto politikası izlemesinin daha uygun olup olmayacağı şüphelidir. Böyle yaptığı takdirde ekonominin genişlemesini engelleyebilir ve böylece savaşı destekleme gücünü azaltabilirdi. Waterloo'yu izleyen karışıklık yıllarında Banka pasif rol izlemeyi sürdürdü ve altının darphane fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki farkın, 1821 de nakid ödemelerin yeniden başlamasınaimkan verecek ölçüde kapanması için altı yıl geçmesi gerekti.

Daha sonra 1821 de savaş zamanının olağanüstü hâl para sistemi son buldu ve İngiltere resmen ve hukuken altın standardına geçti. Bu tarihte İngiliz para müesseseleri (1) devlet bankası ve millî altın rezervinin koruyucusu olarak görev yapan bir merkezî anonim banka -İngiltere Bankası-; (2) büyük güç ve şöhret sahibi olan fakat senet ihraç etmeyen yaklaşık 60 Londra özel bankası ve (3) senet ihraç edebilen ve ihraç ettikleri senetlere ünvan konması dışında tüm konularda herhangi bir denetime tabi olmayan, 800 civarında küçük özel taşra bankasından ibaretti. 1820 lerin İngiliz bankacılık sisteminin hem zayıflığı, hem de gücü bu üçüncü grubun içinde yatmaktadır. Zayıflık dönemin ilk büyük malî krizinde kendini gösterdi.

Bu bankalar ilk sanayi inkılâbında önemli bir rol oynamıştı. Onsekizinci yüzyıl sonları tüccar ve sanayicilerinin sürekli yakındıkları problemlerden biri, hazır nakdin, özellikle de işçilerin ücretlerini ödemelere elverişli ufaklıkta nakdin kıtlığıydı. Altın ve gümüş parayı dolaşımdan çekerek eritme kazanlarına götüren uluslararası bir altın ve gümüş kıtlığı vardı. Hatta bakır fiyatının bile darphane fiyatının üstüne çıktığı ve bu yüzden bakır para kıtlığına yolaçtığı durumlar da sözkonusuydu. Ashton'a göre, onsekizinci yüzyılın işverenleri, çoğu zamanlarını 'ücretleri ödemek için nakid aramak üzere dolaşmakla' geçiriyorlardı ve 'İngiltere'nin kuzey ve batı kısımlarında para kıtlığı daha fazlaydı'.[172] Çoğu işverenler işçilerine

[172] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 173.

bölge tüccarı ile bedeli karşılığında değiştirilebilen vaad senetleri ve para yerine geçen markalarla ödeme yapıyorlardı. Demir ustası John Wilkinson ve bakır ustası Thomas Williams gibi bazı işverenler ise demir işyerleri ve bakır madenleri bölgesinde olduğu kadar Londra ve Liverpool'da da kabul edilen kendi bakır madenî paralarını bastılar. Yüzlerce küçük taşra bankasını, 1 ya da 2 sterlin gibi oldukça ufak senetler ihraç etmeye sevkeden şey, bölgelerinin orta halli insanlarının sermaye fazlalarını çekmek olduğu kadar hazır nakid için duyulan bu aşırı ihtiyacı gidermekti. Onların sayıları 1750 ve 1760 larda önemli ölçüde artmaya başladı. "Onsekizinci yüzyılın son yirmi yılı ülkenin hemen hemen her tarafında yeni özel bankaların büyük bir hasadına şahit oldu."[173] Onlar ondokuzuncu yüzyılın ilk ve ikinci on yılında da artmaya devam ettiler.

Küçük olduklarından ve başarıları güveni korumalarına dayandığından taşra bankaları büyük ölçüde kişisel ilişkilerine bağlıydılar. Kanunla büyümeleri önlenmişti. Başarısızlıkları ülke çapında felaketli sonuçlar yaratabilecek dev bankacılık şirketlerinin doğmasına karşı halkı korumak için onsekizinci yüzyıl yasaları altıdan daha fazla ortaklı anonim bankalar kurulmasını yasaklamıştı. Bu, ihtisas bankalarının gelişmesini önledi. Taşra bankerlerinin çoğunluğu esas olarak bankacılığı doğal ve kârlı bir yan faaliyet -özellikle de ödeme araçları kıtlığı dikkate alınırsa- olarak sürdürüyorlardı. Asıl meşguliyetleri çoğu zaman sanayi, ticaret ya da hukukçuluktu. Fabrika ve tesislerin kuruluş yerini sanayi inkılâbının ilk zamanlarında hammaddeye ya da su kaynağına yakın olma durumu belirliyordu. Bundan dolayı bankacılık imkanlarının bulunmadığı uzak bölgelerde kuruluyorlardı. Bu durumda müteşebbis, kendi bankacılık hizmetlerini de meydana getirmek zorundaydı. Dünya piyasası ile mahallî üretim bölgesi arasında bağ oluşturan tüccar da kendi bankacılık imkanlarını geliştirmek mecburiyetindeydi. Vergilerin toplanması ile hazineye intikali arasında geçen uzun süreden yararlanarak kamu parasını özel kazanç işinde kullanmak için mültezimler bankerlik ya da bankerler mültezimlik yapıyordu. Bu çok yönlü bankacılık sisteminin bir sonucu olarak sanayi inkılâbının öncüleri sermaye arayışına girdiklerinde daha az şahsî olarak alakalı bir bankerin hesap dışı bularak ilgilenmeyeceği bir riski yüklenebilecek, bir yandan borç alan hakkında yeterli şahsî bilgiye, öte yandan da yeterince pratik sanayi ve ticaret tecrübesine sahip mahallî bankerler bulabildiler. Muhtemelen İngiliz bankaları hiçbir zaman sanayi inkılâbının şe-

[173] R. S. Sayers, *Lloyds' Bank in the History of English Banking* (1957), s. 2. Ayrıca bknz. Pressnell, *The Country Banking in the Industrial Revolution*, s. 7.

killenmeye başladığı 1770-1830 döneminde olduğu kadar sanayi alanında yeniliğe yardımcı olmaya ve uzun dönem yatırımları finanse etmeye istekli ve hazır olmamıştır.

Elbette özellikle de haberleşme ve ulaşım imkanları geliştikçe ve giderek daha sıkı bütünleştikçe sistem bazı dezavantajlara da sahipti. 'Güven durumu' karışık bir ruh halidir. Yanlış bir güven durumunun kendi kendini besleyerek gelişmesi mümkündür. Bunun yaratabileceği sonuçlar, ekonomi genişlerken daha tehlikeli olabilir. "Ekonomik genişleme, bankerlerin karşılaştığı kredi taleplerinin ölçeğinde büyümeye yolaçar ve bu da ekonomik şartlarda bir darboğazla karşılaşıldığı zaman verilmiş olan borçların paraya çevrilmesi yanında riskin yeterince dağıtılması gibi güç teknik problemleri beraberinde getirir."[174] 1809-30 döneminde 311 taşra bankasının iflası yaşandı. Bunların 179 u iki bunalımlı üç yılda -1814/16 ve 1824/6 da- meydana geldi. Sonuç olarak, hepsi de aynı ölçüde etkin ve namuslu olmaksızın her biri kendi kural ve politikalarına göre faaliyet gösteren senet ihraç edici yüzlerce küçük kurumun varlığı, tüm kredi zincirini en zayıf bağlarından biri olarak tehlikeye açık bıraktı. Meselâ, ekonomide bu kadar çok başka kredi kaynağı olduğu sürece İngiltere Bankasının kredi hacmini genişletme ya da daraltma konusunda yapabileceği çok az şey vardı. Kredi yapısının temel zayıflığı, kaynağını 1823 de başlayan iyileşme ve 'enflasyon'dan alan spekülatif canlanmanın 1825 de malî bir çöküntü ile sonuçlandığı 1820 lerin ortasında görüldü. Çılgınca şirket kuruluşları, pekçok delice Güney Amerika madencilik projelerine büyük dış borçlar ve parası ödenmeyen pekçok ihracat bu dönemin özellikleriydi. Canlanma sona erdiği zaman bu yalnızca pekçok taşra bankasını iflasa götürmekle kalmadı, aynı zamanda ülkeyi hemen hemen altın standardının dışına itti. 1825 in sonuna doğru İngiltere ve Galler'deki 73 banka ödemelerini durdurdu ve bizzat İngiltere Bankası da durdurmanın eşiğine geldi.

Hükümet çok ecele harekete geçti. 1826 da çıkarılan bir yasa 5 sterlinin altında senet çıkarmalarını yasaklayarak taşra bankalarının etkinliğini azalttı; (Londra'ya 65 mil mesafe içinde olanlar dışında) altıdan fazla ortaklı anonim bankalar kurulmasına izin verdi ve İngiltere Bankasına ülke çapında kendi şubelerini açma imkanını getirdi. Daha sonraki bir yasa 1833 te senet ihraç etmemek şartıyla Londra civarında ve içindeki bir bölgede de anonim bankalar kurulmasına izin verdi.

[174] T. E. Gregory, *The Westminster Bank*, C. I. (1936), s. 4.

1826 ve 1833 yasaları İngiltere Bankası'nın anonim bankacılık tekeline son vermesine rağmen Bankanın durumunu büyük ölçüde güçlendirici bir etki yaptı. Çünkü Bankaya zımnî olarak Londra içinde ve civarında senet ihraç etme tekelini verdi ve mahallî bölgelerde doğrudan faaliyet gösterme imkanını kazandırdı. Meselâ İngiltere Bankası'nın senetleri Lancashire'daki para arzının önemli bir bölümünü meydana getirmeye başladı. Fakat millî para arzının bir aracısı olan Bankaya karşı hâlâ önemli bir muhalefet bulunmaktaydı. Çünkü ekonomik serbestliğe aşırı bağlı görüşler yaygındı ve Banka, nüfuzlu taşra bankerleri arasında pekçok düşmana sahipti. 1844 Banka İmtiyaz Yasası senet ihracını İngiltere Banka'sında toplayıncaya kadar millî kredi yapısının temel taşı olarak Bankanın kesin üstünlüğü sağlanmış değildi. Bu tarihle yüzyılın sonu arasında eski taşra bankaları kayboldu ve onların hizmetleri dev Londra anonim bankaları tarafından üstlenildi ve ihraç hakları İngiltere Banka'sına terkedildi.

1844 Banka İmtiyaz Yasasını izleyen yarım yüzyıl içinde İngiliz para sistemi yeterince tecrübe geçirdi. Uzun bir topyekun savaş ve savaş sonrası karışıklık dönemi yaşanmıştı. Millî ekonomik büyüme hızında önemli artışlar ve kredi taleplerinin niteliğinde büyük değişmeler olmuştu. Konvertibilitenin kaldırıldığı bir dönem, konvertibiliteyi yeniden sağlamak için gayret dönemi ve tehlike sinyali çalan malî krizler yaşanmıştı. Ne tür bir reforma gerek olduğu açık olmamakla birlikte para sisteminin bir reforma ihtiyacı olduğu belirgindi. İktisatçılar, bankerler ve ekonomik politikanın tesbitiyle ilgili herkes arasında aktif bir tartışma doğmuştu. Bu tartışma yaşanan ekonomik tecrübenin çeşitli safhalarında farklı şekiller aldı. Burada Banka İmtiyaz Yasasından hemen önce aldığı şekiller üzerinde duracağım.

Tartışma iki düşünce 'okulu' arasındaki karşıtlıkla belirginleşti: 'para' okulu ve 'bankacılık' okulu. Bu iki fikir akımını, iki düşünce 'okulu' olarak görmek mümkündür. Fakat böyle yapmakla biz durumu çok basitleştirdiğimizi akıldan çıkarmamalıyız. Tartışmada önde gelen kahramanlar, düzgün bir şekilde çekmecelerin birine ya da diğerine yerleştirilemez. Onlar arasında hem büyük farklılıklar, hem de ortak yanlar bulunmaktadır. Yirminci yüzyılın tepesinden geriye doğru baktığımızda ortak yanların hemen hemen tartışılan noktalar kadar önemli olduğunu görürüz. Para değerinin altına (ve bundan dolayı da altın standardındaki diğer ülkelerin para kurlarına ve fiyat seviyelerine) sıkı sıkıya bağlı bulunduğu 'otomatik' bir para sisteminin amaçlanan ideal olduğunu iki taraf da peşinen kabul etmişti. Bu görüş para değerinin hükümet tarafından kontrol edilmesini ve

uluslararası ölçülerden çok dahilî ihtiyaçlara göre ayarlanmasını savunan modern görüşle tam bir tezat teşkil etmektedir. Ancak Adam Smith ve çağdaşlarından kaynaklanan ekonomik serbestlik fikriyle tam bir uyum halindeydi ve Victoria çağının belirgin özelliği olacaktı. Ondokuzuncu yüzyıl başlarının yükselmekte olan müteşebbisleri için, ekonomik düzenin bazı yönlerinin korunması açısından hükümet müdahalesinin mümkün olduğu kadar düşük seviyede tutulması önemliydi ve iktisatçılar da onlarla görüş birliği içinde olma eğilimindeydiler.

Elbette problem ekonomik düzenin nasıl muhafaza edilmesi; -daha özel olarak- böyle gereksiz iflaslara ve sosyal hoşnutsuzluğa yolaçan ve merkez bankasını bile dağılma tehdidi altında bırakan malî krizlerden ekonominin nasıl korunması gerektiğiydi? 1825 ve 1839 da İngiltere Bankası nakid ödemelerini durdurma noktasına gelmişti. Daha önceki krizde rezervinde şans eseri 1 milyon sterlin değerinde 1 sterlinlik senetler paketi bulunması ile kurtulmuştu ya da kurtulmuş görünmüştü. Daha sonraki krizde Fransız Bankası ile bir krediyi harekete geçirerek bunu başarmıştı. İki durumda da iflasa çok yaklaşılmıştı ve her zaman böyle şanslı olunacağını düşünmek makul olmayacaktı.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yirmi otuz yılında dış ödemelerin sistemin en zayıf tarafı ve önemli bir malî kriz kaynağı olduğu açıklık kazanmıştı. Sınırlama döneminde İngiltere Bankası kambiyo ile senet ihracı arasındaki ilişkiyi kabul etmeyi sürekli olarak reddetmişti. Yöneticileri Bankanın fonksiyonunun, 'ticaretin meşrû ihtiyaçlarını' karşılamak olduğunu ve güvenilir ticarî değerli kağıtları iskonto etmeye devam ettikleri sürece aşırı senet ihracı gibi bir tehlike olmayacağını düşünüyorlardı. Yalnızca spekülatif amaçlarla para borç vermeye başladıkları zaman tehlike doğardı. Ancak bu politikanın güç tarafı ticaretin 'meşru' ihtiyaçlarını spekülatif teşebbüslerden ayırmanın her zaman mümkün olmamasıydı. Aşırı bir güven döneminde (1820 lerin ilk yarısında olduğu gibi) bankalar tüm muteber kredi isteklerini karşılarlarsa; müteşebbisler, arzı yetersiz olan kaynaklar için rekabet ederken fiyatlar yükselecek, İngiliz ihraç mallarının fiyatları yükselirken talepleri azalacak ve ithal malları için talep (yükselen gelir ve bekleyişlerle uyarılarak) artacak ve altın ithalat fazlasını finase etmek için dışarı kaçacaktı.

Olumsuz ticaret dengesine gerçekte yalnızca kredilerin kısılması ile düşürülebilecek aşırı derecede yüksek fiyatların yolaçtığı gerçeği, savaş döneminin sonlarında sterlinin değer kaybı üzerinde yoğunlaşan tartışmalar boyunca Ricardo ve Kıymetli Maden Komitesi tarafından belirtilmiştir.

Kambiyo ile iç senet ihracı arasındaki bu sıkı ilişkide ısrar, para okulu teorilerinin temeliydi. Onlar ekonomiyi aşırı ihraca karşı korumanın tek yolunun kağıt para konusunda da aynen metalik parada olduğu gibi davranmak olduğunu ileri sürüyorlardı. Eğer altın dışarı kaçıyorsa, aynen altının tek ödeme aracı olduğu durumda altın paranın dışarı kaçışında olduğu gibi para arzı daraltılmalıydı. Bankaları muteber tüccar ve sanayicinin talep edebileceği tüm kredileri vermekte kazanç saikiyle serbest bırakmak müteşebbislerin beklentilerinin iyimser olduğu her zaman malî bir krize doğru alabildiğine koşmak demekti.

Öte yandan bankacılık okulu aleyhte dış ödeme dengesinin genellikle kötü ürün, altına karşı anormal dış talep gibi bağımsız nedenlerden doğduğunu ve iç kredileri daraltmanın bu problemlere bir çözüm getirmediğini ileri sürmekteydi. Dış ödeme hareketleri, özel nedenler ortaya çıkmadıkça normal durumlarına dönecekti. Bankaların görevi, bu fırtınayı dindirmek için yeterli kıymetli maden rezervini muhafaza etmekti. Bankacılık okulunun iddiasına göre, bankalar iç talebi dikkate almaksızın kredileri daralttıkları zaman malî kriz doğacaktı. Bankacılık okulu, aynı zamanda banknotların tek para şekli olmadığını ileri sürmekte ve para okulunun banknot ihracı ile bu denli uğraşmasını gülünç bulmaktaydı. "Onlar büyük miktarlara ulaşan taşra banknotlarına, poliçelere, çek ödemelerine ve bankerlerin takas mekanizmalarına dikkati çekiyorlardı. Bu yollarla belirli bir ödeme aracı el değiştirmeksizin büyük ödemeler yapılıyordu. Onlar bu büyük hacımdaki satınalma gücünün, tümü yalnızca yaklaşık 20 milyon sterlini bulan İngiltere Bankası banknotu ihracındaki küçük değişmelere karşı duyarlı olacağını düşünmenin makul olup olmadığını soruyorlardı." [175] Daha yüzyılın ikinci ve üçüncü on yılında belirliydi ki, İngiltere Bankası kendi ihracını sınırladığı zaman bile taşra banknot ihraçları devam edebiliyordu.

Sonuçta para okulunun görüşleri Banka İmtiyaz Yasasında yeraldı. Onlar mücadeleyi banka içinde kazanmışlardı. Banka yöneticileri 1830 lara gelmeden banknot ihracı ile fiyatlar ve fiyatlarla dış ödemeler arasındaki ilişkiyi kabul etmişlerdi. Daha sonra 'Palmer kuralı' tam uygulamaya konmasa bile açıkça ifade edildi. Bankanın müdürü Horsley Palmer'dan adını alan bu kural, Bankanın toplam borçlarının yaklaşık üçte birini kıymetli maden rezervi, yaklaşık üçte ikisini ise senet olarak muhafaza etmesini; kıymetli maden rezervindeki değişmelere bağlı olarak banknot ihracı-

[175] E. V. Morgan, *Theory and Practice of Central Banking* (1943) s. 125.

nı daraltmasını ya da genişletmesini ya da diğer bir deyimle tedavülün tamamiyle metalik sistemde olduğu gibi ayarlanmasını öneriyordu. 'Palmer Kuralı'nın temsilcilerinin aradıkları, banka yöneticilerini para kontrolunun aktif sorumluluğundan kurtaracak otomatik bir para yönetimi prensibiydi.

Peel'in 1844 Banka İmtiyaz Yasası ile kurmağa uğraştığı bir tür otomatik mekanizmaydı. Bankacılığın ve ödeme aracı kontrolunun amaçları tamamiyle farklı olduğundan (birisininki kredi temin etme, diğerininki fiyat seviyesini düzenleme) birbirinden ayrılması gerektiğine inanarak iki fonksiyonu birbirinden ayırdı. Banknot ihracının millî altın rezervinin kağıt şeklinde yansıması olduğuna inanarak banknot ihraç etme nihaî yetkisini milletin kıymetli maden stokunun idarecisine verdi ve banknot ihracının altın rezervlerinin bir oranı olarak sabit bir miktarla sınırlanması dışında herşeyi yaptı. Bankanın, oyunun kurallarına uyduğunun görülmesi için hesaplarının haftalık olarak yayınlanmasında ısrar etti.

Ortodoks para politikasının laissez-faire ilkelerine göre düzenlenen Banka İmtiyaz Yasası İngiliz bankacılık sisteminin problemlerini çözmedi. Daha sonra gelen 30 yıl bankaların tarihindeki en zor yıllar oldu. 1847, 1857 ve 1866 da üç büyük kriz görüldü. Her biri gerek özel bankalar ve gerekse anonim bankalar arasında başarısızlıklara yolaçtı. Tecrübenin bu acı okulunda ayakta kalabilen bankalar, her sarsıntıdan yeni bir tedbir dersi aldı. Sürekli olarak likit olmanın önemini anlamaya başladılar ve buna bağlı olarak önemli miktarda kaynaklarını belirli bir sanayiye bağlayacak uzun dönemli yatırımlardan kaçınmayı öğrendiler. Büyüklükleri konusunda bir sınırlamanın olmadığı yeni dönemde ülke çapında şubeler şebekesi geliştirerek risklerini bölgelere yaydılar. Bunlar tecrübe, alışma ve belirsizlik yıllarıydı. İngiltere Bankası bile bir süre ekonomideki rolü konusunda kararsızdı. Kıymetli maden büyük ölçüde dışarı aktığı zaman, banka haddini % 10 luk panik seviyesine yükseltmekte tereddüt etmemesine rağmen, meselâ fonlar piyasasını kontrol veya yönetme ya da spekülasyonu sınırlama teşebbüsünde bulunmadı.

Ancak bunlar tecrübe yılları olmasına rağmen, bankalar genişleyen ekonomi içinde hayatî ve esnek bir rol oynamaya devam ettiler. Onlar dış ticaret için tüm hizmetleri kurmuşlardı. 1830 lara doğru Nathan Rotschild, İngiltere Bankası İmtiyazı Komitesinde "İngiltere'nin tüm dünya için bir yerleşme yeri olduğunu"[176] söyleyebiliyordu. Londralı bankerler asla

[176] *Report from the Committee of Secrecy on the Bank of England Charter* (1833), Belge 4866 nın tutanakları.

İngiltere'ye gelmeye imkan bulamayacak malların ticaretini desteklemek için kredi sağlıyorlardı. 1830 larda ve 1840 ların başlarında ekonomide fon fazlası bulunduğu anlaşıldığı zaman, bankalar bunu demiryolu kurucularına kanalize etmeye ve demiryolu patlamasını beslemeye yardımcı oldular. Demiryolları fona doyduğu ve ortak olmayan yatırımcılar fazlalarına yeni alanlar aradıkları zaman, bankalar dış tecrübelerini sermayeyi dışarı yönlendirmek için kullanabildiler. Ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca tipik banka portföyünün ana özelliği, ihtiva ettiği yatırımların geniş çeşitliliğiydi. Büyük kamu istikrazlarının yarattığı kağıt menkul değerlerin hemen hemen tamamiyle dışında geniş bir vâde süresine yayılmış emin bir portföy kurmaya alışmış modern bankacıya ondokuzuncu yüzyıl banka portföyünün riskli niteliği şaşırtıcı görünecektir. Fakat onların ondokuzuncu yüzyıl yatırımları, devlet borçlarından çok daha üretken yatırımlardı ve onlar İngiliz ticaretinin ve sanayiinin finansmanına doğrudan önemli katkıda bulunuyorlardı.

BÖLÜM 12

SERBEST TİCARETİN KABULÜ

İç sanayiyi dış rekabetten korumak için planlanmış karmaşık bir tarifeler sistemi, ticaret politikasının temel amacının statükoyu korumak olduğu statik bir ekonominin işaretidir. Ancak yenilik ve başarılı sanayileşme, genişleme için imkanlar yaratır ve daha az sınırlayıcı bir ticaret politikasını teşvik eder. Onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden İngiliz imalatçıları, menfaatlerinin koruyuculuğun kundağına sığınmaktan çok ticaret kanallarının açılmasında olduğunu anlamaya başlamışlardı. 1786 da İngiltere ile Fransa arasındaki ticarete konan tarifelerin bazısını gevşeten Eden Anlaşması, onların artan güvenlerinin bir ölçüsüydü. Adam Smith'in daha serbest ticaret lehindeki inandırıcı iddiaları devlet adamlarının ve karar alıcıların zihinlerini etkilemekteydi.

Ancak 1793 te başlayan uzun savaşlar, ekonomik duruma bir dizi yeni belirsizlikler getirerek ve hükümeti savaşı finanse etme çabasında gelir getirici tarifeler koymağa zorlayarak serbest ticaret lehindeki gelişmeyi tersine çevirdi. Ekonomik belirsizlik ve hükümetin gelir arama çabaları savaş sonrası dönemde de sürdü. Gerçi Adam Smith'in fikirlerini destekleyen devlet adamları, daha serbest bir ticaret politikasının sözle savunuculuğunu yapıyorlardı. Ancak üreticiler sabırlarını yitirmişlerdi. "Tarım ve sanayideki büyük genişleme, yüksek fiyat ve kazanç düzeylerine alışkanlık meydana getirmişti. Zor ve hoş olmayan yeni ayarlamalar ve canlanan Avrupa rekabeti karşısında eski ve yeni müktesep menfaat sahipleri ayakta kalabilmek için ağır vergiler ve yasaklara ihtiyaçları olduğunu anlamışlardı." [177] Ayrıca savaştan hemen sonra kaldırılan gelir vergisinden de mahrum kalan bir hükümet, serbest ticaret yönünde ilerlemeye cesaret edemezdi.

1820 lerde daha olumlu hareket etmenin mümkün olduğu görüldü. 1823 ile 1825 arasında ticaret genişliyordu ve imalatçıların kendilerine olan güvenleri artıyordu. 1824 ile 1825 de hükümet bütçe fazlası elde etmişti ve buna dayanarak Huskisson, Parlamento düzenlemeleriyle ithalat vergilerinde yıllık 4 milyon sterlinin üzerinde bir kısıntıyı gerçekleştirmeyi

[177] A. H. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica* (1958), s. 118.

başardı. 1826 da yarım milyon civarında ek bir indirim oldu. Bu serbest ticarete doğru çok mütevazi bir adımdı. Gerçekten İngiltere 1820 lerin reformlarından sonra bile savaş öncesi dönemde olduğundan daha koruyucu idi. Net ithalat üzerindeki ortalama vergi oranı, 1820 lerin başlarında yüzde 57 iken 1820 lerin sonlarında yüzde 53 tü. Onsekizinci yüzyılın sonunda ise yüzde 30 un altında idi. Huskisson, tarife sistemini rasyonalize etmekle ilgilendiği ölçüde koruyuculuğun kaldırılması ile ilgilenmiyordu. Hiçbiri bir gelir sağlamayan ithalat yasaklarını, yüksek vergileri ve ihracat primlerini kaldırdı. İngiliz sanayiinin hammaddeleri üzerindeki bazı hadleri itibarî seviyelere indirdi ve böylece imalatçıların maliyetlerini yükseltti. Diğer ürünlerde kaçakçılığı önlemek için yüzde 30 luk bir tarife tavanı tesbit etti. Aynı zamanda kolonilerin ticaretini sınırlamak yerine genişletmek için Denizcilik Yasalarını serbestleştirdi. Sonuç olarak o eski koloni sistemini, yeni imparatorluk tercihi çerçevesinde yeniden düzenledi. İngiliz mallarına tercihli bir tarife uygulamaları şartıyla kolonilerin kendi insiyatifleri ve kendi şartlarıyla uluslararası ticarete girmelerine izin verildi. Buna karşılık yabancı ülkelerle karşılıklılık ilkesini sürdürdü. Bundan böyle İngiltere, tarifelerini pazarlık silahı olarak kullanmaya devam etti ve ticarî rakiplerinin çoğu ile karşılıklılık esası üzerine vergileri kaldıran ya da denkleştiren tekabüliyet anlaşmaları müzakeresine girişti.

Bir süre için bu yeterliydi. İngiliz tarife sisteminin en kötü tarafları kaldırılmıştı ve 1830 ların liberal reformcuları bunu daha ileri götüremeyecek ölçüde kurumsal ve anayasal problemlerle meşguldüler. Daha sonra 1840 larda Peel, İngiliz hükümetinin maliyesini resyonalize etme görevine yeniden başladı. Tarifeyi Huskisson'un bıraktığı gibi buldu. Ancak yük hafiflemişti. Çünkü verginin oldukça düşük olduğu bazı mallarda (ham pamuk ve yün en göze çarpan örneklerdi) ticaret hacmı büyük artışlar göstermişti. Böylece 1830 ların sonlarında net ithalat üzerindeki ortalama vergi oranı, piyasa değeri itibariyle yüzde 31 e düşmüştü. Ancak hâlâ temizlik uygulanabilecek konular vardı. İthalat Vergileri Komitesinin 1840 da verdiği rapora göre, toplam gelirin yüzde 94,5 u 17 kalemden elde edilmesine rağmen, vergiye tabi 1,146 mal çeşidi bulunmaktaydı. "Yelpazenin diğer ucunda 531 kalem yalnızca 80,000 sterlin gelir sağlıyordu. Pekçok durumda vergiler ticaretin hiç mesabesine inmesine yolaçacak kadar ağırdı."[178]

[178] Alexander Brady, *William Huskisson and Liberal Reform* (1928), s. 94.

1842 de uygulamaya konan Peel'in ilk bütçesi tarife yükünü hafifletme yönünde pek ileri gidemedi. Vergilere hammaddeler için yüzde 5 lik, yarı mamul mallar için yüzde 12 lik ve mamul mallar için yüzde 20 lik bir tavan koydu. İçki ve şaraba konan vergileri değiştirmedi. Böylece bunları tekabüliyet anlaşmalarında pazarlık silahı olarak kullanabildi. Toplam olarak alındığında onun yaptığı indirimler Huskisson'un 1824 tedbirlerinin içerdiğinden daha düşük bir seviyede idi. Fakat onun bütçesinin ana özelliği, gelir vergisini yeniden uygulamaya koymasında yatıyordu. Bu, hükümete alternatif bir gelir kaynağı sağlayarak ticareti serbestleştirme yolunu açtı. 1845 de gelir vergisi yeniden kondu ve vergiler 450 kalemden kaldırıldı, birçoğunda da düşürüldü. Ancak gelir vergisinin ortaya çıkışı yalnızca kolaylaştırıcı bir faktördü. Tam serbest ticarete doğru en önemli adım ve sanayi öncesi geçmişten en büyük kopuş, 1846 da Hububat Yasalarının kaldırılmasıydı.

Her sanayi inkılâbının özünde yatan yapısal nitelikler arasında tarımın durumundaki değişme yer alır. Tarım sanayi öncesi ekonominin hakim sektörü olmaktan çıkarak, sanayileşmiş bir ekonomide tabî bir duruma geçer. Tarımın yan bir role inmesi değişimi, hiçbir yerde İngiltere'de olduğu kadar ileri gitmedi. Bu geçiş uzun bir zaman döneminde ve büyük ölçüde kendiliğinden ortaya çıktı. Sanayi ve taşımacılık alanında yeniliklerle maliyetler düşerken ve ticaret genişlerken; işgücündeki ve sermaye stokundaki yıllık artışın büyük kısmı bu daha kazançlı alanlara yöneldi. Ülkenin gayri safî millî hasılası içinde tarımın payı (mutlak miktar itibariyle olmamakla birlikte) onsekizinci yüzyılın ortalarından önce düşmeye başladı. Yüzyılın ortalarına doğru bu pay muhtemelen yarının altına düştü. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında üçte bir ve daha sonra 1851 de ise beşte bir civarındaydı.[179] Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra değişimin oranı gerçekten çok daha hızlı oldu. 1881 de İngiltere yiyecek ve hammadde ihtiyacının büyük bölümünü dışardan alırken, tarım sektörü gayri safî millî hasılanın yalnızca onda birini meydana getiriyordu ve 1901 de onun payı yüzde altı civarına düşmüştü.

Sanayileşme sürecinin bu en yüksek noktasında nihaî amaç, Hububat Yasalarının kaldırılmasıyla sembolleşen ticaret politikasındaki köklü değişmeydi. Özellikle ilginç olan bunun sanayileşme döneminin başlangıcında değil de sonunda gelmesiydi. Dönemin başlangıcında İngiltere hububat

[179] Tarımın İngiltere'nin gayri-safî hasılasına katkısıyla ilgili tahminler için bknz. Deane ve Cole, *British Economic Growth*, s. 291.

ihraç eden bir ülkeydi. Onsekizinci yüzyılın ortasında İngiltere her yıl bir milyon insanı beslemeye yetecek kadar -nüfusun dörtte birinin temel gıda maddeleri arzına eşit bir fazla- hububatı dışarı gönderiyordu. Ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında manzara tamamiyle değişti. Nüfusun, şehirlerin, tarım dışı işgücünün artışı ve bir kötü ürün sağnağı ülkenin hububat fazlasını süratle eritti. 1765 ten sonra bir dizi kötü ürün yılı sırasında hububat ihracatı hiç mesabesine indi. Yüzyılın sonuna doğru İngiltere bol ürün yılları dışında net hububat ithalatçısı durumundaydı. 1840 larda İngiltere, nüfusunun yüzde 10 ile 15 i arasındaki bir bölümünü yabancı buğdayla besliyordu.

Bu dönemin büyük bölümünde ithalat ve ihracatın seviyeleri yasal politika ile sunî olarak yükseltildi ya da düşürüldü. Hububatta serbest dış ticaret sözkonusu değildi. Elbette oldukça dar bir geçimlik sınır içinde bulunan bir sanayi öncesi toplumun hükümetinin, halkın temel gıda maddeleriyle ilgili yasal özel sorumlulukları olduğunu düşünmesi beklenirdi ve Hububat Yasaları İngiltere'de uzun bir geçmişe sahipti. Hükümet müdahalelerinin aleyhinde olan Adam Smith bu konuda şöyle yazıyordu:

"Hububatla ilgili yasalar heryerde dinî yasalara benzetilebilir. İnsanlar gerek bu dünyadaki geçimleri ile gerekse gelecek hayattaki mutlulukları ile alakalı konularda, kendilerini öylesine ilgili hissederler ki onların bu önyargılarını haklı kabul etmeye ve onayladıkları bu sistemi kurmaya kamunun sükununu korumak için hükümet kendini mecbur hisseder. Muhtemelen bu nedenledir ki bu iki büyük meseleyle ilgili olarak kurulmuş makul bir sistemin nadir olduğunu görürüz." [180]

Hububat Yasalarının kaldırılması öncesi yıllarda dinî bir harekete benzer bir tepki gelişmişti. Bu köleliğe karşı hareketin uyardığından, yoğunluğu ve genişliği itibariyle çok daha büyük bir insanî galeyan doğuran adeta bir haçlı seferiydi.

Hububat Yasalarının hayatî bir politika meselesi olması onsekizinci yüzyılın ikinci yarısındaydı. Hububat ihracatının hızla geliştiği dönemde Hububat Yasalarıyla ilgili önemli bir husus, onların ihracata bir prim sağlamasıydı. İthalatın düzenlenmiş olması oldukça durağan bir nüfusa ve artan bir tarım üretimine sahip olan bir ülke için çok az önem taşıyordu. "Fakat ödenen miktar mahallî gümrük fonlarını yetersiz kılacak ve gümrük memurları tarafından verilen havaleler fonların yetersizliği nede-

[180] Adam Smith, *Wealth of Nations*, C. II, s. 42.

niyle Westminster'deki hazinece ödenemeyecek kadar büyüdüğü zaman" [181] öfkeli sesler yükselmeye başladı. Fakat hükümetin yasal olarak yükümlü olduğu bu primleri ödemekteki güçlüğü geçici bir problemdi. İç pazar genişlerken, prim istekleri azaldı. Daha sonraki yirmi otuz yıl içinde Hububat Yasalarında gerekli bulunan tek değişiklik, primlerin ödendiği ve vergilerin toplandığı fiyat seviyelerini yukarıya ya da aşağıya doğru geçici ayarlamalardan ibaretti. Bu ayarlamalar değişen fiyat seviyelerini dikkate almaktan başka bir niyet taşımıyordu.

1790 larda Hububat Yasaları problemi sınıf mücadelesini yansıtmaya başladı. Kötü hasatlar (daha önce de yeterince sık sık olduğu gibi) özellikle de 1795/6 ve 1799/1801 in kıtlık yıllarında yiyecek isyanlarına yolaçtı. Fransız İhtilalinin aşırılıkları ile yaratılan gergin hava içinde, bu ayaklanmalara aksi takdirde olabileceğinden çok daha büyük bir önem atfedildi. "Toprak sahipleri servetlerini Napolyon'a karşı olduğu kadar ayak takımına karşı savunmanın da önemli olduğunu açıklıkla ifade ettiler." [182] Büyüyen gündelikçiler ve sanayi işçileri ordusu, menfaatlerinin ekonomik politikayı belirliyen toprak asillerinin menfaatlerinden ayrıldığının daha önce hiçbir zaman olmadığı şekilde bilincine vardılar. Bu farklılık diğer hiçbir alanda Hububat Yasaları konusunda olduğu kadar belirgin değildi.

Savaşın sonunda zıraî menfaat yüksek bir koruma duvarının arkasına sığındı. Prim uygulaması 1814 de kaldırılmıştı: o zaten çoktan tarihî çevreye ters düşer hâle gelmişti. 1815 te hububat fiyatının piyasa fiyatına göre değişmesine imkan veren mevcut değişken vergi tarifesi, belirli bir fiyat seviyesine kadar kesin yasaklama (buğdayda çeyrek ton başına 80 şilin) ve bu fiyatın üzerinde vergisiz kabul edilme şeklinde kaldırıldı. Bundan sonraki 30 yıl içinde Hububat Yasaları zenginle yoksul, tarımla imalat sanayii ve serbest ticaretle koruyuculuk arasındaki çatışmanın bir sembolü olarak İngiliz sosyal ve ekonomik politikasının temel meselelerinden biri oldu. Onlar yiyecek fiyatlarını yüksek tuttular ve böylece reel ücretleri düşürdüler. Fakat hâlâ temel İngiliz sektörü olan tarıma koruyucu bir tedbir sağladılar.

Savaş her zaman olduğu gibi tarıma nisbî bir refah getirmişti. Yiyecek fiyatları tırmanmıştı. Boş alanlar ve çayırlar doymak bilmeyen yiyecek talebini karşılamak için ekime açıldı. Parası olan çiftçiler at ve sığırlarını geliştirmek, tarlalarını kireçlemek ve gübrelemek, sağlam binalar inşa etmek

[181] D. G. Barnes, *History of the Corn Laws* (1930), s. 288.

[182] *Ibid.* s. 286.

ve bataklıkları kurutmak için gerekli harcamaları yapabildiler. Yiyeceklerini satın almak zorunda olanlar şehirde olduğu gibi kırsal kesimde de reel gelir kaybına uğradılar. Fakat genelde kır insanının, yiyecek kıtlığı durumlarında şehirlerdekilerden daha iyi durumda olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Yükselen rant gelirlerinden yararlanan toprak sahipleri, savaşın getirdiği vergi yükünün çoğunu üstlendi. Topraksız işçiler büyük ölçüde yoksulluk yardımlarına bağımlı kaldı. Olağandışı kıtlık yılları bir yana bırakılırsa tarım zenginleşmişti.

Savaş sonrası başka bir hikayeydi. Fiyatlar düştü, rantlar azaldı, kârlar yokoldu ve toprak ve binalar ile mal stokları şeklindeki sermaye süratle kötüye gitti. Yaklaşık bir çeyrek yüzyıl süresince tarım amansız bir yoksulluğa katlandı. Darlık, toprak sahipleriyle kiracı çiftçileri ve işçileri hep birlikte etkiledi. "1813 ile Kraliçe Victoria'nın tahta çıkışı arasında geçen süre, İngiliz tarımının en karanlık günlerine rastlar".[183] Küçük çiftçiyi topraktan kovan çitleme hareketlerinden çok, bu ağır ziraî bunalımdı. Fiyatlardaki şiddetli dalgalanmaların ve yoksulluk vergisinin ezici yükünün etkisinden kurtulamayan küçük çiftçiler borcuna karşılık malını sattı, ya da kovuldu ve yoksulluk yardımlarının müşterisi oldu. Tarım işçileri işlerinden kovuldu ve ücretler düştü. "Para tasarruf etmiş ya da bir kulübe satın almış olanlar, yoksulların kaydedildiği defterde yer alamadılar. Onlar iş sahibi olmadan önce üzerlerindeki elbiselerini kaybetmek ve dilenci olmak zorunda kaldılar."[184]

Ziraî bunalımla ilgili raporlar ve soruşturmalar sayısızdı. Delillerimizi bu fazlasıyla renkli hikayelerden seçersek kırsal bölgelerdeki moral çöküntüsünün derinliği ve ölçüsü konusunda aşırıya kaçabiliriz. Fakat salgın halini alan kırsal ayaklanmalar ve kundaklamalar, Waterloo'yu izleyen bir çeyrek yüzyıl civarındaki sürede, tarım sektörünün moralinin en düşük düzeyde olduğu görüşünü doğrulamaktadır. Yine hatırlamakta fayda vardır ki 1850 ler gibi ileri bir tarihte bile tarım hâlâ önde gelen İngiliz sektörüydü. Tarım sektöründe gelir düzeyini belirleyen herşey ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının büyük bölümünde Büyük Britanya nüfusunun üçte birinden daha fazlasının hayat seviyesini etkilemekteydi.

Bu şartlar altında sorumlu bir hükümet Hububat Yasalarını yürürlükten nasıl kaldırılabilir ve ülkenin ana sektörünü diğer bir yükün -dış rekabetin soğuk rüzgarları- altına koyabilirdi? Çoğu klasik iktisatçıla-

[183] Ernle, *English Farming Past and Present* (1936 baskısı), s. 319.
[184] *Ibid.* ss. 328-9.

rın, Adam Smith tarafından konan çizgiyi izleyerek diğer mallarda olduğu gibi hububatda da serbest ticaretin lehinde oldukları doğrudur. Onların en yetkili temsilcisi olan David Ricardo, hububat fiyatlarının korunmasına yönelik bir politikadan yalnızca menfaatleri daima 'tüketicinin ve imalatçının aleyhinde olan' toprak sahiplerinin kazançlı çıktığını iddia etmekteydi.[185] İmalatcılar Hububat Yasalarına karşıydılar. Çünkü bu yasaları sınaî ücretleri arttıran ve şehirlilerin yiyecek dışındaki ürünlere yönelik satınalma güçlerini azaltan bir faktör olarak görüyorlardı. Liberal reformcular bu yasalara, aç yoksulların yanında ve zengin toprak sahiplerinin karşısında olduklarından muhaliftiler. Ancak parlamento ve kabinedeki etkin politik liderlerin çoğunluğu toprak asilleri sınıfının ve aristokrasinin üyeleri olmasalar bile, ziyadesiyle ezilmiş bir tarımın problemlerine yeni problemler ilave edilmesine gönülden istekli olmaları beklenemezdi. Nitekim 1828 de koruyuculuğun tamlığını azaltma teşebbüsünde bulunarak tarımın problemlerini arttırdılar. 1828 Yasası, daha önceki altı haftanın buğday fiyatlarına göre değişen bir vergi tarifesi sistemi getirdi. Eğer ortalamalar 67 şilinin altında ise vergi oranı tam manasıyla yasaklayıcıydı. Eğer bu fiyatın üzerinde ise vergi birden bire 69 şilinde 13 şilinden, 73 şilinde 1 şiline düşmekteydi. Bunun sonucu İngiltere'ye hububat ithalatını riskli ve spekülatif bir iş haline getirerek fiyatını yükseltmek ve gelirlerinde beklenmedik dalgalanmalar yaratarak çiftçilerin cesaretlerini kırmak oldu.

Hububat Yasaları ile ilgili tartışma 1820 lerde ve 1830 larda iniş çıkış gösterdi ve 'kırklarda' birdenbire alevlendi. Durgun ticaret dönemlerinde tüccar ve imalatçılar kaldırılması isteğinde bulundu. Canlı ticaret dönemlerinde ise onlar günün diğer bazı hayatî meseleleriyle -meselâ para reformu ya da anayasa reformu- daha fazla ilgileniyorlardı. Ancak 1830 ların ikinci yarısında durumun temel şartları değişmeye başladı. İlk olarak tarım bulunduğu kötü durumdan çıkmış görünüyordu. Ne zaman ve niçin bu iyileşmenin ortaya çıktığı kesin olarak belirli değildir. Bunalımdan kurtuluş batışa göre daima daha az belgelendirilmiş ve daha az göze çarpıcıdır. Fakat tarım için dönüm noktasının tarihini belirleyemesek bile durumun daha iyiye gittiğini bilebiliriz. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında tarım otuz kırk yıllık bir refah ve gelişme dönemi yaşadı. Toprak kiraları ve kârlar yükseldi; ekim altındaki alanlar genişledi. Gübre kullanımında artış ve tarım araç ve makinalarında bir dizi gelişmeler oldu. Hayvanların yetiş-

[185] David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation,* Everyman baskısı, ed. Donald Winch, s. 225.

tirilme ve barındırılmasına, çiftlik binaları ve yollara ve kurutma projelerine büyük harcamalar yapıldı.

Tarımın ekonomik durumundaki bu gelişmeler için çeşitli nedenler ileri sürülmektedir. Bir yardımcı faktör, yeni Hububat Yasasının yoksulluk vergisi yükünü kaldırarak tarımın vergi yükünü hafifletmesiydi. 1832 de 7 milyon sterlini aşan yoksulluk yardımı harcamaları, 1837 de 4 milyon sterlinden fazla değildi. Ücretler elbette yükselmek zorundaydı. Fakat çiftçilerin daha yüksek ücretlerde, düşürülen yoksulluk vergisiyle kazandıklarından daha az kayba uğradıkları kesindir. 1836 tarihli Öşür Tâdil Yasası da ürün olarak istenebilen ve toprağın yıldan yıla büyük değişmeler gösteren verimine göre alınan sıkıcı bir vergiyi kaldırıp onun yerine buğday, arpa ve yulafın yedi yıllık ortalama fiyatlarına göre tahmin edilebilir bir şekilde dalgalanan bir hububat vergisi koyarak tarımla uğraşanlara ek bir rahatlama imkanı sağladı.

Tarımın düştüğü durumdan kurtulmasını açıklamak için ileri sürülen ikinci grup nedenler, bunu etkinlikteki artışa bağlar. Çiftçilerin büyük felakete, maliyet düşürücü yeniliklerle cevap verdikleri ileri sürülmektedir. En az etkin olan çiftçiler, kurtulmaya asla vakit bulamadıkları birbirini izleyen bunalımlarla tedricen ortadan silindiler ve yeni şartlara ayak uydurabilenler kaldı. Muhtemelen yoksulluk vergisi ve öşür yükünün düşürülmesi ve rasyonelleştirilmesi de ileri metodlara sermaye yatırılmasını ve böylece verimliliğin yükseltilmesini teşvik etti. Ziraat Meclisi 1822 de dağıldı, fakat ilk kez 1838 de kurulan İngiliz Kraliyet Tarım Derneği, çiftçilere bilgi ve fikirlerin yayılması konusunda onun yerini aldı ve Ernle'a göre 'refahın sağlanmasında güçlü bir araç' oldu. [186]

Üçüncü olarak artan şehirleşme ve sanayileşme oranının beraberinde tarım ürünleri için güçlü bir talep getireceği açıktır. 1821 ile 1841 arasında 20,000 den fazla nüfuslu şehirlerde yaşayan ve bu nedenle yiyecek ihtiyaçlarını kendileri karşılayamayan Büyük Britanya nüfusundaki net artış, yaklaşık 2,5 milyondu. Bunlar ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar temel gıda maddeleri için güçlü bir talebi belirtiyorlardı. 1830 ların sonlarında demiryolu çağının hız kazanması, gelirlerini yiyecek ve içkiye harcama eğilimleri yüksek bir nüfus kesimine yüksek ücret ödemeleri demekti.

1830 ların sonlarında bir dizi düşük hasat yılı, Hububat Yasalarını siyasî arenaya dramatik şekilde yeniden çekti. 1838 Eylülünde Hububat Yasalarına Karşı Olanlar Derneği Manchester'da kuruldu ve büyük bir kam-

[186] Ernle, *English Farming Past and Present*, s. 362.

panya başlattı. Modern İngiliz tarihinin en felaketli kıtlığının İrlanda'yı silip süpürdüğü ve durumu acil hâle getirdiği 1846 ya kadar yasanın ilgası başarılamadı. Ancak Hububat Yasasına Karşı Olanlar Birliği siyasî havayı etkilemiş ve başarı için gerekli şartları etkin şekilde hazırlamıştı. Birlik, Sir Robert Peel ve Lord John Russell'ın aktif işbirliği olmaksızın yasanın kaldırılmasını sağlayamazdı. Ancak Birliğin propaganda çabaları olmaksızın Peel'in vergileri askıya almaktan fazlasını yapabilip yapamayacağı da kuşkuluydu. Gerçekten Birlik öylesine başarılı olmuştu ki yalnızca çağdaşlarının büyük bir bölümünü değil aynı zamanda daha sonraki iktisat tarihçilerinin çoğunluğunu da ziraî koruyuculuğa karşı yürüttükleri davanın haklılığına ve doğruluğuna inandırabilmişlerdi.

O esas olarak bir orta sınıf kuruluşuydu. Onun faaliyetlerinin denetimi her üyenin bir oy hakkına sahip olduğu geniş bir üyeler meclisinde toplanmıştı. Politikanın mülk sahipleri tarafından yönlendirilmesi görüşünü taşıyan 1832 tarihli Reform Tasarısında yeralan prensiplere tam bir bağlılık içinde organize edilmişti. Onun ideolojisi 1830 ve 1840 ların diğer büyük reform hareketi olan Chartism'le tam bir çatışma halindeydi. Chartism parlamento reformları aracılığıyla ekonomik adaleti sağlamaya çalışan bir işçi sınıfı hareketiydi. Programlarında yeralan altı nokta genel oy hakkı, gizli oylama, parlamento üyelerine ödeme, yıllık parlamento seçimleri, eşit seçim bölgeleri ve parlamento üyeleri için mülk sahibi olma şartının kaldırılmasıydı. İşçi sınıfı proletaryasının gerçek temsilcileri olan Chartist ihtilalciler, Birliği kuşkuyla karşıladılar. Çünkü düşmanları olan imalatçılar onu destekliyorlardı. Ayrıca Birliğin, nakdî ücretleri düşük tutma oyununun bir parçası olduğuna inanıyorlardı. Fakat Chartistler -aç insanların heyecanlı, kararsız ve öfkeli liderleri- mücadelelerini kaybettiler. Oysa Hububat Yasasına Karşı Olanlar Birliği'nin güvenli, saygın üyeleri mücadelelerini kazandılar. "Hububat Yasalarına karşı saldırılar kölelik aleyhindeki kampanyanın bir benzeri olarak bilinçli şekilde planlanmıştı. Hububat yasalarına yalnızca bir zahmet olduğu için değil fakat bir günah olduğu için saldırılıyordu. Bir dinî vaizler korosu aforoz ilan etmeye çağrılıyordu." [187] Hareket zengin fonlara, etkin bir merkezî yönetime ve amaç tutarlılığına sahipti. 1841 de seçimlerde mücadele kararı alındı. Her tür iktisatçı, imalatçı ve liberalin amaçlarını kaynaştırarak önemli bir politik güç oldu. Böylece ticarî ve sınaî fikrin liderleriyle ticaretin ve sanayinin gerçek menfaati olarak görmeye başladığı yeni laissez-faire ekonomisinin aydınlarını kendine çekmeyi başardı.

[187] G. Kitson Clark, *The Making of Victorian England* (1962), s. 38.

Onlar muhaliflerinin zengin toprak sahipleri ve aristokratlar olduğunu ileri sürüyorlardı. Aslında Kitson Clark'ın gösterdiği gibi kaldırmaya karşı en güçlü itirazlar, tüm geçim imkanlarının tehlikede olduğunu hisseden küçük çiftçilerden geldi.[188] Asiller ve aristokratlar ikiye ayrıldı. Çünkü onlar ticaret ve sanayide başka menfaat ve istekler peşindeydiler ve kendilerini tarımın talihi ile tamamiyle bir kader birliği içinde görmüyorlardı. Henüz güçlü bir stratejik menfaat de bulunmuyordu. İngiliz deniz gücünün denizlerdeki kontrolu tartışmasızdı ve İngiltere hâlâ yiyeceğinin büyük kısmını kendisi sağlıyordu. Tarımı topyekun savaşa ve düşman ablukasına karşı bir güvenlik mekanizması olarak desteklemeğe gerek bulunmuyordu.

1840 ların ilk yarısında Birliğin başarısı, hasat ve ticaretin durumuna göre değişme gösterdi. Daha geniş ticaret serbestliğine sempati duyan Peel'in 1845 de Hububat Yasalarında bir değişikliği düşündüğünü gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Fakat tam bir kaldırma muhtemel görülmüyordu. 1845 de ve 1846 başında buğday fiyatı, 1845 in patates üretimi düşüklüğüne rağmen 45 ile 59 şilin arasında değişiyordu. 1830 larda ise 70 şilinin üzerindeydi. İrlanda'da, onunla birlikte İngiltere'de patates üretimi düştüğü ve onları izleyerek de Avrupa çapında genel bir hasat düşüklüğü görüldüğü zaman; durum patlamaya hazır bir hâle gelmişti. 1846 da ülke içinde zor bir politik durumla karşılaşan ve İrlanda'da halk yığınlarının açlığı haberleri ile yıpranan Peel harekete geçmesi gerektiğine karar verdi. Hububat Yasaları yerine çeyrek ton başına 1 şilinlik bir kayıt resminden başka bir şey bırakmaksızın geçip gitti. Cobden kaldırmayı orta sınıfın bir zaferi olarak selamladı. Fakat Peel'i harekete geçiren nedenler ideolojik olmaktan ziyade pratikti. O şöyle yazmıştı. "Bu toplantıda yüklendiğim işi üzerime almam için kamu görevi duygusu dışında bir düşünceyle hareket geçmem için deli olmam gerekirdi."

Kaldırmanın ilk sonucu Waterloo'yu izleyen yıllardaki sıkıntı içinde patlama noktasına ulaşan sosyal tansiyonu düşürmek oldu. Büyük bir zafer, liberalist ve reformcu güçler tarafından kazanılmıştı ve zenginle yoksul arasındaki açık çatışmada bir tür sessizlik doğmuştu. Chartist hareketin 1846 da bunalımın geri dönüşü ile yeniden canlandığı ve 1847 ile 1848 de geliştiği doğrudur. Yetenekli liderlik kadrosuna sahip ve ortak menfaatlere dayalı tek amaç etrafında toplanmış bir hareket bile olsa Chartism'in bu safhada hükümet içinde güç kazanıp kazanamayacağı şüpheliydi. Sonuçta

[188] *Ibid.* s. 8.

Chartistler alayla karşılanan acele ile biraraya getirilmiş istekler ortaya koydular; fiyasko ile sonuçlanan kötü hazırlanmış grev teşebbüslerinde bulundular ve etkinliği olmayan bir güçle hükümeti tehdit ettiler. Chartism'e yürekten bağlanan üç ana işçi grubu vardı: küçük esnaf, dokuma bölgelerinin fabrika işçileri, el tezgahı dokuyucuları ve çivi yapıcıları gibi kendi evlerinde üretim yapan işçiler. Bu farklı işçi yığınını tek bir siyasî hareket altında toplamak çok zordu. Onların ortaklaşa paylaştıkları tek şey, sanayi inkılâbının getirdiği yeni gelir dağılımında kaybedenler olmalarıydı. Ekonomik büyüme demiryolu çağını mümkün hale getirecek ölçeğe kavuşunca saatin geri döndürülemeyeceği açıklığa kavuşmuştu. Yeni sanayi devletinde pekçok kazanılmış hak vardı ve bunların hepsi yüksek gelir grupları için değildi. Bu nedenle Chartist hareket, Hububat Yasasının kaldırılmasını izleyen yumuşama içinde gücünü yitirdi. Ucuz bir ekmek hedefi, hoşnutsuz işçi sınıflarına ekonomik gelişmeye karşı çıkmayı öneren müphem Chartist özlemlerden daha anlamlı geliyordu.

Tarım, Hububat Yasalarının ilgasından sonra beklenen felaketle karşılaşmadı. 1848-52 yıllarındaki fiyat düşüşlerinde hububat yetiştiricilerini ezip geçen bir ziraî panik yaşandığı doğrudur. Fakat bu büyük ölçüde koruyuculuğun teşvik ettiği spekülatif faaliyetlerin bir sonucuydu. Toprak üzerinde spekülasyonlar olmuş, toprak kiraları çok yüksek seviyelere yükselmişti. İlga ile felakete uğrayan işte bu ısrafçı uygulamalardı. Bu sırada İngiliz çiftçisi coğrafî şartlar nedeniyle şiddetli dış rekabetten etkin şekilde korundu. Ağır taşıma maliyetlerine katlanmaksızın uzak mesafelerden büyük miktarlarda hububat ithali güçtü ve mahallî kısıtlayıcı politikalar nedeniyle arzın sınırlandığı Avrupa dışında ancak birkaç ucuz arz kaynağı mevcuttu. Ülke içinde tarım ürünleri ve ekim metodları için talep seviyesi sürekli yükseliyordu. Talep yükselişinin tek nedeni nüfusun artmaya devam etmesiydi. 1841 ile 1851 arasında Büyük Britanya'nın nüfusu 18.5 milyondan yaklaşık 20 milyona çıktı ve daha sonra yükselmeye devam ederek 1861 de 23 milyonun üzerine ulaştı. Kırsal kesimden şehirlere doğru yoğun bir göç vardı. Şehir alanlarının yüksek orandaki doğal artışı da eklenince; bu, beslenmesi gereken, kendi yiyeceğini üretemeyen insanların sayısına büyük ilaveler demekti. 1841 ile 1851 arasında 700,000 in üzerinde insan, İngiltere ve Galler'in şehir ve kömür madeni bölgelerine göçetti ve 1851 ile 1861 arasında 600,000 den fazlası şehirlere aktı. Ayrıca bu sırada İngiliz çiftçisi ekilebilir alanların sınırına varmıştı. Çevirme hareketleri son bulmuştu. Kârlı kullanıma açılabilecek boş alan ve açık tarlalar kalmamıştı. Öte yandan yenilik yapmaya, kurutma ve gübreleme işlerine ser-

maye yatırmaya arzulu çiftçiler, büyük ve genişleyen bir pazarı garanti olarak görüyorlardı. "Alanın genişletilmesi ile çiftçilik çağı son bulmuş, sermayenin yoğunlaştırılması ile çiftçilik çağı başlamıştı." [189]

1840 larda tarımla ilgili bilimsel araştırmalarda büyük ilerlemeler olmaktaydı. Sulamaya ihtiyaç duyan günümüzün çoğu gelişen ülkelerinden farklı olarak İngiltere'nin nemli adalarının en acil ihtiyacı kurutmayla ilgiliydi. 1820 ve 1830 larda mükemmelleştirilen kurutma denemeleri 1840 larda milyonlarca dönüm toprağın tarıma elverişli hâle getirilmesine imkan hazırladı. 1843 de balçık kurutma borusunun ve 1845 de boru yapma makinasının bulunuşu ucuz ve etkin bir kanal sistemi getirdi. "Daha sonraki birkaç yıl içinde kurutma için iki büyük kamu istikrazı yapıldı ve bunun üç katı özel mal sahipleri tarafından harcandı ya da özel şirketler tarafından ödünç verildi." [190] Kurutma, balçık bölgelerin çiftçilerine daha uzun ekim süresi ve daha erken ve verimli mahsul sağladı; hayvan artıklarının ve sunî gübrenin daha etkin kullanımına imkan vererek maliyetlerini düşürdü ve gelirlerini arttırdı.

Aynı zamanda tarım ve bilim arasındaki yeni işbirliği ülke çapında çiftçiler tarafından kullanılabilecek pratik sonuçlar vermeye başladı. Alman kimyacı Liebig bitkilerin beslenmesi ve toprağın bileşimi arasındaki ilişkileri ortaya koyan meşhur kitabını 1840 da yayınladı. İlk Peru kuş gübresi kargosu 1835 de Liverpool'a gemiyle geldi. Altı yıl sonra ithalat miktarı hâlâ yalnızca 1,700 tondu. Fakat 1847 ye kadar ithalat miktarı 220,000 tona yükseldi. Gelişmeye dönük çiftçiler, çiftlikte elde edilen hayvan artıklarına bağlı kalmak yerine verimliliği arttırıcı maddelerden satın almaya başladılar. Kimyacılar ve yerbilimcileri yeni sunî gübre türleri geliştiriyorlardı. Meselâ, 1843 te Lawes, kireçten süperfosfat üretmek için bir fabrika kurdu. Çiftçiliğe karşı yeni bir tavır, onsekizinci yüzyılda olduğu gibi yalnızca büyük çiftlik sahipleri arasında değil; aynı zamanda küçük çiftçi yığınında da gelişme gösterdi. Gübre için büyük para ödeyen çiftçinin, onların yabanî otları beslemesine ya da kurutulmamış tarlada boşa gitmesine izin vermesi beklenemezdi. Eski tip küçük çiftçiler, ailesini beslemeye gerek duyduğu yiyecek ve mobilyayı imalat sektöründen satın almaya yeterli miktarda yiyecek yetiştirmekle yetinirken; yeni çiftçi, kazancının bir kısmını gelecek yılın ürününü arttırmak için yatırmaya hazırdı.

[189] Ernle, *English Farming Past and Present*, s. 364.
[190] *Ibid.* s. 367.

Ancak bütün bunların bir anda olduğu ve bilimsel araştırmaların sonuçlarının derhal başarılı yeniliklere dönüştüğü düşünülmemelidir. Başarısız pekçok tecrübe yapılmış; pekçok çiftçi faydadan çok zarar getiren uygun olmayan gübre kullanmış ya da çok derin kanallara yatırdıkları sermayelerini boşa harcamışlardı. Hububat Yasasının ilgası sırasında pahalı çiftçilik, hâlâ kural olmaktan çok istisna idi. Çiftçilerin çoğunluğu, topraklarının verimliliğini arttırmak ve tekniklerini modernleştirmek için kendilerinden önce babalarının yaptıklarından daha fazla bir gayret sarfetmiyorlardı.

Muhtemelen bu değişme İngiliz çifçilerinin imkanlarını ve sınırlarını gerçek boyutlarına oturtmak için ziraî koruyuculuğun tamamen kaldırılmasının kesin şokunu ve onu izleyerek düşen fiyatlarla gelen sefalet dolu yılları bekliyordu. Pekçok kiracı durumundaki çiftçi bunalım yıllarında işi bıraktı ve toprakları büyük toprak sahiplerinin ellerinde kaldı. Fakat yalnızca küçük çiftçide değil aynı zamanda büyük toprak sahiplerinde de önemli bir tavır değişmesi olmuştu. Büyük çiftliklerin sorumluları, günün en yararlı tarım bilgilerini yakından izlemekte ve bunları kiracılarına aktarmak için ellerinden geleni yapmaktaydı. (Ernle'a göre 'İngiliz tarımının kalbi ve beyni' olan) Kraliyet Tarım Derneği, tarım tekniklerindeki en üstün bilimsel araştırmalar için bir fikir alışveriş yeri olmuştu. Çoğalan bir profesyonel sınıf -mülk idarecileri ve vekilleri- büyük çiftlikleri modern çizgilere göre yönetmeye başlamışlardı.

Gerçekten 1853 ten itibaren İngiliz tarımının geleceği köklü biçimde iyi yolda değişmiş görülüyordu. Esas olarak bunun nedeni tekniklerde ve talep şartlarındaki gelişmelerdi. Fakat 1850 lerin başlarında tarımı yukarı doğru tırmanma eğilimine sokan bazı özel şartlar da bulunmaktaydı. (Altın keşiflerinden kaynaklanan yüksek fiyatların uyardığı) yükselen ticaret ve imalat, tarım ürünleri için hızla artan talep demekti. 1850 lerde havalar iyi gitti. Kırım savaşı, Baltığı Rus hububatına kapatmıştı. Toprak kiraları yükseldi, çiftçilik kârları arttı, kurutma projelerine (Hububat Yasalarının ilgası ile aynı zamanda Peel'in geçirdiği bir Yasa çerçevesinde ziraî kurutma için borç para alınabiliyordu) ve tarım binalarına büyük miktarlarda harcama yapıldı. Çiftçiliğin genel seviyesi süratle Koruyuculuk dönemindeki en etkin çiftçinin standardına yükseldi ve İngiliz tarımı üretim kapasitesi olarak en doruk noktasına ulaştı. 1853-62 arasındaki on yıl 'İngiliz tarımının altın çağı' olarak adlandırıldı ve ziraî koruyuculuğun kaldırılmasının tüm etkileri ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar hissedilmedi.

Özetle ekonomik ve politik güç dengesinin sonunda tarımdan imalat sanayiine kayması, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde oldu. Yüzyılın ilk otuz yılında tarımın ve imalat sanayiinin sağladıkları iş imkanı ile ölçülen nisbî önemleri tedricen değişti. Madencilik, imalat ve inşaat sanayii tarafından yaratılan gelirlerin hacmı, Waterloo'yu izleyen ziraî sıkıntı yıllarında liderliği almıştı. Yüzyılın ikinci çeyreğinde tarımın, İngiliz millî üretimine katkısı dörtte birden beşte bir civarına düştü.

Ekonomik güç dengesindeki değişme, siyasî güç dengesindeki değişmelerde de yansıdı ve bu değişmelerden destek gördü. Sanayileşmeden en kârlı çıkanlar çalışkan orta sınıflar -müreffeh sanatkâr ordusu, satıcılar, dükkancılar, tüccar, bankerler ve sanayiciler- dı. Şehir ve kasabada, fabrika ve çiftlikte yoksul işçiler hasadın düşüklüğünden ve ticaret bunalımından eşit ölçüde zarar gördüler ve ailelerini giydirme ve besleme konusunda onsekizinci yüzyıldaki babaları ve dedeleri kadar güçlük içindeydiler. Zaman onların lehinde değildi ve liderleri taleplerine isyan bastırma timlerinden, hapse atılmadan ve sürgünden başka bir cevap alamadılar. Fakat orta sınıflar için bu dönem politik tanınma ve artan prestij dönemiydi. Hükümetin aristokrat liderleri, orta sınıf iktisatçılarının tavsiyelerini büyük bir istekle dinlediler ve iş hayatı ve sanayi ile en azından toprak ve tarımdaki menfaatleri kadar önemli olan şahsî ilişkiler kurdular. Bazen iddia edildiği gibi, 1832 Reform Yasası orta sınıfları İngiltere'de iktidara getirmedi, fakat onlara oy hakkı verdi ve onların ekonomik politikayı etkileme haklarını resmen kabul etti. Etkinliklerinin sonucu olan büyük zaferleri, Hububat Yasalarının ilgasıydı. Bu tarım sektörünün özel bir muamele görme hakkının -sanayi öncesi bir ekonomide âşikar bir hak- sanayi inkılâbının tüm sonuçlarını kabul etmiş olan bir topluluk tarafından resmen reddedilmesiydi.

Bir kez seçim geri dönülmez şekilde yapılınca ondokuzuncu yüzyıl sonlarının büyük uluslararası ihtisaslaşmasına yol açılmıştı. Demiryolu ve buharlı gemi, Kuzey ve Güney Amerika'nın verimli geniş düzlüklerini İngiliz tüketicisi için ulaşılabilir hâle getirdiği zaman; İngiliz tarımında çalışanların sayısı nisbî olarak olduğu kadar mutlak olarak da düşmeye başladı. Bu olmadıkça Hububat Yasalarının kaldırılmasının sonuçları sona ermiş ve sanayileşme tamamlanmış değildi.

BÖLÜM 13

DEVLETİN ROLÜ

İngiliz sanayi inkılâbını kendiliğinden ortaya çıkmış bir hadise olarak görmek âdet olmuştur. İlk sanayi inkılâbı, herhangi bir hükümetin onu bilinçli şekilde öngörmesi beklenemeyecek bir sonuç olması itibariyle gerçekten kendiliğinden ortaya çıkmış bir hadisedir. Fakat bu süreçte devletin rolünün tamamiyle pasif olduğu düşünülmemelidir. Aksine o zaman da -şimdi olduğu gibi- hükümetlerin başarı ya da başarısızlığı ekonomik büyümeyi hızlandırıcı ya da geciktirici önemli bir faktördü. Farklı sanayilerin içinde bulunduğu arz ve talep şartlarındaki değişmeler, ekonomik yasalarda değişmeleri gerektirir. Yasalaştırma konusundaki başarısızlık, etkin bir sanayileşmenin temeli olan yapısal değişmeye yardımcı olma ya da onu engellemede yeni yasalar kadar önemli olabilir.

İngiltere'deki sanayi inkılâbıyla ilgili mitlerden birisi onun hükümet müdahalesinin varlığından çok yokluğunda ortaya çıktığı ve süreç içinde hükümetin rolünün, sürekli ekonomik büyümeyi yaratan özel teşebbüsün menfaatini kollayabilmesi için mümkün olduğu kadar süratle kendisini gizlemesi olduğudur. Serbest ticareti savunan bir bölümde yeralan Adam Smith'in meşhur bir ifadesi, kişilerin özel menfaatlerinin en yüksek düzeye çıkarılmasının millî gelirin en yüksek düzeye çıkarılması sonucunu doğuracağını ileri sürerek bu hikayeye mantıkî bir temel sağlıyordu.

"Her fert elinden geldiğince sermayesini ülke içi sanayinin desteğinde işletmeye ve böylece bu sanayi üretiminin en yüksek değerine ulaşmasına gayret ederken; aynı zamanda zorunlu olarak toplumun yıllık gelirini elinden geldiğince büyütmeye çalışır. Genel olarak o ne kamu menfaatini arttırma amacındadır; ne de onu nasıl arttırabileceğini bilir. İç sanayiyi desteklemeyi yabancı sanayiyi desteklemeye tercih ederken yalnızca kendi güvenliğini düşünür. Sanayiyi, üretimi en yüksek düzeyde olacak şekilde yönetmekle yalnızca kendi kazancını düşünür. Birçok diğer durumda olduğu gibi, bunda da o amacının bir parçası olmayan bir sonucu gerçekleştirmek için görünmez bir el tarafından idare edilir." [191]

[191] Adam Smith, *Wealth of Nations* (Cannan baskısı), C. I, s. 421.

Bu 'görünmez el' doktriniydi. Adam Smith bunu serbest ticareti haklı göstermek için kullandı. Onun takipçileri devletin işinin herşeyi kendi başına bırakmak olduğu görüşüne dayanan laissez-faire felsefesini daha geliştirdiler ve özel teşebbüsün sınırsız işlemesinin, ekonomik büyümenin en yüksek düzeyine çıkarılmasının en etkin yolu olduğu görüşünü yürekten savundular. Bu çerçevede ele alınması gereken iki soru bulunmaktadır. Bir yandan laissez-faire doktrininin İngiliz sanayileşme sürecinde tam bir uygulama alanı bulduğu görüşü ne ölçüde doğruydu? Öte yandan İngiliz hükümetinin sanayi inkılâbına temel katkısının herşeyi kendi başına bırakmak olduğu doğru muydu?

İlk olarak bir laissez-faire zaferi var mıydı? 1760 ile 1850 arasında ekonomik faaliyetler üzerindeki pekçoğu orta çağlara kadar giden bir yığın idarî kuralların ve sınırlamaların kanunlar kitabından çıktığı konusunda bir tereddüt yoktur. Meselâ, dönemin başlangıcında işgücünün ve sermayenin hareket serbestliği ile ilgili bir sınırlamalar demeti bulunmaktaydı. Çıraklık Nizamı bir kişinin kendi başına bir iş kurmadan önce yedi yıl hizmet etmesini şart koşuyordu. Çırakların sayısı hakkında da pekçok mahallî sınırlama bulunmaktaydı. Adam Smith, loncalara yönelttiği şiddetli bir saldırıda bunların bir listesini vermektedir. "Sheffield'de hiçbir bıçakçı ustası aynı zamanda bir çıraktan fazla çalıştıramaz... Norfolk'da hiçbir dokumacı ustası iki çıraktan fazla çalıştıramaz... Hiçbir şapkacı ustası İngiltere'nin herhangi bir yerinde ve İngiliz plantasyonlarında iki çıraktan fazla istihdam edemez."[192] Londra terzilerinin ücretleri, Adalet Bakanlığı tarafından üç ayda bir yapılan toplantılarda değiştirilebilen hukuken belirlenmiş narha tabiydi.

Sermayenin hareketliliğini ve kullanımını sınırlayan yasalar vardı. Meselâ Faiz Yasaları borçlara yüklenebilecek faiz oranını yüzde 5 ile sınırlıyordu. Bunun sonucu sermayenin, riskin yüksek olduğu ve faiz sınırlarının riski karşılayamayacak kadar düşük olduğu sanayi ve ticaretden devlete yönelmesiydi. Çünkü hükümet yeni borçlanma konusunda herhangi bir hukukî sınırlamaya tabi değildi ve mevcut hükümet senetlerinin fiyatı, muhtemel bir yatırımcıya herhangi bir ticarî alternatifin kazancını daha yüksek kılacak seviyeye ancak düşebilirdi. Aynı zamanda sermayenin ve teşebbüsün örgütlenmesini düzenleyen yasalar da bulunmaktaydı. 1720 tarihli Şirketler Yasası yalnızca Parlamento Yasası ile verilebilen özel bir istisna sağlanması dışında anonim şirketler kurulmasını yasaklıyordu. "Şirketler

[192] Adam Smith, *Wealth of Nations*, C. I, s. 121.

Yasasının İngiltere'de büyük ölçekli imalat teşebbüslerinden yararlanılmasını yüz yıldan fazla bir süre engellediği sıklıkla ifade edilmiştir."[193] Yine büyük ölçüde İngiliz tayfalarıyla donatılmış İngiliz gemileri dışında belirli ülkelerden ithalatı yasaklayan Denizcilik Yasalarının getirdiği sayısız düzenleme bulunmaktaydı. Onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren çözülmeye başlamalarına rağmen imtiyazlı şirketler tarafından kurulmuş çeşitli dış ticaret tekelleri vardı.

Ayrıca malların nasıl imal edileceğini ve satılacağını belirleyen çoğunlukla kılı kırk yarar şekilde ayrıntılı çeşitli düzenlemeler bulunmaktaydı. Amaç içte ve dıştaki tüketicinin menfaatine olarak malların kaliteleri üzerinde denetim uygulamaktı. Meselâ yünlü ve ketenli mamuller hatırlanamayacak kadar uzun zamandan beri yapıldıkları kumaşların genişliği, uzunluğu ve ağırlığıyla ilgili bir yığın yasaya uymak zorundaydı. Bunların pekçoğu onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar yürürlükte kaldı. Onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar nisbî olarak önemsiz olan pamuklu mamuller mesut bir tesadüf eseri bu sınırlamalara bağlı değildi. Fakat 1765 gibi ileri bir tarihte West Riding yünlü kumaşının kalitesini denetlemek için bir yasa çıkarıldı. Yasanın amacı 'kumaşın muhtevasını onaylayarak sahtekarlığı önlemek ve dış pazarlarda şöhret bulan mamulün itibarını korumaktı'. Bu yasa 'kumaşların uzunluk ve kalitesini onaylamak ve onun aşırı derecede gerilmemiş olduğunu kontrol etmek için bir araştırıcılar, müfettişler ve idareciler hiyerarşisi yarattı'.[194] Fakat 'kumaş imalatına uygulananlardan tarihsiz denebilecek kadar daha eski bir düzenleme -bir tür ekonomik umumî yasa- Ekmek Narhıydı'.[195] Bu yasa, ekmeğin ağırlığı ve fiyatı ile fırıncıların hata paylarını belirliyor; ekmeğin saflığının bozulmasını yasaklıyor; fırıncılara hukukî ağırlıklara ve ölçülere uyma mecburiyeti getiriyordu. Son olarak dış ticaretin serbest akışına bir dizi sınırlama getiren karmaşık bir Koruyuculuk sistemi vardı. Mutlak ihracat yasakları (yün gibi), ithalat ambargoları (basma gibi) ve bazı mallar üzerinde yüksek resimler bulunmaktaydı. 1759 da ithalat üzerindeki standart vergi oranı yüzde 25 e varmıştı. William Pitt'in vergi sistemini rasyonalize çabalarına rağmen, Amerikan Bağımsızlık Savaşının ve Fransız Savaşlarının etkisiyle uygulanan resimlerin düzeyi yükseldi.

Elbette ekonomik faaliyetler üzerinde bir yığın ortaçağ sınırlamasının kanunlar kitabında yeralmasının bunların etkin şekilde uygulandığı anla-

[193] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 119.
[194] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 338.
[195] *Ibid.*, s. 338.

mına geldiğini düşünme tuzağına düşmemeliyiz. Örnek olarak çıraklık yasalarını ele alalım. Elizabeth dönemi ilk yasada yeralmayan yeni sanatlara bu düzenleme uygulanmadı ve yeni şehirlerin bazısı onlardan tamamiyle kaçmayı başardı. Mesela Manchester, Birmingham ve Wolverhampton bu şehirlerdendi. Ayrıca Çıraklık Nizamı, uygulandığı yerde esnaf yetiştirme aracından ziyade işveren için ucuz işgücü ya da fazla kazanç kaynağıydı. Mesela, William Hutton 'ilk çıraklığına Derby ipek fabrikalarında ayaklarına bağlanmış tahta takunyalar olmaksızın makinalara ulaşamayacak kadar küçük bir yaşta başlamıştı'.[196] Fakat bu çocuk işgücünden başka bir şey değildi. Çünkü o bir büyük insan olduğunda uygulayabileceği bir işi öğrenebilecek durumda değildi.

Ashton'un belirttiği gibi, Şirketler Yasası da iş ölçeğinin özellikle kârlı kıldığı sanayilerde anonim şirketlerin kurulmasını önleyemedi. "Özel yasa ile anonim şirket kurmak yine de mümkündü. Kanal şirketleri bu şekilde doğmuştu. Üyeler ile onların tayin ettiği vekiller arasında karşılıklı sözleşmelerin yapıldığı tarafsız mutemetlik sistemi, diğer teşebbüs alanlarındaki şirketlere benzer bir gelişmeye yolaçtı. Bütün bunlar hayatın anonim devamlılığına ve devredilebilir hisselere sahipti. Yüzyılın sonlarında onların bazısı üyelerinin sorumluluğunu sınırlamanın mümkün olduğunu gördü."[197]

Faiz yasalarına gelince, borç veren ve borçlanan tarafın borç verilebilir fonların arz ve talebinin dengeye geldiği şartlarda anlaştıkları zaman, karşılıklı rıza ile kolaylıkla bu kanunlardan kaçınmamış olmaları inandırıcı değildir. Hukukî bağlayıcı bir sözleşmenin gerekli olduğu durumlarda ise borçlananın aldığından daha fazla bir ödemede bulunmayı kabul etmesi ve böylece resmî olarak sözleşmede yazılandan daha yüksek bir faiz ödemesi mümkündü.

Aynı şekilde dış ticaretle ilgili sınırlamalardan da kurtulma yolları bulunmaktaydı. Yün ihracı yasağı Hollanda'ya veya Fransa'ya İskoçya aracılığıyla gönderilerek ya da çoğu zaman kıyıya yanaşan gemilere küçük kayıklarla geceleyin kaçırarak düzenli olarak ihlal edilmiştir. Yine bir başka şeye benzeterek (meselâ kumaş balyaları içinde) ya da yolcuların bagajlarında yün, ülke dışına çıkıyordu. Canlı bir kaçakçılık ticareti aksi yönde de sürüyordu. Çay, tütün, şarap ve içkiler, dantela, ipek ve basma gibi

[196] D. Marshall, *English People in the Eighteenth Century* (1956).
[197] Ashton, *The Eighteenth Century*, s. 119.

değerli ve nisbeten hafif mallar muhtemelen açıklanmış resmî ticaretden çok daha büyük miktarlarda kaçakçı yükleri içinde geliyordu. Kaçakçı toplumun saygı gören bir üyesiydi. Adam Smith ondan şöyle bahsediyordu:

"Ülkenin yasalarını çiğnemekle suçlansa da tabiî adaleti çiğnemeye gücü yetmez. Eğer ülkesinin yasaları tabiatın suç saymadığı bir şeyi suç hâline getirmiş olmasaydı, her açıdan mükemmel bir vatandaş olacaktı. Pekçok insan kaçakçılığa karşı, yalan yemin etmeksizin kolay ve emin bir yolunu bulması halinde kayıtsız değildir. Vergi kanunlarının ihlaline ve hemen daima onu izleyen yalan yemine açıktan bir cesaret olmasına rağmen; kaçak malları satınalmaktan herhangi bir rahatsızlık hissetmek çoğu ülkelerde herhangi bir kimseye itibar kazandırmak yerine yalnızca onu teşhire ve çoğu kimselerden daha dolandırıcı olma şüphesi altında tutmaya yarayacak en ukala bir ikiyüzlülüğün örneği olarak değerlendirilecektir." [198]

Yüksek vergiye tabi olan mallarda kaçak ticaretin ne kadar fazla olduğu çay üzerine konan verginin 1784 de yüzde 119 dan yüzde 12.5 a düşürülmesiyle ortaya çıkan durumdan anlaşılabilir. İç tüketim için giren miktar bir yılda 2,250,000 kg.ın altındayken yaklaşık 7,425,000 kg.a yükseldi. Artan ölçüde normal hukukî yollardan gelmeye başlayınca çay kaçakçılığı kârlı olmaktan çıktı.

Sonuç olarak sanayi inkılâbı arefesinde İngiliz yasalarında yeralan ekonomik faaliyetle ilgili sınırlamaların pekçoğu etkin olmamakla birlikte uğraştırıcıydı. Kaçakcı para cezası ödeme riskine katlanıyordu. Toplumun doğru olan geri kalan kısmı gümrük memurlarını atlatmayı başarıyordu. Çıraklık ve faiz yasaları çoğu zaman ihlal ediliyordu. Pekçok sınaî düzenleme uygulanmaları için modern bir polis devletine gerek gösteriyordu. Bu yüzden çoğu zaman ihmal ediliyordu. Yorkshire yünlüleri ile ilgili yasalar 1821 de bir Özel Komite tarafından araştırıldığı zaman, imalatçılar alışkın bir yasa ihlalcisi olduklarını sevinçle kabul etmişlerdi.

Ayrıca yetkililer aşırı baskı tedbirlerinin sonuçsuz kalacağının farkındaydılar. Etkin olarak uygulanan yumuşak bir düzenleme hiçkimsenin uymadığı katı bir sınırlamadan daha yararlı oluyordu. Onsekizinci yüzyılın son yirmi otuz yılında dış pazarları genişleyen ve teknik gelişme imkanları artan İngiliz imalatçıları, uluslararası ticarete hükümet müdahalesinin pro-

[198] Adam Smith, *Wealth of Nations*, C. II, s. 382.

pagandasını yapmağa daha öncelerinden farklı olarak pek istekli değildiler. Aynı zamanda ithalat vergilerinin gelir sağlayıcı niteliklerini güçlendirmeye çalışan Pitt, yasaklayıcı nitelikteki bazı vergileri, kaçakçının kazancını azaltan ve ticareti kanunî gelir sağlama yollarına kanalize eden bir orana indirmeye başladı. Çay üzerindeki vergi bunun bir örneğiydi. 1790 da Fransız savaşları patlak verdiği zaman, İngiliz gümrük vergileri oranları hâla yüksek olmakla birlikte genellikle diğer ülkelere göre düşüktü.

Ancak savaş tamamiyle yeni bir durum yarattı. Bir yandan Fransız İhtilalinin aşırılıkları ve mevcut millî tehlike, yönetici sınıfı sertleştirdi ve işçi birleşmelerine karşı kanunlar daha sıkı hâle getirildi. Öte yandan savaş harcamalarını karşılamak için gelir araştırma, Koruyuculuğun azaltılması yönündeki eğilimi tersine çevirdi. Savaştan sonra da bu çaba devam etti. Çünkü savaş zamanının sevimsiz gelir vergisi hemen düşürüldü ve hükümet gelirlerinde dolaylı vergilerle doldurulması gereken büyük bir açık meydana geldi. İngiliz gümrük vergileri oranı savaş sırasında fırladı ve sonuçta 1822 de en yüksek noktası olan piyasa fiyatlarıyla net ithalatın yüzde 64 üne ulaştı. Imlah'a göre 'onlar ağırlık ve etkileri itibariyle öylesine şiddetli olmuşlardı ki tamamiyle yeni bir sistem meydana getirmişlerdi.'[199] Bu dönem boyunca kronik ticaret açıkları meydana gelmekteydi. Savaş sonrası İngiltere'sinde Koruyuculuğun ağır yükünün, İngiliz sanayiinin yeniden güçlenmesini engellediğini ve ekonomik değişmenin getirdiği sosyal bunalımı şiddetlendirdiğini düşünmek tabiiydi.

Daha sonra ne olduğu konusunda geleneksel açıklama, ekonomik işlere müdahalelerinin yanlışlığını anlayan daha sonraki hükümetlerin, bir yandan Benthamcı faydacıların; öte yandan da Adam Smith'in 'görünmez el' doktrininin temsilcilerinin etkisiyle, tedricen özel teşebbüs üzerindeki hukukî sınırlamaların ağırlığını azalttığı ve ekonominin dizginlerini serbest bıraktığıdır. 1850 lerde yönetimde laissez-faire felsefesinin zaferi, İngiltere'de tam manasıyla tamamlanmıştı.

Bu görüşün temeli neydi? İlk olarak ekonomik faaliyet ve ticaretin serbest akışı üzerindeki çok sayıdaki sınırlama azaltıldı ya da kaldırıldı. Elizabeth döneminin iş yasasının çıraklıkla ilgili hükümleri 1814 de ilk kaldırılanlar arasındaydı. Doğu Hindistan Kumpanyası 1813 de Hindistan ticareti tekelini kaybetti. Fakat Çin ticareti tekelini devam ettirdiklerinden yalnızca potansiyel bir pazar olarak değil aynı zamanda kârlı bir üçgen ti-

[199] Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica*, s. 115.

caretin -Hindistan'dan Çin'e ham pamuk ve afyon; Çin'den Avrupa'ya gümüş, ipek ve çay- ana noktası olarak İngiliz tüccarı arasında önemini korudu. Bu tekel nihayet şirketin imtiyazının 1834 de son bulması ile kırıldı. Pekçok sınaî düzenleme 1820 lerde kaldırıldı. İlk olarak Yorkshire yünlü kumaşlarıyla ilgili düzenlemeler bir kenara bırakıldı. Bunu İskoç keten imalatını düzenleyen yasalar izledi. Daha sonra 1824 de 'çizme ve ayakkabı yapımında kullanılacak derilerle ve yüzme işlemi sırasında derilere zarar verilmesini önleme ile ilgili' yasalar kaldırıldı. Ekmekle ilgili düzenlemeler savaş sonrası dönemde değişikliklerle dolu bir gelişme gösterdi; kötü zamanlarda yeniden canlanırken, iyi zamanlarda gevşedi. Ekmek 1820 lerde nisbeten ucuzdu ve 1822 de Londra'da narh yasası kaldırılmıştı. Diğer bölgelerde ise can çekişmekteydi. Ancak kesin olarak kaldırılması 1836 da mahallî sulh hakimlerinin fırıncıların kârlarını ve ekmek fiyatını düzenleme yetki ve yükümlülüklerini sona erdiren yasayla oldu.

Faiz yasaları savaş sonrası dönemde gündeme geldi. Onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde garantili borçlar için piyasa faiz haddi yasal maksimumun altındaydı. Fakat yirmi yıl süreyle büyük bir savaşın ihtiyaçlarını karşılamak için hükümetin borçlanmasından ve bununla ilgili olan enflasyondan sonra piyasa faiz haddi yüzde 5 in üzerine çıktı. Bundan zarar gören ipotek piyasasıydı. Çünkü ipotekle alınan borçta hukukî formalitelerden kaçınmak son derece güçtü. Bunun sonucu hububat fiyatlarındaki düşme yüzünden güç durumda olan toprak sahiplerinin durumlarının daha da kötüleşmesiydi. Onlar, dolaylı yollardan sigorta şirketlerinden borç almak zorunda kaldılar. Bu ise yüzde 10 ya da daha fazla faiz oranına tabi olmaları anlamına geliyordu. Özel bir komitenin belirttiği ve diğerleri yanında Ricardo'nun da müşahade ettiği gibi, faiz yasalarına genellikle uyulmuyordu. Fakat piyasa faiz haddi düşmekteydi ve 1820 lerde (1826 bunalımı dışında) yasal sınırlama borç alanlara ya da verenlere bir güçlük doğurmuyordu. 1833 tarihli Banka İmtiyaz Yasası, İngiltere Bankasına faiz yasalarına uymama imkanını getirdi ve daha sonra inşaat kooperatifleri de aynı istisnadan yararlandı. Böylece faiz yasaları nihayet 1854 de Gladstone tarafından kaldırılıncaya kadar ipotek piyasası dışında görmezlikten gelindi.

Savaş sonrasının para ve bankacılık problemlerine bulunan çözümler de bazı bakımlardan laissez-faire yönünde bir gelişmeyi temsil ediyordu. Bir yanda anonim ve şube bankacılığı üzerindeki sınırlamalarda gevşeme, öte yanda 1844 tarihli Banka İmtiyaz Yasasında yeralan 'otomatik' para politikası ilkesi bulunuyordu. 'Para' okulunun etkisi altında hareket

eden Peel'in, bu yasayla başarmak istediği tamamiyle madenî bir parada olduğu kadar otomatik olarak işleyen bir para mekanizması kurmaktı. Bundan sonra ilke olarak altın sterlin talebi karşısında Banka Haddini yükselterek ya da alçaltarak (ve böylece banknot ihracını daraltarak ya da genişleterek) İngiltere Bankası, para kontrolu konusunda herhangi aktif bir sorumluluktan kurtulacaktı. Yapılması gereken tek şey oyunun kurallarına uymaktı. Eğer altın ülke dışına kaçıyorsa para arzının daraltılması ve ülke içine akıyorsa para arzının genişletilmesi gerekecekti.

Savaş sonrası yıllarda iş ilişkilerinin serbestleştirilmesi konusunda da bazı ilerlemeler kaydedildi. Sendikaların siyasî kışkırtma ve yıkıcı faaliyetlerin örtüsü olarak görüldüğü dönemde 1799 ve 1800 yıllarında kabul edilen Dernekler Yasaları 1824 de kaldırıldı. Aynı şekilde esnafın göçünü, makina ve araç ihracını önleyen onsekizinci yüzyıl yasaları da kaldırıldı. Fakat Dernekler Yasalarının kaldırılmasını izleyen grevler hükümetin endişelerini yeniden canlandırdı ve 1825 te (yüksek yiyecek fiyatları ve ciddî işçi hareketleri yılı) yeni bir Dernekler Yasası kabul edildi. Bu yasa işçilerin ücretler ve çalışma saatleriyle ilgili toplu pazarlık amacıyla dernekler kurmalarının yasallığını kabul ederken, grev düzenlemelerini yasaklıyordu.

Ancak laissez-faire'in en çarpıcı zaferi dış ticaret alanında oldu. Ondokuzuncu yüzyılda laissez-faire'in zaferinden sözettikleri zaman pekçok insanın düşündüğü Koruyuculuktan vazgeçiş ve tam bir serbest ticaret politikasının kabulüdür. Adam Smith ve öğrencilerinin dayanaklarından emin oldukları ve onsekizinci yüzyılın sonundan önce mesafe katettikleri ekonomik politika alanı buydu. Problem, savaşın bu gelişmeyi sınırlaması ve savaşın sonunda serbestleştirme politikası izlemenin kolay olmamasıydı. Ancak Ticaret Meclisinde Robinson gibi kişiler ithalat vergilerinin İngiliz mallarını satın almak için gerek duydukları satınalma gücünden yabancıları mahrum bırakarak ihracatı sınırladığının farkındaydılar. Savaş zamanının yiyecek kıtlıkları tecrübelerinden sonra, Hububat Yasaları hayatî bir güvenlik tedbiri olarak görüldü ve sanayiciler bile itidallerini yitirdiler. Böylece Huskisson 1820 lerde bazı ilerlemeler kaydetmesine ve Peel 1840 ların başlarında gelir vergisi planıyla gümrük tarifesi sisteminde geniş kapsamlı bir indirimin temelini hazırlamasına rağmen; ancak 1846 da İrlanda kıtlığı, Hububat Yasalarının kaldırılmasını zorunlu hâle getirdi ve koruyuculuktan vazgeçiş tersine döndürülemez bir hareket haline geldi. Tam dört yıl içinde Peel, tarifeleri yüzde 25 oranında düşürdü ve ithalat üzerindeki ortalama oranı yüzde 21 e -1790 daki oranının çok üzerinde değildi- indirdi. Onun başlattığı iş daha sonrakiler tarafından başarıya ulaştırıldı.

1849 da Denizcilik Yasaları kaldırıldı ve 1854 de yabancı gemilere İngiltere'nin kıyı ticaretine girme izni verildi. Temel mallar üzerindeki gümrük vergileri sürekli olarak indirildi ya da kaldırıldı; serbest ticaret 371 kalem üzerindeki gümrük vergilerini kaldıran 1860 bütçesiyle tamamlandı.

Serbest ticaretin kabulünün bu safhada İngiliz sanayiinin yararına olduğu şüphesizdir. 1850 lere kadar İngiliz sanayi ve tarımında düşen maliyetler ve fiyatlar, İngiliz üreticilerini çok özel ve istisnaî bazı durumlar dışında dış rekabete karşı hemen hemen dokunulmaz hâle getirmişti. Onlar dünya piyasalarındaki paylarının sürekli büyümesi ve genişleyen iç piyasadaki gelir ve nüfusun artışı konusunda kendilerinden emindiler. Bütün mesele muhtemel müşterilerinin Birleşik Krallık ithalatına konan sınırlamalarla satınalma gücünden mahrum bırakılmamaları ve İngiliz mallarını dış piyasalardan kovmak için fırsat bekleyenlere mukabele için bahane yaratılmamasıydı.

Özetle 1780 ile 1860 arasında ekonomik teşebbüs üzerindeki pekçok sınırlama kaldırıldı. Bu gerçekten, Arnold Toynbee'nin inanmamızı istediği gibi 'görünmez el' doktrininin bir zaferi miydi? Bu hükümetin tam bir laissez-faire politikası lehine kendi kendini bilinçli olarak yoketmesini mi ifade ediyordu? İngiliz hükümeti İngiliz sanayi inkılâbında gerçekten pasif bir durumda mıydı?

Bu dönem boyunca hükümetlerin hareket şekillerini ve sebeplerini gözden geçirdiğimiz zaman laissez-faire'in zaferinin geleneksel yorumu, bütünüyle çok basit görünmektedir. Bir kere, nizamnamelerde yeralan pekçok sınırlama onsekizinci yüzyıl sonları ile ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki hükümetlerin uygulama gücünden bariz şekilde yoksun oldukları türdendi. İlk uygulamadan kalkan sınırlamalar çoğu zaman en az etkin uygulama gücü olanlardı. Etkin bir polis gücünden ve yaygın bir politik istihbarat sisteminden mahrum bir hükümet ne işveren ya da işçilerin birleşmelerine karşı yapılan düzenlemeleri uygulayabilirdi; ne de mevcut kalite kontrol standartlarına etkin olarak müdahale edebilirdi. Birbiriyle alakasız gümrük vergilerini toplamanın maliyeti çok büyük ve pekçok durumda isteksiz ve kaçmaya meyilli insanlardan elde edilen gelirlerden daha fazlaydı. Kaçakçılığın kazançlarının öylesine açık ve yaygın olduğu bir zamanda İngiliz kıyıları boyunca dağınık olarak üstlenmiş bulunan gümrük memurlarının çoğu yasakları ve ağır vergileri uygulayabilmiş olmaları ihtimal dışıdır. Ekonomik işlerin yönetimine belirli bir amaçla müdahale etmek isteyen bir hükümetin yapması gereken ilk şey kendi imkanlarını tesbit etmektir.

Gerçekten, idare ekonomide giderek daha müsbet ve ciddî rol alırken yönetim mekanizmasını düzenlemeye; uygulama şansı olmayan düzenlemeleri temizlemeye; müdahalelerin alacağı şekil hakkında belirli bir görüş oluşturmaya ve en fazla etkin olmak istediği alanlarda gücünü arttırmaya başladı. Hükümetin belirli amaçlara yönelik bir ekonomik politika izlemesinin başlangıçları Genç Pitt'e kadar götürülebilir. Fransız savaşları karmaşık barış amaçları yerine tek bir ekonomik politika hedefini -zaferi- ikame etmeden önce o bütün ciddiyetiyle yönetimin maliyesini rasyonalize etmeğe başladı. Yeni bir dizi vergileri denemeye koydu. Belirli bazı ağır vergileri azalttı ve böylece kaçakçıların kazançlarını hazineye aktardı. Devlet borçlarını azaltmak için itfa fonu kurdu. "Ondokuzuncu yüzyıl ortasında Gladstone'unki kadar sıkı bir şekilde kamu hizmetlerinde tutumluluğu prensip hâline getirdi." [200]

Ekonomik ve sosyal yapıda ve nüfusun büyüklüğünde ve bölünüşünde köklü değişmelerin görüldüğü bir çeyrek yüzyıl süren savaş döneminde ve sonrasında yönetimin ekonomik politika problemleri değişti. 1820 lerde İngiltere artık sanayi öncesi bir ekonomi değildi. Yeni kalıpların oluşmaya başlamasından önce eski ekonomik ve sosyal davranış kalıplarının süratle kaybolduğu, değişken ve büyük bir sınaî yapı doğmaktaydı. Kır ve şehirlerdeki karışıklıklar, ekonomik huzursuzluğu arttırıyor ve yalnızca merkezî bir hükümetin sağlayabileceği ekonomik ve sosyal bir disipline olan ihtiyacı şiddetlendiriyordu. Bu meseleleri artık hakimlere ve mahallî otoritelere bırakmak mümkün değildi. Millî bir düzeyde ele alınan ve uygulanan genel bir ekonomik politikaya gerek vardı. Bu ancak onsekizinci yüzyılın büyük bir kısmında olduğundan daha açık bir görevler ve sorumluluklar kavramına sahip bir merkezî otorite tarafından sağlanabilirdi.

Sonuç olarak, bir bütün halinde milletin ekonomik refahını yükseltmek için ondokuzuncu yüzyıl hükümeti sanayi öncesi zamanlara oranla daha bilinçli ve olumlu davranmayı gerektiren zor bir görev karşısındaydı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. İlk neden büyük savaşın, merkezî hükümete büyük sorumluluklar yüklemiş olmasıydı. Ülkenin ekonomik faaliyetinin yapısını ve amacını değiştirmiş ve böylece hükümete yön verici bir rol kazandırmıştı. Yirminci yüzyılın büyük savaşlarında olduğu gibi, zafer için yapılan ekonomik planlamanın pratik tecrübesinden öğrenilen dersler, savaş sonrası hükümetlerin tavır ve tekniklerini şartlandırma bakımından önemliydi. İkinci olarak savaş sonrası düzensizlik savaşın kendisi kadar şiddetliydi ve

[200] Briggs, *Age of Improvement*, s. 118.

merkezî hükümet ekonomik ve sosyal dokuyu çözülmekten koruma gayretinde sorumluluk yüklenmişti. Üçüncü olarak artık açık olarak anlaşılmıştı ki sanayileşme, beraberinde çözülmesi hükümetin sorumluluğuna düşen ağır sosyal bunalımlar getirmişti. Dördüncü olarak yine açık olarak görülmüştü ki onsekizinci yüzyılın bölgesel ekonomisi millî bir ekonomi halini alıyordu ve bu merkezî hükümetin üzerine ek sorumluluklar getiriyordu. Şehirlerin ve fabrika sanayiinin gelişmesi; bir ekonomik bunalımın, kendileri için kesin bir çaresizlik sonucunu doğurduğu insanların sayısının artışı demekti. Uluslararası ticaretin öneminin artışı daha büyük bir sıklıkla ülke içindeki ekonomik istikrarsızlığın sebeplerinin, geçmişte olduğu gibi iklim belirsizlikleri ve diğer Tanrı Yasalarından çok hükümetin ekonomik politikasıyla etkilenebilecek şartlardan kaynaklanması demekti.

1820 ve 1830 ların İngiliz hükümetleri karşılaştıkları ekonomik politika problemleri ile mücadelede aynı ölçüde başarılı değildi, fakat bu problemlerin farkında oldukları kesindir. Onlar önde gelen iktisatçıların öğretileri ışığında tutarlı politikalar ortaya koymağa çalıştılar. İlk Ricardo'yu anma konferanslarını veren Mc Culloch'u dinleyenler arasında Huskisson, Canning, Peel ve Liverpool bulunmaktaydı. Onlar iktisatçıların tavsiyelerini olduğu gibi kabul etmediler. Fakat uygun bir ekonomik politika uygulamasının ciddî düşünce ve olumlu hareket gerektirdiğini öncekilerden daha iyi anladılar.

Ekonomik politikanın uygulanması ile ilgili memurların bazıları için de durum böyleydi. Mesela Ticaret Meclisinin personeli giderek daha fazla kişisel ve politik sempatiden çok meslekî özelliklerine göre seçiliyordu. Bu durum hükümet görevlilerinin, tipik olarak toprak aristokrasisinin yardımcıları arasından seçildiği onsekizinci yüzyıl örneğinden diğer bir ayrılış noktasıydı. Bu günümüzün profesyonel idarecisinin atası olan memurlar sınıfını meydana getiren yeni bürokrasi türünün başlangıcıydı. Ancak bugünün bürokrasisinden farklı olarak ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının Ticaret Meclisi, ekonomik politikayla ilgili görüşlerini tarafsızlık maskesi altında gizlemeğe gerek görmüyordu. "Binsekizyüz yirmilerde Ticaret Meclisi ticarî liberalizm hareketinin öncülüğünü yapmıştı."[201] Onun doğmatik serbest ticaret geleneği 1840 ve 1850 lerde Hububat Yasası tartışmasında ve serbest ticaretin nihaî zaferinde ne tarafı tutacağı konusunda bir şüpheye yer bırakmıyordu. 1830 ların başlarındaki Yoksulluk Yasası Komisyonu Üyeleri tam bir nazariyeci gibi, eski Yoksulluk Yasasının işleyişi

[201] Lucy Brown, *Board of Trade and the Free Trade Movement 1830-42* (1958), s. 21.

ile ilgili bilgilerin analizinde tarafsız olma gayreti göstermediler. Malthus ve Ücret Fonu doktrininin temsilcileri ile birlikte onlar da Speenhamland yardım sisteminin, kazançları azaltarak ve nüfus artışını teşvik ederek hafifletmeyi amaçladığı yoksulluğu sürdürdüğüne inanıyorlardı. Bölgelere gönderdikleri ayrıntılı anketin sonuçlarını sistematik olarak tahlil etmek yerine 'önyargılı bir şekilde mevcut yönetimi suçlayıcı doğrultuda' görüşlerini destekleyecek fikirleri ve olayları seçtiler. 'Sundukları deliller kötü yönetimin tasvirî hikayelerinden ibaretti.'[202]

Gerçek şuydu ki sanayileşme ilerledikçe devlet ekonomiye daha önce olduğundan çok daha derinden ve etkin şekilde müdahalede bulunuyordu. Gerçekten yönetim tekniğinde ve anlayışında, ilk sanayi inkılâbının şekillenmesi ve hızlanması bakımından, parçası olarak kabul ettiğimiz diğer değişmeler kadar önemli değişmeler olmuştu. Bu değişme, organizasyonda, davranışta ve etkin politik kararları alan personelde bir ihtilaldi. İşletmelerin ölçeğinde, emeğin işbölümünde ve ihtisaslaşmasında bir artışı beraberinde getirmişti. Teknik denemeler yapmaya ve tabiî bilimlerdeki gelişmeleri pratik kullanıma geçirmeye hazır olmayı belirtiyordu. Nihayet değişim kendi kendini besleyen bir hız kazanmıştı. Bunlar sanayi inkılâbının da belirleyici özellikleriydi.

Garip olan şuydu ki kollektivizmin ve modern refah devletinin başlangıçlarını belirten idarî değişimin politik önyargıları böyle bir gelişmeye tamamiyle karşı bir toplumda ortaya çıkmasının gerekli olmasıydı. O, karşı konulmaz kuvvetli baskıların varlığı nedeniyle ortaya çıkmıştı. Meselâ aydın insanlar arasında faydacı doktrinin yayılmasından kaynaklanan ideolojik baskılar bulunmaktaydı. Onların görüşüne göre sanki devletin gücünü azaltıyorlardı. Çünkü Adam Smith'in 'görünmez el' doktrinine yakın bir bağlılık duyuyorlar ve geleneksel sanayi öncesi toplumun özelliği olan karmaşık ve etkisiz hükümet düzenlemeleri sistemine sürekli hücum ediyorlardı. Ancak felsefî radikallerin gerçek amacı, hükümetden değil de etkin olmayan hükümetden kurtulmakdı. Etkinlik ekonomik sisteme etkisiz ve amaçsız müdahale yerine etkili ve belirli bir hedefe dönük müdahale demektir. İnsaniyetperverliğin gelişmesi durumu etkileyen diğer bir faktördü. Tarihî olaylar ve ilahî ikazlar (salgınlar, gemi kazaları ve arkası kesilmeyen insanî felaketler) bu insaniyetperver hisleri bir reform gayretine çeviren etkilerdi. Aynı zamanda süratle değişen ve büyüyen ekonomide

[202] Blaug, 'The Myth of the Old Poor Law and the Making of the New', *Journal of Economic History* (1963).

sosyal problemlerin ölçeği ve yoğunluğu artmıştı. Bu problemlerle mücadele etmenin mümkün yolları hakkında bilgi düzeyi ve bununla birlikte bu bilgiye sahip olanların sosyal sorumluluk duygusu artmıştı. Bunlar laissez-faire doktrinleriyle yetişen bir neslin, sistematik olarak modern kollektivizmin temellerini atması gerektiği düşüncesine destek oluşturan baskılardı.

Bu idarî değişimde geri dönülemeyecek noktaya 1830 larda varılmış görünmektedir. Hükümetin sosyal olarak ezilmiş gruplar lehine ekonomiye müdahale etme görevi çoktan kabul edilmişti. Ocakçıları sömürüden korumak için yapılan Hanway'in Yasası 1788 de yürürlüğe girmişti. Yoksul çocuklarının çalışma şartlarını düzenlemeye yönelik Sir Robert Peel'in Yasası 1802 de kabul edildi. 1803 tarihli Yolcu Yasası yoksul göçmenleri korumaya yönelik bir düzenlemeler sistemi getirmekteydi. Ayrıca, Napolyon savaşlarının hemen ertesinde ekonomik ve sosyal yasalarla ilgili insiyatif, Parlamentonun kendilerini bu işlere adamış üyelerinden hükümete ve idareye geçme eğilimindeydi. Ticaret Meclisine, dış ticaret politikası konusunda neyin yapılması gerektiğini bildiklerinden doğmatik ölçüde emin olan iktisatçılar hakimdi. "Benthamcı faydacılar ne yapılması gerektiğini tam ve ilmî olarak bildiklerine olan sonsuz güvenleriyle krallık komisyonlarına ve Parlamento komitelerine hükmetmekteydiler."[203] Bu gelişmeler laissez-faire'den geri dönüşün başlangıcıydı. Fakat tamamiyle etkisiz olduklarından henüz önemli sonuçlar yaratmış değillerdi.

Daha sonra 1830 larda reform yasaları icra gücüne sahip devlet görevlileri tarafından uygulanma ve denetlenmesiyle ilgili maddeler ihtiva etmeye başladı. Bunların ilki fabrika müfettişleriyle ilgiliydi. Uygulamaya ilişkin bir mekanizması olmadığından 'çırakların sağlık ve ahlâklarını' koruma konusunda çok az etkili olan 1802 tarihli Fabrika Yasası yerini gerekli düzenlemeleri yapma ve uygulama gücüne sahip merkezî bir otorite ve mahallî müfettişlik sistemini kuran 1833 tarihli Fabrika Yasasına bıraktı. Bunu işçilerin güvenliği, eğitimi ve genel olarak çalışma şartlarıyla ilgili bir dizi benzer nitelikte uygulanabilir yönetmelik (1840 da ocakçılar, 1842 de madenler, 1847-50 de on saat çalışma ve diğerleri) izledi. İlk göçmen görevlisi yolcu yasalarının uygulanmasını idare etmek ve suçlulara adil davranılıp davranılmadığını incelemek için mahallî yetkililerle işbirliği yapmak üzere 1833 de Liverpool'a atandı. 1834 de altı başka liman,

[203] J. Bartlett Brebner, 'Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britain', *Essays in Economic History*, ed. Carus-Wilson, C. III, s. 256.

Sömürgeler Bakanlığı tarafından atanan göçmen görevlilerini kabul etti. Bunlar ondokuzuncu yüzyılda sosyal yasaların uygulanması, denenmesi ve formüle edilmesi konusunda önemli işler başaran artan sayıdaki gönüllü hükümet müfettişlerinin öncüleriydi.

Bazı alanlarda 1830 lardaki gelişmeler halkın anlayışla karşılamaya hazır olduğundan daha fazla bürokratlaşma yönünde oldu. Meselâ, mahallî otoritelere çok fazla yetki tanıyan eski yoksulluk yasası yerini idarî faaliyetle yoksulluk problemini çözmeyi amaçlayan yeni bir yoksulluk yasasına bıraktı. Bu başarılı olmadı. Yoksulluğun nedenleri Yoksulluk Yasası Komisyonu üyelerinin bildiklerinden daha derinlerde yatıyordu. Fakat bu yasa yönetimde bir değişimi belirtiyordu. O mahallî birlikler şeklinde yeni idarî birimler yarattı ve parlamentoya karşı bir sorumluluğu olmayan bir bürokratlar grubu tarafından konan ve uygulanan ülke çapında standart bir yardım yasasının temelini attı. Yardımlar mahallî olarak seçilen mütevelli heyetleri tarafından yönetildi. Fakat bunlar üç üyeli millî Yoksulluk Yasası Komisyonu'nun doğrudan denetimi altındaydı. Yoksulluk Yasası Komisyonu, Parlamento'da sorumlu bir bakanın idaresindeki Yoksulluk Yasası Heyeti hâline dönüştüğü 1847 de bürokratik bağımsızlığını yitirdi. Fakat sosyal çaresizliği önleme konusunda merkezî hükümetin sorumluluğu geri dönülemez şekilde tesis edilmiş oldu. Etkin bir millî sağlık hizmetinin kurulması işinde de ilk adımlar atıldı. Çünkü yeni yoksulluk yasası tüm yoksullara, zayıflara, sürekli hastalara ya da sakatlara yardım reçetesiyle bedava tıbbî tedavi ve bakım sağlayan birliklere ve birlik gruplarına maaşlı sağlık görevlileri tayinini öngörüyordu. Chadwick'in 1848 tarihli Kamu Sağlığı Yasası'nda ifadesini bulan kamu sağlığı yönetimini merkezîleştirme teşebbüsü çağdaş toplumun hazmedebileceğinden daha ileri gitti. 1845 de diktatör reformcu Chadwick işten alındığı zaman 'adem-i merkeziyetçilik güçleri zafere ulaştı'. Fakat bu problem, en kritik şekilde karşılaşıldığı büyük şehirler düzeyinde ele alınabilecek bir problemdi. O aynı zamanda millî düzeyde daha hassas şekilde yönlendirilebilir ve düzenlenebilirdi. İlk sağlık görevlisi 1847 de Liverpool'a atandı. Genel Sağlık Meclisi 1858 de kaldırıldığı zaman sağlık görevlileri Dr. Simon'un (Chadwick kadar kendini işine adamış fakat daha yumuşak bir reformcuydu) danışman olarak yer aldığı Özel Heyete verildi. Zamanla Simon'un kadrosuna ülkeyi gezerek mahallî otoritelerin Sağlık Yasalarıyla ilgili şikayetlerini tesbit etmek üzere sağlık müfettişleri tayin edildi.

Hükümet müdahalesinin değişen ekonomide doğrudan ve belirleyici oluşu yalnız sosyal alan için sözkonusu değildi. İngiliz demiryolları özel

teşebbüs tarafından inşa edilmişti, fakat onlar parlamento yasalarında ifadesini bulan resmî düzenlemelerle desteklenmiş ve kontrol edilmişti. "Eğer demiryolu kurucuları özel tasarılar komitesinden bir karar çıkarabilirlerse onlara kanallarda olduğu gibi mülkiyete büyük müdahalelerde bulunma imkanı veriliyordu. Böylece toprağı zorunlu olarak satın alma hakkı doğuyordu. Ancak bu, titiz koruyucuların denetimine tabi idi. Yeminli ve tarafsız komisyon üyeleri ya da bir jüri istimlâke uğrayan toprak sahibinin aldatılmamasına özen gösteriyordu."[204] 1840 ve 1842 tarihli Demiryolu Yasalarıyla, Ticaret Meclisinin Demiryolu Şubesi kuruldu ve demiryolu şirketlerinin işlemlerini teftiş etmek ve yasaya aykırı hareketleri varsa onları soruşturmak üzere üç memur tayin edildi. Bu müfettişler tüm demiryolu projelerini inceleme serbestliğine ve izin verinceye kadar hatların açılışını erteleme hakkına sahiptiler. Tüm trafiğin yönetimi konusundaki şirketler arası tartışmaları karara bağlamak da görevleriydi.

Laissez-faire yasalarının bir parçası gibi görünen 'otomatik' bir para kontrol sistemi yaratan Banka İmtiyaz Yasası, idarenin özel teşebbüsü bir araç olarak kullandığı; fakat nihaî sorumluluğu kendisinin kabul ettiği diğer bir alandı. İngiltere Bankasının yöneticisi ve yönetici vekili 1847-8 de kurulan Ticarî Bunalım Üzerine Özel Komite tarafından soruşturulduğu zaman; komite üyeleri, Banka İmtiyaz Yasasının Bankayı nakdî dolaşım konusunda herhangi bir sorumluluktan kurtardığı konusunda anlaşmaya vardılar. Onların görevi, mekanik bir dizi kuralı izlemek ve hükümetin görevi, otomatik ayarlamanın dengeyi koruyamayacağı ölçüde bir bunalım ortaya çıkması halinde müdahale etmekti. Onlara göre sorumluluk bankaya değil yasaya aitti. Dış ticaret alanında bile hükümet tayin edici kararlar almaya hazırdı. Meselâ, Dışişleri ticaretin politik kontrolünün sorumluluğunu kabul etmekteydi. Çinliler 1840 da afyon kaçakçılarına karşı tedbir aldığı zaman, İngiliz deniz gücü Kanton körfezini abluka altına aldı ve 1842 de Çinliler, İngiliz tüccarını İngiliz hükümetinin şartlarıyla kabul etmek zorunda kaldı. Kilisenin kendisi bile hükümet faaliyetlerinin alanına girdi ve tamamiyle bağımlı duruma geldi. Anglikan kilisesinin geniş kapsamlı imtiyazları sürekli olarak budandı ve İngiliz eğitimine yapılan yardım şeklindeki bağışlar 1833 ten itibaren sürekli olarak artan miktarlarda gerek Anglikan ve gerekse Anglikan olmayan okullara gitti.

Gücü ve özel teşebbüse müdahale etme arzusu artan yalnızca merkezî idare değildi. Mahallî yönetimler, özellikle de büyük yeni şehir merkezle-

[204] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 413.

rinin yönetimleri, bu bakımdan geniş sorumlulukları olduğunu kabul etmeye başladılar. Sosyal problemler mahallî düzeyde en keskin şekliyle tezahür etme eğilimindeydi. Meselâ Liverpool valisinin ve belediyesinin insiyatifiyle Sömürgeler Bakanı ilk göçmen işleri görevlisini tayin etti. 1835 tarihli Mahallî İdareler Yasası, bütün mevcut belediyeleri yeniden düzenlediği ve tüm mülk vergisi mükelleflerine rey hakkı verdiği zaman; güç dengesi, sanayi öncesi ekonominin temsilcilerinden orta sınıf reformcuların temsilcilerine kaymaya başlamıştı. Değişme bazı bölgeleri diğerlerinden daha süratle etkiledi, fakat bu sosyal alandaki tecrübelerin bazen mahallî düzeyde millî düzeyde olduğundan daha kolaylıkla kabul edilebildiği anlamına gelmekteydi. Meselâ bu sağlık ve şehir gelişmesi problemlerinin yolaçtığı müdahale türleri için özellikle doğruydu. Mahallî düzeyde idare, ilk olarak büyük sanayi şehirlerinin merkezlerini sağlıksız mahallelere çeviren toprak sahiplerinin ve spekülasyoncu müteahhitlerin faaliyetlerini düzenlemeye başladı. 1844 de Manchester Belediyesinin kabul ettiği Kasaba Polisi Yasası millî düzeyde uygulanması bir nesilden daha fazla alan ev ve sağlık standartlarını zorunlu hâle getirdi. Özellikle sırt sırta bina inşasını yasakladı. 1847 de ilk İngiliz Sağlık Görevlisini tayin konusunda öncülük yapan Liverpool, 1860 da belediye fonlarıyla işçi sınıfları için konut inşa ediyordu. 1851 tarihli Londra Şehri Kanalizasyon Yasası bodrumlarda ikâmeti ve avlularda canlı sığır beslenmesini yasaklıyordu; sağlıksız binaların müsadere ve yıkılmasına izin veriyor ve haftada 3 şilin 6 peninin altında kiraya verilen pansiyonların denetlenmesi esasını getiriyordu.

Bu nedenle 1830 larda, 1840 larda ve 1850 lerde devlet bir bütün olarak toplumun menfaatine özel teşebbüsün daha geniş şekilde kontrolünde daha fazla sorumluluk yükleniyordu. Denetim yasalarını uygulamak için yeni bir idarî bölüm ortaya çıktı. Yürütme organı sosyal ve ekonomik işlerde devlet müdahalesinin tamamiyle etkin olmasını ve kendi kendini besleyici bir etki yaratmasını sağladı. Böylece kazanılan tecrübe yeni tür müdahalelerin formüle edilmesi ve bunu desteklemek için daha fazla icra ile görevli memur yaratılması yolunda kullanıldı. Meselâ göçmen servisinde idarenin bu icra gücünün gelişmesini anlatan Dr. MacDonagh göstermiştir ki yüzyılın ortasında "görevliler ve komisyon üyeleri yalnızca görevlerini yapmakla yetinmediler, kendilerini en geniş yetki ve bağımsızlıkla donatacak yasaları düşlediler. Artık devlet faaliyetlerini icranın elindeki insanî ve fizik kaynak kıtlığının ferdiyetçilik, sözleşme, serbest ticaret veya

herhangi bir diğer düşünceden daha çok sınırladığına şüphe yoktu."[205] 1850 lerde zafere ulaşmaktan uzaklaşan Laissez-faire hareketi, kendisine özgü bir gelişme, artma ve çoğalma eğilimine sahip ekonominin idarî kontrolünün yeni teknikleri tarafından kesin olarak bozguna uğratılmıştı.

[205] Oliver MacDonagh, *A Pattern of Government Growth 1800-60* (1961), s. 345.

BÖLÜM 14

EKONOMİK BÜYÜME VE EKONOMİK DALGALANMALAR

Ekonomik hayatını düzenleyen insanın gerçekleştirdiği inkılâplar sisteminin talî sonucu sürekli ekonomik değişmenin olayların normal akışı hâline gelmesi ve ekonominin ölçeğinin bariz ve sınırsız olarak genişlemeye başlamasıydı. Kişi başına gelirlerde sürekli büyümeyi getiren hayatî değişim 1750-1850 arasındaki yüzyılda oldu. Zaman olarak uzaklığı ve elimizdeki istatistik verilerin yetersizliği karşısında bu sürekli büyümenin ne zaman başladığını ve hangi miktarlara ulaştığını ve hangi süratle geliştiğini kesin olarak hesaplamak güçtür. Fakat mevcut istatistik serilerin analizi ve yorumu belirli bir kalıp ortaya koymaktadır. Kesin rakamlar tartışmalı olsa bile bu kalıp yeterli güvenilirliktedir.

Onsekizinci yüzyılın ortaları civarında bir tarihte toplam millî hasılanın muhtemelen daha önceki birkaç onyılda hiç görülmemiş bir hızla olmasa da, bir önceki yüzyılın büyük bir bölümünden daha hızlı olarak artmaya başladığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Ancak bu safhada nüfus da büyümeye başladı. Bu yüzden dönemin başında üretimin nüfustan daha hızlı büyüyüp büyümediği ve kişi başına gelirlerin artıp artmadığı şüphelidir. Ancak yüzyılın son çeyreğinde kişi başına gelirlerde iyileşmeyi gösteren kanıtlar, hâlâ kesin olmamakla birlikte daha kuvvetlidir. Nüfusun ve fiyatların, belirli türdeki üretim ve gelirlerin, dış ticaretin yüzyılın son çeyreğinde daha önceki dönemlerden çok daha güçlü olarak arttığını biliyoruz. Problemimiz fiyatların gelirlerdeki bu iyileşmeyi aşacak ölçüde hızlı yükselip yükselmediğine ve nüfusun üretimdeki bu iyileşmeyi aşacak kadar hızlı artıp artmadığına karar vermektir.

Bu büyümenin değerlendirilmesinde başlangıç noktası olarak nakdî gelir istatistiklerini alır ve onları mevcut fiyat indeksleri yardımıyla para değerindeki değişmelere göre ayarlarsak onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde ve ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılında kişi başına reel gelirlerde artışı gösteren çok az kanıt bulabiliriz. Gerçekten fiyat indekslerini millî gelire veya ücret verilerine uygularsak elde edilen sonuç bu dönemde hayat standardında bir düşmeyi gösterir. Fakat yükselen fiyat indeksleri, para değerindeki düşüşün güvenilir bir göstergesi olarak kabul edilemez.

Çünkü onlar eksiktir, hem de tek taraflı bir şekilde eksiktir. Özellikle fiyatları süratle yükselen malların fiyatlarına -bu fiyatlar çağdaş insanların kaydetmekle en çok ilgilendikleriydi- ağırlıklı şekilde yer verirken, fiyatları düşen malları -özellikle aynı tür özellikler göstermediğinden fiyatları kolaylıkla serilerde yeralmayan mamul ürünler- dışarda bırakmaktadır.[206] Bundan dolayı fiyat indeksleri bu dönemde satınalma gücündeki düşmeyi mübalağalı olarak gösterme eğilimindedir.

Millî ekonomik büyüme hızını değerlendirmeye çalışırken başlangıç noktası olarak üretim ve ticaret indekslerini alır ve dış ticaretin (onsekizinci yüzyıl için en iyi ve sürekli istatistik serileri sağlar) ekonomide büyük bir yeri olduğunu varsayarsak yalnızca toplam millî hasılada değil, aynı zamanda millî verimlilikte ve hayat standartlarında yani kişi başına gelirlerde bir büyümeyi gösteren inandırıcı kanıtlar buluruz. Bu yaklaşımda tek yanlı fiyat istatistiklerine bağımlı olmaktan kurtuluruz. Fakat ekonominin bütününü kapsayan yeterli üretim ve ticaret istatistiklerine sahip olmadığımızdan büyümelerini ölçebileceğimiz üretim ve ticaret sektörlerinin toplam millî hasıla içindeki nisbî önemleri konusunda belirli varsayımlar yapmak zorundayız. Açıktır ki kaba hesaplamalardan ekonomik büyümenin hızının doğru bir ölçüsünü elde edemeyiz. Fakat büyüklüklerin doğru sıralaması hakkında cevaplar bulabileceğimizi düşünmek akla uygun olacaktır.[207]

Sonuçlar şöyledir. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında üretimde, fiyatlarda, nüfusta, gelirlerde ve hayat standartlarında bir duraklama döneminden sonra tam 1750 den önce veya o civarlarda bir tarihten başlayarak toplam millî hasılada dikkate değer bir yükselme eğilimi görülmektedir.[208] Ancak bu safhada, nüfus artışı toplam millî hasıladaki iyileşmenin bir bölümünü alıp götürmeye başladı. Bu yüzden hayat standartlarındaki iyileşmenin o dönem insanlarının dikkatini çekecek kadar büyük olduğu şüphelidir. Önemli ölçüde daha belirgin bir yükselme eğilimi 1780 ve

[206] Bir ton kömür veya bir ölçek buğday farklı fiyat ifadelerinde aynı olarak kabul edilebileceği halde bir metre kumaş veya bir makine muhteva ve kalite olarak önemli ölçüde değişebilir. Bu yüzden mamul bir malın fiyatı, ürünün niteliğindeki bir değişmeyi yansıtabilir.

[207] Bu dönemde ekonomik büyüme tahminleri yapmanın problemleri ve burada kullanılan sonuçların tartışması için bknz. Deane ve Cole, *British Economic Growth.* Ayrıca bknz. N. F. R. Crafts, *Economic History Review* (1976).

[208] Yüzyılın ikinci çeyreğinde bir gerileme dönemi olduğu görüşüyle ilgili kanıtların tartışması için bknz. A. J. Little, *Deceleration in the Eighteenth Century British Economy* (1976).

1790 larda görülür. Bu sırada toplam millî hasıla, yıllık olarak yüzde 1.8 oranında (tahminen yüzyılın ortasındaki büyüme oranının iki katı) ve kişi başına hasıla, yıllık olarak yaklaşık yüzde 0.9 oranında artıyor olmalıydı. Özetle Adam Smith, yazdığı sırada büyüme hızının toplam millî hasılayı 70-80 yıl içinde iki katına çıkardığı bir döneme bakıyordu. Bu hızlı bir ekonomik büyüme oranı değildi. Fakat o dönem insanları için ekonominin gerçekten büyüdüğü aşikardı. Adam Smith'in millî büyümenin bilincinde olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan hayat standartlarının -yüzelli yıllık bir süre içinde bu standardı iki katına çıkaran bir oranda- iyileşmesinin o dönem insanlarına çok hızlı gelişen sektörler dışında çok aşikar olup olmadığı şüphelidir. Fakat ondokuzuncu yüzyılın başlarında toplam millî hasıladaki büyüme, 40 yıldan daha fazla olmayan bir sürede; kişi başına gelirdeki büyüme ise 70-80 yıl içinde iki katına çıkmalarını sağlayacak bir oranda seyrediyordu. Gelirlerin büyüme hızındaki bu yüzyılın sonuna rastlayan hızlanmanın önemli bir özelliği bunun nüfusun büyüme oranındaki bir hızlanmayı izlemesiydi. İktisat tarihçilerinin onsekizinci yüzyılın son yirmi yılına atfettikleri önemin dayanağı budur. Bu dönem millî hasılanın büyüme oranının nüfusun büyüme oranını etkin şekilde aştığı ve Malthus'ün belirttiği durgunluk kabusunun ortadan kalktığı dönem olarak görünmektedir.

Muhtemelen ekonomik büyüme, Fransız savaşları yüzünden durdurulmasa da geciktirildi ve 1820 ve 1830 larda yeniden hızlandı. Böylece ondokuzuncu yüzyılın ilk onyılı ile beşinci onyılı arasında toplam millî hasıla yıllık olarak yaklaşık yüzde 2.9 oranında (ki çeyrek yüzyıldan daha fazla olmayan bir sürede iki katına çıkması anlamına gelir); kişi başına gelirler yüzde 1.5 oranında (ki yaklaşık yarım yüzyılda iki katına çıkması anlamına gelir) büyümüş görünmektedir. Bu yine de İngiliz ekonomisinin başardığı en yüksek büyüme oranı -ki ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu oldu- değildi. Fakat daha önceki kuşakların en iyimser tahminlerini bile aşacak çapta sürekli bir büyümeyi temsil ediyordu. Orta ve üst sınıflar bu iyileşmeden işçi sınıflarına göre çok daha büyük pay aldı; sermaye emekten daha büyük pay aldı. Toplum içinde bazı gruplar açlık düzeyine indi. Fakat ekonomik büyümeyi izleyen gelir dağılımındaki değişmelerle ilgili bütün ayarlamalar yapıldığında; ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren nüfusun çoğunluğunun, günlük hayat standartlarında yavaş bir yükselmeyi henüz ümit etmeseler de yaşamaya başladıkları şüphesizdi.

Bunu söylemek 1830 ve 1840 ların yaygın ekonomik ve sosyal sıkıntı dönemleri olduğunu ve nüfusun büyük bölümünün şartlarının daha önce olduğu kadar -muhtemelen daha da çok- kötü olduğunu inkar etmek anlamına gelmez. 'Açlık kırkları' bu ismi yalnızca İrlanda kıtlığı tesadüfüne borçlu değildir. Engels'in sınaî sistemi büyük bir hırsla yermesi tek yanlı bir bilgi derlemesine dayalı olmakla birlikte tamamiyle asılsız değildir. Onun zikrettiği yoksulluk ve sefalet durumları yaygındı. Gerçek şuydu ki ekonomik büyüme nüfusun büyük bölümü için hayat standartlarında sürekli bir iyileşme süreci değildi. O çoğu zaman nüfusun belirli kesimlerini sanayi öncesi dönemlerde olduklarından her anlamda daha yoksul bırakan ve nüfusun giderek daha büyük bir kesimini ticaret ve sanayideki durgunluklardan ve hasat durumundaki değişmelerden doğan tehlikelere maruz kılan bir ekonomik ve sosyal değişme süreciydi. Hayat standartları yükselenler bile beklenmedik işsizlik dönemleri ile karşılaşabilirler ve kısa sürede yeniden çaresizlik içinde kalabilirlerdi. Engels bunu yeterince açıklıkla gördü. Londra'daki yoksullukla ilgili üç dehşet verici örneği kaydettikten sonra şöyle yazıyordu:

"Elbette bu Londralı bütün işçilerin bu üç aileninki ölçüsünde büyük bir yoksulluk mahkumu olduğu anlamına gelmez. Şüphesiz, toplum tarafından tam bir çaresizliğe terkedilen her işçiye karşılık daha iyi durumda olanlar vardır. Öte yandan çalışkan ve saygıdeğer binlerce aile insan haysiyetini inciten sefil şartlar altında yaşarlar. İstisnasız her insanın kendi hatası sonucu olmaksızın ve başını suyun üzerinde tutmak için gösterdiği tüm çabaya rağmen aynı kaderin kurbanı olabileceği de aynı ölçüde şüphe götürmez." [209]

Sanayileşmenin bir külfeti de vardı. İmalatın genel olarak ev içi bir üretim şeklinde örgütlendiği sanayi öncesi safhada ticarî bir durgunlukta ortalama bir imalatçı harcamak için daha az parası olmakla birlikte açlığa mahkum olmazdı. Çünkü bu durumda bir tarım işçisi olarak çalışabilir; ya da kendi toprağını ekebilirdi. Aynı şekilde, hasad normalin altında olduğu zaman tarımla uğraşan bir aile, çoğu zaman iplik eğirme makinasında veya tezgahında daha sıkı çalışarak gelirine bir ilavede bulunabilir ve böylece yükselen yiyecek fiyatlarını karşılayabilirdi. Oysa, sınaî bir ekonomide ne kadar ufak çapta olursa olsun durgunluk, bazı işçileri işsiz bırakarak tam bir çaresizliğe mahkum eder. Ayrıca ileri derecede ihtisaslaşma-

[209] F. Engels, *The Condition of the Working Class in England* (1844), çev. ve ed. W. O. Henderson ve W. H. Chaloner (1958), s. 37.

nın sözkonusu olduğu bütünleşmiş bir sınaî ekonomide, toplumun çeşitli sektörleri arasında kaçınılmaz olarak ileri derecede bir bağımlılık vardır. Ticaretin bir dalında durgunluk hemen ona bağlı ve ilgili iş alanlarına yansır. Her bölgenin ya da her ailenin kendi geçimlik ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü üretmesinin yaygın olduğu geleneksel bir ekonomide, bir sektördeki durgunluk diğer sektörleri sınırlı ölçüde etkilerken; sınaî bir ekonomide bunun tersi olur. Bir sanayide görülecek ticarî bir kayıp ya da üretim azalışı çok sayıda diğer sanayinin geleceğini etkiler ve birikimli bir şekilde bütün ekonomide iflaslar ve fazlalıklar zinciri süratle yayılır.

Gerçek şudur ki bir ekonomik büyüme süreci, zaman içinde ve ekonominin sektörleri arasında gelir bölüşümünü büyük ölçüde etkileyen ve şiddet ve süresi itibariyle farklı ekonomik dalgalanmalarla karşılaşır. Ekonomik büyüme oranlarını değerlendirmeğe uğraşırken yıllık olarak kişi başına ortalama büyüme oranlarını tahmin etmek için geçmişteki bu iniş çıkışlara bakarız. Bu bize diğer dönemler ve ülkelerle ilgili benzer ölçülerle kolaylıkla karşılaştırabileceğimiz üretim ve verimlilikteki değişmelerin yegane ölçüsünü verir. Fakat unutmamak gerekir ki büyüme oranlarıyla ilgili bu hesaplamalar verilerin aşırı ölçüde basitleştirilmiş bir şeklini yansıtır. Belirli bir ekonomi için kişi başına gelir ve üretimdeki yıllık değişmeleri gösteren dalgalı bir çizgi üzerinden farazî bir düz çizgi çekebiliriz. Ancak tabloyu tamamlamak için doğrudan doğruya iniş çıkışlara bakmak ve 1750-1850 döneminde İngiliz ekonomik faaliyetlerindeki hareket ve dalgalanmaları tahlil etmek gerekmektedir.

Elbette ekonomik faaliyette çok kısadan çok uzuna kadar çeşitli devrî dalgalanmalar olur. Tek bir yıl içinde mevsimlerin değişmesine bağlı dalgalanmalar teşhis edilebilir. Sanayi öncesi bir ekonomide mevsimlik dalgalanmalar sanayileşmiş bir ekonomiye oranla daha önemlidir. Bunun bir nedeni ekonomik faaliyetin çok büyük bir kısmının hava şartlarından büyük ölçüde etkilenen tarım, balıkçılık, inşaatçılık ve denizcilik gibi faaliyetlerle ilgili olmasıdır. Diğer bir nedeni ise teknik gelişmenin yıl boyunca kapasite ve işgücünün daha düzgün dağılmasına ve ticarî işlerin daha sürekli akışına imkan veren metod ve araçların uygulanmasını sağlamasıdır. Onsekizinci yüzyıl ortası İngilteresinde kış, yolları bataklığa döndürür; nehirleri dondurur; gemileri limanlarına hapsederdi. Yaz, nehirleri kurutarak sanayiyi enerjiden mahrum eder; süt ve yağ kıtlıkları doğururdu. Hem tarım ürünü işlemeleri, hem de zıraî faaliyetin azaldığı dönemlerde serbest kalan işgücünü kullanmaları nedeniyle çoğu sanayiler tarımın mevsimlik hareketlerine bağlıydılar. "Yeşeren hububatı öldüren don; ya

da ekine zarar veren aşırı yağmur, aynı zamanda su gücüyle işleyen tekerlekleri durdurabiliyor ya da malzemelerin teslimini engelliyordu."[210]

Mevsimlik dalgalanmalar herşeyden önce düzenlilikleri ile dikkati çeker. Ancak bazı yazlar diğerlerinden daha sıcaktır (ya da daha yağışlıdır); bazı kışlar diğerlerinden daha soğuktur (ya da daha kuraktır). Yine de hava şartlarında zaman içinde tahmin edilebilir şekilde dağılacak düzenli değişmeler olması beklenir. Ticarî dalgalanmalar ise daha sık görülmekle birlikte daha az düzenlidir. Bunlar ekonomik faaliyette teşhis edilebilir safhaların birbirini izlemesi şeklinde görülür: canlanma, patlama, duraklama, durgunluk. Burada da her safhanın yoğunluğu ve iki dalga arasındaki dalgalanmanın derinliği ya da yüksekliği farklıdır. Ayrıca dalgalanmada iki canlanma arasındaki ya da en yüksek (veya en düşük) dönüm noktaları arasındaki mesafe farklı olma eğilimindedir. 1793-1857 dönemindeki İngiliz ekonomik dalgalanmaları üzerinde yapılacak bir inceleme bir dalgalanmanın ortalama uzunluğunun 5 yılın altında olduğunu göstermektedir. Fakat bu dönemde 3 yıl veya daha az süren iki dalgalanma (1807-10 ve 1829-31) ve 10 yıl süren bir dalgalanma (1837-47) olmuştu. Görüldüğü gibi dağılım oldukça genişti.[211]

İki önemli özellik bu ticarî dalgalanmaların genel hatlarını belirler. İlk olarak ekonomik faaliyette yukarı doğru tırmanma için temel olan ya da bir güven bunalımını ve aşağı doğru dönüşü hazırlayan bir harekete geçirici neden vardır. İkinci olarak bu rahatsızlığı bir sektörden diğerine ve ekonominin kalbine taşıyan bir etkileşim zinciri bulunmaktadır. Ekonomide birbirine bağımlılık ilişkisi arttıkça etkileşim zinciri daha kuvvetli ve ilk rahatsızlığın millî ekonomik faaliyetin bütünü üzerindeki etkisi daha büyük olur. Bu nedenle ekonomi daha fazla sanayileştikçe devrî dalgalanmaların daha önemli -hem ekonomik faaliyetin daha geniş bir bölümünü etkilemesi, hem de ekonomik faaliyette belirli bir uyarıcı etkinin yaratabileceği yukarı ya da aşağı doğru dalgalanmaların genişliği bakımından- olması beklenir. Gerçek durum da buydu. Yani ondokuzuncu yüzyıl İngiliz dalgalanmaları onsekizinci yüzyıl dalgalanmalarından daha belirgin, daha sürekli ve daha kolay teşhis edilebilir niteliktedir. Fakat onsekizinci yüzyıl ve daha öncesi için toplam ekonomik faaliyetle ilgili yıllık göstergelerin elimizde olmadığını ve bundan dolayı dalgalanmanın şeklini belirleyemeyeceğimizi unutmamalıyız. Yalnız bunalım şartları içinde onu teşhis edebilir, yukarı doğru dönüm noktasını tanıyabiliriz.

[210] T. S. Ashton, *Economic Fluctuations in England* (1959), s. 34.
[211] W. L. Thorp ve W. C. Mitchell, *Business Annals* (1926), s. 45.

Bir dalgalanmanın üst dönüm noktasını yansıtan malî bunalım ve panikler onyedinci yüzyıla kadar izlenebilir. Meselâ 1666 Eylülünün büyük yangınını izleyen 1667 de bir bunalım görüldü. Bir diğeri 1672 de Hollanda savaşının sonucu olarak ortaya çıktı. Bir diğeri ise savaş zamanının güçlüklerine bağlanan ve İngiltere Bankasının kuruluşundan hemen sonra görülen 1696 bunalımıydı. 1708 bunalımı siyasî güçlüklere bağlanabilir. 1726 nın Güney Denizi Şirketler paniği aşırı spekülasyon hırsının sonucuydu. Spekülasyoncular öylesine ders almışlardı ki Prens Charlie'nin İngiltere'yi işgal ettiği, Derby'ye kadar ele geçirdiği ve seferi sona ermeden önce bir para, banka ve borsa bunalımının başladığı 1745 e kadar malî durum sağlam kaldı. 1763, Yedi Yıl Savaşlarını izleyen canlanmayı sona erdiren diğer bir bunalım yılıydı. 1772 de önemli bir bankanın başarısızlığı şiddetli bir paniğe yolaçtı. Amerikan Savaşı büyük bir ticarî bunalımı beraberinde getirdi ve bunu 1783 de diğer bir malî panikle sona eren aktif bir canlanma izledi.[212] Daha sonraki panikler Fransız savaşlarının patlaması üzerine 1793 de ve deniz filosunun isyanı yüzünden 1797 de ortaya çıktı.

Onsekizinci yüzyıl sonundaki ve ondokuzuncu yüzyıl başındaki çağdaş iktisatçılar bu tekrarlanan olayların farkındaydılar, fakat bunlara teorik bir ilgi duymadılar. Smith'den Mill'e kadar klasik iktisatçılar, ekonomik bunalımları ve canlanmaları ekonomi biliminin kapsamı dışında yatan nedenlere -meselâ spekülatif hırslara, savaşlara ve teknik değişmeye- bağlanabilecek olaylar olarak gördüler ve bu nedenle de ayrıntılı bir tahliline girişmediler.[213] Meselâ Ricardo, 'sermayenin bir iş alanından diğerine kaydırılmasının yarattığı geçici felaket ve olaylardan' sözetmiş [214], fakat bu olayların devrî olma özelliğini belirleyememişti. Aslında bunalımlar, savaşlar, teknik değişmeler, hasatlar, spekülatif hırslar gibi özel dış nedenlerle öylesine açık bir şekilde bağlıydılar ki açıklamak için başka bir neden aramağa gerek görülmüyordu.

Sonuç olarak, 'rahatsızlıkların düzenliliği ortaya çıkıncaya kadar onların açıklanması teorik iktisat için bir problem hâline gelmedi'.[215] Ondokuzuncu yüzılın ikinci yarısında onların düzenliliğinin anlaşıldığı zaman bile

[212] Thorp ve Mitchell, *Business Annals*, s. 150.

[213] S. D. Merlin, *The Theory of Fluctuations in Contemporary Economic Thought* (1949), s. 17.

[214] D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation* (1951), Ed. Piero Sraffa, s. 263.

[215] S. Kuznets, *Economic Change* (1954), s. 4.

genel eğilim, bunalımları ekonomik olmayan nedenlerle açıklamak yönündeydi. Mesela refah ve bunalım safhalarının ritmik niteliğini teşhis eden ilk İngiliz iktisatçısı W. Stanley Jevons, onları güneş sistemindeki dalgalanmalara bağladı. İngiliz ticaretinde 1721-1878 döneminde herbiri ortalama 10.466 yıl süren onaltı dalgalanma teşhis etti ve bunları 10.45 yıllık güneş lekesi dalgalanmaları ile kıyasladı. Bundan hareketle ikisinin birbirine bağlı olduğunu iddia etmek zor değildi. Bu tarihten sonra 11 yılda yani 10.5 yıldan daha uzun bir sürede daha sık görülen güneş lekesi dalgalanmasının uzunluğu ile 10 yıldan çok daha kısa süren ekonomik dalgalanmanın uzunluğu konusunda şüpheler ortaya atıldı. Yine de güneş lekesi teorisi yakın zamanlardaki (ondokuzuncu yüzyıl sonundaki ve yirminci yüzyıldaki) dalgalanmalar için ikna edici olmamakla birlikte farklı şekillerde yaşatıldı. Ancak açıktır ki ürün ve hava dalgalanmaları, tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu ve gerek ticaretin ve gerekse sanayinin tarımın gidişine büyük ölçüde bağımlı olduğu sanayi öncesi ekonomilerde sevimli ticarî dalgalanmalar meydana getirmekteydi. Meselâ, 1545 den 1844 e kadar geçen üç yüzyıllık dönemde Avrupa buğday fiyatları üzerinde çalışan Sir William Beveridge hava durumunda bir ya da iki değil pekçok dalgalanma olduğunu tesbit etti: "Güneş sisteminde burada ya da şurada bizim hava şartlarımızı ve ürünlerimizi etkileyen 10 veya 20 ya da daha fazla sayıda peryodik hareketler bulunmaktadır. Bunlar bir zamanlar inanıldığından çok daha düzenlidir. Bazı durumlarda muhtemelen serbest yörünge hareketinin düzenliliği ve sürekliliği; diğer bazı durumlarda ise anî bir ölüm ve doğumun özelliği görülür." [216]

Ticaret dalgalanmalarını güneşin hareketlerine bağlayan teoriler, ne denli şüpheli olursa olsun çoğu iktisat tarihçileri özellikle de tarımın temel sektör olduğu dönemlerde ekonomik faaliyetin seviyesi üzerinde hasat durumunun etkisine özel bir önem veren teorilere büyük ağırlık atfedilmesini kabul edeceklerdir ve ele aldığımız 1750-1850 döneminin tümünde tarım önde gelen İngiliz iş koluydu: Muhtemelen 1750 de ülke işgücünün yaklaşık yarısını, 1850 gibi ileri bir tarihte bile beşte birinden fazlasını istihdam ediyordu; ülkenin yiyeceğinin büyük bölümünü sağlıyordu; 1750 de ülkenin ithalat seviyesini ve bundan dolayı -ticaret dengesi üzerindeki etkileri aracılığıyla- genel olarak malî itibarını belirleyen temel faktördü.

Anormal ölçüde iyi ya da kötü hasatların onsekizinci yüzyıl İngiltere ekonomisi üzerinde karmaşık ve kapsamlı etkiler yarattığı açıktır. Çoğu

[216] Sir Wm Beveridge, 'Wheat Prices and Rainfall in Western Europe', *Journal of the Royal Statistical Society* (May 1922), s. 452.

onsekizinci yüzyıl sanayicileri hammadde için tarıma doğrudan bağımlıydılar. Çoğu onsekizinci yüzyıl tüketicileri, bütçelerinin büyük bir bölümünü oluşturan yiyeceğe karşı esnek olmayan ve mamul mallar içinse esnek bir talebe sahiptiler. Meselâ nişasta, içkiler, malt ve bira hububat üretimine bağlı olarak dalgalanma eğilimindeydi. Deri, mum ve sabun sanayileri hayvan ürünlerine yakından bağlıydılar. Yünlü ve keten sanayilerinin kârlılığı, ham yün ve ham keten fiyatlarıyla alakalıydı. Hasat durumu genel bir tarım ürünleri kıtlığı yaratacak şekilde olduğu zaman bunun geniş kapsamlı sonuçları: (1) çok sayıda sanayide hammadde maliyetlerinin yükselişi; (2) tarım işçileri bakımından yüksek yiyecek fiyatları ve işsizlik ve bundan dolayı sanayi ürünlerine karşı satınalma gücünün azalışı; (3) hükümet gelirlerinin azalması sonucunu doğuran vergiye tabi malların (çoğunluğu işlenmiş tarım ürünleri) üretimindeki düşüşle birlikte hükümet harcamalarında artışa yolaçan askerî güçlerin yiyecek harcamalarındaki yükseliş nedeniyle bütçe açıkları; (4) gerek tarım ürünleri ihracatında azalma ve gerekse yiyecek ithalatındaki artış nedeniyle ticaret dengesinin aleyhte değişmesi olacaktı.

Böylece doğrudan ya da dolaylı olarak hasat düşüklüğünün onsekizinci yüzyılda gelir ve sınaî faaliyet seviyelerini düşürmesi ve iş güvenliğini sarsması beklenebilirdi.[217] Ayrıca hasat düşüklüklerine sebep olan anî hava değişmeleri, çoğu zaman kötü hava şartlarının kösteklediği bazı tarım dışı faaliyetler -inşaat, taşımacılık ve su gücüyle işleyen fabrikalar gibi- üzerindeki benzer etkileriyle daha da zararlı olumsuz sonuçlar yaratacaktı.

Ashton'un işaret ettiği gibi elbette onsekizinci yüzyılda İngiliz ekonomik faaliyetlerindeki dalgalanmaların başka nedenleri de vardı. Mesalâ savaş, dış ticaretteki dalgalanmaların önemli bir kaynağıydı. Savaş ufukta göründüğü zaman tüccar ticaret yollarındaki beklenen kesintiden önce mallarını yüklemek için acele ettiğinden ihracat daha hızlı yükselme eğilimindeydi. İhracat 1701, 1743, 1756, 1774-5 ve 1792 de bu nedenle artmıştı. Bir kez savaş patlak verdiği ve denizler düşman gemilerle kaplandığı zaman, ihracat çoğu zaman dışardaki hükümet harcamaları ile muhafaza edilse de ithalat kösteklenir. Savaş sona erip, normal ticarî ilişkiler yeniden kurulduğu zaman, hem ithalat hem ihracat genişleme eğilimindeydi.[218]

[217] İyi ve kötü ürün yıllarının birbirini izlemesinin uzun dönem sonuçları (düşük fiyatlardan zarar gören ve yüksek fiyatlardan kârlı çıkan) çiftçiler ya da toprak sahipleri ile toplumun geri kalan kesimi arasındaki yeni gelir bölüşümüne bağlı olacaktır.

[218] Ashton, *Economic Fluctuations in England 1700-1800,* s. 64.

Büyük ölçüde anî hava değişmeleri ve savaşların şekillendirdiği onsekizinci yüzyıl ticaret dalgalanmalarının gerçekten ondokuzuncu yüzyıl dalgalanmalarıyla aynı tür olaylar olup olmadığını kendimize sorabiliriz. Onlar gerek ortaya çıkışları ve gerekse aldıkları şekiller itibariyle daha az düzenli görünmektedirler. 1720, 1763 ve 1772/3 ve 1788 bunalımları (hepsi de uluslararasıydı) gibi büyük ölçüde malî durumlardan kaynaklanmış görünen bazı bunalımlar bulunmasına rağmen onsekizinci yüzyılda, ekonomik olaylardan çok siyasî olaylar tarafından şartlandırılmamış pekaz bunalım vardı. Refah, canlanma, durgunluk ve iyileşmenin kaçınılmaz bir sıra içinde birbirini izlemeğe devam edeceğini gösteren çok az şey vardı. Fakat onsekizinci yüzyıl dalgalanmalarını kendi kendini besleyen dalgalanmalardan farklı olarak hasat, savaş ve siyasî olaylar gibi nedenlere bağlanabilen birbiriyle alakasız aşağı ve yukarı doğru hareketler olarak değerlendirirken onsekizinci yüzyıl için bizim bilgilerimizin çok sınırlı olduğu ve elimizdeki yıllık serilerin ekonomik faaliyetin yalnızca bazı sektörlerini kapsadığı hatırlanmalıdır. Sir William Beveridge işsizlikle ilgili klâsikleşmiş çalışmasını yazdığı zaman "1858 den önce daha sonraki tarihlerde olduğu gibi dar anlamda ticaret ve maliye üzerinde olduğu kadar, sanayide ve ülkenin tüm ekonomik hayatında da hakim şekilde etkili olan bir dalgalanma anlamında bir ticarî dalgalanma bulmanın" imkansız olduğu sonucuna varmaktaydı.[219] Fakat birkaç yıl sonra daha fazla veri elde edilebildiği zaman; ritm ve genişlik itibariyle belirgin şekilde modern görünen devrî dalgalanmalar gösteren bir sınaî faaliyetler indeksi derledi.

Ancak ondokuzuncu yüzyıl için iş dalgalanmaları tahlili, günümüzde daha ileri götürülmüştür. 1790-1850 dönemi Amerikalı üç araştırmacı Gayer, Rostow ve Schwartz tarafından çok kapsamlı bir çalışmanın konusu yapılmış ve bu araştırmaların sonuçları, İngiliz ticaret dalgalanmalarının nitelik ve nedenlerini çok ayrıntılı şekilde ortaya koyan iki ciltlik bir kitapta yayınlanmıştır.

Gayer, Rostow ve Schwartz'ın vardığı ana sonuç, 1790-1850 döneminde görülen İngiliz ticarî faaliyetindeki dalgalanmaların talep yönünden iki ana faktöre bağlı olduğudur: İlk olarak İngiliz ihraç mallarına (özellikle dokuma ihracatı) olan talepteki dalgalanmalara, ikinci olarak da iç yatırımdaki dalgalanmalara. Bu iki faktör birbiriyle alakalıydı: Çünkü iç yatırımdaki genişleme genel olarak ihracattaki bir artışın peşinden geliyordu

[219] Sir Wm Beveridge, *Unemployment: a Problem of Industry* (1912), s. 342. Ayrıca inşa dalgalanmalarının varlığıyla ilgili kanıtlar için bknz. J. Parry Lewis, *Building Cycles and Britain's Growth.* (1965).

ve bu iki faktör birlikte etkili oldukları zaman daha büyük bir dalgalanma yaratıyorlardı. 1790-1850 döneminde bu yazarlar altı büyük dalgalanma (1797-1803, 1808-11, 1816-19, 1819-26, 1832-7 ve 1842-8) ve ihracat genişlemesinin iç yatırımların genişlemesini harekete geçirecek kadar büyük olmadığı fakat yine de genel iş faaliyetinde teşhis edilebilir bir dalgalanma meydana getirdiği pekçok küçük dalgalanma tesbit etmişlerdir.

"Ortaya çıkan genel genişleme tablosu, ihracattaki artışla başlayan bir iyileşme ve, bir süre sonra büyük ölçekli iç yatırımların buna eklenmesi şeklindedir. Ayrıca sanayiye yeni siparişlerin bu iki kaynağının birbiriyle alakalı olması muhtemeldir. Canlanmanın ilk safhasındaki ihracattaki artış nedeniyle ortaya çıkan toplam gelir üzerindeki birincil ve ikincil (çoğaltan) etkiler daha sonraki sermaye tesisleri inşasını teşvik etmiş ve finansmanına yardımcı olmuştu." [220]

Özetle onlar ihraç malları talebindeki genişlemenin yeni iç yatırımları teşvik eden üç sonuç meydana getirdiğini iddia etmektedirler: (1) bazı sektörlerde tam kapasite durumu, (2) üretimde sürekli artış beklentisi, (3) kârlarda artış. Bunların herbiri iç yatırımlarda genişlemeyi uyarmıştı. Elbette dalgalanmanın modern bir şekil alması ve yalnızca ekonominin belirli sektörlerini değil de bir bütün olarak iş faaliyetini etkilemesi için reaksiyonlar oldukça geniş kapsamlı olmalıdır. Artan ihracat talebi belirli bir sanayide toplandığı zaman büyük bir dalgalanma meydana gelmesi için bunun daha geniş bir alanda güven havası yaratması ve iş adamlarının, beklentileri sınırlı bir düzeyde değil de ülke çapında değerlendirme eğilimleri vasıtasıyla kümülatif sonuçlar doğurması gereklidir. Ulaşım ve haberleşme imkanları geliştikçe ve millî mal ve sermaye piyasası bütünleşmiş hâle geldikçe; iş adamlarının, bu aynı yönde düşünme ve davranma eğilimi -ki modern ticarî dalgalanmaların en önemli özelliklerinden biridir- artar. Ondokuzuncu yüzyılın yirmi, otuz ve kırklarındaki dalgalanmalarda bu fazlasıyla görülüyordu. Meselâ Gayer, Rostow ve Schwartz 1820 sonrası dalgalanmalarının özelliği olan iş güveninin veya güvensizliğinin süratle yayılmasının ana nedeni olarak para piyasasındaki şartları görmekteydiler. Genişleme safhalarında para temin etmek nisbeten kolaydı ve bu nedenle güven yüksekti. "Teşebbüs cesaretindeki bu artış (gerek sanayide, gerekse uzun dönem sermaye piyasasında) dönemin son otuz yılındaki büyük dalgalanma genişlemelerinde açıklıkla görülebilir... Ondokuzuncu yüzyıl son-

[220] A. D. Gayer, W. W. Rostow ve A. J. Schwartz, *The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790-1850,* C. II (1953), s. 534.

larının nisbeten bütünleşmemiş İngiliz ekonomisinde bile müteşebbisler gelecek hakkında yargılamalarını geniş kapsamlı şartlara dayanarak yapmaktaydılar."[221] Özetle ekonomik faaliyetteki onsekizinci yüzyıl dalgalanmalarının modern ticarî dalgalanma anlamında bir dalgalanma olup olmadığı konusunda değerlendirmelerde ihtiyatlı davranır ve yeni araştırmaları beklerken; 1825, 1836 ve 1845 de zirveye ulaşan ticaret dalgalanmalarının şekil itibariyle esas olarak modern olduğunu kabul etmek için yeterli neden mevcut görünmektedir.

Ancak ticaret dalgalanması olarak adlandırılan kısa dönem dalgalanmalar iktisatçıların millî ve uluslararası ekonomik faaliyetleri yansıtan istatistik serilerde teşhis ettikleri ritmik hareketlerden ibaret değildir. 1913 de Hollandalı iktisatçı van Gelderen, ekonomik gelişmede 60 yıl süren 'geniş ve büyük dalgalanmaların' varlığını tesbit ettiğini ileri sürmüştür. 1920 lerde Rus iktisatçısı Kondratieff ekonomik hayatta uzun dalgalanmalar teorisini ortaya atmıştır.[222] Bu uzun dalgalanmalar her yıl ortaya çıkan mevsimlik dalgalanmaların üzerinde yer alan ticaret dalgalanmalarının da üzerinde yer almaktaydı. Kondratieff bazı batı ülkelerinin -İngiltere, Fransa, A.B.D. ve Almanya- tarihî fiyat ve üretim verilerini tahlil ederek batı dünyasının onsekizinci yüzyıl sonlarından bu yana 50-60 yıl süreli 2.5 uzun dalgalanma yaşadığı sonucuna varmaktaydı. İlki 1780 lerde ya da 1790 ların başında başlayan ve 1810-17 de doruk noktasına ulaşarak 1844-51 de sona eren dalgalanmaydı. İkincisi 1890 larda son buldu. Kondratieff istatistik serilerin bulgularını ortaya koymakla yetindi. Bulduğu uzun dalgalanmaları açıklama teşebbüsünde bulunmadı. Fakat onların tesadüfî olmaktan çok düzenli dalgalanmaları temsil ettiğini ileri sürdü. "Uzun dalgalanmaların kapitalist ekonominin özünde saklı sebeplerden kaynaklandığı" kanaatinde olduğunu belirtti.[223]

Uzun dalgalanmaları açıklamak ve onları tarihî bir muhteva içinde yorumlamak Schumpeter'e düştü. Kondratieff'in yaptığı gibi Schumpeter de ekonomik gelişmenin dalgalı niteliğinin kapitalist sistemin iç bünyesinde saklı bulunduğunu ileri sürdü. Yine Kondratieff'in yaptığı gibi açıklamalarına 1780 lerden başladı. Ancak kapitalist ekonomik organizasyonun tam gelişmemiş olması nedeniyle daha sonraki dalgalanmalarla kıyaslandığında

[221] Gayer, Rostow ve Schwartz, *Growth and Fluctuation*, C. II, s. 558.

[222] N. D. Kondratieff, 'The Long Waves in Economic Life', *Review of Economic Statistics* (1935).

[223] A. E. A., *Readings in Business Cycle Theory*, s. 42.

biraz yumuşatılmış küçük dalgalanmaların bulunduğunu iddia etti. "Kapitalizm öncesi dünyada kesin şeklini almış kapitalist sektör henüz küçük olduğundan kapitalist sürecin özelliği olan dalgalanmalar daha az görülecek...ve bunlara dış faktörler (hasat durumu, savaşlar, vebalar v.s.) hâkim olacaktı." [224]

Kısaca Schumpeter'in yorumu onun yenilikler teorisine dayalıdır. Büyük bir yenilik daima kendisiyle alakalı bir dizi başka yenilikleri beraberinde getirir ve belirli bir işkolu grubuna açık olan fırsatlar alanını değiştirir. Müteşebbisler ilk başta bu yeniliklerin sağladığı avantajlardan yararlanır, içinde bulundukları değişen ekonomik şartlara göre kendilerini ayarlarken; ekonomi müreffeh ve genişlemeye dönük olmaya yönelir. Uzun dalgalanmanın üst safhasında müteşebbislerin hedefi şaşırdığı ve aşırı spekülasyonun bunalımlara ve geçici durgunluklara yolaçtığı durumlar olabilir. Böylece olağan ticarî dalgalanma başlar. Uzun dalgalanmanın yukarı bölümünün niteliği iyimserlik ve genişleme yıllarının daralma ve bunalım yıllarından daha sık olmasıdır. Elbette zaman içinde belirli bir temel yeniliğin yolaçtığı ayarlamalar sona erer; fiyatlar maliyetlerden daha hızlı düşer ve uzun dalgalanma, daralma ve bunalım yıllarının bir bütün olarak alındığında iyimserlik yıllarından daha sık olduğu aşağı safhasına girer.

Bu çerçevede Schumpeter tarafından tahlil edilen ilk uzun dalgalanma 1787 ile 1842 arasındadır. Bu aşağı yukarı Sanayi İnkılâbı ile aynı tarihe rastlayan uzun dalgalanmaydı. Schumpeter'e göre o demir sanayiindeki yeniliklerle başladı, pamuklu sanayiindeki yeniliklerle buhar makinasının ortaya çıkışından güç aldı. Onun yukarı safhası, pamuklu ve demir sanayilerinin küçük başlangıçlardan olağanüstü bir hıza doğru geliştiği döneme rastladı. Napolyon savaşları sonrasındaki bunalımda aşağı doğru döndü. 1820 ve 1830 larda oldukça gelişmiş olan pamuklu ve demir sanayileri geçmiş yeniliklerin desteğiyle daha yavaş olarak gelişirken uzun dalgalanma inişini sürdürdü. Buhar gücünün taşımacılıkta, pamuklu sanayiinin dokumacılık bölümünde ve diğer dokuma sanayilerinde geniş ölçüde kullanılmaya başladığı; demir ve kömür sanayilerinin onlara olan yeni talep karşısında yukarı doğru tırmandığı 1840 ların demiryolu patlamasında tekrar çıkışa geçti. 1842-1897 arasında devam eden bu ikinci dalgalanma buhar, çelik ve demiryolları çağıydı.

[224] Schumpeter, *Business Cycles,* C. I, ss. 224-5.

İngiliz ekonomik büyümesinde ekonomik faaliyetlerin sürekli değil de dalgalı bir şekilde geliştiği açıktır. Yine açıktır ki bu dalgalanmaların bazısı ritmik bir nitelikteydi ve bir dalgalanmalar dizisi şeklini almıştı. Yalnızca üç devrî dalgalanma türü -tek bir yılda tamamlanan mevsimlik dalgalanmalar; genel olarak 9 yılın altında (günümüzde ortalama 5 yıl civarında) bir sürede tamamlanan ticaret dalgalanmaları (bazen onları tahlil eden bir iktisatçının ardından Juglar dalgalanmaları olarak adlandırılır); ve 50-60 yıllık bir döneme yayılan uzun dalgalanmalar (Kondratieff dalgalanmaları)- üzerinde durdum. İstatistik tahlilciler ekonomik faaliyetin çeşitli yönlerindeki pekçok düzenliliklere dikkat çekmektedirler. Fakat tamamiyle mevsimlik olanlar dışında bütün bu düzenlilikler daha önceki dönemlerden çok ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra açık olarak kendini göstermiştir. Bu yalnızca daha sonraki dönemler için istatistiklerin daha tam ve güvenilir olmasından kaynaklanmıyordu (bu da elbette doğrudur); aynı zamanda sanayi inkılâbından sonra ortaya çıkan millî ekonomi, özelliği itibariyle gelir ve üretimde kendi kendini besleyen dalgalanmalara daha mütemayildi.

Bütün bunların sanayileşen bir ekonominin sanayi öncesi bir ekonomiden daha sıkı olarak bütünleşmiş ve daha karmaşık olmasından kaynaklanan çok çeşitli nedenleri vardı. Yenilikçi müteşebbisler talebi aşıncaya kadar kapasite yaratma konusunda birbirlerini iyimser olarak taklid ederler. Daha sonra ise mal taleplerinin arzdan önemli ölçüde daha hızlı olarak gelişmesi ve yenilik için yeni fırsatların doğmasıyla hepsinde ortak olan kötümserliğin dağılmasına kadar daha fazla yatırım yapmaktan çekinirler. Bu nedenle ekonomi daha kapitalist oldukça, birbirini izleyen refah ve bunalım dönemlerine daha fazla maruz kalır. Sanayinin ihtisaslaşması oldukça birbirine bağımlı sanayilerin büyümesi ve alt sektörlere ayrılması anlamına gelir. Ekonomi güçlü mevsimlik hareketler gösteren geleneksel tarıma bağımlı olmaktan kurtulup makinalaşmış sanayinin kaderine daha fazla bağımlı hâle geldikçe; genel kullanımdaki insan ürünü servetlerin ömür süreleri ile uyumlu olarak dalgalanan bir talep seviyesinin ortaya çıkması daha fazla muhtemeldir. Sınaî büyüme yolundaki bir kesinti (belki de bir icat ya da savaş gibi dış bir nedenle) bazı makinalara ya da araçlara yapılan harcamanın oranında anî bir artışa (ya da azalışa) yolaçtığı zaman ortaya çıkacak ihtimal, kapasitedeki artışın yeni yatırımları kösteklemesidir. Daha sonra ilgili sermaye mallarının eskimesi yeni bir talep patlamasını harekete geçirecek ve yeni bir dalgalanmayı başlatacaktır.

Ekonominin coğrafî bütünleşmesi de ekonomik faaliyette devrî dalgalanmaların ortaya çıkışına ya da en azından şiddetinin artışına yardımcı oldu. Ekonomi millî ölçüde bütünleştikçe iyimserlikte ve fırsatlarda bölgesel dalgalanmalar bölgelerin her birinde olduğundan daha güçlü bir millî hareket doğuracak şekilde birbirini destekleyecekti. Bu çerçevede ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki tüm İngiliz istatistik göstergelerinin belirgin bir özelliği olan 20 yıllık inşa dalgalanması daha önceki verilerde yalnız mahallî düzeyde görülmektedir. Meselâ 'ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının birbiriyle alakasız bölgesel inşa faaliyeti dalgalanmaları ile tanındığı' müşahade edilmiştir.[225] Uluslararası düzeyde bütünleşme de millî ölçüdeki ekonomik dalgalanmaların şiddetinin artmasına yardımcı oldu. Ülkeler arasında sanayilerin ihtisaslaşması ondokuzuncu yüzyıl sanayileşmesinin diğer bir özelliği oldukça ve ülkeler ticarette birbirine daha bağımlı hâle geldikçe herbiri diğerinin ekonomisinde meydana gelen rahatsızlıklardan daha fazla etkilenir oldu. İki ya da daha fazla millî ticaret dalgalanması aynı ana rastladığı zaman bu dalgalanmaların ayrı ayrı meydana getireceğinden daha güçlü dalgalanmalar doğdu.

Ancak nedenleri ne olursa olsun, üretim ve gelirlerde devrî dalgalanmalarda sanayileşme sırasında ortaya çıkan bu yoğunlaşma eğiliminin sonuçları genel olarak olumsuzdu. Sanayi inkılâbı, düşük gelirli bir toplumu aşağı doğru dalgalanmaların nüfusun proleter kesimleri için uzun ve acılı bir tecrübe olduğu dalgalı bir ekonomik büyüme türüne maruz bıraktı. Elbette ekonomik sistemin artan istikrarsızlığından zarar görenler yalnızca çalışan sınıflar değildi. Kötü yıllarda iflasların sayısı alarm verici düzeylere yükseldi. "Başarılı bir pamuk iplikçisi olan John Kennedy, Fransız savaşlarının sonunda Manchester'da başlangıçtaki sahipleri değişmeyen pamuklu fabrikası sayısının yediden daha fazla olmadığını belirtmekteydi."[226] Toprak sahipleri ve orta sınıflar bunalımlarda hayat seviyelerini refah yıllarındaki anormal kazançları ile muhafaza edebilirken, proletarya çaresizlik ve kendi kendine yeterlilik arasında bocaladı. Ortalama verimliliğin, çalışan sınıfları millî gelirdeki aşağı doğru dalgalanmaların bile yoksulluk çizgisi altına düşüremeyeceği geçimlik bir düzeyin üzerine çıkarmaya yetecek ölçüde yükseldiği ve kamu sektörünün ağırlığının, ekonomide güçlü bir faktör haline gelerek kamu talebindeki bir yükselişle özel talepteki

[225] J. Parry Lewis, 'Indices of House Building', *Scottish Journal of Political Economy* (1961), s. 154.

[226] Donald Reed, *Press and People 1790-1850* (1961), s. 20.

düşüşün büyük ölçüde giderilebildiği zamana kadar sanayileşme, toplumun çoğunluğu için yükselen olduğu kadar güvencesiz bir hayat seviyesi demekti.

BÖLÜM 15

HAYAT STANDARTLARI

Ekonomik büyüme ve ekonomik değişme, ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin akışında genişlemeyi ve bileşiminde değişmeyi içerir. Bu nedenle sanayi inkılâbının başarılarını değerlendirmenin bir yolu, hayat standartlarına etkileri bakımından sonuçlarını ölçmektir. Sanayi inkılâbının gerek sanayide ve gerekse tarımda üretim maliyetlerini düşürerek; birim ürünü elde etmek için gerekli insan çabasının miktarını azaltarak ve bunun sonucunda tüketilebilir mal ve hizmetlerin akışını arttırarak çalışan insanın hayat standardını aynı ölçüde otomatik olarak yükseltmesi beklenir. Ancak bu sonucun meydana gelmesi çeşitli şartlara bağlıdır. Bu şartlardan en önemlisi nüfusun büyüme hızıdır. Meselâ günümüzün yeni gelişen ülkelerinde açıklıkla görülmüştür ki sanayide oldukça hızlı bir teknolojik gelişmenin olması halinde bile beslenecek ağızların sayısının çalışan kişi başına verimlilikteki artıştan çok daha süratle çoğalması ve bu yüzden ortalama tüketim standardının düşmesi çok kolaydır. Çoğu zaman olduğu gibi eğer nüfus yüksek bir doğum oranı ya da düşük bir çocuk ölüm oranı nedeniyle artıyorsa; bu, kalabalık bir bağımlı nüfus ve daha düşük bir faal nüfus oranına yolaçacaktır. Yine çoğu zaman olduğu gibi eğer işgücünün çoğunluğunun çalıştığı alan (meselâ tarım) yerine, oldukça küçük bir bölümünü istihdam eden sanayide teknolojik değişme başlarsa; onun, mal ve hizmet üretimini ortalama tüketim seviyelerini düşüren faktörleri dengeleyecek kadar hızlı arttırması gerekecektir. Ayrıca yeni sermaye mallarına (binalar, limanlar, yollar, kanallar, demiryolu hatları, gemiler, araçlar, tesis ve makinalar) önemli miktarda başlangıç harcamasını gerektiren yeni sanayi türlerinin gelişmesi gibi kalkınma sürecinde önemli değişmeler için gelirler yükselmeden önce fonların, bu sermaye harcamalarına yöneltilebilmesine imkan verecek şekilde carî tüketimin kısılması gerekir.

Sonuç olarak bulgular göstermektedir ki bazı ülkeler sanayileşmenin ilk safhalarında nüfusun 'oğul vermesi' olarak adlandırılan bir dönemi yaşamaktadırlar. Bu dönemde nüfus üretkenlikten daha hızlı artarken kişi başına tüketim malı miktarı bir süre düşer. İngiliz tecrübesinde böyle bir dönemin var olup olmadığını ve eğer varsa zamanını açıklamak özel bir önem taşımaktadır.

Gerçekten bu soruya nihaî bir cavap vermek zordur. Tarihte en ısrarlı tartışmalardan birisi işçinin hayat standartları üzerinde yoğunlaşan tartışmalardır. Bu konuyla ilgili olarak iki düşünce okulu gelişmiştir. Süreci yaşayanlardan modern tarihçilere kadar bir dizi gözlemci -Engels, Marks, Toynbee, Bay ve Bayan Webb, Bay ve Bayan Hammond ve bir dizi diğerleri, yakın zamanlarda Dr. Hobsbawm- tarafından benimsenen kötümser görüşe göre; İngiltere'de sanayileşmenin ilk safhası, bazılarına refah getirmesine rağmen çalışan yoksul kesimin hayat standardında net bir kötüleşmeye yolaçmıştı. Aynı ölçüde kalabalık bir gözlemci grubu -Mc Culloch, Tooke, Giffen, Clapham, Ashton ve yakın zamanlarda Dr. Hartwell- tarafından ileri sürülen iyimser görüşe göre ise; ekonomik değişme bazı işçileri huzursuz ve rahatsız etmesine rağmen onların çoğunluğu düşen fiyatlardan, daha düzenli istihdamdan ve yükselen bir hayat standardına kavuşmak için geniş kazanç fırsatlarından yararlanmıştı.[227]

Tartışma politik önyargıların yolaçtığı miyopik görüşlerle bulandırılmaktadır. Proletaryanın acıları ile ilgilenen sol kanat yazarları kötümser görüşü benimserken; kapitalist teşebbüsün üstünlüklerine inanan sağ kanat yazarlarının iyimser görüşü tutması yaygın rastlanan bir durumdur. Fabrika sisteminin en canlı ve öfkeli yergisi olan İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu (ilk olarak 1844 de yayınlandı ve Henderson ile Chaloner tarafından tercüme edildi) adlı eserinde Engels, politik nedenlerinden bahsetmedi. Karl Marks'a yazdığı bir mektubunda kitabını 'bir suçlama belgesi' olarak adlandırdı. O şöyle yazdı: "Dünya önünde İngiliz orta sınıflarını kitle katliamı, topluca soygun ve daha işlenebilecek tüm diğer suçları işlemekle suçluyorum."[228] Kötüleşme teorisi, sanayi inkılâbı öncesi varolduğu kabul edilen efsanevî altın çağ -sömürüden ve endişeden uzak mutlu ve müreffeh çiftçi ve evinde çalışan bağımsız esnafların İngilteresi- tablosuyla desteklenmişti. Fakat gerçekte iplik yapılmak üzere pamuğu ve dokunmak üzere ipliği sağlayan imalatçının, evinde çalışan esnaf üzerindeki sömürüsü fabrika sahibinin işçi üzerindeki sömürüsünden daha az değildi. Kadınlar ve çocuklar çoğu zaman fabrika makinalarında olduğu gibi ev sanayiinin zahmetli şartlarında uzun süre çalışmak zorunda kaldılar.

[227] Bu konunun genel bir değerlendirmesi, bazı önemli makalelerin tıpkı basımları ve seçilmiş bir bibliyografya için bknz. A. J. Taylor (ed.), *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution* (1975).

[228] Engels, *The Condition of the Working Class in England*, Çev. ve ed. W. O. Henderson ve W. H. Chaloner, s. XXIII.

Tartışma 'ahlakî', 'estetik' ve diğer iktisat dışı düşüncelerle daha da karmaşıklaştırılmıştır. Meselâ, Bay ve Bayan Hammond 'Midas'ın belasını' lanetlediler:

"Böylece İngiltere kâr istedi, kârı elde etti. Herşey kâra dönüktü. Şehirler kârlı pisliklerine, kârlı kenar mahallelerine, kârlı dumanlarına, kârlı düzensizliklerine, kârlı cehaletlerine ve kârlı ümitsizliklerine kavuştular. Çünkü yeni şehir insanın görünüm ve alışkanlıklarını modernleştiren etkinlikler olan güzelliği, mutluluğu, eğlenceyi, eğitimi, dini bulabileceği bir yuva olmak yerine renk, hava ve sevinçten yoksun; erkek kadın ve çocukların çalışıp, yiyip uyuduğu çıplak ve terkedilmiş bir yerdi. Yeni fabrikalar ve yeni bacalar, piramidler gibi insanın gücünden çok köleleşmesini ifade ediyor ve onlarla böylesine övünen toplumun üzerine büyük kara gölgeler bırakıyordu." [229]

Sanayi İnkılâbının sosyal sonuçları konusunda daha fazla sosyolojik araştırmaya gerek vardır. Tartışma oldukça basit bir ihtiyaçlar kümesine ve faaliyetler kalıbına sahip geri köy topluluklarını, pazar ekonomisinin gayri-şahsî sert rekabetine sokmaya uğraşmamızın gerekli olup olmadığı konusundaki günümüzün modern tartışmasıyla birçok ortak yönlere sahiptir. Bu sosyal bakış açısından hiç de anlamsız bir problem değildir. Fakat bunu objektif olarak tartışmak zordur. İşçilerin gerçekten sanayi inkılâbının sosyal ve ekonomik sarsıntısı içinde daha mutlu ve daha medenî duruma gelip gelmedikleri ile ilgili felsefî ve ahlakî tartışmalardan uzak kalsak bile; onların maddî hayat standartlarının yükseldiği, yerinde saydığı ya da düştüğü konusundaki haklı bir tartışmaya sırt çeviremeyiz.

Büyüme ve gerileme ya da onların başlangıç veya sonlarını belirleyen dönüm noktaları konusundaki gerçeklerle ilgili pekçok iktisat tarihi probleminde olduğu gibi burada da tarihî kayıtların yetersizliği nedeniyle şüpheler uyanmaktadır. Özellikle de kantitatif veriler sonuçların kesin oluşuna yetmeyecek kadar az, dağınık ve tesadüfîdir. Yine pekçok ayrıntının mevcut olmadığı bir tabloyu yeniden yapmak ve onun ne anlama geldiğini tahmin etmek zorundayız.

İngiliz sanayi inkılâbının büyük ölçüde ortaya çıktığını kabul ettiğimiz tartışmalı 1775-1850 döneminde çalışan nüfusun hayat standardının yükseldiğini gösteren verileri ele alalım. Millî gelir ile ilgili göstergeleri daha önce tartıştım. 1770 için Arthur Young ve ondokuzuncu yüzyılın ilk

[229] J. L. ve Barbara Hammond, *The Rise of Modern Industry* (1925), s. 232.

yirmi yılında diğer yazarlar tarafından yapılan o dönemlere ait tahminleri doğru kabul edersek; bu veriler, Napolyon savaşlarının sonuna kadar kişi başına reel gelirlerde düşme olduğu sonucunu doğrulamaktadır. Fakat bu tahminleri şüphe ile karşılamakta haklı olabiliriz. Bunlar tahlilin ağırlığını teşkil edecek kadar güçlü veriler değildir. Eksik olan üretim serilerine dayanarak toplam millî hasılanın seyrini izleme teşebbüsü daha inandırıcıdır. Bunlar hızlı bir şekilde büyüyen dış pazarların etkisiyle millî düzeyde muhtemelen 1740 larda başlayan ve onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde kişi başına olarak da hızlanan bir yükselmeyi belirtmektedir. Alman bilgini Hoffmann tarafından derlenen ve zorunlu olarak büyük ölçüde dış ticaret serilerine dayalı olan İngiliz sanayi üretimi indeksi, benzer bir hareketi göstermektedir.[230] Toplam sınaî hasılanın büyüme hızının, onsekizinci yüzyılın ilk üç çeyreğinde yıllık olarak ortalama yüzde 1 in altında seyr'ettiği; 1780 lerde ve 1790 ların başlarında aniden yıllık yüzde 3 ün üzerine yükseldiği; 1793-1817 döneminde (muhtemelen savaşın bir sonucu olarak) eski düzeyine indiği ve 1817 den sonra yeniden yüzde 3 ün üzerindeki seviyelere çıktığı görülmektedir.

Bu durumda veriler, bir bütün olarak kişi başına millî hasılada muhtemelen 1780 lerde başlayan Fransız ve Napolyon savaşlarıyla yavaşlatılan ve sonra ondokuzuncu yüzyılın son on yılında güçlü olarak yeniden devam eden bir artışı gösterdiğinden bunun ortalama olarak hayat standartlarında bir yükselişi belirttiğini söyleyebiliriz. Gerçekten bunun olup olmadığı millî gelirin bölüşümünde önemli değişmeler ortaya çıkıp çıkmadığına bağlıdır. Millî hasıladaki tüm artış, işçiler yerine yüksek gelir grupları -meselâ fabrika sahipleri ve demir ustaları- tarafından ele geçirilmiş olabilir. Ya da çevirme hareketleri nedeniyle pazarlanan hububat ve et üretimindeki artış, küçük bir mülk sahibi çiftçiler grubu tarafından kazanılmış; buna karşılık küçük çiftçiler geçimlerini sağladıkları küçük tarlalarından, inek ve domuzlarını besledikleri ortak yararlanılan çayırlardan kovulmuş ve böylece huzursuz bir tarım proletaryasına dönüştürülmüş olabilir. Millî hasıla nüfustan daha hızlı arttığı halde bir azınlığın artışın sonuçlarından tek başına yararlanmış olması ya da yeni malların tüketim malları değil de sermaye malları olmaları nedenleriyle nüfusun çoğunluğunun hayat standardının düşmüş olması mümkündür.

Elbette pekçok 'iyimser' görüş sahibinin söylediği gibi onsekizinci yüzyılın sonunda ölümlerdeki büyük düşüşün, hayat standardındaki bir

[230] W. Hoffmann, *British Industry 1700-1950,* Çev. W. O. Henderson ve W. H. Chaloner (1958).

yükselişi belirttiği de söylenebilir. Eğer insanlar hastalığa karşı daha dayanıklı hâle gelmişlerse bu, ya tıbbî imkanların gelişmesinden ya da onların daha iyi yaşamalarından ileri gelmiş olabilirdi. Ancak tıp tarihçileri, bu sonucu meydana getirebilecek çarpıcı tıbbî ilerlemeler olduğu görüşüne katılmamış ve 'dönemin ekonomik gelişmelerinin bir sonucu olarak hayat standardında genel bir iyileşme olduğu' görüşünü desteklemişlerdir.[231] Burada da yine dikkate alınacak bir bölüşüm problemi bulunmaktadır. Ancak bu kez problem zaman içinde bölüşümde meydana gelen değişmelerdir. Hobsbawm'ın işaret ettiği gibi:

"Nüfustaki büyük artışın muhtemelen başlıca nedeni olan ölümlerdeki azalmanın, yıllık olarak kişi başına tüketimde bir artıştan değil de arzın düzenli olmasından yani sanayi öncesi ekonomileri salgınlara mahkum eden ve nüfuslarını kırıp geçiren devrî kıtlık ve açlıkların kayboluşundan kaynaklandığı unutulmamalıdır. Sınaî bir toplumun vatandaşının daha düzenli beslenmekle birlikte kendisinden öncekilerden normal bir yılda daha kötü beslenmiş olması pekala mümkündür."[232]

Gelirin bu devrî akışındaki iyileşmeye, ulaşım alanındaki yatırımlar (daha iyi yollar, kanallar v s.) ve yiyecek maddelerinin düzenli pazarlanması, sanayide üretkenliğin yükselişinden ve dönüm başına hasıladaki artışlardan daha fazla yardımcı olmuştu.

Ancak hayat standartlarının bir ölçüsü olarak kullandığımız ölüm rakamlarının en çarpıcı özelliği, sanayi inkılâbının tam hızını aldığı ve nüfusun büyük çoğunluğunun hayat şeklini belirgin şekilde etkilemeye başladığı dönemde ölüm oranındaki düşmenin durmuş, hatta muhtemelen tersine çevrilmiş olduğunu göstermeleridir. Gömme işlemleriyle ilgili rakamlara dayanılarak tahmin edilen ölüm oranları 1730 larda ortalama binde 35.8 e ulaşmıştı. Daha sonra sürekli düşerek (hafifçe bir yükselmenin görüldüğü 1770 lerdeki kesinti dışında) 1811-20 arasındaki on yılda binde 21.1 e indi. Bu büyük bir başarıydı. Ancak daha sonra tekrar yükselmeye başlayarak 1831-40 arasındaki on yılda 23.4 e vardı ve 1840, 1850 ve 1860 larda binde 22 nin üzerinde (bunlar kayıtlara dayalı resmî rakamlardır) aşağı yukarı sabit kaldı.[233]

[231] T. McKeown ve R. G. Brown, 'Medical Evidence', s. 141.

[232] E. Hobsbawm, 'The British Standard of Living 1790-1850', *Economic History Review* (August 1957), s. 46.

[233] John Brownlee, 'History of the Birth Rates and Death Rates in England and Wales', *Public Health* (July 1916), s. 232.

Ondokuzuncu yüzyılın başında millî ölüm oranındaki yükselişin ana nedeni, yüksek, bazı durumlarda ise yükselen, bir ölüm oranına sahip olan şehirlere nüfusun akışıydı. Londra dışında en büyük beş şehrin (Birmingham, Bristol, Leeds, Liverpool ve Manchester) ortalama ölüm oranı 1831 de 20.7 den 1841 de 30.8 e yükseldi. Liverpool bölgesi için 1841-50 arasındaki on yılda ölüm oranı ortalama binde 39.2, Manchester için 33.1 di. Gerçek şudur ki şehirler, mevcut şehir hayatı teknolojisinin çok üzerinde büyüyordu. "Ölümlerin yarıdan çoğuna yalnızca salgın hastalıklar yol açıyordu... Pisliğin, cehaletin, kötü beslenmenin ve aşırı kalabalığın ürünü olan çocuk hastalıkları, şehirlerdeki her iki çocuktan birini beş yaşına gelmeden hayatdan koparıyordu."[234] Şehirler, kırlar aleyhine genişler ve bu merkezlerde yaşayan nüfus çoğalırken; mevcut hijyen şartları, sağlık için büyüyen bir tehdit teşkil edecek şekilde yetersiz hâle geliyordu. "Sokak lağımları altı ve kenarları düz, yalnızca zayıf bir su akıntısı ile yıkanan ve her 5-10 yılda sokakların boşaltılmasıyla temizlenen açık tuğla bentlerden ibaretti."[235] Bazı hallerde şehir lağımları, su şirketlerinin suyu temin ettikleri nehirlere akıyordu. Merkezî ve mahallî yetkililerin sokakları ve meydanları pislikten temizlemek için harekete geçmeleri, boru şeklinde lağım kanallarını benimsemeleri, özel şirketlerin şehir suyunu klorlatmaları bir dizi kolera salgını ve tehlikeli sağlık problemlerinin başgöstermesiyle mümkün oldu. Bu arada çoğu şehir alanlarında insanî çevrenin ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca büyük ölçüde kötüleştiğini ve muhtemelen 1870 ve 1880 lere kadar genel bir iyileşme göstermeye başlamadığını söylemek yerinde olacaktır.

Sanayi inkılâbı sırasında çalışan sınıfların hayat standartlarının düştüğü ya da yükseldiği sorusuna, ücretlerle ilgili verilerden daha direkt cevaplar alabiliriz. Sanayi inkılâbının başlangıç döneminde işçilerin reel gelirlerinin izlediği yoldan ne gibi sonuçlar çıkarabiliriz? Eksik olan kayıtların yorumlanması problemi iki yönlüdür -hangi ücretleri ele alacağız ve para değerindeki değişmeleri nasıl dikkate alacağız?

Önce hangi ücretler sorusuna cevap arayalım. Çünkü veriler istihdamdan elde edilen genel ortalama kazançların bir ölçüsünü verebilecek millî bir ücret hesabı derlenmesine imkan vermemektedir. Bütün elimizde olan, iktisatçıların ve iktisat tarihçilerinin anlamlı toplamlar halinde birleş-

[234] Royston Lambert, *Sir John Simon, 1816-1904, and English Social Administration* (1963), s. 59.

[235] R. A. Lewis, *Edwin Chadwick and the Public Health Movement, 1832-1854* (1952), s. 48.

tiremedikleri çeşitli sanayilere, işlere ve bölgelere ait biraz farklıca ücret serileri yığınıdır. Elbette genel olarak sanayide işçilerin ücretleri tarımdakilerden daha yüksekti. Bu yüzden sınaî istihdamın oranı yükseldikçe ortalama nakdî ücret seviyesi yükseldi. Genişleyen sanayilerde ücretler bazen göze çarpıcı şekilde arttı. Tersine olarak makinalaşma ile lüzumsuz hâle gelen esnafın gelirlerinde bazen aynı ölçüde çarpıcı düşmeler oldu. Meselâ pamuklu dokumayı ele alalım. İplik eğirme çıkrıklarının pamuklu dokuyucularının tezgahlarını sürekli olarak işler vaziyette tutmaya yetecek kadar iplik sağlamasından önce 1769 da Arthur Young İngiltere'nin kuzeyinde dolaştığı zaman Manchester'lı bir pamuklu dokuyucusu haftada 7 ile 10 şilin arasında kazanıyordu. 1792 de iplik eğirme makinalarının sağladığı çok büyük miktarlardaki iplik üretimi karşısında kıt hâle gelen bazı dokuyucular haftada 15-20 şilin kazanmaya başladılar. Fakat dokuyucu arzı, fazlasıyla esnek olduğundan işgücü piyasası kısa zamanda onların akınına uğradı. 'Uzun çalışma saatleri ve kısa ücretler' şeklindeki eğilim 1790 ların sonlarından önce kendini gösterdi. 1815/19 da meselâ Boulton'da dokunan pamuklu kumaşın ortalama parça ücretleri 1795/9 daki seviyesinin yalnızca üçte biri civarındaydı.[236]

Açıktır ki belirli iş alanlarıyla ya da sanayilerle ilgili ücret verileri ekonominin bütünündeki ücret hareketlerine çok az ışık tutabilir veya hiç ışık tutmaz. Onsekizinci yüzyıl ücret verileri ile ilgili olarak, yüzyılın sonuna kadar gerçekten bütünleşmiş millî bir işgücü piyasasının olmayışı ilave bir problem yaratır. Nitekim onsekizinci yüzyıl ücret tarihinin önemli bir özelliği, hem seviyelerinde hem de gösterdiği eğilimlerde geniş bölgesel farklılıkların varlığıydı. Meselâ Lancashire'da inşaat işçilerinin nakdî ücretleri 1750 lerle 1790 ların başları arasında hemen hemen iki katına çıktı. Londra'da yüzde 5 ten daha az yükselmiş görünmektedir. Oxfordshire'da artış yüzde 15 düzeyindeydi. Gerçekten onsekizinci yüzyılın sonundan önce bölgesel ücret farklılıklarında belirli bir daralma görülüyordu. 1750 lerde kazançları Londra ortalamasının üçte ikisi olan Lancashire inşaat işçileri, 1780 lerin sonlarında meslektaşları Londra'da 8 şilin 6 peni ve Oxfordshire'da 9 şilin 6 peni civarında kazanırken haftada yaklaşık 9 şilin kazanıyorlardı.[237]

Elbette onsekizinci yüzyıl sonunda tipik ücretli, sanayi işçisi değil de tarım işçisiydi. Bowley'in ziraî kazançlarla ilgili rakamları ortalama ziraî

[236] D. Bythell, *The Handloom Weavers*, s. 99.
[237] Gilboy, *Wages in Eighteenth Century England.*

ücretin 1760 ların sonları ile 1795 arasında yüzde 25 oranında arttığını göstermektedir.[238] Yükseliş artışın yüzde 50 yi aştığı Yorkshire Ridings, Lancashire, Northumberland ve Staffordshire'da en belirgindi. Fakat onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında doğu, orta ve güney İngilterenin çok büyük bir bölümünde ziraî ücretler, Londra'nın inşaat işlerine benzer şekilde nisbî bir durgunluk gösteriyordu. Ancak 1790 ların başlarında Fransa ile savaş patlak verdiği zaman, ekonomi süratle nisbî bir tam istihdam durumuna yöneldi ve tarımda nakdî ücretler fırladı. Napolyon savaşları sona ermeden önce Wood'un şehirlerdeki ortalama nakdî ücretler indeksini Bowley'in tarımdaki nakdî ücretler indeksi ile birleştirerek hesaplanan millî nakdî ücretler indeksi, yüzde 75 civarında artış göstermekteydi.

Öte yandan nakdî ücretler bu 1792-1815 savaş döneminde süratle yükseldiyse de fiyatlar da hızla yükseldi. Çünkü bu dörtnala giden savaş zamanı enflasyonu dönemiydi. Bu bizi ikinci önemli yorum problemi olan para değerindeki değişmeleri dikkate alma problemine getirir. Hayat standardındaki değişmelerin bir ölçüsünü elde etmek için reel ücretlerin gösterdiği hareketler hakkında fikir sahibi olmalıyız. Yani fiyatlardaki yukarı doğru tırmanmanın etkisini yokedecek şekilde nakdî ücretleri ayarlamalıyız.

Onsekizinci yüzyıl işgücünün fiyatlarındaki mahallî değişmeler hakkında söylediklerimiz, bu dönemde malların fiyatları konusunda da -bazen daha da büyük ölçüde- geçerlidir. Londra'dan Edinburgh'a kadar seyahatin 10-12 gün sürdüğü -bu 1750 lerdeydi-, kömürün fiyatının ocağa olan mesafeye göre ton başına 15 şilinle 3 şilin arasında değiştiği -bu 1790 larda bile doğruydu- ve inşaat ustalarının ücretlerinin çalıştıkları bölgeye göre günde 2 şilinle 3 şilin arasında değişebildiği onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde ekonominin bütünü için para değerindeki değişmeleri yansıtabilecek genel bir fiyat indeksi hazırlamanın tatminkar bir yolu bulunmamaktadır. Herbir bölgenin kendi fiyat tarihi ve fiyat ilişkileri seti bulunmaktaydı. Gerçek bir millî ortalama oluşturmak için her bölgenin fiyatları hakkında yeterli bilgiye sahip olsak bile sonuca ne mana verebileceğimiz şüphelidir.

Öte yandan onsekizinci yüzyılın son yarısı boyunca paranın değerinde önemli değişmeler olduğu kesindir. Bu değişmeler fiyatları da etkilemiş olmalıydı. 1790 lardan (muhtemelen 1760 lardan) itibaren fiyatlar, yukarı

[238] A. L. Bowley, 'Statistics of Wages in the U. K. during the Last Hundred Years: Bölüm I, Agricultural Wages', *Journal of the Royal Statistical Society* (December 1898).

doğru tırmanma eğilimindeydi. Ancak Napolyon savaşları sonrasına kadar -muhtemelen demiryolu çağının başlangıcına kadar- mallar itibariyle fiyat hareketleri öylesine farklı ve değişkendi ki genel bir fiyat indeksiyle değişmeleri ölçme teşebbüsü pekçok tereddütü beraberinde getirecektir. Ayrıca şiddetli bir enflasyon döneminde -nüfusun süratle yükseldiği; kötü hasat yıllarının birbirini izlediği ve pek masraflı bir savaşın biriken etkilerinin pekçok yiyeceğin fiyatlarını yukarı doğru ittiği onsekizinci yüzyılın son on yılında olduğu gibi- daha az sıkıntılı bir dönemde geçerli ağırlıklara dayalı fiyat indeksleri, para değerindeki değişmeleri yeterince yansıtmaz. Bunun nedeni tüketicilerin fiyatları fırlayan mallar için ikame malları aramaları gerçeğini dikkate almamalarıdır. Onlar hasat durumu ve savaş bunalımlarından daha az etkilenen malları ikame ederler ve bu yüzden hayat standartları eğer inatla eski tüketim kalıplarında ısrar etselerdi olacağı ölçüde değişme göstermez.

Şimdiye kadar paranın satınalma gücündeki değişmeleri dikkate almanın ve böylece nakdî ücretleri reel ücretlere çevirmeyi mümkün kılacak fiyat indeksleri oluşturmanın güçlüklerini ele aldım. Fakat belirtmeğe gerek yoktur ki buna ek olarak verilerle ilgili büyük güçlükler bulunmaktadır. Sanayi inkılâbı dönemi için düzenli olarak mevcut fiyatların çoğunluğu, ticarî değişmelere ve hasat bunalımlarına karşı özellikle duyarlı olma eğilimindeki mallarla ilgilidir. Onlar mamul malların fiyatlarını (çoğu sanayileşmeden kaynaklanan maliyet düşüşleri nedeniyle inmişti) ya da oldukça sabit kalmış kiraları nadiren kapsarlar. Buna karşılık hasatın kötülüğü ya da savaş nedeniyle geçici olarak kıtlaştığı zaman fiyatları süratle yükselen yiyeceklerin ve ithal mallarının fiyatları bolca yer alır. Bir ölçüde bu sapma kaçınılmazdır. Çünkü çağdaş kişilerce derlemek ve düzenli olarak yayınlamak için seçilen ve kayıtlarda mevcut olan bu etkiye açık fiyatlardır. Fakat bu seçilmiş serilere dayalı göstergeler, genel fiyat seviyesindeki hareketleri abartma eğilimindedir. Bu yüzden bunları enflasyon dönemlerinde para değerindeki değişmelerin ölçüsü olarak kullanmak mahzurludur.[239]

Ücret verilerini hasat bunalımları ve savaş kıtlıkları nedeniyle meydana gelen fiyat yükselmelerinin etkilerinden arıtmaya uğraştığımız zaman sonuçta nakdî ücretlerde herhangi bir iyileşme kalmaz ve ortalama reel

[239] Mevcut ücret ve fiyat tahminlerinin tenkidli bir gözden geçirilmesi için bknz. M. Flinn, 'Trends in Real Wages, 1750-1850', *Economic History Review* (1974) ve G. N. Tunzelmann, 'Trends in Real Wages, 1750-1850, Revisited', *Economic History Review* (1979).

ücretler, 1782-1815 döneminde düşmüş gibi görünür. Muhtemelen gerçek de buydu. Savaşın getirdiği yükü de dikkate aldığımızda -İngiliz halkı kıtadaki müttefiklerine büyük yardımlarda bulunuyordu; işgücünün onda biri üretken olmayan silahlı kuvvetlerde istihdam ediliyordu ve barış dönemi piyasaları için üretim yapan sanayilerin büyümesi belirgin şekilde yavaşlamıştı- tüketim standartlarının gerçekten düştüğüne inanmak güç değildir. Öte yandan fabrika sisteminin yaygınlaşması ve ziraî ekim alanlarının genişlemesi kadın ve çocukların istihdam imkanlarını arttırırken topyekun savaşın yetişkin erkekler için tam istihdam anlamına geldiği dikkate alınırsa; tipik işçi sınıfı ailesinin hayat standardındaki düşmenin -eğer düşme olduysa- ücret ve fiyat verilerinin gösterdiğinden daha sınırlı olduğu sonucuna varılabilir.

Ancak savaştan sonra enflasyon, deflasyona döndü ve tablo değişti. Ortalama nakdî ücretler ve fiyatlar düştü. On yıl içinde (yani 1816 ile 1824 arasında yine Bowley-Wood'un tarım ve şehir kazançlarını millî bir ortalama halinde birleştiren göstergelerine göre) nakdî ücretler yüzde 10 dan daha fazla düşmüştü. 1840 larda düşme yüzde 15 ti. Ancak fiyatlar daha hızlı düştü. Bu yüzden ilk bakışta işçi ücretinin satınalma gücünün yükseldiği sonucuna varabilirdik. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar süren daha uzun bir dönem için de bu, verilerin en mâkul yorumu olarak görünmektedir. Fakat salıverilen asker ve denizcilerin emek piyasasına akın ettiği ve savaşta büyüyen sanayilerin talep durgunluğu ile karşılaştığı savaşın hemen sonrasının bunalımlı yıllarında muhtemeldir ki düzenli iş sahibi olabilecek kadar şanslı olanların elde ettiği daha yüksek reel ücretler, işsiz ya da yarı işsiz olanların kayıplarını giderecek kadar değildi. 1815 deki Waterloo ile 1819 daki Peterloo katliamı arasındaki gerilimli yıllarda, İngiltere'nin sosyal bir ihtilâle tarihinin herhangi bir döneminden daha fazla yaklaşmış olduğu belirtilmiştir.[240] Ortalama işçi sınıfı ailesinin reel kazançlarının bu yıllarda 1780 lerde olduğundan daha düşük olması muhtemeldir.

Bu tarihten sonra reel ücretde yükselmenin kanıtları daha ikna edici olmaktadır. İşsizlik hacmını bilmediğimizden dolayı bu, mutlak bir kesinlik taşımamaktadır. Ticarî bunalım yıllarında ekonominin çeşitli bölgelerinde ve sektörlerinde büyük bir yoksulluğun kanıtları fazlasıyla mevcuttur. Fakat 1820 lerden başlayarak bir bütün itibariyle yükselen hayat standardı lehinde üç kuvvetli varsayım bulunmaktadır: (1) sanayileşme 1820

[240] Briggs, *Age of Improvement*, s. 208.

lerde hız kazanırken istihdam savaş öncesi yıllara göre daha düzenlilik kazanmıştı; (2) indekslerde yeralan mallardan (çoğu hammaddelerdi) çok yer almayan malların (çoğu mamul mallardı) fiyatlarının düşmüş olması daha fazla muhtemeldi ve bundan dolayı fiyat indeksleri savaş sonrasının fiyat düşüşünü yeterince belirtmemekteydi; (3) çoğu vergilerin dolaylı ve bundan dolayı geriye doğru müterakkî olduğu bir dönemde vergi yüklerinin düşmesi işçi sınıflarına belirgin bir rahatlama getirmişti.

Gerçekten 'iyimserlerin' ikna gücü, tartışmalı dönemin başlangıcına oranla sonuna doğru artmaktadır. Meselâ Profesör Ashton 1820 sonrası dönemi için emindir. O şöyle yazar: "Bu nedenle işçilerin şartlarının hiç olmazsa 1820 den sonra iyileştiğine ve fabrikaların yaygınlaşmasının bu iyileşmede hiç de önemsiz olmayan bir rol oynadığına inananlardan olduğumu daha başta belirtmiştim".[241] Savaş, hasat kötülüğü ve süratle yükselen nüfus 1790 ları, İngiliz işgücünün acılı bir dönemi hâline getirmişti. Diğer bir iyimser Clapham, ücretlilere yoksulluk yardımı yapılmasına imkan sağlayan Speenhamland sisteminin kabul edildiği 1795 yılını 'en kara yıl' olarak adlandırır ve şu sonuca varır:

"Eşit düzenlilikte iş olduğunu varsayarsak ortalama olarak bir İngiliz işçi ailesinin 1824 deki potansiyel refah standardı 1794 de olduğunun muhtemelen üç katı daha iyi iken; kesinlikle kötü olan, mutemelen daha kötü olan ve hangi yönde değiştiği kestirilemeyen önemli bölgeler de bulunmaktaydı. Kötü olan bölgelerde yoksulluk vergileri açığı karşılayacak şekilde tesbit olunmuştu."[242]

Gelir vergisi ile finanse edilen tam istihdam zenginden yoksula bir ölçüde gelir transferi anlamına gelmesine rağmen işçi sınıfının hayat standartlarının Fransız savaşları ya da onun hemen sonrasında belirgin şekilde iyileştiğini en inanmış 'iyimserler' bile iddia etmemektedir. Öte yandan 'kötümserler' bile işçi sınıfının hayat standartlarında 1840 larda belirgin iyileşmeler olduğunu kabul edecektir.

Sonuç olarak en şiddetli tartışmanın alanını 1820 ve 1830 larla sınırlayabiliriz. Burada ücret hadleri ve fiyatlarla ilgili veriler çok fazla olmasa da reel ücretlerin yükseldiğini göstermektedir. Meselâ 1820 ile 1840 arasında Bowley-Wood ücret verileri nakdî ücretlerde yüzde 10 bir düşme göstermektedir. Gayer-Rostow-Schwartz fiyat indeksi ise fiyatlarda yüzde

[241] T. S. Ashton, 'The Standard of Life of Workers in England 1790-1830', *Journal of Economic History*, Ek IX (1949), s. 19.

[242] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 131.

12 civarında bir düşme belirtmektedir. Profesör Phelps Brown'un satın alabileceği tüketici malları sepetiyle ifade edilen inşaat işçilerinin ücret hadleri indeksi aynı dönemde yüzde 5 dolaylarında bir iyileşme ortaya koymaktadır. Şimdi kötümserlerin yaptığı gibi 1811-1842 döneminin anormal problemler ve işsizliklere şahit olduğunu kabul edersek[243] iş düzensizliği, ücret/fiyat verilerinin ortaya koyduğu reel ücretlerdeki bu oldukça zayıf iyileşmeleri kolaylıkla bertaraf etmiş olabilirdi. Öte yandan, iyimserlerin yaptığı gibi fiyat göstergelerinin, sanayi inkılâbının yolaçtığı maliyet düşüşlerinin fiyatları en fazla etkilediği malları kapsamamaları nedeniyle fiyat düşüşünü (dolayısıyla ücretlerin satınalma gücündeki yükselmeyi) tam belirtmediğini kabul edersek; ücret/fiyat verilerinin hayat standardındaki gerçek yükselmenin yalnızca zayıf bir yansıması olduğunu iddia edebiliriz. Şüpheli konular hakkında -meselâ işsizliğin hacmı ve para değerindeki yükselme- daha fazla araştırmalar olmaksızın bu problemleri çözmek imkansızdır. Ancak bir bütün itibariyle bu dönemde standartlarda bir yükselmeyle ilgili kanıtlar düşüşle ilgili kanıtlardan daha güçlü görünmektedir.

Tüketim standartları hakkında da çok fazla şey söyleyemeyiz. Meselâ çay, şeker ve tütün ithaliyle ilgili rakamlar tartışmalı dönemde çokaz artış (bazı durumlarda düşme) göstermektedir. Günümüzün kötümserlerinin iddiası büyük ölçüde bu olumsuz kanıta dayanmaktadır. Ancak ne var ki bu ithal mallar, ortalama bir aile tarafından büyük miktarlarda tüketilmemekteydi ve tüketim oranında önemli farklılıklar meydana getiren ithal vergilerine tabiydiler. Şekerde sabit, hatta düşen bir tüketim sözkonusuydu. Kişi başına tüketim 1811 de 13300 gr. dan 1840 da 6750 gr.a düşmüştü. Çayda kişi başına tüketim (ödenen verginin kişi başına 4 şilin olduğu) 1811 de 450 gr. dolaylarından (verginin kişi başına 3 şilinin altına düştüğü) 1841 de yaklaşık 675 gr.a yükseldi. Öte yandan tütün tüketimi 1811 de kişi başına 540 gr.dan 1841 de yaklaşık 410 gr.a düştü. Fakat vergisi yükselmişti ve ne kadar tütünün kaçak olarak getirildiği bilinmemektedir. Bu nedenle bu tüketim rakamları ima ettiği sonuçlar bakımından yetersizdir. İşçi sınıfının harcamasının meselâ ekmek, süt, et, yağ ya da yumurta gibi daha önemli kalemleri hakkında ise güvenilir tüketim rakamlarına sahip bulunmamaktayız. Smithfield piyasasında kesilen hayvanlarla ilgili veriler bulunduğu doğrudur. Fakat bunlar yalnızca sayılardır. Ortalama ağırlıktaki değişmeleri dikkate almazlar. Londra tüketiminin bir

[243] Hobsbawm, 'The British Standard of Living 1790-1850', *op. cit.* s. 56.

göstergesi olarak bile yetersizdirler. Çünkü diğer Londra et piyasalarındaki ticaret hakkında hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır.

Özet olarak bütün bunlardan ne gibi sonuçlar çıkarabiliriz? İlk sonuç 1780 ile 1820 civarları arasında işçi sınıfının hayat standartlarında genel bir iyileşmeyle ilgili kesin bir kanıt bulunmadığıdır. Gerçekten hasat yetersizliklerini, artan nüfusu, büyük bir savaşın mahrumiyetlerini ve savaş sonrasının ekonomik karışıklığının sıkıntısını dikkate alırsak ortalama hayat standardının bir bütün olarak yükselmekten çok düştüğü sonuca varmamız normal olabilir.

1820 civarından 1840 civarına kadarki dönem için kesin olmak güçtür. Reel gelirlerde önemli bir yükselme olduğuna dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. İstatistiklerden çıkarabileceğimiz yükselme, verilerdeki geniş hata payını giderebilecek kadar fazla değildir. Öte yandan hayat standartlarında bir düşmeyle ilgili kanıtlar, ya elimizdeki bilgilerle tecrübî olarak kontrol edemeyeceğimiz varsayımlara -meselâ işsizliğin hacmı gibi- ya da tüketimleri reel gelirlerde bir düşmeye olduğu kadar zevklerdeki ya da vergilerin ağırlığındaki değişmelere de bağlanabilecek çok önemli olmayan bazı malların kişi başına fiilî tüketim miktarlarına dayanmaktadır. Genelde iyimserler hayat standartlarında bir iyileşme için kötümserlerin düşüş için yaptıklarından daha iknâ edici bir savunma ortaya koyabilirler. Fakat her iki savunma da büyük ölçüde talî kanıtlara dayalıdır. Kesin olarak kabul edebileceğimiz tek şey, hangi yönde olursa olsun net değişmenin oldukça küçük olduğudur.

1840 lardan başlayarak işçi sınıfının ortalama reel gelirlerinde iyileşmeyle ilgili daha güçlü kanıtlar bulmaktayız. Bu kanıtlar, bazı kötümserleri bile ikna edebilecek güçtedir. Ancak bu reel ücret hadlerinde önemli bir artıştan kaynaklanmış değildi. Meselâ Habakkuk şu gözlemde bulunmuştur. "Bu dönemde hayat standartlarıyla ilgili mevcut tartışmanın sonuçsuz kalması sanayi işçilerinin reel ücretlerinde önemli, genel ve belirgin bir yülselmenin 1850 ve 1860 lara kadar ortaya çıkmadığının kabul edilmesini haklı gösterir. Tarımda reel ücretlerin yükselmeye başlaması 1870 dolaylarına kadar gerçekleşmedi; sürekli bir yükselme ise yalnızca 1880 lerde aşikar olarak ortaya çıktı."[244] Yüzyılın ortasında ortalama hayat standardında iyileşmeyle ilgili iddia büyük ölçüde işgücünün bileşiminde bir değişmeye dayanmaktadır. Sanayi inkılâbının kötümser yorumunun en son savunucularından olan Hobsbawm'dan aktaralım:

[244] H. J. Habakkuk, *American and British Technology in the 19th Century* (1964), s. 139.

"Kırklardan önceki dönem hakkında çok az şey biliyoruz. Çoğu öğrenci kabul edecektir ki işçi sınıfları arasında gerçek anlamda bir iyileşme, çoğu defa yıllarca şaşırtıcı şekilde sabit kalan ücretlerdeki yükselme ya da hayat şartlarındaki bir iyileşmeden çok düşük ücretli işlerden daha az düşük ücretli işlere yükselmesinden ve daha önemlisi işsizliğin azalmasından ve işin düzenli hâle gelmesinden kaynaklanıyordu."[245]

İşgücünün sanayi öncesi bir ekonominin özelliği olan geleneksel mevsimlik nitelikteki meşguliyetlerden, işgücüne mekanik destek sağlanan; disiplinli bir şekilde gece ve gündüz vardiyalarında çalışılan; sermaye tesislerinin sürekli ve yoğun olarak kullanıldığı modern sektöre kayışı sanayi inkılâbının gerçek ruhunu ve özünü teşkil etmektedir. Meselâ tarım işçileri normal olarak aynı yeteneklere sahip fabrika işçilerinden daha az kazanır; el tezgahı dokuyucuları makina dokuyucularından daha az kazanır; kanal mavunacıları lokomotif sürücülerinden daha az kazanır. Bu durumda işgücünün bileşiminde bir değişme -düşük kazançlı işlerde çalışan işçilerin oranında bir düşme ve yüksek kazançlı işlerde çalışanların oranında buna denk bir yükselme- her iş alanında ücretler değişmese bile işçi başına kazançların ortalama seviyesini yükseltecekti. 1840 larda hız kazanan ve işçilerin hayat standartlarında iyileşmeler sağlayan süreç budur. Gerçekten bu, daha önce sağlanmış da olabilir. Fakat 1840 lara kadar olumlu sonuçları konusunda emin bulunmamaktayız.

Ücret verileriyle ilgili söyleyeceklerimiz bu kadar. Millî gelir tahminlerinde durum nedir? Bunlar, 1801 ile 1850 arasında sabit fiyatlarla kişi başına millî hasılânın iki katına çıktığını göstermektedir. Savaş öncesi dönemle (diyelim 1791) 1815 arasına gelince iyileşme muhtemelen biraz daha düşüktü; çünkü 1801 ağır bir enflasyon yılıydı. Ancak 1821 ile 1841 arasındaki tartışmalı dönemde öyle görünüyor ki üçte birin üzerinde bir iyileşme oldu. Bunun işçi sınıfının ortalama reel gelirlerinde bu ölçüde bir artış anlamına gelip gelmediği millî hasıladaki artışın bölüşüm şekline bağlı olacaktı. Eğer gelirlerdeki artış, kâr ve kira şeklinde mülk sahiplerine gittiyse, eğer üretimi artan mal ve hizmetler sermaye malları ya da normal ücretli bütçesinin dışında yeralan mal ve hizmetlerse; sanayileşme sürecinin başlangıcında çalışan nüfusun hiçbir şey kazanmadığını düşünmek yerinde olacaktır.

Mevcut kanıtlar gelir bölüşümünde kâr ve kira, üretimin bileşiminde ise sermaye malları, ihraç malları ve yüksek sınıfın tüketimine mahsus

[245] Hobsbawm, 'The British Standard of Living 1790-1850', *op. cit.* s. 52.

mal ve hizmetler lehinde bir değişme olduğunu göstermektedir. Fakat bütün hikaye bundan ibaret değildir. Yeni fabrikalar tamamiyle ihracat için veya lüks ticaret için ya da üreticiler için üretim yapmıyorlardı. Mamul tüketici mallarının fiyatlarının önemli ölçüde düşmesi işçi sınıfının ücretli olarak kazanamadıklarını, tüketici olarak elde ettikleri anlamına gelmekteydi. Bu durumda kanıtlar çalışan sınıfın hayat standardında on-dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kişi başına millî gelirdeki artışdan daha düşük bir iyileşme olduğu görüşünü desteklemektedir. Öte yandan belirli yoksul işçi kesimlerinin kazanma güçlerinde ciddî bir kötüleşme ile karşı karşıya kaldığına da şüphe yoktur; çünkü teknik gelişme ile gereksiz hâle gelmişlerdi. Ne var ki bir bütün olarak milletin toplam reel gelirlerinin nüfustan belirli şekilde daha hızlı büyüdüğü bir dönemde, ücretli aile başına reel gelirlerde genel bir düşmeyi mümkün saymak güçtür. Sonuç olarak sanayileşmenin yarattığı sürekli millî hasıla büyümesi, hiçbiri emeğin fiyatında bir yükselme belirtmeyen üç ana şekilde işçi sınıfının hayat standartlarında yukarı doğru baskı yaptı: (1) ailenin bütün üyeleri için daha düzenli istihdam imkanları yarattı -bu çalışılan saat başına ücretlerde bir yükselme olmaksızın aile başına yıllık kazançlarda yükselme demekti; (2) işgücünün ihtisaslaşmasına ve böylece yarı kalifiye ve kalifiye emeğin daha yüksek kazanç elde etmesine daha fazla imkan yarattı: burada da ortalama kazançlar ücret hadlerinde bir artış olmaksızın yükselebilir, çünkü işgücünün bileşimi daha yüksek kazanç grubu lehine değişmiştir; (3) tüketici mallarının fiyatlarındaki düşmeler ve işçi sınıfının bütçesine giren malların sayısında artışla işçinin hayat standardı yukarı doğru itildi. Son olarak elbette sanayileşme, yığınların reel satınalma gücünü yükseltiği ölçüde mamul mallar için pazarı genişletti ve böylece yatırımda, üretimde ve işgücünün verimliliğinde daha fazla artışı mümkün hâle getirdi.

BÖLÜM 16

BAŞARI

Büyük Kristal Saray Sergisinin açıldığı 1851 yılına gelindiğinde İngiltere, sanayileşme sürecinde geri dönülmez bir noktaya ulaşmıştı. Bu sonuç, dönemin insanları için çok barizdi. Farklı şekillerde yorumlasalar da iktisat tarihçileri de bunu kabul etmişlerdir. Clapham'a göre, 'sanayi devletine' doğru yola çıkılmıştı. Fakat seyahatin daha yarısına gelinmemişti.[246] Rostow'un 'büyümenin safhaları' modeline göre bu, İngiltere'nin 'olgunluk' safhasına ulaştığı tarihti.

"İngiltere modern bilim ve teknolojinin ondokuzuncu yüzyıl ortası İngiltere'sinin kaynaklar ve nüfus dengesine sahip bir ülkeye sunduğu bütün kaynaklara tam manasıyla hükmetmeye ve onlardan yararlanmaya başladı... Sanayi inkılâbının başladığı söylenen 1780 lerin kanal ve pamuklu dokuma patlamasından itibaren yetmiş yıldan daha az bir sürede İngiltere içtenlikle bir sanayi toplumuna dönüştü. Bu içtenlik Hububat Yasalarının ilgası ile doğrulanmıştı."[247]

Genellikle kabul edilmiştir ki İngiltere ondokuzuncu yüzyılın ortalarında henüz tamamlanmış olmamasına rağmen bir sanayi inkılâbının içindeydi. Bu ne ifade etmekteydi? Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan değişmeler nelerdi? Günümüzün modern sınaî ekonomisine giden yolda ne kadar mesafe alınmıştı? Sanayi inkılâbının başlangıcından kabaca bir yüzyıl önce bulunan sanayi öncesi ekonomiden temel farklılıklar nelerdi?

Sanayi inkılâbını yaşayan ekonominin, sanayi öncesi ekonomiden ayrıldığı üç ana nokta bulunmaktadır. Bu farklılıklar (1) sınaî ve sosyal yapıda, (2) daha yüksek verimliliğin bir sonucu olarak verimlilikte ve hayat standartlarında, ve (3) ekonomik büyüme hızlarında görülmektedir.

I. SINAÎ VE SOSYAL YAPI

İlk olarak ekonominin istihdam yapısına bakalım. İnsanlar ne yapıyordu? 1850 de İngiltere elbette sanayileşmişti. Nüfusunun çoğunluğu ta-

[246] Clapham, *Economic History*, C. II, s. 22

[247] Rostow, Stages *of Economic Growth*,ss. 60-1.

rımdan ziyade sanayide çalışıyordu. İşgücünün yaklaşık 3,5 milyonu imalatçılardı. Buna karşılık 2 milyondan fazlası tarımla uğraşıyordu. Ayrıca tarım sektörü, bu safhada topraksız işçilerin ziraî işgücünün oldukça büyük bir bölümünü meydana getirmesi ile farklılık gösteriyordu. O köylü ekonomisinden hayli uzaklaşmıştı. 1851 de İngiltere ve Galler'de tarımla uğraşanların dörtte üçünden daha fazlası ücretli işçilerdi. Bu, muhtemelen o zamana kadar ve o zamandan bu yana görülen en yüksek orandı. Bunu izleyen yarım yüzyıldaki tarımdan büyük kaçıştan sonra, ücretli işçilerin oranı yüzde 60 ın altına düştü.

Ancak unutulmamalıdır ki 'imalatçı' ya da 'imalat sanayii' terimi fabrika işçisinden tamirciye kadar çok çeşitli faaliyetleri kapsar. İmalat faaliyetinin çiftçiler için mevsim dışı bir istihdam şekli olduğu ev sanayii türü, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında önemsiz hâle gelmişti. Fakat geleneksel aile düzeyindeki küçük ölçekli imalat devam ediyordu. 1851 iş sayımında kaydedilen çeyrek milyondan daha fazla ayakkabı imalatçısı, yaklaşık yarım milyon erkek ve kadın terzisi ve şapkacı bulunuyordu. Demir ocaklarında ve fırınlarında çalışan işçilerden daha fazla demirci vardı. Bağımsız esnaf veya işçi olarak kendi evinde ya da küçük işyerlerinde, büyük ölçekli fabrika sanayiinden daha fazla insan çalışıyordu. İşgücünün her yedi üyesinden birinden daha fazlası dokuma fabrikalarından çok kendi evinde ve özel hizmetlerde çalışıyordu. Sanayileşme olsun olmasın, Victoria döneminin orta sınıf evlerinde hizmet eden hizmetçiler ordusu, doruk noktasına ulaştığı ve Büyük Britanya'nın çalışan nüfusunun yüzde 15 ile 16 sı arasında bir orana vardığı ondokuzuncu yüzyılın ortasına kadar işgücünden daha hızlı artıyordu.

1850 de diğer bir ana istihdam grubu, ticarî işlerle uğraşan -mağaza sahipleri ve onların satıcıları, tüccar, gezginci esnaf, denizciler ve sigortacılar- karmaşık bir gruptu. Ticaret ve alışveriş işlerinde bir milyondan fazla; inşaatçılık, resmî ve meslekî hizmetler, taşımacılık madencilik ve taşçılık sektörlerinin her birinde yarım milyon işçi çalışmaktaydı. Bunlardan yalnızca demiryolu işçileri, geçen yüzyıldaki teknolojik gelişmelerin temelden değiştirdiği modern bir sanayide çalışıyordu. Yine de "atlarla yapılan taşımacılıkta çalışan insanların sayısı tüm demiryolu işlerinde çalışanlardan daha fazlaydı."[248] Denizciler hâlâ çoğu ağaçtan yapılmış yelkenli gemilerle seyahat eden sözde gemicilerdi. Kamu sektöründe istihdam hâlâ himayeye bağlıydı. "Himayeyi bazen bir bakan, bazen bir mahallî milletvekili, bazen

[248] Clapham, *Economic History*, C. II, s. 25.

de bir bakanlık yetkilisi sağlıyordu. Fakat bu sistem altında kamu hizmetine girenler bir başkasına borçlu oluyorlardı."[249] Kömür madenlerinde bile mekanik kaldırma ve pompalama tertibatları olmasına rağmen damarlarda çalışan insanlar, İngiliz sanayiinin (başka herhangi bir şeyden daha fazla) bağımlı olduğu bir hammaddeyi elde etmek için hâlâ kazma ve kas güçlerini kullanıyorlardı.

Sanayi inkılâbının başlangıcından beri istihdam yapısında ne gibi gelişmeler olmuştu? Tam bir karşılaştırma yapmak güçtür. Çünkü 1841 den önceki herhangi bir tarih için yapılmış genel bir iş sayımı, 1801 sayımından öncesi içinse bir nüfus sayımı bile bulunmamaktadır. Esas olarak tarımla uğraşan nüfusun oranı, muhtemelen işgücünün yarısından çok fazlasını teşkil ettiği 1770 de beşte birini teşkil ettiği 1850 ile karşılaştırıldığında çok daha yüksekti. Çalışan nüfusun muhtemelen dörtte birinden daha azı 1770 de esas olarak imalatla uğraşıyordu. Bunlardan oldukça küçük bir bölümü kendi evleri dışında çalışıyordu.

Fakat 1850 nin işgücü ile onsekizinci yüzyılın ortasındaki arasındaki en önemli fark, onun daha ihtisaslaşmış bir işgücü olmasıydı. Sanayi öncesi zamanlarda imalatla uğraşanların büyük çoğunluğu ana ekonomik faaliyetleri tarım veya ticaret olan kısmî sanayi işçileriydi. 1830 lar ve 1840 lar gibi ileri bir tarihde bile iş sayımı yapanlar için esnaf, tüccar ve imalatçı arasında bir ayırım yapmak zordu. Meselâ 1831 de nüfus sayımının bir bölümü olarak yetişkin erkeklerin işleri kaydedildiği zaman 'perakende ticaret ve el sanatları', (inşaat, karayolu taşımacılığı ve bazı toptan ticaret kategorileri yanında) daha sonraki sayımlarda imalatla birlikte ele alınan çeşitli işleri kapsayan özel bir grupta toplanmıştı. Muhtemelen bir kişinin imalat grubu yerine perakende ticaret ve el sanatı grubunda sayılmasında belirleyici faktör, (maharetleri yanında) bir fabrika ya da ev işçisi olmak yerine nihaî malların müşterisi ile iş yapan bağımsız bir şahıs olmasıydı. 1850 de bağımsız esnaf üstünlüğünü kaybediyor ve imalatçı ile dükkancı arasındaki fark belirginleşiyordu. Fakat perakende ticaret genel olarak hâlâ maharet isteyen bir işti.

Dağıtım sektörü, geleneksel sanayi öncesi ekonominin son ana dayanaklarından biriydi ve ondokuzuncu yüzyılın ileri tarihlerine kadar öyle

[249] Sir E. Bridges, *The Civil Service in Britain and France*, ed. W. A. Robson (1956), s. 27. Küçük memuriyetler için yazılı imtihanlar 1855 de kondu. Fakat bunlar yalnızca basit giriş testleriydi. İlk yarışma imtihanı 1859 da (Hindistan İdaresi) için yapıldı. Üst kademeye girmek 1872 de üniversite derecesi düzeyinde yarışma imtihanlarına dayalı olmaya başladı.

olmaya devam etti. Elbette o sanayileşen ekonominin yeni şekline göre bazı değişmelere uğramıştı. Onsekizinci yüzyılın ortasında insanların tükettiği pekçok şey aile içinde üretiliyor ya da aynı bölgedeki üreticisi tarafından doğrudan pazara getiriliyordu. Daha uzak bölgelerden getirilen mallar, genellikle en önemli toptan ve perakende pazarı teşkil eden panayırlarda satılıyordu. Ancak şehirler büyüdükçe ve onlar arasında nehir, kanal ve daha sonra demiryolu ulaşımı geliştikçe; aile ve bölge içi kendi kendine yeterlilikte düşüş ve sabit mağazalarda yapılan perakende ticaretin öneminde buna denk bir artış görülmekteydi. Aynı zamanda ticarette ihtisaslaşma, üretici ve tüketici arasındaki mesafeyi arttırmakta ve toptancı ve diğer aracı türlerinin sayılarını çoğaltmaktaydı.

"Fakat onsekizinci yüzyılın ortası ile ondokuzuncu yüzyılın ortası arasında dağıtım yapılarında ve tekniklerindeki bu değişmeler ve gelişmeler; değişim ve yeniden örgütleme yerine düzenleme, önem sırasının değişmesi türündendi. Dağıtım ticaretlerinin ana yapısı ve özelliği, perakendecilikte maharet ve tecrübenin önemi, fiyatta pazarlık esası ve açık pazarların oynadığı önemli rol, temel olarak bir değişme göstermemişti."[250]

Bu şekilde ondokuzuncu yüzyılın ortalarında bile hâlâ pekçok insan günlük alışverişlerinin önemli bir bölümünü, pazarlarda, hâllerde veya panayırlarda ya da sokak satıcılarından ve gezginci tüccardan yapıyordu. Şehirli yüksek sınıflar hâlâ büyük ölçüde doğrudan doğruya üretici esnaftan satın alıyordu. Mağazalar onsekizinci yüzyılın sonuna gelmeden sokak satıcılarının ve panayırların gezginci tüccarının yerini almaya başlamıştı, fakat günümüzün karakteristik perakende piyasası olan teşhir pencereli ve zengin mal çeşitli sabit mağazaları hâlâ büyük şehirlere mahsustu. Çoğu perakendeciler sattıkları malların hazırlanmasında ve işlenmesinde önemli bir rol oynuyorlardı. Bu nedenle kalite standartları herbir perakendeciye göre farklıydı. İşçi sınıfına mensup tüketicilerin mağaza seçim imkanları sınırlıydı. Ücretlerinin bir bölümünü hâlâ aynî olarak aldıklarından 'kamyon mağazalardan' satın almaya ve yaptıkları alışverişlerde aldatılmaya mahkumdular. Perakendeciler arasında ne fiyat, ne de kalite birliği vardı. Meselâ, birinci sınıf mağazalarda -bugünkü lüks kuruluşlarda olduğu gibimallara fiyat konması zevksizlik olarak görülüyordu. Mağaza seçme imkanının sınırlı olduğu durumlar dışında ondokuzuncu yüzyıl ortası müşterisi ödediği fiyatı, satıcı ile pazarlık yaparak etkileyebiliyordu. "1820 lerle 1850 ler arasında mağazaların sayısında büyük bir artış vardı. Bu artışın büyük

[250] James B. Jeffreys, *Retail Trading in Britain 1850-1950* (1954), s. 5.

kısmı, şehirlerin yoksul kesiminden aynı sosyal temele sahip kadın ve erkeklerin işlettiği küçük genel mağazalar şeklindeydi."[251]

1750 ile karşılaştırıldığında 1850 de ortaya çıkan sonuç, sıradan bir müşterinin düzenli olarak elde edebildiği malların artışı ve üretici ile tüketici arasındaki aracılar zincirinin uzamasıydı. Bu büyük ölçüde gelişmiş bir ulaşım sisteminin sonucuydu. "Meselâ taze süt ürünleri ticareti, eskiden aracılara çokaz yer veren tamamiyle mahallî bir nitelik taşıyordu. Şimdi ise buharlı gemiler taze İrlanda tereyağını düzenli olarak Liverpool'a ve taze batı tereyağını Londra'ya taşıyordu."[252] Londra'nın süt arzı da daha hızlı taşıma imkanlarından etkilenmişti. İnekler 1830 larda hâlâ banliyö bölgeleri evlerinin kapı önlerinde sağılıyordu, fakat 20-25 mil uzaklıktaki süthâneler sütlerini şehir merkezine uzanan gelişmiş yol ağı üzerinde süratle seyredebilen arabalarla kapalı bidonlar içinde Londra'lı müşterisine ulaştırıyordu. Nihayet demiryolu, umulduğu kadar süratle olmasa da süt piyasasını temelden değiştirdi. Demiryolu şirketleri sütü soğuk olarak koruyabilecek bir şekilde dağıtmayı öğreninceye kadar, demiryolu ile taşınan sütler esas olarak yoksul kesime gitti. Sebzeler de daha kolaylıkla nakledildi ve 1820 ve 1830 ların buharlı gemilerle yapılan yeni kıyı taşımacılığının bir sonucu olarak doğu İskoçya'nın tarım alanlarına ulaşmağa başlamış olan bu ticaretle uğraşmak için Covent Garden'da mükemmel bir organizasyon doğdu. Öte yandan, hayvanlar tren vagonlarıyla taşınmaya başladığı ve kesilmiş hayvanların süratle nakli büyük ölçülerde mümkün hâle geldiği zaman; otlama alanlarından büyük şehirlere giden yol üzerinde sürücülere hizmet için kurulan istasyonlar önemlerini kaybetti.

Gerçek şuydu ki Victoria döneminin ortalarındaki İngiltere'nin sakinlerinin önemli bir bölümü geleneksel işlerini geleneksel teknik ve organizasyon metodlarıyla yürütmekle birlikte; sanayi inkılâbı ve onun getirdiği gelişmelerden -nüfusun gösterdiği büyük artış ve onun kırla şehir, güneyle kuzey arasında dağılışındaki değişmeler; o zamana kadar yalnızca mahallî düzeyde satılan pekçok mal için iç pazarı genişleten oldukça ileri bir taşıma sistemi; İngiliz piyasasındaki mal sayısını ve hacmını arttıran ve dünya piyasasına benzeri görülmemiş bir derecede bağımlılık yaratan dış ticaretin gelişmesi- hayat tarzı köklü şekilde etkilenmeyen çok az insan vardı. Değişme süreci kendi problemlerini de beraberinde getirdi.

[251] David Alexander, *Retailing in England during the Industrial Revolution* (1970), s. 234.
[252] Clapham, *Economic History*, C. I, s. 227.

Meselâ, demografik değişme çeşitli sosyal problemler yarattı. Nüfusun büyük artışı, insanların daha seyrek yerleşmeye göre planlanmış şehir merkezlerine yığılması demekti. 1770 de İngiltere ve Galler'in nüfusu artmaya başlamıştı, fakat 7 milyondan fazla değildi. 1851 de ise 18 milyona yakındı. Onsekizinci yüzyıl ortasında 5,000 ve daha fazla nüfuslu yerleşme merkezlerinde yaşayan nüfusun oranı, muhtemelen yüzde 16 dan fazla değildi. 1841 de ise oran yüzde 60 civarındaydı. 1841 ile 1851 arasında 1,800,000 insan daha (1760 ve 1770 lerin toplam şehir nüfusundan daha fazla) büyük şehirlere yığılmıştı.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında şehir merkezlerinde yaşayan insanların mutlak miktarlarından daha önemli bir husus, bu miktarlara doğal artışla ve göçle meydana gelen ilavelerdi. Pekçok sosyal problemi yaratan, zenginle yoksul arasındaki mesafeyi genişleten, insan emeğini ucuzlatan, böyle kalabalık bir nüfus için pis bir çevre meydana getiren bu durumdu. Büyük ölçüde köksüz insanlardan meydana gelen şehirler, kötülük ve suç için uygun bir ortam hâline gelmişti. 1851 de Londra ile İngiltere ve Galler'in büyük şehirlerinde yaşayan 3,5 milyon insandan yalnızca üçte biri yaşadığı şehirde doğmuştu. Bu Victoria döneminin başlarındaki gayri-şahsî, sağlıksız, aşırı rekabetçi şehirlerin gelişme hızı belediyelerin, şehirleşmenin fizik ve sosyal problemlerini çözme gücünü aşıyordu. Şehirlerin her boş alanına diğer bir ev sıkışıyordu. Toprak yolları ve açık lağımlarıyla büyük şehirlerin en kalabalık bölümlerinde yaşayan yoksul kesimin hayat şartları dehşet vericiydi; kolera ve tifüs salgınları çok sıktı. Bu salgınlar yoksul kesimle sınırlı değildi. Prens Albert 1861 de tifüsten ölmüştü. Fakat yoksulluk, Victoria döneminin ortaları toplumunun en ağır cezalara lâyık gördüğü bir suçtu. Kamu sağlığının gönüllü savaşçısı Chadwick 1840 larda Edinburgh, Glasgow, Liverpool, Manchester veya Leeds'in bodrumlarında oturan insanların hapishânelerdekinden daha kötü şartlarda yaşadıklarını belirtiyordu.

Sağlık şartları nasıl artan ve giderek merkezileşen bir nüfusun yarattığı baskı altında kaldıysa; eğitim şartları da aynı durumdaydı. Onsekizinci yüzyıl başlarının sanayi öncesi ekonomisinde yoksullar, esas olarak artan sayıdaki vakıf okullarında eğitim görüyorlardı. Meselâ, Hıristiyanlık Bilgisinin Geliştirilmesi Derneği 'tabiat ya da ailesi tarafından sabana, küreğe ya da el sanatlarına mahkum edilenler için' vakıf okulları tesis amacıyla 1699 da kurulmuştu. Bu kurum, 35 yıl içinde 'Papalığa karşı küçük garnizonlar' olarak planlanan 1,500 okulu ya kendisi kurdu ya da himâyesine aldı. Bu, Katolik ve Protestanları benzeri rakip kuruluşlar oluşturmaya sev-

ketti. Fakat Vakıf Okullar Hareketi'nin arkasındaki itici güç, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında hızını kaybetti. Onsekizinci yüzyılın geri kalan kısmında iki faktör millî eğitim sistemini artan bir ölçüde etkisi altına aldı. Bu faktörlerden birisi, artan doğum oranı ve azalan çocuk ölüm oranından kaynaklanan okul çağındaki nüfusun gösterdiği şişme, diğeri ise çocuk emeği için artan talepti. Onsekizinci yüzyılın sonlarında artık tek bedava eğitim alanı, öğrencilerin hafta içi çalışmalarını engellemeyen Pazar Okullarıydı. Bu okullar evlenme defterlerini imzalayabilen kadınların oranında tedricî bir gelişme sağlamış olabilirdi, fakat çalışan yoksul kesimin eğitim düzeyini önemli ölçüde yükseltici bir etki yapmış olması muhtemel değildir.

Elbette fabrika okulları da bulunmaktaydı. İlk fabrika köylerinin bazılarında aydın işverenler (meselâ Richard Arkwright) çocuk işçilerine okuma, yazma ve hesap temel eğitimi sağlıyordu. Peel'in Çırakların Sağlık ve Ahlakı Yasası (1802) ilk dört yılda çırakların 'tedbirli, uygun görülecek şahıslar' tarafından eğitilmesini şart koşmaktaydı. Fakat yasa etkili değildi. Fabrika Yasasının fabrika müfettişliğini kurduğu 1833 e kadar çocuk işçiler için eğitim yaygınlaşmadı. Daha sonra bile yapılan olumlu değişiklikler özellikle de ilk başlarda çoğunlukla önemsizdi. Meselâ ilk fabrika müfettişlerinden biri olan Leonard Harner'in rapor ettiği bir olaya göre, bir fabrikanın okulu 'kazana kömür atma ve ateşini canlandırma işine verdiği aralarda ders yapan bir ateşçi tarafından yönetiliyordu'.

Muhtemelen okur-yazar insanlara açılan ekonomik fırsatların artışı nedeniyle millî ölçüde eğitim düzeyi biraz yükselmesine rağmen; bazı bölgelerde ve işlerde onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında belirgin bir kötüleşme vardı. Cehaletle ilgili kanıtlar (evlenme defterlerini imzalayabilme ile ölçülen) İngiliz erkeklerinin çoğunluğunun 1750 de, kadınların çoğunluğunun ise 1840 larda okur-yazar olduğunu göstermektedir. 1840 da muhtemelen İngiliz erkeklerinin üçte birinden daha azı evlenme defterini imzalayamıyordu.[253] Ancak Lancashire bölgesi için okur-yazarlık düzeylerinin 1790 ların sonlarından 1830 ların başlarına kadar düştüğünü gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Bir gelişmenin başladığı 1830 ların sonları gibi ileri bir tarihte bile daha yüksek eğitim gören insanların iş imkanları da artmıyordu. Gerçek şuydu ki fabrika işi çoğu zaman evdekine göre daha az eğitim gerektiriyordu. Meselâ mo-

[253] R. S. Scholield, 'Dimension of Illiteracy, 1750-1850', *Explorations in Economic History* (1973).

torlu tezgahlarda çalışan dokuyucular arasında okur-yazar sayısı yerlerini aldıkları erkek dokuyucuların okur-yazar sayısının üçte birinden daha azdı.[254]

Sanayi inkılâbı, ekonomik olduğu kadar sosyal derin değişmeleri gerektirir. İlk sanayi inkılâbı, değişmenin ortaya çıkardığı problemlere karşı hazırlıksız bir toplum bulmuştu. Onsekizinci yüzyıl ortalarının Victoria dönemi insanları bir geçiş çağında yaşadıklarının bilincindeydiler. Onlar daima bundan bahsediyorlardı. Mill, modern hayatın belirgin özelliği olarak "insanların artık yaşadıkları yerde doğmamaları; fakat yeteneklerini kullanma, karşılarına çıkan fırsatların en elverişlisini değerlendirme ve kendilerine en arzu edilir görüneni gerçekleştirme serbestliğine sahip olmaları" gerçeğini belirtiyordu.[255] Sanayileşmenin yarattığı dehşeti tenkid edenler bile, geçiş konusunda iyimser bir görüş belirtiyorlardı. Onlar başarılarının -daha kalabalık nüfus, daha uzun demiryolu hatları, daha fazla miktarda kömür, daha fazla sayıda maden fırını, daha fazla ihracat v.s.- büyüklüğü ile fazlasıyla etkilenmişlerdi. Çağdaş dünyadaki diğer milletlerle tercihan mukayese ettikleri şey sınaî başarıydı. Onların maddî ilerlemenin önemini abartmaları şaşırtıcı değildir. Onların bazıları demiryollarını ahlakî ve fikrî gelişmenin bir aracı olarak görüyor; sınaî gelişmeyi savaşın sona ermesiyle alakalandırıyorlardı. Prens Albert, Büyük Fuarı 'tüm tarihin işaret ettiği büyük hedefi -insanlığın birliğinin gerçekleşmesi- başarmaya yönelik en muhteşem bir değişim döneminin' muşahhas bir kanıtı olarak görüyordu.[256]

Şüphe yok ki Victoria dönemi insanları bu konuda hayallerini biraz fazla işletiyorlardı, fakat onların bu hayal uçuşlarını uyaran maddî başarılar yeterince gerçekti. Ayrıca sanayi inkılâbı 1850 ye geldiğinde, eğitim ve teorik ilimle uğraşan insanlardan çok pratik işadamının eseri olan başarılar ortaya çıkmıştı. Büyük mucitler kendilerini ilgilendiren teknolojik problemlere tecrübî bir yaklaşımı benimsemişler ve teoriden ziyade deneyle çözümlerine ulaşmışlardı. İşadamları tek ölçüleri olan kazanmayı makul bir şekilde uygulamaya koymuşlardı. Aydın karşıtlığının Victoria dönemi düşüncesinin belirgin bir özelliği olması şaşırtıcı değildir. Huxley şöyle yazıyordu: "Pratik insanlar hâlâ taptıkları putun -bilimden çok pratiğe dayalı olma- geçmiş zenginliğin kaynağı olduğuna ve bunun müreffeh bir gele-

[254] Micheal Sanderson, 'Literacy and Social Mobilitiy in the Industrial Revolution', *Past and Present* (1972), s. 90.

[255] J. S. Mill, *The Subjection of Women* (1869), s. 31.

[256] Nakleden W. E. Houghton, *The Victorian Frame of Mind 1830-70* (1957) s. 43.

cek için yeterli olacağına inanıyorlardı. Bilimin bir spekülasyon çöplüğü olduğu düşüncesindeydiler. Teori ve pratik birbiriyle alakasız şeylerdi. Aklın bilimsel alışkanlıkları, günlük işlerin idaresinde bir yardımcı olmaktan ziyade bir ayak bağıydı." [257]

Yeni teknolojilerin dış rekabet yaratacak ölçüde diğer ülkelere yayılmasına kadar bu yerli felsefede yanlış bir taraf görünmüyordu. Başarıyı İngiliz sanayi kaptanlarının dünya pazarlarından aslan payını alması, maliyetlerini düşürmeleri ve kârlarını yükseltmeleri ile ölçersek; onlar, işlerini nasıl yöneteceklerini biliyorlardı. Fakat yabancılar yalnızca taklid etmekle kalmayıp yeni teknikler geliştirmeyi başarınca, teknik değişme teorik bilimde gelişmeye bağlı hâle gelince -kimya sanayii, elektrik mühendisliği gibi sanayilerin doğuşuyla demir ve çelik sanayilerindeki gelişmeler- İngiliz müteşebbisi kıtadaki rakiplerinin gerisinde kalmaya başladı.

Hayatî kararları alan üst yöneticiler sanayi inkılâbının etkisiyle en az değişme gösteren kesimdi. Kitson Clark'a göre: "Onsekizinci yüzyıl toplumun üst kademesinde, Victoria dönemi İngiltere'sinin sosyal yapısını taşıyan her yerde olduğu gibi, ısrarlı ve kendine güvenli şekilde gecikmeli olarak yaşandı. 1750 lerden gelen bir seyyah 1850 lerin İngiltere'sinde hayret edilecek çok, fakat korkulacak hiçbirşey bulamayacaktı. Makinaları, fabrikaları ve onların patronlarını, meşgul kalabalıkları ve gazeteleri garip ve rahatsız edici bulacaktı. Fakat toplumun tepesinde olduğu düşünülenlere ulaştığı zaman kendisini haklı olarak evinde hissedecekti. Onların pekçoğu tanıdığı insanların torunları olacak ve onların düşünceleri ve alışkanlıkları kendisine hiç de yabancı gelmeyecekti." [258]

Orta sınıflar yeniden düzenlenen parlamentoda temsil ediliyordu, fakat onlar politik kararlar üzerinde etkili değillerdi. Bagehot 1859 da 'kabine bakanlarının hemen hemen kesintisiz bir dizi şeklinde kendileri büyük toprak sahibi ya da doğum veya evlilik yoluyla büyük toprak sahipleriyle yakından alakalı kişilerden geldiğine' işaret ediyordu. [259] 1847 de Avam Kamarasında koltuklarını patronlarına borçlu olan seksenden fazla üye bulunuyordu. Demokrasinin işlediği alanlarda bile, o garip şekiller alıyordu. "Malton gibi belediye vergisi alma imtiyazına sahip özel mülkiyet altındaki bir kasabada işçiler oturdukları kiralık yoksul evlerini yalnızca oy haklarına borçluydular. Bunların oyları kiracılık bağlarından değil de

[257] T. H. Huxley, *Science and Culture and Other Essays* (1881), ss. 3-4.
[258] Kitson Clark, *The Making of Victorian England*, s. 206.
[259] W. Bagehot, *Essays on Parliamentary Reform* (1883), s. 209.

rüşvet olarak kiralarının ödenmesinden dolayı Earl Fitzwilliam'a gidiyordu."[260] Gizli oy yasası 1872 de oylamayı gizli hâle getirinceye kadar toprak sahipleri ve işverenler geçimleri için kendilerine bağımlı olan insanların oylarına güvenebilirlerdi. Bu tarihten çok daha sonraları da elbette hürmetkâr toplum geleneği, mahallî aristokrasinin mahallî seçimlerde önemli ölçüde etkili olmasını sağladı. Rüşvetin mümkün olması, etkin politik gücün tamamiyle kapalı bir sınıfla sınırlı olmaması anlamına geliyordu. Fakat bunun yeni bir tarafı yoktu. Onsekizinci yüzyılın henüz reforma uğramamış parlamentosunu tartışırken Namier kasaba yöneticilerinin suistimallerini belirterek bunu 'İngiliz hürriyetinin ve bağımsızlığının bir işareti' şeklinde yorumluyordu. "Çünkü bir kişinin zorla elde edebileceği bir şey için rüşvet vermesi sözkonusu olamazdı."[261]

Ancak 1850 de millî ekonomik politikayla ilgili kararların büyük çoğunluğunun kendileri soylu sınıfın üyesi olmasalar da siyasî güçlerini büyük çiftlik sahiplerine borçlu olan kişiler tarafından alındığı yine de doğruydu. Bu kişiler pek fazla değildi. 1871 de İngiltere'de toprak mülkiyeti üzerine yapılan bir soruşturma, toprakların yarısına yakın kısmının 7,400 kişiye ait olduğunu göstermekteydi. İngiliz tarımının altın çağını yaşadığı bu safhada, bunların krallığın en zengin insanları olduğunu düşünmek yerinde olacaktır. Servetlerini sanayi ve ticaretden sağlayanlar bile, çiftlikler satın alarak toplumdaki ekonomik ve sosyal pozisyonlarını güçlendirme yoluna gitmekteydiler. "Böylece yüzyıl ilerledikçe, toprak sahipleri arasında topraklarını satın almadan önce servet sahibi olmuş Peel'ler, Arkwright'lar, Baring'ler, Strutt'lar ve diğer ailelere rastlanabilirdi. Onların pekçoğu eski sosyal sisteme kısmen ya da tamamen intibak ettirilmişlerdi."[262] Namier'in onsekizinci yüzyıl ortası için söylediği ondokuzuncu yüzyıl ortası için de aynı ölçüde doğruydu: "Ticaretde (ya da sanayide) biriktirilen servet, topraklara yatırıldı ve Avam Kamarasındaki sandalyeleri korumak için kullanıldı. Çünkü her ikisi de sahiplerini daha yüksek bir sosyal tabakaya yükseltiyordu."[263] Toprağa yapılan yatırımın kazancının yalnızca tarımın getirdiklerine bağlı kalmayıp sanayileşme süreciyle yakından alakalı hâle gelmesi -kömür madenlerinin mülkiyet hisselerinin ya da demiryolu veya şehirleşme nedeniyle toprak değerlerinin yükselmesi şeklinde- sanayileşme sürecinin ilerlemesinde ve sanayi inkılâbının hızlanma-

[260] F. M. L. Thompson, *English Landed Society in The Nineteenth Century* (1963), s. 205.
[261] Lewis Namier, *England in the Age of the American Revolution* (1930), s. 4.
[262] Kitson Clark, *The Making of Victorian England*, s. 215.
[263] Naimer, *England in the Age of the American Revolution*, s. 10.

sında toprak soylularının menfaati olması demekti. Millî düzeyde ekonomik politikayı şekillendirerek yeni sınaî devlete giden yolu hazırlayan, geveze orta sınıfların artan etkisinden çok bu hususta. Öte yandan İngiliz imalatçılarının nihaî amacı toprak sahibi hâline gelmek olduğu ölçüde, en yetenekli müteşebbislerin sınaî imparatorluklarının en yüksek düzeyine ulaşmadan emekliye ayrılmaları muhtemeldi. Meselâ, James Nasmyth emekli olduğu zaman yalnızca 48 yaşındaydı. Sir John Guest işlerini bırakarak, "çiftlikler ve bir Londra evi edindi ve fonlarını yeni yatırım yerine toplumdaki mevkiini korumaya yöneltti." [264]

Mikro-ekonomik düzeyde ise çoğu ekonomik kararları alanlar orta sınıflardı. Millî hasılayı arttıran onların teşebbüsleriydi; yerli mamuller için talebin büyük kısmını yaratan onların yükselen hayat seviyeleriydi; demiryollarını ve artan miktardaki dış yatırımın büyük bölümünü finanse eden onların tasarruflarıydı; Victoriacılığın özelliği olarak saydığımız zihnî tavırları şekillendiren puritan ahlak anlayışı ve aydın karşıtlığı onların eseriydi. Toplum içinde bu grubun bilinen önemi karşısında onların kimler olduğu ve 1850 dolaylarında toplumun ne kadarını meydana getirdikleri konusunda açık bir görüş belirlemeğe uğraşmak yararlı olacaktır.

1851 sayımının sonuçlarına dayalı bir tahmine dayanarak Dr. Erickson, bu kategoriye düşen yetişkin erkeklerin sayısının faal işgücünün yaklaşık yüzde 18 ine ulaşan 1,250,000 den daha az olduğunu hesaplamıştır. [265] Onların yaklaşık yarısı çeşitli ticarî işlerle uğraşıyorlardı. Bunlar tüccarı, bankerleri, satıcıları, mağaza sahiplerini ve ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin beyaz yakalılarını meydana getiren düşük ücretli tezgahtarları ve mağaza yardımcılarını kapsıyordu. Onların yaklaşık dörtte biri çiftçilerdi. Geri kalan dörtte biri ise ticaret ve sanayide meslek sahipleri, yöneticiler ve işverenlerdi. Mikro-ekonomik düzeyde temel ekonomik kararları alanlar işte bu tarım dışındaki profesyonel yönetici ve işveren grubuydu. Çoğu mucitlerin ve müteşebbislerin çıktığı grup da buydu. Onların sayısı 300,000 den fazla değildi.

Orta sınıf çoğunlukla okur-yazardı. 1850 de demiryolu sistemi erkek çocuklarını devlet okullarına göndermelerini kolaylaştırmasına rağmen bu tepedeki 300,000 insan mahallî okullarda eğitilmişti. Çelik imalatçılarının sosyal orijinleri üzerine yapılan bir araştırma, 1865 de önde gelen çelik imalatçılarının yalnızca yüzde 10 unun devlet okullarına gittiğini göster-

[264] Habakkuk, *American and British Technology in the 19th Century*, s. 234.

[265] C. Erickson, *British Industrialist, Steel and Hosiery 1850-1950* (1959), s. 234.

mekteydi.[266] 1850 de bu oran çok daha önemsiz düzeyde olmalıydı. Bir yüzyıl sonra üst düzeydeki iş idarecilerinin üçte biri devlet okullarında okumuştu. Ondokuzuncu yüzyıl ortasında önde gelen işadamlarının pek azı erkek çocuklarının eğitimini orta okul seviyesine kadar devam ettirdiler. Bunun sonucu ondokuzuncu yüzyılda İngiliz sanayiinin iş idarecilerinin eğitimlerini genellikle işte elde etmeleriydi. Çelik ve mühendislik kollarında onüç ondört yaşlarından başlayarak yedi yıllık bir çıraklık dönemi yaygındı. Dokuma alanında geleceğin iş idarecilerinin çıraklığı genel olarak ticarî bir eğitimden oluşuyordu. Bu, işadamlarının çocuklarını yöneticilik pozisyonları için eğitime başlattıkları alandı. İngiliz sanayii ondokuzuncu yüzyılın ortasında oldukça ihtisaslaşmış bir hâle gelmekteydi. Bu durum bir müteşebbisin faal olarak çeşitli imalat alanlarında, tarımda ve ticaretde aynı zamanda faaliyet gösterdiği yüzyıl öncesine göre çarpıcı bir farklılıktı. Kendi Kendine (1859 da yayınlandı) adlı en çok satan bir biyografi kitabında Samuel Smiles'ın tekrarladığı ve bir ölçüde yarattığı bir efsaneye rağmen, alt kademelerden iş idarecisi düzeyine yükselen veya teknik hünerine dayanarak servet sahibi olan insan örnekleri bile oldukça sınırlıydı. Başarılı İngiliz imalatçısı teknik hünerinden çok ticarî tecrübesi ile temayüz ediyordu. Çünkü ilk sanayi inkılâbında başarılı bir yenilik çoğu zaman bilimsel değil de pratik bir hünerdi ve sınaî bir ekonominin özelliği olan talepteki devrî dalgalanmalarda ayakta kalabilmek için gerekli gücü sağlayan başarılı ticarî işlerde kazanılan kârlardı.

2. HAYAT STANDARTLARI VE ÜRETKENLİK

1850 lerde sona eren yüzyılda İngiltere'de kişi başına üretimin yaklaşık iki buçuk katına çıktığı tahmin edilmiştir. Bu millî hayat standardının iki katından daha yükseğe çıkışı sonucunu doğurdu.[267] Bu tüm sanayilerin, toplumun tüm üyelerinin bu iyileşmeden pay alması demek değildi. Taşıma, dokuma ve demir imalatı gibi sanayilerde işçi başına ücretler oldukça yavaş yükselmesine ve fiyatlar, özellikle de ihraç mallarının fiyatları, süratle düşmesine rağmen; işçi başına üretim geçmiş tecrübelerin çok ötesine ulaştı. Büyük şehirlerde istihdamlarını genişleten bazı hizmet sektörlerinde geçimlerini sağlamaya çalışan insanların sayısı satışlardan daha hızlı büyürken üretkenlik muhtemelen düştü. Meselâ, binlerce insan Londra sokaklarında yiyecek satarak geçiniyordu ve birkaç yağmurlu gün onların

[266] *Ibid.*, s. 34.

[267] Deane ve Cole, *British Economic Growth*'daki sabit fiyatlarla kişi başına millî hasıla tahminlerine dayalıdır.

pekçoğunu açlığa mahkum ediyordu. Diğer pekçokları piyasa değerine sahip çöp ve sigara izmaritleri için nehirleri, lağımları ve hendekleri araştırarak güvensiz bir geçim yolu bulmuştu. Bunlar çöpçüler, yün toplayıcıları ve sokak çocuklarıydı. Kazançlı işler için geniş imkanlara sahip olan büyük şehirler, tam istihdam sağlayabileceğinden daha fazla insanı kendisine çekmişti ve bunlardan şanssız olanların hizmetleri herhangi bir şartla satılmaya hazır bekliyordu.

Gelir sağlayıcı bir servet olarak adalelerinden başka bir şeyleri olmayan büyük işçi yığınları, ticarî dalgalanmaların yukarı safhalarında şüphesiz babalarının ve dedelerinin ümit bile edemeyecekleri kadar iyi durumdaydılar. Fakat onların pekçoğu ticarî buhran, işsizlik ve çaresizlik getirdiği zaman yeni yoksulluk yasasının da katılığı karşısında atalarından çok daha kötü şartlara mahkum oluyorlardı. İşsizlik kabusu işlerini koruyanlar için bile ciddî bir tehlikeydi. İşleri olanlar (bu genişleyen ekonomide bunu çoğu zaman başardılar) atalarından daha fazla maddî eşya tükettiler, fakat fark hiç de çarpıcı değildi. Meselâ Phelps Brown'un inşaat ustalarının reel ücretleriyle ilgili hesaplamaları, 1850 lerde inşaatçıların reel ücretinin 1750 lerdeki meslekdaşlarından yalnızca yüzde 20 daha yüksek olduğunu göstermektedir.[268] 1848 de J.S. Mill, İlkeler adlı kitabında kasvetli bir şekilde şöyle yazıyordu: "Şimdiye kadar tüm mekanik icatların insanların günlük yükünde henüz bir azalma sağlayıp sağlamadığı şüphelidir."[269] Muhtemelen bu biraz mübalağalı bir ifadeydi. "Tamamiyle kendi kendine çalışan bir iplik eğirme makinasının idaresi, eski el iplik eğirme araçlarıyla çalışmaktan daha kolaydı. Motorla çalışan tezgahın işlemesi gürültülü ve hızlıydı. Fakat onda çalışmak otuz ve kırkların basit el tezgahı dokumasının sağlıksız, sürekli ve hareketsiz tekdüzeliğinden kesinlikle daha kolaydı."[270]

Öte yandan çoğu sanayi öncesi işçilerin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında yaygın olan işlerde olduğu kadar uzun bir süre çalışıp çalışmadıkları şüphelidir. 1847 tarihli On Saat Yasası 1820 ve 1830 larda normal çalışma gününün en iyi düzenlenmişlerinde bile 12 ile 12,5 saat arasında değiştiği dokuma fabrikalarında çalışma süresi üzerinde ilk gerçek etkisini gösterdi. Fakat 1847 Yasası tam olarak etkin değildi, çünkü kanunî günün sınırları 10 saati aşıyordu ve işçiler vardiya usûlü çalıştığından yasadan kaçmak ko-

[268] Phelps Brown ve Hopkins, 'Seven Centuries of Building Wages'.
[269] *Principles*, kitap II, bölüm V.
[270] Clapham, *op. cit.* C. II, s. 447.

laylıkla mümkün oluyordu. 1850 tarihli Fabrika Yasası dokuma işlerinde kadınlar için haftalık kanunî süreyi 60 saatle sınırlayarak 1847 yasasının açık noktalarını giderdi. O İngiliz hafta sonu tatilinin de başlangıcı oldu, çünkü Cumartesi öğleden sonra saat 2 de çalışmanın sona ermesi esasını getiriyordu. Fabrika sisteminin en fazla istismara açık olan dokuma işleri, bundan böyle en iyi düzenlenen kesim oldu. Çünkü kadınlar ve çocuklar için zorunlu hâle getirilen daha kısa süreli çalışma onlarla birlikte çalışan erkek işçilerin durumlarını da etkiledi. İnşaatçılar mevsime göre haftada 52-64 saat çalışıyorlardı. Londralı bir matbaa dizgicisi yıl boyunca haftada 63 saat çalışıyordu. Demir dökümcüleri ve mühendisler de aynı süre çalışıyordu. "Sürekli olarak daha uzun süre çalışılan işler; iş süresini istek ve ihtiyacın belirlediği her tür fazla çalışma; birbirini kovalayan 12 şer saatlik vardiyalar ve her tür olağanüstü hâl düzenlemeleri mevcuttu."[271] Tarih, düzenleme dışı kalan ağır işlerde kaç saat çalışıldığını kaydetmemektedir. Fakat haftada 70 saat çalışılan işler vardı. Bu süre işlerin iyi gittiği zamanlarda daha da artıyordu. İşlerin kötü gittiği zamanlarda ise işçiler işten atılıyordu. Ancak genellikle makinalaşmış ya da ağır işlerde 10 veya 10,5 saatlik çalışma süresi yaygındı. Bir makinanın kölesi olarak veya bir lokomotifin kontrolünde veya gazhanelerin, kimyevî madde mağazalarının, mühendislik işlerinin ya da çelik işleme fırınlarının zor ve çoğu defa tehlikeli görevlerinde 10 saat süreyle çalışma, işçinin kendi istek ve mizacına göre işin hızını ayarlayabildiği sanayi öncesi işlerde daha uzun süre yapılan çalışmadan daha sıkıcı olmalıydı. Yasaların iş saatlerini düzenlemekte etkin olduğu yerlerde işverenlerin buna tepkisi makinalarını hızlandırmak ve böylece makina işçilerinin yükünü yoğunlaştırmak oldu. Ekonomik hayatın hızındaki bu artış dinlenme imkanlarını daralttı ve bir gerilim kaynağı yarattı. İntihar oranlarının ondokuzuncu yüzyıl ilerlerken muhtemelen artmış olması şaşırtıcı değildir. 1851 tarihli Edinburg Review'de bir yazar şu gözlemde bulunmaktaydı. "Varolma mücadelesi hiçbir şekilde aşağı kademelerle sınırlı değildir. Tüm toplumda hepimiz çok erken çalışmaya çağrılıyor ve çok sıkı ve uzun süre çalışmaya zorlanıyoruz. Üzücü bir şekilde çok hızlı yaşıyoruz."[272] Şehir idareleri bile Clapham'ın ifadesiyle 'Lloyds kadar kapitalist bir kuruluş gibi' Cumartesi öğleden sonraları açık kalıyordu.

Öyle görünmektedir ki işçi sınıfları 1850 de sanayi öncesi zamanların yoksul işçilerinden daha fazla kazandıysa ve harcadıysa bunun karşılığını

[271] *Ibid*, s. 448.

[272] W. R. Grey, 'England as it is', *Edinburgh Review* (1851), s. 325.

yoğunlaşan iş yüküyle ödedi. Sanayi inkılâbı, onlara daha sıkı çalışarak daha fazla kazanma imkanını sağladı. 1850 ye kadar henüz onlara karşılıksız bir şey vermiş değildi. Daha yüksek nakdî gelirler ve (yiyecek için olmamakla birlikte) mamul mallar için daha düşük fiyatların karşısına daha uzun ve sıkı çalışma sürelerinin yarattığı hoşnutsuzluğu koyarsak dengenin işçilerin lehine değiştiği şüphelidir. Onların pek çoğu için bu şartlar altında yaşanan bir hayat yalnızca kuvvetli içkilerle sarhoş olarak çekilebilirdi. Alkolizm, yolaçtığı rezaletler ve acımasızlıkla birlikte ondokuzuncu yüzyıl ortasında -tıpkı yüzyıl önce cin düşkünlüğü çağında olduğu gibi- İngiliz hayatının temel özelliklerinden biri oldu. Sert içki, demiryolu inşacılarının şikayetlerinde olduğu gibi işverenler için sayısız problemlerin kaynağıydı ve parlamento seçimlerinin sonucu üzerinde önemli etkide bulunuyordu. O, toplumun sınıfları arasına, saygı değer ve aşağı kesimler arasına, zengin ve yoksul arasına onsekizinci yüzyılda olmadığı kadar belirgin bir şekilde kesin ve katı bir çizgi çekti.

1850 de İngiliz halkının hayat standardı bir yüzyıl öncesine göre ortalama olarak daha yüksekti ve çok daha farklılaşmıştı. Aynı zamanda daha çok sayıda insan (nüfusun daha küçük bir kısmı da olsa) için daha riskli ve çekilmez hâle gelmişti. Pekçoğu içinse daha fazla emek harcama karşılığında kazanılmıştı. Sanayi öncesi toplumun işçilerinin çalışma saatlerini mevsimler, hava durumu, gündüz ve gece süresi ile toplumun daha zayıf üyelerine (meselâ kadınlar ve çocuklar) açık sınırlı sayıdaki kazançlı iş imkanları belirliyordu. Onların boş zamanları, değersizliklerinin sebebi bu olmasa da her zaman kendi tercihlerinin sonucu değildi. Bir sanayi toplumunda çalışma, üretim için pazar imkanı bulunduğu sürece bütün bir yıl ve gece boyunca devam edebilir. Hünersiz ve oldukça zayıf eller için kazanç getirici işler mevcuttur. Fakat artan ve şehirleşen bir nüfusun, cahil ve organize olmamış bir işgücünün varlığı karşısında tipik bir sanayi müteşebbisinin hizmetine hazır bekleyen hünersiz ve tesadüfî işgücü arzı, talebi normal olarak aşacaktı. Bu yüzden canlanma dönemlerinde çoğu işçiler ya acımasız şekilde uzun saatler çalışmaya ya da tehlikeli biçimde hızlanmış üretim süreçleriyle ve makinalarla başa çıkmaya zorlanabilirdi. Buhran dönemlerinde ise yüksek bir işsizlik riski altındaydılar ve çaresizlikten yalnızca yetersiz ve çoğu defa zalimce yönetilen yoksulluk yardımı sistemiyle kurtulabiliyorlardı.

Diğer ülkelerdeki çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında İngiliz insanı sanayileşmenin bir sonucu olarak daha zengin ve değişik bir hayat standardından yararlandı. Ortalama millî gelir tahminleri onların dünyanın en

müreffeh insanları olduğunu göstermektedir. Öte yandan onların pekçoğu aşırı kalabalık ve sağlıksız şehir şartlarında yaşıyorlardı. Bunların reel hayat standartları, nakdî ücretleri biraz daha düşük olan Kuzey Amerikalı ve Avusturalyalı çağdaşlarından daha kötüydü. Kişi başına millî hasıla itibariyle ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar bir bütün olarak alındığında Birleşik Devletlerin düzeyi Birleşik Krallığın gerisindeydi. Ancak New England ve Orta Atlantik Eyaletlerinde, Amerikalılar 1850 lerde muhtemelen öne geçmişlerdi. Ayrıca Amerikan işgücü kıt olduğundan çoğu zaman daha iyi çalışma şartları isteme imkanına sahipti. "Göçmen sözcüğü daha yüksek ücretlerin muhafazasında makinaların etkisinden çok işçinin yükünün hafiflemesini ifade eder."[273]

3. BÜYÜME ORANLARI

Sanayileşmiş bir ekonominin sanayi öncesi bir ekonomiden ayrıldığı üçüncü nokta, onun büyüyen ve değişen bir ekonomi olmasıdır. Nüfus, millî hasıla ve kişi başına gelirler sanayi öncesi dönemde olduğundan daha hızlı bir şekilde ve sürekli olarak büyüyordu. Ancak büyüme tek tip bir süreç değildir. Daha 1850 lerde gecikmenin ortaya çıktığı bazı alanlar bulunmaktaydı. Nüfus ondokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde on yıllık dönemler itibariyle yüzde 11 ile 14 arasında büyüdü, fakat en yüksek orana ikinci onyılda ulaştı. Sınaî üretimde doruk büyüme oranına 1820 ve 1830 larda ulaşıldı. İhracatta en yüksek oran İngiliz yerli üretim ihracatı hacmının on yıldan daha kısa sürede iki katından daha fazlasına yükseldiği 1848-56 döneminde gerçekleşti.

Reel millî hasılanın büyüme hızını iki faktör belirliyordu: modernleşen sektörlerde kazanılan hız ve kaynakların düşük verimli yavaş büyüyen sektörlerden yüksek verimli hızlı büyüyen sektörlere kayış temposu. Bu çerçevede, bir bütün olarak gayri safî hasılada en yüksek büyüme hızına, sınaî üretimin gecikmeli bir büyüme gösterdiği; fakat sanayi sektörünün, tarımdan işgücünün büyük kaçışı sonucu olarak artan ağırlığının ekonominin dengesini değiştirdiği onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaşılamadı. 1850 lere kadar tarımdan sanayiye, kırdan şehire göç nisbî bir değişmeydi. Tarımda işgücü hâlâ genişliyor, kırsal bölgelerdeki nüfus hâlâ büyüyordu. Sanki eski sanayi öncesi ekonomi, kalabalığını ve gücünü artan nüfusun yarattığı fazladan sağlayan sanayileşen ekonominin yanında aşağı yukarı dokunulmamış bir halde varlığını sürdürüyordu. Daha sonra

[273] Habakkuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century*, s. 110.

ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sanayi öncesi ekonomi çözülmeye başladı. Tarımla uğraşanların ve kırsal bölgelerde yaşayanların sayısı mutlak olarak da düşmeye başladı. Bundan böyle tam bir sanayi devletine doğru gelişme hızlı ve sınırsızdı. Yüzyılın sonunda ekonomide kalan sanayi öncesi boşluklar nadirdi.

Ancak ondokuzuncu yüzyılın ortasından önce, muhtemelen ilk çeyreğinin sonuna gelmeden, sanayileşme süreci İngiliz ekonomisini sürekli ekonomik büyümeye yöneltecek kadar ilerlemişti. İşgücüne yardımcı sermayenin hacmı işgücünün kendisinden oldukça daha hızlı büyüyordu ve uzun dönem eğilim işgücünün üretkenliğinde sürekli bir artış yönündeydi. Fakat bundan sonra büyüme sürekli olsa da ne hızlı ne de istikrarlıydı. Daha sonra sanayileşen ülkelerle karşılaştırıldığında -hatta sanayileşmeye ondokuzuncu yüzyılın sonundan önce başlayan Birleşik Devletler ve Almanya gibi ülkelerle karşılaştırıldığında- İngiliz büyüme hızı yavaş bir süreçti. Sermaye ve işgücü kaynaklarının süratle düşük gelirli tarım sektöründen sanayi ve taşımacılık gibi daha yüksek gelirli sektörlere kaymakta olduğu ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bile uzun dönem büyüme hızının yıllık yüzde 3 ün üzerine çıkıp çıkmadığı şüphelidir. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde İngiliz ekonomisi yıllık olarak yüzde 2 ile 3 arasında bir oranda büyümüş görünmektedir. Buna karşılık Birleşik Devletler'de 1839-1913 döneminde toplam üretimin büyüme oranı yıllık yüzde 4 ile 5 arasındaydı.

Elbette İngiliz büyüme oranının yavaşlığı kısmen bunun ilk sanayi inkılâbı olmasının kaçınılmaz sonucuydu. Yolaçan ateş çoğu zaman yavaştır. Öncünün yolunu izleyen ekonomiler yollarından bazı belirsizliklerin kaldırılmış olmasının avantajına sahiptir. Bir ülke sanayileşmeye geç başladığı ölçüde kabul edebileceği teknolojik bilgi hacmı daha geniş, kendinden önce gelenlerin başardığı üretkenlik seviyesine ulaşmak için katlanacağı zaman alıcı ya da boşa giden tecrübenin maliyeti daha azdır. Öte yandan bir alanda ilk olmanın dezavantajları kadar avantajları da vardır. Sanayileşen bir ülke için rekabetin tamamiyle mevcut olmadığı bir ortamda yeni pazarlar açmak daha kolay olmalıydı.

Ekonominin büyüme hızının bağlı olduğu üç ana faktör bulunmaktadır: işgücünün büyüme (ve gelişme) hızı, sermaye birikiminin hızı ve teknolojik değişme hızı. Bütün bu açılardan İngiliz ekonomisi daha sonra sanayileşen ülkelere göre oldukça yavaş gelişmiş görünmektedir. Nüfus artışı yıllık olarak yaklaşık yüzde 1,5 oranında büyüdüğü 1811-31 arasında en yüksek noktaya ulaştı. Fakat ondokuzuncu yüzyılın geri kalan bölümünde

yıllık değişme hızı yüzde 1.25 in altındaydı. İlk sanayi inkılâbından bu yana sanayileşen pekçok diğer ülkede yıllık yüzde 2 nin üzerinde artış oranlarına ulaşılmış ve bu sürekli olmuştur. Kuzey ve Güney Amerika'da olduğu gibi yüksek bir doğal artış oranıyla birlikte kuvvetli bir göç akınının olduğu bölgelerde işgücünün uzun dönem büyüme oranı yıllık olarak yüzde 2.25 in üzerindeydi.

İngiliz ekonomisi yüksek bir yatırım yapma eğilimine de sahip değildi. Nitekim onun toplam sermaye stoku süratle genişleme göstermedi. Ülkenin sermaye stokunun 1780-1830 döneminde toplam gelirinden biraz daha hızlı, demiryolu çağında ve özellikle de 1830-1860 döneminde belirgin şekilde daha hızlı büyümüş olması muhtemeldir. Fakat sanayileşme sürecinin hiçbir safhasında sermaye teşekkülü millî gelirin yüksek bir oranını oluşturacak şekilde büyümedi. Net yeni yatırımların, 1850 lere kadar safî millî hasılanın yüzde 10 undan daha fazlasını meydana getirecek bir ortalama oranda seyredip seyretmediği şüphelidir. Ayrıca 1850 lere kadar İngiliz millî gelirinden yapılan yeni yatırımların artan bir oranı dışarı gidiyordu. Bu dış yatırımlar İngiliz yatırımcıları için gelir sağlamalarına ve İngiliz ihracatçıları için pazar yaratmalarına rağmen; millî ücret bordrosuna ya da İngiliz sanayilerindeki fizik sermaye stokuna, yatırımın ülke içinde yapılması halinde yapacağı ölçüde doğrudan ilavede bulunmadı.

Teknik gelişme de daha sonraki sanayileşmelerle karşılaştırıldığında İngiliz sanayi inkılâbında daha yavaş bir hızla oldu. El çıkrığından enerjiyle çalışan iplik yapma makinalarına ve odun kömürüyle ateşlenen fırınlardan kok kömürüyle ateşlenen fırınlara geçiş, onsekizinci yüzyılın son çeyreğindeki hayatî icatlardan sonra oldukça süratli oldu. Anahatlardaki demiryolları 1830 ların başlarında ekonomik avantajları görüldüğü zaman yirmi otuz yıl içinde döşendi. Ne var ki bunlar tipik olaylar değildi. İngiliz sanayii değişmeye hazırlığından çok, metodlarını modernleştirirken gösterdiği yavaşlıkla dikkati çekmişti. Cartwright enerjiyle çalışan tezgahını 1780 lerde ortaya koydu, fakat onun pamuklu sanayiinde el tezgahının etkin olarak yerini alması için 60 yıl geçti. Diğer dokuma sanayilerinde genel şekilde kullanılması ise daha da uzun bir süre aldı. 1850 ler gibi ileri bir tarihte bile dokuma fabrikalarında kullanılan buhar gücü yalnızca 108,000 beygir gücü civarındaydı. 1839 larda ise bu rakam yaklaşık 75,000 idi. Bu, her iki tarihte İngiliz dokuma fabrikalarında kullanılan buhar enerjisinin her beygir gücü birimi başına beş ile altı arasında işçi düştüğünü göstermektedir. 1850 lerin sonlarına ve 1860 lara kadar dokuma fabrikaları tüm ölçeklerde buhar gücüne dönmeye başlamamıştı. 1871

de bile dokuma fabrikalarındaki buhar enerjisinin her beygir gücü birimi başına kabaca iki işçi bulunuyordu. Watt'ın patentinin sona ermesi ve İngiliz üreticisinin buhar motorunu benimseme ve uygulama imkanına sahip olmasının üzerinden yarım yüzyıl geçmesine rağmen ondokuzuncu yüzyılın ortasında buhar gücünden dokuma fabrikaları, madenler, demir imalathaneleri ve demiryolları dışında hâlâ nadir olarak yararlanılıyordu.

Öte yandan Amerikan teknik yaratıcılığı, Amerikan imalatçılarının dünya piyasalarında İngiliz imalatçılarıyla rekabete başlamasından önce bile çağdaş insanlar için bariz bir durum olmaya başlamıştı. 1851 de düzenlenen Büyük Fuar'a gelindiğinde "aydın insanlar bir Amerikalının elle yapılan sıkıcı ve pahalı işlemlerin makinayla yapılması konusunda bir İngilize göre daha şanslı olduğunu bilmekteydi."[274] Amerikalılar kıt işgüçleri ve göçmen bir toplumun özelliği olan müteşebbis tutumlarıyla emekten tasarruf sağlayıcı gelişmeleri kabule istisnaî bir ölçüde yatkındılar. "Ondokuzuncu yüzyılda dokuma sanayiinde bazı yenilikler İngiltere'de yapıldı, fakat esas olarak A.B.D. de pratik olarak uygulandı ve geliştirildi."[275]

1859 da dikiş makinalarının ortaya çıkışından on yıldan daha az bir süre sonra Birleşik Devletler'de yaygın giyim sanayiine sahip İngiltere'dekinin beş katı daha fazla sayıda dikiş makinası işlemekteydi. Amerikalılar makinalaşmaya daha kolay uyum sağladılar. Çünkü hem onların emekten tasarruf sağlayıcı metodları kabul etmek için daha önemli nedenleri vardı; hem de uzun bir sınaî geleneğin kökleşmiş muhafazakarlığından nisbeten daha uzaktılar. Almanlar yeni teknolojiler geliştirmeye daha hazır durumdaydılar. Çünkü Prusya eğitim politikası, onlara ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında doğan yeni sanayilerin -meselâ kimya ve elektrik sanayileri- gerektirdiği gönüllü araştırmacılar ordusunu sağlamıştı. 1856 da Perkin adlı genç bir İngiliz kimyacısı (İngiltere'nin bol olarak sahip olduğu bir doğal kaynaktan) kömürden (İngiltere'nin dokuma sanayii için büyük miktarlarda ihtiyaç duyduğu) boya maddesi elde etme metodunu tam anlamıyla bir tesadüf sonucu olarak keşfettiği zaman, bu keşiften yeni bir sanayi yaratan Almanlar oldu. 1879 da bu alanda onlar İngiliz üretiminin dört katını elde ediyorlardı.[276]

[274] Clapham, *Economic History*, C. II, s. 12.
[275] Habakkuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century*, s. 120.
[276] D. S. L. Cardwell, *The Organization of Science in England* (1957), s. 79 ve 105.

Mütevazî bir teknik gelişme hızının sonucu ekonominin üretkenliğinde düşük bir gelişme oranıydı. Eğer ondokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde toplam millî hasıla yüzde 2 ile 3 arasında büyüdüyse; kişi başına üretim, yüzyılın ilk yarısında yalnızca yüzde 1.5 ve yüzyılın ikinci yarısında yüzde 2.5 den daha düşük bir hızla büyümüş demekti. Yıllık olarak yüzde 1.5 lik bir büyüme oranı yarım yüzyıldan biraz daha kısa bir sürede üretgenliğin iki katına çıkması anlamına gelir ki bu çok büyük bir gelişme hızı değildir. Yıllık olarak yüzde 2.5 lik bir oranda bile iki katına çıkma hemen hemen bir nesilde mümkün olacaktı. İngiliz ekonomik hayatının büyük bir bölümü hâlâ sanayi inkılâbından etkilenmemişti. Meselâ özel ve ev işi hizmetlerde çalışan insanların sayısı Birinci Dünya Savaşına kadar mutlak miktar olarak büyümeye devam etti. İşgücünün her altı ya da sekiz üyesinden birinin bu işlerde uğraşması, gerek yenilik yapmak gerekse toplumun sermaye donanımına ilavede bulunmak yönündeki teşebbüs gücünü azaltıcı nisbî bir işgücü bolluğu olduğunu gösteriyordu.

Son olarak sanayi inkılâbı döneminde İngiliz ekonomisinin büyüme sürecinin diğer özel ve önemli bir boyutu dikkate değerdir: Bu onun gerek hammadde girdileri ve gerekse nihaî talep için uluslararası ekonomiye olan bağımlılık derecesiydi. 1750 ile 1800 arasında ülke içine yapılan ithalat kabaca üç katına çıkarken; hem reel gayri safî millî hasıla; hem de ülke içi üretimden yapılan ihracatın hacmı kabaca iki katına çıktı. 1800 ile 1850 arasında gayri safî millî hasıla ve ithalat reel olarak üç buçuk katına çıktı. Buna karşılık ülke içi üretimden yapılan ihracat, reel olarak yaklaşık altı buçuk katına; nakdî olarak ifade edildiğinde bundan biraz daha düşük bir orana yükseldi (çünkü artan verimlilik İngiliz mamullerinin fiyatlarını düşürmeye imkan veriyordu). Uluslararası ekonomiyle olan bağ, ilk sanayi inkılâbının oldukça küçük nüfuslu ve dar bir doğal kaynaklar temeline sahip bir ülkede kendiliğinden gelişebilmesinin ana nedenidir. Bu bağın artan gücü yatırım ve yenilik yapma eğiliminin düşüklüğüne yolaçtı. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında İngiliz sanayi müteşebbislerini diğer sanayileşen ülkelerdeki rakiplerinden farklı kılan bu durumdu. Çünkü uluslararası piyasaya aşırı bağımlılık ekonomik tahminlerdeki belirsizliği ve bundan dolayı da yeni sabit sermaye cihazlarına ve teknolojik değişmeye yatırım yapmanın riskini arttırır.

Özetle bol işgücüyle, sınırlı ve tükenebilir toprak ve diğer doğal kaynaklar mirasıyla, mütevazî tasarruf ve yatırım yapma eğilimiyle ve ekonomik gelişmeyi özel teşebbüsün serbest faaliyetine terketmeyi tercih eden hükümetiyle İngiliz ekonomisi, daha sonra sanayileşen çoğu ülkelere göre

oldukça düşük bir büyüme potansiyeliyle sanayi inkılâbını başardı. Kolay başarıyla geçen birkaç onyıl müteşebbisleri hızlı değişmelerden kaçabileceklerine inanmaya sevketti. 1851 tarihli Fuara gelindiğinde İngiliz mamulleri ve İngiliz makinaları teknolojik olarak birkaç özel alan dışında diğer ülkelerden üstündü. Fakat izlemek için açık bir örneğe, yatırım ve yenilik yapma konusunda daha güçlü saiklere sahip olan ve daha hızlı büyüyen rakiplerinin, maliyetleri düşürmeye ve böylece dünya piyasalarındaki kesin tekelini tehdit etmeye hazır olma konusunda onu aşmaya başlaması yalnızca bir zaman meselesiydi. Bu rakipler, sanayileşme sürecine aktif olarak yardımcı olmaya hazır hükümetler buldukları zaman -bu yalnızca tarife politikasını yerli üreticilerin menfaatine kullanma ölçüsünde bile olsa- İngiliz sınaî üstünlüğünün son bulması kesin olarak ortadaydı.

BİBLİYOGRAFYA

Bu bibliyografya, sanayi inkılâbıyla ilgili yayınların tam bir listesi değildir. Amaç bu kitapta ele alınan konular üzerinde öğrencilere ek okuma listesi sunmaktır. Listede günümüzdeki tartışmalarla ilgili makale derlemelerine ve tenkid çalışmalarına özel bir ağırlık verilmiştir. Kitapların büyük bir kısmı özel bölümlerinde gösterilmiş; fakat bütün bölümlerle ya da birkaç bölümle ilgili olan kitaplar, genel araştırmalar başlığı altında toplanmıştır. Genel araştırmalar kısmındaki kitaplar, bölümlerle ilgili kitaplar arasında tekrar yeralmamıştır.

GENEL ARAŞTIRMALAR

1. Millî ölçüdeki çalışmalar

Ashton, T.S. *The Industrial Revolution, 1760–1830* (1968).

_____ *The Eighteenth Century* (1955).

Brown, M. 'Towards an endogenous explanation of industrialization', *Social Research* (1966).

Clapham, J. H. *An Economic History Of Modern Britain,* c. I (1939).

Deane, Phyllis ve Cole, W. A. *British Economic Growth 1688-1959* (1962).

Flinn, M.W. *Origins of the Industrial Revolution* (1966).

Hartwell, R. M. (ed.). *The Causes of the Industrial Revolution in England* (1967).

Hobsbawm, E. J. *Industry and Empire: an Economic History of Britain since 1750* (1968).

Landes, D. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750* (1969), s. 277.

Mantoux, P. *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century* (12. baskı 1961), önsöz: T.S. Ashton.

Mathias, P. *The First Industrial Nation* (1969).

Perkin H. J. *The Origins of Modern English Society 1780–1880* (1969).

Pressnell, L. S. (ed.). *Studies in the Industrial Revolution* (1960).

Thompson, A. *The Dynamics of the Industrial Revolution* (1973).

2. Bölgesel çalışmalar

Barker, T. C. ve Harris, J. R. *A Merseyside Town in the Industrial Revolution: St Helens* (1954).

Chambers, J. D. *Nottinghamshire in the Industrial Revolution* (1932).

_____ 'The Vale of Trent 1760-1800', *Economic History Review Supplement,* no. 3 (1957).

Court, W. H. B. *The Rise of The Midland Industries 1600-1838* (1938).

Dodd, A. H. *The Industrial Revolution in North Wales* (1933).

Hamilton, H. *The Industrial Revolution in Scotland* (1932).

_____ *Economic History of Scotland in the Eighteenth Century* (1963).

John A. H. *Industrial Development of South Wales 1750–1850* (1950).

Marshall, J. *Furness in the Industrial Revolution* (1958).

Rowe, J. *Cornwall in the Age of the Industrial Revolution* (1953).

3. Sektör çalışmaları

(Pamuklu, demir, taşıma ve tarım gibi belirli sektörlerle ilgili özel bölümünde belirtilenler dışında)

Ashton, T. S. ve Sykes, J. *The Coal Industry of the Eighteenth Century* (1959).
Coleman, D. C. *The British Paper Industry 1495–1860* (1958).
Crump, W.B. *The Leeds Woollen Industry 1780–1820* (1931).
Clow, A. ve N. L., *The Chemical Revolution* (1952).
Haber, L. F. *The Chemical Industry during the Nineteenth Century* (1958).
Hamilton, H. *English Brass and Copper Industries to 1800* (1926).
Heaton, H. *The Yorkshire Woollen and Worsted Industries from the Earliest Times to the Industrial Revolution* (1920).
Lipson, E. *History of the Woollen and Worsted Industries* (1921).
Mathias, P. *The Brewing Industry in England 1700–1830* (1959).

BÖLÜM 1.

BAŞLANGIÇ NOKTASI

Alexander R. M. 'Economic Growth in England before the Industrial Revolution', *Journal of Economic History* (1969).
Ashton T. S. *An Eighteenth Century Idustrialist* (1939).
Briggs, A. *The Age Of Improvement* (1959).
Brown, E. H. Phelps ve Hopkins, Sheila V. 'Builders' Wage-rates, Prices and Population', *Economica* (1959).
Clark, P. ve Slack, P. (ed.). *Crisis and Order in English Towns 1500–1700* (1972).
Coleman, D. C. 'Industrial Growth and Industrial Revolutions', *Economica* (1956).
Deane, Phyllis. 'The Long Term Trends in World Economic Growth', *Malayan Economic Review* (1961).
Habakkuk, H. J. 'The Historical Experience in the Basic Conditions of Economic Progress', *Economic Progress,* ed. L. Dupriez (1955).
Hicks, Sir J. *A Theory of Economic History* (1969).
John, A. H. 'Aspects of English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century', *Economica,* c. XXVIII (1961), s. 19.
King, Gregory. *Two Tracts,* ed. George E. Barnett (Baltimore, 1936).
Laslett, P. *The World We Have Lost* (1965).
Lewis, W. A. *Theory of Economic Growth* (1955).
Marshall, Dorothy. *English People in the Eighteenth Century* (1956).
Mathias, P. 'The Social Structure in the Eighteenth Century: a Calculation by Joseph Massie', *Economic History Review* (1957).
Mendels, F. F. 'Proto-industrialization, The First Phase of the Industrialization Process', *Journal of Economic History* (1972).
Nef, J. 'The Progress of Technology and the Growth of Large-scale Industry in Great Britain 1540–1640', *Essays in Economic History,* ed. E. M. Carus-Wilson, c. 1. (1954).
_____ 'The Industrial Revolution Reconsidered', *Journal of Economic History* (1943).
Rostow, W. W. *The Stages of Economic Growth* (1969).
Smith, Adam. *The Wealth of Nations* (1776).
Supple, B. A. 'Economic History and Economic Underdevelopment', *Canadian Journal of Economics and Political Science* (1961).

Young, Arthur, *Travels in France*, ed. Maxwell (1929).
_____ *Political Arithmetic* (1774).

BÖLÜM 2.

DEMOGRAFİ İNKILÂBI

Chambers, J. D. 'Population Change in Nottingham, 1700–1800', *Studies in the Industrial Revolution*, ed. L. Pressnell (1956).
Flinn, M. W. *British Population Growth 1700–1850* (1970).
_____ (ed.). *Scottish Population History* (1977).
Glass, D.V. ve Eversley, D.E.C. (ed.). *Population in History* (1965).
Habakkuk, H. J. *Population Growth and Economic Development since 1750* (1971).
Helleiner, K. 'The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution', *Cambridge Economic History of Europe, IV* (1967).
Hollingsworth, T. H. 'The Demography of the British Peerage', *Population Studies* (1964).
Jones, E. L. ve Mingay, G. E. (ed.). *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution* (1967).
McKeown, T. C. ve Brown, R. G. 'Medical Evidence Related to English Population Changes in the Eighteenth Century', *Population Studies* (1955).
McKeown, T. C., Brown, R. G. ve Record, R. G. 'An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe', *Population Studies* (1972).
Shrewsbury, J. F.D. *A History of Bubonic Plague in the British Isles* (1970).
Wrigley, E.A. 'Family Limitation in Pre-industrial England', *Economic History Review* (1966).
_____ *Population and History* (1969).

BÖLÜM 3.

TARIM İNKILÂBI

Chaloner, W.G. 'The Agricultural Activities of John Wilkinson, Ironmaster', *Agricultural History Review* (1957).
Chambers, J. D. 'Enclosure and the Small Landowner', *Economic History Review, C. V* (1953).
Chambers, J.D. ve Mingay, G.E. *The Agricultural Revolution 1750-1880* (1966).
Collins, E.J.T. 'Harvest Technology and Labour Supply in Britain 1790–1870', *Economic History Review* (1969).
Drummond, J. ve Wilbraham, A. *The Englishman's Food* (1957).
Ernle, Lord. *English Farming Past and Present* (1961) Ed. G.E. Fussell ve O.R. Macgregor.
W.G. Hoskins, *The Midland Peasant* (1957).
Hunt, H.G. 'Landownership and Enclosure 1750–1850', *Economic History Review*, C. XI (1959).
Jones, E. L. (ed.). *Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815* (1967).
Kerridge, E. *The Agricultural Revolution* (1967).
Mingay, G.E. *English Landed Society in the Eighteenth Century* (1963).
_____ *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution* 1967).
O'Brien, P. K. 'Agriculture and the Industrial Revolution', *Economic History Review* (1977).

Parker, R. A. C. 'Coke of Norfolk and the Agrarian Revolution', *Economic History Review,* C. VIII (1955).
Payne, F.G. 'The British Plough : Some Stages in its Development', *Agricultural History Review* (1957).
Salaman, R. N. *History and Social Influence of the Potato* (1949).
Stater, Gilbert. *The English Peasantry and the Enclosure of the Common Fields* (1907).
Thirsk, J. *English Peasant Farming* (1957).
Trow-Smith, R. *A History of British Livestock Husbandry 1700–1900* (1959).

BÖLÜM 4.

TİCARET İNKILÂBI

Ashton, T.S. *Economic Fluctuations in England 1700–1800* (1959).
Berrill, K.E. 'International Trade and the Rate of Economic Growth', *Economic History Review, C. XII* (1960).
Clark, G.N. *Guide to English Commercial Statistics 1696–1782* (1938).
Cole, W.A. 'Trends in Eigteenth Century Smuggling', *Economic History Review,* C. X (1958).
Davis, Ralph. 'English Foreign Trade, 1770–1774', *Economic History Review,* C. XV (1962).
Hecksher, E. *Mercantilism* (1955).
Imlah, A. H. *Economic Elements in the Pax Britannica* (1958).
Jenks, L. H. *The Migration of British Capital to 1875* (1927).
Letiche, J. M. *Balance of Payments and Economic Growth* (1959).
Minchinton, W.E. (ed.). *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (1969).
Ramsay, G. D. *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence* (1957).
Redford, A. *Manchester Merchants and Foreign Trade* (1934).
Schumpeter, E. B. *English Overseas Trade Statistics 1697–1808,* önsöz: T.S. Ashton (1960).

BÖLÜM 5.

TAŞIMA İNKILÂBI

Albert, W. *The Turnpike Road System in England, 1663–1840* (1972).
Bagwell, P. S. *The Transport Revolution from 1770* (1974).
Davis, R. 'Earnings of Capital in the English Shipping Industry 1670-1730', *Journal of Economic History* (1957).
Hadfield, Charles. *British Canals* (1959).
Jackman, W.T. *The Development of Transportation in Modern England* (1916).
Simmons, J. *The Railways of Britain. An Historical Introduction* (1961).
Singer, C., Holmyard, E. J., Hall, A. R. ve Williams, Trevor. *History of Technology,* C. IV (1946).
Swan, D. 'The Pace and Progress of Port Investment in England 1660–1830', *Yorkshire Bulletin of Economic and Social Research* (1960).
Webb, S. ve B. *English Local Government: the Story of the King's Highway* (1913).
Willan, T. S. *The English Coasting Trade 1600–1750* (1938).

BÖLÜM 6.

PAMUKLU SANAYİİ

Baines, Edward. *History of the Cotton Manufacture in Great Britain* (1835).
Blaug, M. 'Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the Nineteenth Century', *Economic History Review*, C. XIII (1961).
Bythell, Duncan. *The Handloom Weavers* (1969).
Chapman, S. J. *The Lancashire Cotton Industry* (1904).
Chapman, S.D. *The Cotton Industry in the Industrial Revolution* (1972).
Collier, F. *The Family Economy of the Workers in the Cotton Industry, 1784–1833* (1964).
Daniels, George W. *The Early English Cotton Trade* (1920).
Edwards, M. M. *The British Cotton Trade, 1780–1815* (1967).
Ellison, Thomas. *The Cotton Trade of Great Britain* (1886).
Lee, G. H. *A Cotton Enterprise, 1795–1840: A History of McConnel and Kennedy, Fine Cotton Spinners* (1972).
Rodgers, H. B. 'The Lancashire Cotton Industry in 1840', *Transactions of the Institute of British Geographers* (1960).
Smelser, N. J. *Social Change in the Industrial Revolution 1770–1840* (1959).
Taylor, A. J. 'Concentration and Specialization in the Lancashire Cotton Industry', *Economic History Review* (1949).
Wadsworth, Alfred P. ve Mann, Julia de Lacy. *The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600–1780* (1931).

BÖLÜM 7.

DEMİR SANAYİİ

Ashton, T. S. *Iron and Steel in the Industrial Revolution* (1924).
Campbell, R.H. *The Carron Company* (1961).
Flinn, M. W. 'Abraham Darby and the Coke Smelting Process', *Economica* (1959).
_____ *Men of Iron : the Crowleys in the Early Iron Industry* (1962).
Hammersley, G. 'The Charcoal Industry and its Fuel', *Economic History Review* (1973).
Hyde, C. K. *Technological Change in the British Iron Industry 1700-1870* (1977).
Raistrick, A. *A Dynasty of Iron Founders* (1951).
Riden, P. 'The Output of the British Iron Industry before 1870', *Economic History Review* (1977).
Roepke, H. G. 'Movements of the British Iron and Steel Industry, 1720–1951', *Illinois Studies in the Social Sciences* (1956).
Schubert, H. R. *History of the British Iron and Steel Industry from c. 450 B.C. to A.D. 1775* (1957).
Scrivenor, H. *History of the Iron Trade* (1854).

BÖLÜM 8.

YENİLİĞİN KAYNAKLARI

Bernal, J. D. *Science in History* (1954).
Caird, J. *English Agriculture* (1851).

Chaloner, T. E. *People and Industries* (1963).
Coleman, D.C. 'Technology and Economic History 1500–1750', *Economic History Review, C. XI (1959).*
Derry, T.K. ve T.I. Williams, *A Short History of Technology* (1960).
Dickinson, H. W. ve Jenkins, Rhys. *James Watt and the Steam Engine* (1927).
Habakkuk, H. J. *American and British Technology in the Nineteenth Century* (1964).
Hall, A.R. *The Scientific Revolution 1500–1800* (1954).
Hills, R. L. *Power in the Industrial Revolution* (1970).
Musson, A. E. (ed.). *Science, Technology and Economic Growth in the Industrial Revolution* (1972).
_____ ve Robinson, E. *Science and Technology in the Industrial Revolution* (1969).
Pollard, S. *The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain* (1965).
Singer, C., Holmyard, E. J., Hall, A. R. ve Williams, Trevor. *History of Technology, C. III ve IV* (1946).
Tarn, J. 'Fuel Saving in the Process Industries during the Industrial Revolution: a Study in Technological Diffusion', *Business History* (1973).
Usher, A.P. *A History of Mechanical Inventions* (1929).
von Tunzelmann, G.N. *Steampower and British Industrialization to 1860* (1978).
Wilson, Charles ve Reader, William. *Men and Machines* (1958).
Wrigley, E. A. 'The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution', *Economic History Review, C. XV* (1962).

BÖLÜM 9.

İŞGÜCÜNÜN ROLÜ

Ashton, T. S. 'The Coal Miners of the 18th Century', *Economic History, C.* I (1928).
Blaug, M. 'The Myth of the Old Poor Law and the Making of the New', *Journal of Economic History* (1963).
_____ The Poor Law Report Re-examined', *Journal of Economic History* (1964).
Briggs, A. ve Saville, J. (ed.). *Essays in Labour History* (1967).
Chambers, J. D. 'Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution', *Economic History Review, C. XI* (1958).
Coats, A. W. 'Changing Attitudes to Labour in the Mid-eighteenth Century', *Economic History Review, C. XI* (1958).
Cole, G. D. H. *A Short History of the British Working Class Movement 1789–1947* (1948).
Collier, F. 'Workers in a Lancashire Factory at the Beginning of the Nineteenth Century', *Manchester School of Social and Economic Studies* (1936).
Fitton, R.I. ve Wadsworth, A. P. *The Strutts and the Arkwrights 1758–1830* (1958).
Gilboy, Elizabeth. *Wages in Eighteenth Century England* (1934).
Jones, F. L. 'The Agricultural Labour Market in England 1793–1872', *Economic History Review, C. XVII* (1964).
Pinchbeck, I. *Women Workers in the Industrial Revolution 1750–1850* (1930).
Pollard, S. 'Factory Discipline in the Industrial Revolution', *Economic History Review,* C. XVI (1963).
_____ 'Labour in Great Britain', *Cambridge Economic History of Europe,* C. VII, ed. P. Mathias ve M.M. Postan (1978).

Redford, A. *Labour Migration in England, 1800—50* (1926).
Rudé, G. *English Hunger and Industrial Disorders: A Study of Social Conflict in the First Decade of George III's Reign* (1973).
Thompson, Edward. *The Making of the English Working Class* (1968).
Thompson, E. P. 'The Moral Economy of the English Crowd', *Past and Present* (1971).
Webb, S. ve B. *History of Trade Unionism* (1922).

BÖLÜM 10.

SERMAYENİN ROLÜ

Campbell, R. H. 'The Financing of the Carron Company', *Business History* (1958).
Chapman, S. D. 'Fixed Capital Formation in the British Cotton Industry, 1770—1815', *Economic History Review* (1970).
Crouzet, F. (ed.). *Capital Formation in the Industrial Revolution* (1972).
Deane, Phyllis. 'Capital Formation in Britain before the Railway Age', *Economic Development and Cultural Change* (1961).
Dubois, A. B. *The English Business Company after the Bubble Act* (1938).
Evans, G. H. *British Corporation Finance 1775—1850* (1936).
Feinstein, C. H. 'Capital Formation in Great Britain', *Cambridge Economic History of Europe, C. VII*, ed. P. Mathias ve M. M. Postan (1978).
Felix, D. 'Profit Inflation and Industrial Growth: the Historic Record and Contemporary Analogies', *Quarterly Journal of Economics* (1956).
Hamilton, E. J. 'Prices and Progress', *Journal of Economic History* (1952).
Hoselitz, B. F. 'Entrepreneurship and Capital Formation in France and Britain since 1700', National Bureau of Economic Research, *Capital Formation and Economic Growth* (1955).
Hunt, B. C. *The Development of the Business Corporation in England, 1800—1867* (1936).
Jenks, L. H. *Migration of British Capital to 1875* (1927).
Mathias, P. 'Capital, Credit and Enterprise in the Industrial Revolution', *Journal of European Economic History* (1973).
Pollard, S. 'Investment, Consumption and the Industrial Revolution', *Economic History Review*, C. XI (1958).
_____ 'Capital Accounting in the Industrial Revolution', *Yorkshire Bulletin of Social and Economic Research* (1963).
_____ 'The Factory Village in the Industrial Revolution', *English Historical Review, C. LXXIX* (1964).
Postan, M. 'The Accumulation of Capital', *Economic History Review, C. VI* (1935).
Shapiro, S. *Capital and the Cotton Industry in the Industrial Revolution* (1968).
Ward, J. R. *The Finance of Canal Building in Eighteenth Century England* (1974).

BÖLÜM 11.

BANKALARIN ROLÜ

Clapham, J. H. *The Bank of England*, 2 cilt (1944).
Cramp, A. B. *Opinion on the Bank Rate 1822—60* (1902).
Dickson, P.G.M. *The Financial Revolution. A Study in the Development of Public Credit, 1688—1756* (1967).

Eagly, R. V. ve Smith, V. K. 'Domestic and International Integration of the London Money Market, 1731–1789', *Journal of Economic History* (1976).
Feaveryear, A.E. *The Pound Sterling* (1931).
Fetter, F. W. *Development of British Monetary Orthodoxy* (1965).
Gregory, T. E. *The Westminster Bank* (1936).
Hawtrey, R. G. *A Century of Bank Rate* (1938).
Joslin, D. M. 'London Bankers in Wartime 1739-84', *Studies in the Industrial Revolution,* ed. L. S. Pressnell (1956).
Morgan, E. V. *The Theory and Practice of Central Banking* (1943).
Pressnell, L. S. *Country Banking in the Industrial Revolution* (1956).
Sayers, R. S. *Lloyds Bank in the History of English Banking* (1957).

BÖLÜM 12.

SERBEST TİCARETİN KABULÜ

Barnes, D.G. *The History of the Corn Laws* (1934).
Brady, Alexander. *William Huskisson and Liberal Reform* (1928).
Briggs, Asa. *The Age of Improvement* (1959).
Brown, Lucy. *The Board of Trade and the Free Trade Movement, 1830–42* (1958).
Clapham, J. H. 'The Last Years of the Navigation Acts', *English Historical Review, C. XXV* (1910).
Clark, G. Kitson. *The Making of Victorian England* (1962).
Cole, G. D. H. *Chartist Portraits* (1965). Önsöz: Asa Briggs.
Fairlie, S. 'The Corn Laws and British Wheat Production, 1829-76', *Economic History Review* (1969).
Fay, C. R. *The Corn Laws and Social England* (1932).
Imlah, A. H. *Economic Elements in the Pax Britannica* (1958).
McCord, N. *The Anti Corn League 1838–1846* (1958).
Thompson, Edward. *The Making of the English Working Class* (1963).
Woodham-Smith, C. *The Great Hunger* (1962).

BÖLÜM 13.

DEVLETİN ROLÜ

Blaug, M. 'The Myth of the Old Poor Law and the Making of the New', *Journal of Economic History* (1963).
_____ 'The Poor Law Report Re-examined', *Journal of Economic History* (1964).
Brebner, J. Bartlett. 'Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britian', *Essays in Economic History,* ed. E. Carus-Wilson, C. III (1962).
Cooney, E. W. 'Public Opinion and Government Policy in Nineteenth-century British Economic History: A Review and a Study of the Building Industry', *Yorkshire Bulletin of Economic and Social Research* (1969).
Hart, J. 'Nineteenth-century Social Reform: A Tory Interpretation of History', *Past and Present* (1965).
MacDonagh, O. 'The Nineteenth Century Revolution in Government: a Reappraisal', *Historical Journal* (1958).

_____ *A Pattern of Government Growth 1800–60* (1961).
Marshall,Dorothy, 'The Old Poor Law 1662–1795', *Essays in Economic History*, ed. E. M. Carus-Wilson, C. I (1954).
Marshall, J. D. *The Old Poor Law 1795-1834* (1968).
Parris, H. *Government and the Railways in Nineteenth Century Britain* (1965).
Prouty, R. *The Transformation of the Board of Trade 1830–1855* (1957).
Roberts, D. *Victorian Origins of the British Welfare State* (1960).
Rose, R. B. 'Eighteenth Century Price Riots and Public Policy in England', *International Review of Social History* (1961).
Taylor, A. J. *Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth-century Britain* (1972).
Veverka, J. 'Growth of Government Expenditure in the United Kingdom since 1790', *Scottish Journal of Political Economy* (1963).

BÖLÜM 14.

EKONOMİK BÜYÜME VE EKONOMİK DALGALANMALAR

Ashton, T.S. *Economic Fluctuations in England* (1959).
Beveridge, Sir William, 'Wheat Prices and Rainfall in Western Europe', *Journal of the Royal Statistical Society* (1922).
_____ 'The Trade Cycle in Britain before 1850', *Oxford Economic Papers* (1940).
Cairncross, A. K. ve Weber, B. 'Fluctuations in Building in Great Britain 1785-1849', *Economic History Review* (1956).
Gayer, A. D., Rostow, W. W. ve Schwartz, A. J. *The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790–1850*, 2 cilt (1953).
Gould, J. D. 'Agricultural Fluctuations and the English Economy in the Eignteenth Century', *Journal of Economic History*, C. XXII.
Kondratieff, N. D. 'The Long Waves in Economic Life', *Review of Economic Statistics* (1935).
Lewis, J. P. *Building Cycles and Britain's Growth* (1965).
Matthews, R. C. O. *A Study in Trade-Cycle History* (1954).
Rostow, W. W. *British Economy of tne Nineteenth Century* (1948).
Schumpeter, J. *Business Cycles*, C. I (1939).
Silberling, N.J. 'British Prices and Business Cycles 1779-1850', *Review of Economic Statistics* (1923).
Smart, W. *Economic Annals of the Nineteenth Century 1801–30*, 2 cilt (1910–17).
Thorp, W. L. ve Mitchell, W.C. *Business Annals* (1926).

BÖLÜM 15.

HAYAT STANDARTLARI

Briggs, A. *The Age of Improvement* (1959).
Brown, E. H. Phelps ve Hopkins, S.V. 'Seven Centuries of the Price of Consumables, Compared with Builders' Wage Rates', *Economica*, C. XXIII (1956).
Engels, F. *The Condition of the Working Class in England* (1844), ter. ve ed. W. O. Henderson ve W.H. Chaloner (1958).
Flinn, M. 'Trends in Real Wages 1750–1850', *Economic History Review* (1974).
George, M. D. *London Life in the Eighteenth Century* (1930).

Hammond, J. L. ve B. *The Rise of Modern Industry* (1935).
_____ *The Village Labourer, 1760–1832)* (1911).
_____ *The Town Labourer, 1760–1832* (1920).
_____ *The Skilled Labourer, 1760–1832* (1919).
Hartwell, R. M. *The Industrial Revolution and Economic Growth* (1971).
Hobsbawm, E. J. 'The Standard of Living in the Industrial Revolution', *Economic History Review* (1963).
Institute of Economic Affairs, *The Long Debate on Poverty* (1974).
Lambert, Royston. *Sir John Simon 1816–1904 and English Social Administration* (1963).
Lewis, R. A. *Edwin Chadwick and the Public Health Movement 1832-1854* (1952).
Pollard, S. 'Investment, Consumption and the Industrial Revolution', *Economic History Review*, C. XI (1958).
Taylor, A. J. 'Progress and Poverty in Britain 1780–1850: A Reappraisal', *History* (1960).
_____ (ed.). *The Standard of Living in the Industrial Revolution* (1972).
Thompson, E. *The Making of the English Working Class* (1963).
Ward, J. T. *The Factory Movement 1830–1855* (1962).
Williams, J. E. 'The British Standard of Living 1750–1850', *Economic History Review* (1966).
Wood, G. 'The Course of Average Wages between 1790 and 1860', *Economic Journal* (1899).
Woodruff, W. 'Capitalism and the Historian: a Contribution to the Discussion on the Industrial Revolution in England', *Journal of Economic History*, C. XVI (1956).

BÖLÜM 16.

BAŞARI

Burn, W. L., *The Age of Equipoise* (1964).
Cardwell, D. S. L. *The Organization of Science in England* (1957).
Chambers, J. D. *The Workshop of the World* (1961).
Clark, G. Kitson. *The Making of Victorian England* (1962).
Erickson, Charlotte. *British Industrialists; Steel and Hosiery 1850–1950* (1959).
Ferguson, T. 'Public Health in the Nineteenth Century', *Population Studies* (1964).
Habakkuk, H. J. *American and British Technology in the Nineteenth Century* (1962).
Houghton, W.E. *The Victorian Frame of Mind 1830–1870* (1957).
Jefferys, James B. *Retail Trading in Britain 1850–1950* (1954).
Porter, G. R. *The Progress of the Nation* (1847).
Sanderson, M. 'Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England', *Past and Present* (1972).
Schofield, R. S. 'Dimensions of Illiteracy, 1750–1850', *Explorations in Entrepreneurial History* (1973).
Stone, L. 'Literacy and Education in England, 1640–1900', *Past and Present* (1969).
Thompson, F. M. L. *English Landed Society in the Nineteenth Century* (1963).
West, E. G. *Education and the Industrial Revolution* (1975).
Woolf, Michael, 'Victorian Study: an Interdisciplinary Essay', *Victorian Studies* (1964).

KONU İNDEKSİ

Aberdeenshire, 28
Açık tarla sistemi, 32, 35, 36, 37-8, 108
Afrika, 4, 7, 13, 48, 49, 50, 74
  Afrika Şirketi, 49
Afyon, 199
Agincourt, 10
Albion'un un değirmeni, 92, 111
Almanya, 221, 257, 259
Altın, 161, 162, 163-4, 165, 167-8, 169-71, 175-7
  Altın Standardı, 164, 165, 171, 173-4
Amerika, 4, 7, 14, 50-1, 58, 77, 117-8, 125, 132, 171, 221, 256, 257, 258, 259
Amerikan Bağımsızlık Savaşı, 27, 44, 51, 60, 68, 79, 106, 117, 168, 195
Amsterdam, 52, 155
Anayollar Komitesi (1808), 67
Angevin krallar, 47
Anglikan okulları, 207
Arkwright, 78-9, 97, 120, 137, 158, 250
Asya, 4, 7, 13, 25, 74
Aşılanma, 26
Avrupa, 18, 25, 47-8, 49-51, 52, 64, 117-8, 163
Avusturalya, 256

Bakır, 122, 171-2
Bankalar, 14, 154-5, 157-9, 161- 78
  Banka Haddi, 200
  Banka İmtiyaz Yasası, 174-7, 199-200, 207
  'Bankacılık Okulu', 174-5, 176-7
Banknot, 163, 164-72, 173-4, 175-7
Barton su bendi, 69
Batı Hint adaları, 47-8, 50, 77, 83
Benthamcı faydacılar, 198, 205
Benthnal Green, 128
Bessemer, 99
Beton, 110
Bina İnşası, 13, 92, 102, 110, 120, 138, 208, 224, 275
Bira ve biracılar, 69, 111, 113, 121, 218
Birmingham, 12, 62, 66, 71
Black, Dr., 158
Blackfriars köprüsü, 100
Bolton, 135, 232
Boulton, Matthew, 79, 91, 158
Bölgesel farklılıklar, 14-5, 28, 33, 232-3
Bradford, 136
Brezilya, 7
Bridgewarter Dükü, 68, 69, 70, 72
Brighton, 66
Brindley, James, 69, 109
Bristol, 12, 66, 73, 111, 113, 152, 231
Buhar
  buhar enerjisi, bak enerji
  buhar motoru, 86, 91, 92, 96, 98, 103, 110-1, 120-1
  buharlı gemi, 136, 149, 245
  buharlı lokomotif, 151
  buharlı tokmak, 98
Buluşlar, 77-80, 82-3, 88, 93, 102, 107-8, 109, 118-24, 160, 223, 248
Büyük Fuar (1851), 241, 248, 259, 261

Canning, 203
Carlisle, 66
Carron Şirketi, 96, 97, 158
Cartwright, 80, 119, 258
Chadwick, Edwin, 206, 246
Chartism, 143, 188-9
Chesire, 135
Cleveland, 149
Coalbrookdale, 94
Cobden, 188
Colyton, 24
Cort, Henry, 96-7, 98, 121
Covent Garden, 245
Cowper, 99
Crawshay, 97
Crompton, 79
Cumberland, 149

Çalışma
azamî çalışma süresi yasası, 85, 253-4
çalışma süreleri, 85, 87, 88, 128-9, 131, 200, 205, 253-6
mecburî çalışma, 64-5
On Saat Çalışma Yasası (1847), 253
Çanak çömlekçilik, 113
Çay, 56, 132, 197, 198, 237
Çek, 163, 176
Çelik, 95, 97, 103, 149, 252
Çevirme, 35, 36-40, 42, 108, 111-2, 116-7, 125, 129, 132, 184, 189
Çıraklık, 194, 196, 197, 198, 252.
Çırakların Sağlık ve Ahlakı Yasası, 205, 247
Çiftlik kahyaları, 42, 112, 191
Çin, 198-9
Çivi yapımı, 12
Çocuk ölümleri, bak ölümler
Çorapçılık sanayii, 113, 158

Dağıtım sektörü, 243-4
Dalgalanmalar
ekonomik faaliyetteki dalgalanmalar, 210-25
güneş lekesi dalgalanmaları, 217
Juglar dalgalanmaları, 223
Kondratieff dalgalanmaları, 221-3
mevsimlik dalgalanmalar, 214-25
ticaret dalgalanmaları, 210-25
Darby, Abraham, 91, 94-5, 158
Darphane, 161, 163-4, 170
Deflasyon, 235
Demir Sanayii, 13, 16, 43, 60, 69, 71, 76, 90-103, 106, 109-10, 113, 118, 120-2, 123-4, 149, 156, 158, 160, 242, 249, 252, 254, 259
demir iskeletli binalar, 100, 102
demiri yumuşatma tekniği, 96-7, 98-9, 120-1, 149
ince cidarlı demir dökme tekniği, 94-5
Demiryolları, 63, 72, 75, 100, 102-3, 106, 123, 136, 148, 149, 151-3, 155, 159-60, 178, 186, 206-7, 245, 258
Büyüt Batı Demiryolu, 152-3
Büyük Buluşma Demiryolu, 152
Büyük Kuzey Demiryolu, 152
demiryolu müfettişleri, 207
Demiryolu Yasaları (1840 ve 1842), 207
Kuzey Batı Demiryolu, 153
Liverpool-Manchester Demiryolu, 152
Londra-Birmingham Demiryolu, 152
Londra-Southampton Demiryolu, 152
Stockton-Darlington Demiryolu, 151
Demografik geçiş, 29
Denizcilik Yasaları, 51, 69, 180, 201
Derby, 196, 216
Deri sanayii, 111, 199, 218
Dernekler Yasası, 142-3, 200
Devlet
devlet borçları, 154, 155, 159, 162-3, 178, 202
devlet memurları, 139-40, 203-4, 205-6, 208, 243
devlet ve sermaye teşekkülü, 73
devletin rolü, 219-37; ayrıca bak laissez faire
Devonshire, 24
Dış ticaret
dış ticaret istatistikleri, 2-3, 50-1, 53-7, 58-60, 106
dış ticaretin büyümesi, 22, 46-62, 106, 117-8, 169, 180, 181-2, 201, 219-20, 245, 260
resmî dış ticaret değerleri, 52, 54-7
Dışişleri Bakanlığı, 207
Dikiş makinası, 259
Dilenciler, 6, 13, 82
Doğal artış oranı, 17-31; ayrıca bak nüfus artışı
Doğu Akdeniz, 14, 25, 77
Şirketi, 49
Doğu Hindistan Şirketi, 49, 78, 198-9
Doğu Hint Adaları, 50
Doğum oranları, 17-25, 26, 29, 30, 83, 226, 247
doğum kontrolu, 24
Doncaster, 80
Dublin, 111

Eden, Sir F., 154
Eden Anlaşması, 179
Edinburgh, 67, 233, 246
Eğitim standartları, 246-8, 251-2

Ekmek, 36, 195, 199
ekmek narhı, 195, 199.
Ekonomik büyüme, 9-11, 15-6, 17, 107, 116, 118, 144, 210-4, 256-61
El tezgahı dokuyucuları, 80, 82, 84-5, 87-8, 130, 136, 149, 151, 232, 253
Elektrik mühendisliği, 249, 259
Enerji
buhar enerjisi, 36, 44, 79, 85, 87, 88-9, 91, 92, 96, 98, 101, 103, 110-1, 114, 120-2, 124, 128, 138, 149, 150, 151, 258-9
rüzgar enerjisi, 120
su enerjisi, 78-9, 80, 83, 101, 110, 120, 128, 137
Enflasyon, 27-8, 40, 155-7, 170-1, 234-5
Esham, 162
Esnaf loncaları, 141
Et, 27, 34, 237-8, 245
Evlenme yaşı, 17, 22-4, 31

Fabrika sanayii, 13-4, 15, 74, 78-81, 101, 104-5, 109, 113-4, 123, 128-9, 130, 137-8, 143, 149, 160, 203, 227, 235, 242, 258-9
fabrika müfettişleri, 205, 247
fabrika okulları, 247
Fabrika Yasaları, 128, 205, 247
Faiz Yasaları, 155, 194, 196, 197, 199
Fareler, 25
Feodal toplum, 139
Fishguard, 170
Fitzwilliam, Earl, 250
Fiyat indeksleri, 5, 7, 27, 54-6, 210-1, 233-6
Fransa, 8-9, 99, 132, 169-70, 179, 196, 221
Fransa Bankası, 175
Fransız ihtilali, 8, 44, 142, 183, 198
Fransız Savaşları, 27, 41, 45, 52, 73, 106, 108, 117, 155, 169, 195, 198, 202, 212, 224, 229, 233-5, 236; ayrıca bak Napolyon Savaşları

Galler, 5, 97, 99
Gazyağı, 87, 89, 92, 100, 102, 128, 155, 254
Geçimlik sektör, 13, 14, 32, 129, 132, 139-40
Geleneksel toplum, 15; ayrıca bak sanayi öncesi ekonomiler
Gelir vergisi, 5, 45, 179, 181, 198, 236
Genel Müfettişin Kayıtları, 54
George III, 41
Gizli Oy Yasası, 250
Gladstone, 199, 202
Glasgow, 62, 136, 246
Göç, 31, 135-6, 137, 189, 205, 206, 246, 256, 258
Göçmen Bürosu görevlileri, 206, 208
'Görünmez el' doktrini, 194, 198, 201, 204
Grevler, 200
Grimsby, 73
Guest, Sir John, 251
Gübre, 45, 148, 185, 190
Gümüş, 162, 163-4, 171
Güney Denizi Şirketler Paniği, 216

Hanway, 205
Hargreaves, 78, 79, 81
Harman makinası, 33, 44
Hasat, 22, 25-6, 27-8, 35, 37, 43, 115-6, 118, 133, 136, 169, 176, 182, 183, 186-7, 188, 216, 217-8, 219, 234
Hastalıklar
bulaşıcı hastalıklar, 23-4, 27, 231; ayrıca bak salgınlar
çiçek, 26
kolera, 231, 246
sıtma, 25
tifüs, 246
veba, 10, 25
Hastaneler, 26
Hayat standartları, 4-7, 21, 27, 30, 36, 39, 71, 132-6, 184, 212-3, 224-5, 226-40, 241, 252-6
Hayat ümidi, 31
Hayırsever Bankası, 154
Hayırsever Okulları, 246-7
Hazine, 162, 183
hazine tahvilleri, 162
Hereford, 152
Hindistan, 7-8, 14, 25, 48, 50, 78, 198-9
Hint basmaları, 48, 57, 77, 82, 195, 196, 198
Hizmetçiler, 13, 242
Hollanda, 8, 196
Hollandalı William, 161

Horner, Leonard, 247
Hristiyanlık Bilgisinin Geliştirilmesi Derneği, 246
Hububat
hububat fiyatları, 22, 37-9, 40, 41, 43, 183-4, 185, 189, 191, 199
hububat ihracat teşvik primi, 115-6, 182-3
Hububat ihracatı, 7-8, 54, 181-2
Hububat Yasaları, 181-8, 191, 192, 200, 203, 241
Hububat Yasasına Karşı Olanlar Birliği, 186-8
Hudson Körfezi Şirketi, 49
Hull, 67, 73
Huntsman, Benjamin, 95
Huskisson, William, 179-81, 200, 203
Hutton, William, 196

İçki, 8, 43, 115, 255
İdam sehbası, 107
İhtisaslaşma, 12-4, 77, 112-4, 128, 138-9, 223-4, 241-4
İngiltere Bankası, 14, 161, 162, 163-8, 170-1, 173-7, 199-200, 207, 216
İnveraray, 95
İpek sanayii, 81, 82, 112
İplik yapma makinası, 78-9, 81, 82, 84, 87, 119, 157, 232
İrlanda, 12, 51, 134, 135, 136, 187, 188
İskoçya, 54, 94, 95, 99, 134, 149, 164, 196
İşçi sınıfı, 134, 140-4, 154-5, 183, 187, 189, 228, 235-40, 254-6; ayrıca bak proletarya
İşgücü
çocuk işgücü, 12, 22, 78, 82, 87, 88, 128-9, 130, 137, 196, 205; ayrıca bak çıraklık
işgücünün rolü, 12-4, 31, 35, 39, 43, 45, 64, 82, 84-5, 87-8, 90, 111, 125-44, 187-9, 200, 226-8, 231-3, 235, 236, 239-40, 241-3; ayrıca bak çalışma süreleri, ihtisaslaşma, ücretler
İşsizlik, 88, 126-7, 135, 141, 235, 237, 253
İthalat Vergileri Komitesi, 180

Johnson, Dr., 107

Kaçakçılık, 180, 196-7, 201, 237
Kahve, 56
'Kalkış', 3-4, 30, 32, 53, 76, 92, 105-7, 146
Kanallar, 68-74, 100, 101, 106, 110, 126, 146, 152, 155, 160
Hereford-Gloucester kanalı, 80
Oxford kanalı, 71
Kanton, 207
Kapitalizm, 49, 84-5, 90, 92, 101, 114, 123, 139-40, 224, 227
Karayolları, 63, 64-7, 72, 74, 87, 109, 245
Kârlar, 30, 48, 61, 83, 85, 86-7, 103, 114, 115, 127, 140, 155-6, 158-9, 185, 191, 228
Karşılıklılık esası, 180
Kay, John, 77, 119
Kennedy, John, 85, 224
Kent, 94, 136
Keten, 77, 78, 81, 82, 83, 89, 112, 158, 195, 199, 218
Kırım Savaşı, 191
Kıta ablukası, 171
Kıtlık, 18, 28, 38-9, 136, 187, 200, 213, 230
Kıymetli Maden Komitesi, 175
Kilise kayıtları, 20, 22-3, 24
Kimya sanayii, 249, 259
Kiremit, 71, 110, 121
Kömür, 69, 71, 74, 82, 89, 90, 93, 96-101, 103, 110, 111, 116, 119-20, 121, 123-4, 125-6, 233, 250, 258, 259
kok kömürü, 91, 94-7, 99-101, 121, 125, 158
odun kömürü, 90-1, 93-6, 109-10, 121, 125, 258
Kraliçe Victoria, 184
Krallık Deniz Gücü, 49, 188, 207

Laissez-faire, 177, 183, 194, 198-201, 205, 207, 209
Lancashire, 15, 70, 77, 82-3, 87, 111, 135, 136, 149, 158, 174, 232, 233, 247
Lawes, 190
Ledbury, 70
Leeds, 66, 70, 112, 136, 158, 231, 246
Leicester Meydanı, 100
Liebig, 190
Liman ticareti, 47-51, 52-3
Limanlar, 67-8, 73

Lincolnshire, 42
Liverpool, 12, 62, 66, 70, 74, 83, 89, 113, 135, 149, 152, 172, 190, 205, 206, 208, 231, 245, 246
Liverpool, Lord, 203
Lloyds, 109, 254
Londra, 12, 15, 25, 28, 48, 51-2, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 92, 99, 100, 110, 111, 112, 113, 116, 159, 161, 163, 164, 165, 171, 172, 173, 174, 194, 208, 231, 232, 233, 245, 246, 252, 254
Londra Kanalizasyon Yasası (1851), 208
Louis XIV, 161
Luddite isyanları, 142

Macadam, 65
Mağazalar, 244-5
Mahallî İdareler Yasası (1835), 208
Mahallî sulh hakimleri, 141, 142, 194, 199, 202
Makina 33-5, 44, 45, 77-80, 81, 82, 85, 87-9, 96, 97-100, 102, 110, 111, 119, 120-2, 123, 126, 128, 130, 137, 148-9, 150, 243, 253, 354, 258-9
  makina tahribi, 141
Malî krizler, 216
Malt sanayii, 218
Malton, 249
Manchester, 12, 62, 66, 68, 69, 77, 80, 112, 135, 152, 186, 196, 224, 231
Marshall, 158
Maudslay, Henry, 122
Mekanik mühendisliği, 99
Meksika, 7
Menkul değerler piyasası, 161
Meslekler sayımı, 11, 241-3, 251; ayrıca bak işgücü
Metcalf, John, 65, 109
Millî gelir
  düzeyi, 5-9, 59, 145-6, 228-9, 239, 240, 256, 260; ayrıca bak ekonomik büyüme
  tanımı, 4-5
  yapısı, 6, 13-4, 80, 181, 192, 258
Muhteşem İhtilal, 5, 16, 162
Müteşebbis
  davranışları, 40-4, 107-14
  eğitimleri, 251-2, 259

Nakid, 161, 166-8, 170-2, 175; ayrıca bak para
Napolyon Savaşları, 39, 80, 81, 108, 134, 156, 159, 170, 183, 202-3, 205, 229, 233, 234, 235; ayrıca bak Fransız Savaşları
Nasmyth, James, 251
Newcastle, 66, 67, 116
Nielsen, 99
Nijerya, 7, 14
Norfolk, 194
Northumberland, 233
Norwich, 12, 112, 194
Nottingham, 23, 112
Nüfus
  artışı, 9-10, 16, 17, 31, 43, 83, 106, 116, 127-8, 133-6, 210-2, 226-7, 245-7, 256
  sayımları, 19-20, 29, 251

Odun, 91, 102, 120
'Olgunluk' safhası, 241
Orta sınıf, 187-8, 192, 208, 212, 224, 227, 249, 251, 252
Oxfordshire, 232
Owen, Robert, 143, 158

Ödemeler dengesi, 55, 169, 175, 176, 217, 218
Ölüm
  büyük ölümleri, 26
  çocuk ve bebek ölümleri, 20-1, 22, 23-4, 128, 131, 136, 226, 230-1
  ölüm oranları, 17-31, 230-1
Öşür Tadil Yasası, 186

Palmer, Horsley, 176-7
Pamuklu sanayii, 12, 43, 57-8, 60, 61, 76-89, 90, 106, 109, 118, 123, 148-9, 157, 222, 258
Para
  Para değerinde değişmeler, 5, 7, 27-8, 233-7; ayrıca bak deflasyon, enflasyon, fiyat indeksleri
  'para okulu', 174-5, 176-7, 199-200
  para politikası, 166-78, 199

Paris, 52, 169
Patates, 28, 34, 136, 188
Patentler, 77-9, 94-5, 97, 118-9
Paul, Lewis, 77, 78
Pazar Okulu Hareketi, 247
Peel, Robert, 180-1, 187, 188, 191, 200, 203, 205, 250
Pelham, 162
Perkin, W. H., 259
Peterloo, 235
Pitt, William, 5, 45, 195, 198, 202
Poliçe, 166, 168, 170, 175, 176
Polis Gücü, 141, 197, 201
  Kasaba Polisi Yasası (Manchester), 208
Portekiz, 142
Portland çimentosu, 110
Portsmouth, 122
Prens Albert, 246, 248
Prens Charlie, 216
Proletarya, 13-4, 129, 132, 138, 141, 224, 227, 242

Reform Yasası (1832), 143, 192
Rençberler, 6, 11, 13, 36, 39-40, 43, 115, 117, 129
Rıhtımlar, 73, 149, 160
Robinson, 200
Rose Yasası, 154
Rotasyon, 33, 34-5, 108
Rotherham sabanı, 33, 35
Rothschild, Nathan, 177
Runcorn, 70
Russell, Lord John, 187

Sağlık
  Kamu Sağlığı Yasası, 206
  Özel Sağlık Heyeti, 206
  sağlık görevlileri, 128, 206, 208
  sağlık standartları, 26, 208, 231
  sağlık şartları, 25-7, 230-1, 246; ayrıca bak salgınlar ve hastalıklar
Salgınlar, 10, 18, 23, 24-5, 27, 204, 231, 246
Sanayi inkılâbı
  değişmeler, 1, 31, 41, 122-4, 129-30, 140-1, 160, 226-8, 248, 256-8
  zamanı, 2-4, 53, 58, 76, 90, 104-7, 241, 258-9
Sanayi öncesi ekonominin özellikleri, 3-4, 10, 17, 25-6, 46, 107, 132, 139, 213-4
Sankey deresi, 69
Savaşın etkileri, 52, 59, 60, 100, 168-71, 184, 218, 219, 223, 234-5
Sendikalar, 141-4, 200
  Büyük Millî Birlik Sendikası 143-4
Serbest ticaret, 179-92, 198-9, 200-1, 203
Sermaye
  değişken sermaye, 150
  sabit sermaye, 137, 147, 150, 157
  sermaye-hasıla oranı, 73-4, 82, 122, 145, 258-9
  sermaye kaynakları, 14, 44-5, 52, 61, 70-2 152-60
  sosyal sabit sermaye, 63-4, 73, 155
Seyyar satıcılar, 242, 244
Sheffield, 60, 66, 136, 194
Shropshire, 15
Sınırlı sorumluluk, 108, 159
Sigorta, 14, 49, 53, 61, 62, 75, 109, 161, 163, 199, 242
Simon, Sir J., 206
Smithfield piyasası, 237-8
Sömürgeler Bakanlığı, 22, 133-5, 205, 236
Speenhamland sistemi, 22, 133-5, 204, 236
Staffordshire, 15, 99, 233
Stephenson, George, 151
Strutt, 137, 158, 250
Stubs, Peter, 13
Sürekli ekim, 33
Süt, 34, 39, 237, 245

Şalgam, 34, 35
Şehirleşme, 12, 14, 28, 40, 43, 61-2, 138, 142, 146, 186, 189, 231, 246, 250
Şeker rafine sanayii, 69, 113
Şirketler
  anonim şirketler, 49, 108, 159-60, 171, 172-4, 177, 196, 199
  imtiyazlı şirketler, 14, 49, 161, 163, 195
  Şirketler Yasası, 108, 194-5, 196
  şirketleşme, 108, 159

Tarama makinaları, 77
Tarım
  tarımsal gelişme, 11, 13, 15, 32-45, 108, 111-7 129, 181, 183-4, 185-6, 189, 190-2, 217, 232-3, 242

tarım işletmelerinin büyüklüğü, 39-40
Tarım Meclisi, 42, 186
Krallık Tarım Derneği, 186, 191
Taşımacılık, 63-75; ayrıca bak buharlı gemiler, demiryolları, karayolları
deniz taşımacılığı, 67-8, 74, 116, 149-50, 201
iç sularda taşımacılık, 68-70
Teknolojik ilerleme, bak buluşlar, patentler, yenilikler
Telford, 65
Tezgah
çorap tezgahı, 113
enerjiyle işleyen tezgah, 80, 85, 87, 89, 119, 149, 253, 258
Jacquard tezgahı, 109
su gücüyle işleyen tezgah, 78-9, 83, 84, 97, 119-20
Tıbbî ilerleme, bak sağlık standartları
Ticaret Meclisi, 203-4, 205, 207
Tohum ekme makinası, 33
Tolpuddle'lı işçiler, 143-4
Toplu iğne yapımı, 14
Toplu pazarlık, 141-4
Toprak kurutma, 36, 41, 45, 189, 190, 191
Toprak vergisi, 44-5, 112
Townshend, Turnip, 34
Tull, Jethro, 33
Turnikeler, 64, 74, 155
Tütün, 46, 132, 237

Uçan mekik, 77, 119
Ulaşım, 14, 28, 63-75, 109, 146, 173, 244, 245
Uluslararası ekonomi, 46-62, 117, 179-80, 189, 200-1, 260-1

Ücretler, 11, 14, 15, 87, 115, 130-4, 142-4, 155, 184, 186, 200, 231-40
Ücret Fonu Doktrini, 204
Üretgenlik, 10-1, 15, 31, 33, 34, 55, 84, 240, 252-3

Verimlilik
toprağın verimliliği, 11, 34
nüfusun verimliliği, 22-3, 24

Walpole, 162
Waterloo, 33, 40, 44, 84, 171, 184, 188, 192, 235
Watt, James, 79, 91, 96, 121, 158, 259
Wedgwood, Josiah, 70
Wellington Dükü, 142
West Riding, 195
Weymouth, 152
Whitney, Eli, 58, 79
Wilkinson, John, 41, 44, 96, 98-9, 158, 172
Williams, Thomas, 172
Wolverhampton, 196
Wood kardeşler, 96
Worshley tüneli, 69

Yarımada Savaşı, 142
Yarmouth, 67
Yedi Yıl Savaşları, 27, 44, 117, 216
Yelkenli gemiler, 58, 149
Yeni Dünya, 52, 121; ayrıca bak Amerika
Yenilik, 33-6, 39, 40-3, 58, 61, 72, 75, 81-3, 86-7, 88-9, 90-1, 93, 94-100, 104-24, 125-7, 156, 158, 160, 166, 173, 186, 189-91, 222-3, 251, 252
Yeovil, 152
Yerleşme Yasası (1662), 11, 135
Yiyecek
ithalatı, 43, 181, 183
ayaklanmaları, 183
Yoksulluk, 4-9, 130, 133-5, 252-3
Yoksulluk Yasaları, 8, 11, 133-5, 186, 203-6; ayrıca bak Speenhamland sistemi
Yoksulluk Yasaları Komisyonu, 133-4, 203, 206
Yoksulluk Yasasını İptal Yasası, 135
Yoksulluk Vergileri, 40, 186
Yolcu Yasası (1803), 205
York, 23, 66
Yorkshire, 99, 111, 136, 233
Yorkshire yünlü sanayii, 15, 109, 197, 199
Yünlü sanayii, 12, 15, 47, 48, 53, 56, 60, 77, 80, 81, 109, 149, 197, 199